L ellore
888.

Изъ Вѣны Армяно-Ка-
толическій Архіепископъ
Аристакесъ въ даръ доста-
вилъ Христофору Екимо-
вичу Лазареву; а отъ
Его Пр-ва приношеніе въ
Лазаревскій Инсти-
тутъ. Сентябрь 1854 г.

№ 20.

На оборотѣ сего написано.

2011

544
6

ՀՐԱՀԱՆԳՔ

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

Կ Ր Օ Ն Ի

աշխատասիրութիւն

Հ. ՎՐԹԱՆԷՍ Վ. ԵԱԳՈՒԹՃԵԱՆ

Մ Խ Ի Թ. Ո Ւ Խ Տ Է Ն

Վ Ի Է Ն Ն Ա

ՊԱՇՏՊԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

1853.

ՀՐԱՀԱՆԳՔ

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

ԿՐՕՆԻ

Հայկ. 888

ՀՐԱՀԱՆԳՔ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿՐՕՆԻ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Հ. ՎՐԹԱՆԷՍ Վ. ԵԱԳՈՒԹՃԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԷՆՆԱ

ՊԱՇՏՊԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

1853 ՌՅԲ

1121

Гос. Пуб. Библиотека
2092-СОР
им. А. Мясникяна

4832
38

888 - 20 ll
h. p. 2812

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Մարդուս ներկայ ու հանդերձեալ կենաց երջանկութեան համար չկայ բան մը անանկ հարկաւոր, ինչպէս ճանչնալ իր արարիչն ու կրօնի նկատմամբ անոր յայտնած ճշմարտութիւններն ու պատուիրանները, եւ միանգամայն անոնց համաձայն ապրիլ։ Ասոր համար ամէն խելօք մտածողին բոլոր ճիգն ան պիտի ըլլայ որ աս վախճանին հասնի. ուստի եւ բոլոր արուեստներն ու գիտութիւնները պէտք է որ ասոր ուղղուին, տղոց ուսումն ալ պէտք է որ ասոր վրայ հիմնեալ ըլլայ, ամէն մարդ ալ նայի պիտի որ աստուածային կրօնն ամէն տեղ տարածուի ու ամենուն սրտին մէջ հաստատուն արմատ ձգէ։ Բայց ափսոս որ մեր դարերուն տրտմալի փորձը բոլորովին աս հակառակը կը ցուցընէ մեզի. որովհետեւ չէ թէ միայն շատերն աստուածային կրօնի վերաբերեալ նիւթերուն փոյթ չեն տանիր, այլ նաեւ կը գտնուին մարդիկ՝ որոնք իրենց բոլոր ճիգն ի գործ

կը դնեն նոյն փոյթն ուրիշներուն վրայ ալ նուազցնելու, մանաւանդ թէ բոլորովին ալ ջնջելու։ Աս վախճանաւ ալ կրօնի հակառակ սկզբունքներով կ՚ապականեն նոյն իսկ այն գիտութիւնները, որոնք ըստ ինքեան՝ աստուածային կրօնը պայծառացընելու մեծապէս կը ծառայեն։ Ասիկայ կ՚ընեն գլխաւորաբար փիլիսոփայութեան սքանչելի գիտութեան մէջ, որուն անունը երբեմն այնպէս յարգելի էր, որն որ հին ժամանակներն իսկ գրեթէ բոլոր իմաստնոց աչքին իբրեւ աստուածային գիտութիւններու հաւատարիմ աղախին կը համարուէր, եւ որն որ՝ եթէ աղէկ գործածուելու ըլլայ, կրօնի թշնամիներուն դէմ զօրաւոր զէնք մըն է։ Ուստի եւ իրաւամբ կը կոչուի Փիլիսոփայութիւն, որ ըսել է՝ իմաստասիրութիւն։ Բայց եթէ հիմակուան ժամանակս փիլիսոփայութեան անուն ունեցող շատ վարդապետութեանց նայելու ըլլանք, աւելի մոլորասիրութիւն պէտք է ըսել՝ քան թէ իմաստասիրութիւն. վասն զի չփոթ ծանօթութիւններով մարդուս ճանաչումն ու սկզբունքներն անանկ կը մթցընեն եւ սկեպտիկեան երկբայութեամբ կը ծածկեն, որ մարդ չկրնար ճշմարիտը ճանչնալ։

Աս թիւր վարդապետութեանց հետեւողներն՝ անտեղն իրենց փիլիսոփայութեան պաշտօնն աղէկ կատարած կը սեպեն, երբոր ամէն ճշմարտութիւն կը մերժեն, ամենեւին պատճառի կամ փաստի մը տեղի չեն տար, եւ աստուածային կրօնին արգելք կը դնեն իրենց սրտին մէջ մտնելու. մանաւանդ թէ երբոր սուտումուտ պատճառներով անոր դէմ կը պատերազմին եւ ուրիշներուն սրտին մէջէն ալ նոյնը կը ջնջեն կը հանեն։

Ասոնք են ահաւասիկ ատ սուտ ու թիւր փիլիսոփայութեան տրամալի հետեւութիւնները:

Իսկ եթէ մտքերնիս ճշմարիտ փիլիսոփայութեան դարձընենք, ան փիլիսոփայութեան կ՚ըսեմ, որն որ ստոյգ սկզբունքներէն յառաջանալով՝ օրինաւոր տրամաբանութեամբ այնպիսի բաներ յառաջ կը բերէ, որոնք սկզբանց հետ յայտնապէս կը միաբանին. անիկա աստուածային կրօնին վնասելէն բոլորովին հեռու է, մանաւանդ թէ նոյնը հաստատելու մեծապէս կը նպաստէ: Թէպէտ կան մարդիկ՝ որոնք կ՚ըսեն թէ փիլիսոփայական պատճառները չեն անցնիր կրօնի վերաբերած նիւթերուն մէջ, բայց ատոնց կարծիքն ամենեւին ընդունելի չէ: Ստոյգ է՝ հաւատքն աստուածային գերբնական պարգեւ մըն է, եւ մարդս չի կրնար փիլիսոփայական պատճառներով առնել եւ ըմբռնել հաւատոյ ճշմարտութիւնները՝ որոնք բարձրագոյն աստիճանի են, այլ միայն Աստուծոյ յայտնութեամբն ու հեղինակութեամբը կրնայ ճանչնալ. ի վերայ այսր ամենայնի փիլիսոփայական ձեռնարկութիւնները մեծ զօրութիւն ունին ցուցընելու որ աստուածային յայտնութիւնը հարկաւոր է եւ կայ ալ, դարձեալ ճանչնալու թէ ուր կը գտնուի նոյն յայտնութիւնը, միանգամայն մեծ զօրութիւն ունի մէկ կողմանէ նոյն յայտնութեան հակառակորդները պապանձեցընելու, եւ մէկալ կողմանէ ուրիշներն ալ նոյն հակառակորդաց թունալից նետերուն դէմ պատսպարելու: Անոր համար եկեղեցւոյ վարդապետները կրօնական նիւթերուն մէջ փիլիսոփայութիւնը ծառայեցուցին, փիլիսոփայական պատճառներով ցուցընելով այն առաջին ճշմարտութիւնը՝ որմէ կախում ունին կրօնի

ամէն վարդապետութիւնները, այս ինքն՝ թէ Աստուած մի եւ մշտնջենաւոր է, անսահման կատարեալ եւ ամէն բանի վրայ ազատութիւն ունի. միանգամայն նոյնպիսի պատճառներով հաստատելով աստուածային յայտնութեան գոյութիւնն ու հարկաւորութիւնը: Ասոր համար Ս. Թովմաս Աստուածաբաններուն գլուխն այսպէս կը գրուցէ. "Նուիրական գիտութիւն (Աստուածաբանութիւն) մարթի առնուլ ինչ ի վարդապետութեանց փիլիսոփայութեան ի մեծագոյն յայտնութիւն այնց՝ որ յայս աստուածեղէն գիտութեան աւանդին. զի միտք յայնցանէ՝ որ բնական բանիւ ծանուցին, դիւրաւ առաջնորդեն յայնս՝ որ ի վեր քան զբանն են եւ ի գիտութեանս յայսմիկ աւանդին": Ասոնք ան բաներն են, զորոնք Ս. Վարդապետը հաւատոյ մասանց նախաշաւիղը կ'անուանէ, որոնցմով մարդս կը յորդորուի ճանչնալու կամ տեսնելու որ նոյներն Աստուծմէ յայտնուած են եւ անոր համար ալ անոնց հաւատալու է: Ուրիշ տեղ մ'ալ սանկ կ'ըսէ. "Հաւատք ոչ ի խնդիր լինին բնական պատճառաց՝ որ ցուցանիցեն զայն ինչ՝ որում հաւատալ պարտ է. այլ ի խնդիր են այնց՝ որովք գայ մարդ ի հաւատալ, այնու զի տացեալ են յԱստուծոյ եւ զքանչելեօք հաստատեալ": Աս խօսքերուն պատճառն ալ ուրիշ տեղ մը կու տայ ըսելով. "Զի ոչ հաւատայր՝ որոց հաւատայն, եթէ ոչ տեսանէր թէ արժանի հաւատալոյ են կամ վասն յայտնութեան նշանացն եւ կամ վասն այլոց նոյնպիսեաց":

Արդ աս գործքիս մէջ ջանացուած է աստուածային կրօնը՝ փիլիսոփայութեան հետ բարեկամական կապով միաւորելու, որպէս զի աս կերպով արմատաքի խլուի

այն ամենամեծ վնասակար նախապաշարումը՝ որով շատերը կ՚աշխատին կրօնը՝ մտաց հետ, որքան գիտութիւնը՝ փիլիսոփայութեան հետ պատերազմեցնելու:

Այս գրուածքիս մէջ մեզի առաջնորդ առած ենք Բուչինգի անուն նշանաւոր լեհ մատենագրին լատիներէն լեզուաւ գրած համանուն մատեանը, մէջը մեզի հարկաւոր երեւցած փոփոխութիւններն ու յաւելուածներն ընելով: Ասոր մէջ բռնուած կարգն աս է: Բնական կերպով ճանչցուած սկզբունքներէն կը ցուցուի Աստուծոյ գոյութիւնն ու մեր անոր հետ ունեցած յարաբերութիւնները, եւ թէ ինչ պաշտօն ու պատիւ անոր մատուցանելու պարտական ենք: Ասով միանգամայն կը տեսնուի թէ ինչպէս մեր բնական միտքը բաւական չէ ճանչնալու որ ինչ կերպ պաշտօն ու յարգութիւն հաճելի է Աստուծոյ, որմէ կը հետեւի որ աստուածային յայտնութիւնը բաղձալի ու մեզի մեծապէս հարկաւոր է: Ասոնցմէ ետքը կը ցուցուի որ ասանկ յայտնութիւն մը իրօք եղած է, կէս մը մարգարէներուն ձեռքով եւ աւելի կատարեալ՝ Քրիստոսի գալստեամբը, որուն Աստուած ըլլալն ալ կը ցուցուի, եւ ասկէ կը տեսնուի թէ ինչու համար Քրիստոս այնպէս հաստատեց իր եկեղեցին՝ որ մինչեւ աշխարհքիս վերջը տեւէ եւ անոր խոստացաւ իր մշտնջենաւոր պաշտպանութիւնը, որուն զօրութեամբ՝ եկեղեցին ամենեւին չիկրնար կրօնի նիւթերու մէջ ճշմարտութենէ հեռանալ: Յայտնապէս կ՚ապացուցուի որ քրիստոնէի անունն ունեցող զանազան աղանդներուն մէջ՝ միայն այն եկեղեցին կրնայ աս խոստումն առած ըլլալ, որուն մէջ առաքելական յաջորդութիւնն ամենեւին ընդհատած

չէ, եւ առաքեալներուն ձեռօք աւանդուած վարդապետութիւնն ամբողջ պահուած է, որն որ միայն Հռոմէական-Կաթուղիկէ եկեղեցւոյն կը պատշաճի: Աս հիմերը գնելէն ետքը, նոյն՝ աստուածային յայտնութեան պահապան եղող անխախտական եկեղեցւոյն վարդապետութիւններէն յառաջ կը բերուին հաւատոյ մասունքները, երկնային շնորհք ընդունելու եւ պարտքերնիս կատարելու միջոցները:

Աս է բոլոր գործքին կարգը, որն որ կը բաղձանք թէ կարդացողներուն հաւատքն ու աստուածպաշտութիւնն աճեցընելու ծառայէ. եւ կը յուսանք որ Աստուած մեր բաղձանքը պարապ հանել չիտար, իր փառացը եւ մեր Ազգին օգտին ու ճշմարիտ յառաջացման համար:

ՀՐԱՀԱՆԳՔ

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

ԿՐՕՆԻ

ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ

Ա. Թէ Աստուած կա՛յ, ի՞նչ է, եւ մարդս ի՞նչ վիճակի սահմանուած է:

ԱՌԱՋԻՆ ճշմարտութիւնը՝ որուն վրայ կրօնի ընդհանուր վարդապետութիւնը կը յենու, Աստուծոյ գոյութիւնն է: Երբոր Աստուած կ'ըսենք, ամէն կատարելութիւն ունեցող սքանչելի էակ մը կ'իմանանք, որ ամէն բան ստեղծած է ու կը կառավարէ, եւ է մեր գերագոյն Տէրը, օրէնսդիրն ու վերջին վախճանը:

Թէ իրօք ասանկ էակ մը կայ՝ բովանդակ բնութիւնը մեզի կը վկայէ, մտաց լոյսն ալ անյաղթելի համոզմամբ զմեզ կը հաւանեցընէ: Աշխարհքիս վրայ չիգտնուիր ազգ մը՝ որ չհաւատայ թէ Աստուած մը կայ, թէպէտ ոմանք թիւր գաղափարներով ըմբռնեն: Թէ որ հեղ մը աչքերնիս երկինք ու երկիր դարձընելու ըլլանք, ան կարգը՝ զորն որ բովանդակ մոլորակներու դրութեան, օրերու եւ գիշերներու շրջանաւոր փոփոխութեան, գործքերու՝

իրենց պատճառներուն հետ կապակցութեան, ու միջոցներու՝ իրենց վախճաններուն հետ կը տեսնենք, աշխարհքիս անսահման կատարեալ արարիչը յայտնապէս կը ցուցընէ մեզի: Վասն զի յայտնի բան է որ աս կարգն աշխարհքիս էակներուն ըստ ինքեան սեպհական չէ եւ ոչ ալ չափաւոր ու սահմանաւոր էակէ մը կրնայ յառաջ գալ կամ պահպանուիլ: Ուրեմն պէտք ենք ըսել որ աշխարհքէս դուրս արդիւնագործ պատճառ կամ էակ մը կայ, որն որ իր ծայրագոյն իմաստութեամբը բոլոր էակներուն՝ իրենց վախճաններուն հետ ունեցած յարաբերութիւնները կը ճանչնայ, եւ իր ամէնիմաստ ու նախախնամող տեսչութեամբն ամէն բան կը կարգադրէ: Արդ աս գերագոյն էակը կամ աշխարհքիս արդիւնագործ պատճառը՝ Աստուած կ՚անուանենք. ուրեմն Աստուած կայ, եւ բոլոր իրերու արարիչն ինքն է:

Եւ չէ թէ միայն անոնց կերպարանաց, այլ եւ նիւթերու ստեղծիչն է. ինչու որ աշխարհքիս նիւթը՝ սահմանաւոր, փոփոխական, պատահական ու ներընդունական է, աս ինքն՝ կրնայ ըլլալ եւ չըլլալ, եւ անոր համար ալ ինք իրմէ չիկրնար գոյանալ. եւ ոչ ալ պատահական ու սահմանաւոր էակէ մը կրնայ յառաջ գալ, որովհետեւ աս բանս պատահական էակի մը զօրութենէ վեր է, անոր համար ալ այսպիսի էակ մը իր գոյութեան պատճառն իրմէ չիկրնար ունենալ, այլ իրմէ դուրս ուրիշէ մը. ապա ուրեմն նոյն իսկ նիւթը՝ ուսկից աս տիեզերքը կազմուած է, Աստուծոյ արարչագործութեամբն ոչընչէ ստեղծուած է: Ասկէ ալ կը հետեւի որ նոյն իսկ մենք՝ սահմանաւոր ու մեզմէ

գոյանալու անբաւական ըլլալնիս աղէկ ճանչնալով՝ կը ստիպուինք խոստովանիլ թէ մեր գոյութեան արարիչն Աստուած է։

Դարձեալ բարի ու չար գործոց զանազանութիւնը, եւ այն զգածումն՝ որ ունինք թէ կան գործքեր՝ զորոնք պէտք է ընել, եւ կան գործքեր՝ զորոնք պէտք չէ ընել, ու խղճմտանքի ձայնը՝ որն որ երբեմն կը գովէ եւ երբեմն կը կշտամբէ զմեզ, կը հաստատեն թէ գերագոյն տէր մը, օրէնսդիր մը ու հատուցանող մ՚ունինք։

Բայց որպէս զի քննենք իմանանք թէ Աստուած բոլոր աս աշխարհքիս եւ մասնաւորապէս մեզի համար ինչ վիճակ սահմանած է, միտ դնելու ենք որ Աստուած աշխարհքս ստեղծելու ժամանակ, իր անսահման կատարելութեան զօրութեամբը՝ վախճան մը պէտք է որ դիտած ըլլայ. որովհետեւ անմիտ մը միայն առանց վախճանի կամ նպատակի գործք կը գործէ։ Արդ իր ամենագլխաւոր նպատակը կամ վախճանն ուրիշ բան չիկրնար ըլլալ՝ բայց եթէ աս որ իր մեծ կատարելութիւնները ցուցնէ եւ իր անհասանելի մեծութիւնն ու փառաւորութիւնը յայտնէ, անանկ որ տիեզերաց բուն վերջին վախճանը՝ Աստուծոյ արտաքին փառքն է. անոր համար ալ շատ յարմար ու գեղեցիկ է Դաւիթ մարգարէին ան խօսքը՝ որ Աստուծոյ Հոգւով լեցուած կ՚երգէր. "Երկինք պատմեն զփառս Աստուծոյ եւ զարարածս ձեռաց նորա պատմէ հաստատութիւն,,[1]։

Դարձեալ Աստուած աշխարհքիս ստեղծմամբը դիտած բուն վերջին վախճանին պէտք է որ հասնի,

1 Սաղմոս, ԺԸ. 2։

ապա թէ ոչ՝ կամ իր իմաստութիւնը եւ կամ ամենակարողութիւնը վտանգի մէջ կ՚իյնայ· բայց բանաւոր էակներուն սահմանուած երջանկութեան միշտ ու անվրէպ չիհասնիր, որովհետեւ աս էակները շատ անգամ ազատութիւննին գէշի գործածելով՝ երջանկութենէ կրնան զրկուիլ եւ իրօք ալ շատ անգամ կը զրկուին· ապա ուրեմն ասկից կը հետեւի որ բանաւոր էակներուն երջանկութիւնը՝ տիեզերաց բուն վերջին վախճանը չիկրնար ըլլալ, այլ միայն տիեզերաց վերջին վախճանին՝ այս ինքն Աստուծոյ փառաց յայտնութեան քով՝ երկրորդական վախճան մը։

Տիեզերաց մէջ այնչափ զանազան բնութիւն ունեցող կերպ կերպ էակներ կան· ասոնք պէտք է որ մասնաւոր վախճաններ ալ ունենան, բայց միշտ իրենց բուն վերջին վախճանն Աստուած կը մնայ եւ անոր կը վերաբերին։ Ինչպէս նաեւ անշունչ եւ անբան էակները, որոնք մարդուս ծառայելու համար ստեղծուած ըլլալով՝ անոր իշխանութեան տակ են, ի վերայ այսր ամենայնի մարդուս միջնորդութեամբ՝ Աստուծոյ փառաց՝ իբրեւ իրենց վերջին վախճանին կը դիմեն· անոր իմաստութիւնը, ամենակարողութիւնը, բարութիւնը կը քարոզեն մարդուն եւ զանիկայ իր արարիչը գովելու, սիրելու եւ մեծարելու կը յորդորեն։

Աս ըսածներնէս յայտնի կը հետեւի թէ որովհետեւ բովանդակ տիեզերաց ամենավերջին կամ բացարձակ վախճանն Աստուծոյ փառքն է, անոր համար մարդուս բուն վախճանն է՝ իր արարիչը ճանչնալ, գովել, մեծարել ու սիրել, անոր կամացը հնազանդիլ եւ այնպէս կատարեալ երջանկութեան

հանիլ։ Եւ մարդուս ստուգիւ աս բանիս սահմանուած ըլլալը կը ցուցընենք, Ա. Աստուծոյ անսահման ու անչափ կատարելութենէն, եւ արարչութեան կամ առհասարակ ստեղծուած բաներուն ընդհանուր վախճանէն, եւ Բ. Մարդուս յատուկ եղող բնութենէն։

Ա. Ստոյգ է որ Աստուած իր անսահման կատարելութեան զօրութեամբն՝ ուզեց որ բոլոր տիեզերաց վախճանն իր կատարելութիւններուն յայտնութիւնը կամ ճանաչումն ըլլայ, եւ ասով իր փառքն ալ շատնայ. բայց աս աստուածային կատարելութիւններուն յայտնութիւնը կամ ճանաչումը աշխարհքիս վրայ միայն մարդս է որ կրնայ ունենալ, որովհետեւ մինակ մարդ ունի միտք ու ճանչնալու կարողութիւն, որով տեսած ու երեւելի բաներէն՝ անոնց աներեւոյթ արարիչը եւ անոր անսահման կատարելութիւնները կրնայ ճանչնալ ու փառաւորել. ապա ուրեմն մարդս զԱստուած ճանչնալու համար սահմանուած է։ Աս ամենակատար ու մարդուս անչափ բարերար էակին (Աստուծոյ) ծանօթութիւնը՝ զմարդ կը յորդորէ որ հարկաւ այնպիսի անսահման էակ մը գովէ, մեծարէ, սիրէ ու հնազանդի։ Բայց Աստուած աս գոհութեան, մեծարանաց, սիրոյ եւ հնազանդութեան պաշտօնն իր կատարելութիւնները ճանչցող ու ազատ կամք ունեցող արարածէ մը՝ իբրեւ անոր գոյութեան վախճանը հարկաւ կը պահանջէ. ուստի եւ անկից աւելի անտեղի բան չկայ՝ քան զմտածելը կամ կարծելը որ անսահման կատարեալ էակն անտարբեր ըլլայ թէ իր արարածէն պատուուելու եւ սիրուելու եւ թէ անարգուելու. նոյնպէս ան արարածն Աստուծոյ կամքին հնազանդի

ու չհնազանդիլ՝ նոյն բան ըլլայ։ Ուրեմն զԱստուած ճանչնալ, գովել, մեծարել, սիրել ու անոր կամացը հնազանդիլ՝ մարդուս յատուկ ու վերջին վախճանն է։ Ասիկայ նոյն իսկ մարդուս ծագմանէն ու բնական կարողութիւններէն կը ցուցուի, որովհետեւ իր գոյութիւնն ու ամէն կարողութիւններն Աստուծմէ ունի, ուսկից կը հետեւի միանգամայն որ իր բովանդակ զօրութիւնը զանիկայ սիրելու եւ փառաւորելու գործածէ։

Բ. Աստուած յանչափս բարի ըլլալով, իր բարութեան զօրութեամբը պատշաճ էր որ երջանկութեան ընդունակ ստեղծած արարածը՝ երջանկութեան մը սահմանէր։ Եւ թէ երջանկութեան ընդունակ ստեղծուած ու երջանկութեան սահմանուած ենք՝ նոյն իսկ մեր բնութիւնը կը ցուցընէ։ Վրանիս հարկաւ երջանկութեան դիմելու դրդում մը կը զգանք, այնպէս որ չկայ մէկը որ կատարելապէս երջանիկ ըլլալու չըղձայ. արդ թէ որ երջանկութեան համար սահմանուած չըլլայինք, ան ատեն աս դրդումը պարապ տեղ եւ կամ զմեզ միայն չարչարելու համար բնութեան արարիչը մեր վրայ տնկած կ՚ըլլար։ Եւ որովհետեւ ասիկայ չիկրնար ըսուիլ մեր բնութեան արարչին անսահման կատարելութեանց նայելով, ի հարկէ կը հետեւի որ մենք երջանկութեան սահմանուած ըլլանք։ Բայց թէ աս երջանկութիւնն ինչ է, աս գործքիս ընթացքին մէջ աստուածային յայտնութենէ կրնանք բացատրել։ Իսկ աս երջանկութեան հասնելու ճամբան՝ կրօնի վարդապետութիւնը մեզի կը սորվեցընէ։

Բ. Թէ կրօնն ինչ է եւ ինչպէս կը սահմանուի : — Բնական ու յայտնեալ կրօն որը կ'ըսուի : — Տեսական ու գործնական մասերն որոնք են :

Կրօնի անուամբ կ'իմացուի Աստուծոյ մատուցուած մեծարանքը, պաշտօնն ու կերպը. ուստի կրօն ունեցող անիկայ կ'ըսուի, որն որ Աստուծոյ վրայ ծանօթութիւններ ունենալով եւ իր՝ անոր հետ ունեցած յարաբերութիւններն աղէկ գիտնալով՝ ըստ այնմ իր կենաց ընթացքը կը կարգաւորէ : Կրօնը միայն մեր անձին նկատմամբ այսպէս կրնայ մտածուիլ. բայց ըստ ինքեան մտածելով՝ հաւատալի ճշմարտութիւններուն ու մեր վախճանին հասնելու համար կատարելու օրէնքներունուս հաւաքումն է. ուստի եւ կը սահմանուի կրօնը, Մարդուս՝ իրեն վախճանին դիմելը, այս ինքն՝ սրբութեան, եւ անոր համեմատ ալ երջանկութեան :

Եւ որովհետեւ կրօնի վերաբերեալ ճշմարտութիւններն ու պատուէրները՝ կրկին եղանակաւ կըրնան ճանչցուիլ, այս ինքն մէկ մը՝ բնական լուսով կամ մտքով, եւ երկրորդ՝ աստուածային յայտնութեամբ. անոր համար կրօնն ալ, պարզ բնական լուսով յառաջ եկած ատեն՝ բնական կրօն կ'անուանուի, իսկ ի ձեռն յայտնութեան ճանչցուածը՝ յայտնեալ կրօն կ'ըսուի :

Կրօնը՝ թէ տեսական կամ մտաւորական ու թէ գործնական մաս ունի : Տեսական մասին մէջ կը բովանդակին այն ճշմարտութիւնները, զորոնք պէտք է գիտնալ ու հաւատալ՝ զԱստուած ըստ պատշաճի պաշտելու եւ մեր վախճանին հասնելու համար : Իսկ գործնական մասին մէջ կը բովանդակին այն պա-

տուիրանները՝ զորոնք գործքով ալ կատարելու է։ Ասոր համար կրօնի վարդապետութիւնը՝ որն որ թէ աս ճշմարտութիւններուն ու թէ պատուիրաններուն վրայ կը ճառէ՝ երկու կը բաժնուի, տեսական ու գործնական վարդապետութիւն։

Մ՝ենք ալ ըստ այսմ բաժանման աս գրուածքը երկու բաժնելով, տեսական մասին մէջ նախ՝ ան պիտի քննենք որ աշխարհքիս վրայ եղած այնչափ կրօններուն մէջէն որը ճշմարիտ աստուածային է։ Երկրորդ՝ նոյն կրօնին հաւատալու համար առջեւնիս դրած վարդապետութիւնները պիտի քննենք։ Եւ երրորդ՝ շնորհքի ու խորհուրդներուն վրայ պիտի խօսինք։ Իսկ գործնական մասին մէջ պիտի ցուցընենք քրիստոնէի մը պաշտօնն ու պարտականութիւնները։

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ՃՇՄԱՐԻՏ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ ԿՐՕՆԻ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Թէ կրօնը մարդուս հարկաւոր է. Եւ թէ բնական կրօն կայ, բայց ան միայն բաւական չէ մարդուն:

1. Կրօնը մարդուս ինչո՞ւ հարկաւոր է: — 2. Աստուած մեր երկրպագութեան կամ պաշտօնին կարօ՞տ է: — 3. Առանց կրօնի մարդկային ընկերութիւն կրնա՞յ մտածուիլ: — 4. Բնական կրօն կա՞յ. միայն անիկայ մարդուս բաւական կրնա՞յ մի ըլլալ: — 5. Փիլիսոփայութիւնը կրօնական հարկաւորութեանց տեղը կրնա՞յ մի լեցընել: — 6. Բնական կրօնը մարդուս հիմակուան վիճակին բաւական չըլլալէն կրնա՞նք մի հետեւցընել թէ անկատար բան մ'ըլլայ մեզերնիս՝ որն որ Աստուծոյ տուրքն է: — 7. Նոյ, Աբրահամ եւ ուրիշ նահապետները բնական կրօնի՞ն հետեւած են:

1. Թէ կրօնը մարդուս հարկաւոր է, արդէն վերը գրուածներէն կրնայ իմացուիլ. որովհետեւ մարդս հարկաւ իր վախճանին համաձայն ապրելու է եւ ինչ բանի սահմանուած է նէ՝ անոր դիմելու է, որուն՝ միայն կրօնի ձեռքով կրնայ հասնուիլ: Բաց ասկէց՝ մեր միտքը միշտ զմեզ ներսէն կը դրդէ որ ամենակատար գերագանց էակին՝ ամենամեծ յարգութիւն, ամենայն բարեաց պարգեւատուին՝ գերագոյն սէր, ծայրագոյն տիրոջ ու արարչին՝ ծայրագոյն հնազանդութիւն ցուցընենք: Նոյն իսկ Աստուծոյ կատարելութիւններն ու բանաւոր արարածոյն բնութիւնը կը ցուցընեն թէ Աստուած զմարդս պարտականութիւններէն չիկրնար երբեք ազատ կացուցանել:

2. Ուստի չարաչար կը սխալին Աստուածեանք (Déistes), որոնք Աստուծոյ կը հաւատան միայն ու պաշտօն մատուցանել չեն ուզեր : Կրօնը, կ՚ըսեն, մարդուս հարկաւոր չէ : Մէյ մը անոր համար՝ որ Աստուած մեր երկրպագութեան եւ կամ պաշտօնին կարօտ չէ, ինչու որ ինք իրմէ արդէն ամեներջանիկ է : Երկրորդ մեր Աստուծոյ մատուցած երկրըպագութիւնն ու պաշտօնը Աստուծոյ մեծվայելչութեան ու փառաւորութեան արժանի չէ : Բայց մենք ասոնց դէմ պատասխան կու տանք : Նախ առջի ըսածներնուն համար կ՚ըսենք որ թէպէտ եւ Աստուած ամենակատար ու ամեներջանիկ էակ է եւ անոր համար ալ ամենեւին բանի մը կարօտ չէ, սակայն իր ստեղծուածին պաշտօնը հարկաւ կը պահանջէ. մենք ալ անոր փառաւորութիւնն ու մեր անկից կախում ունենալը ճանչնալով՝ աս պաշտօնը չենք կրնար իրեն զլանալ : Երկրորդին համար ալ կ՚ըսենք որ թէպէտ մեր պաշտօնն Աստուծոյ անսահման գերազանցութեան հետ ամենեւին չիկրնար համեմատիլ, ի վերայ այսր ամենայնի Աստուծոյ արժանի է. որովհետեւ հիմնեալ է Աստուծոյ անսահման գերազանցութիւնը ճանչնալու վրայ եւ միանգամայն կը դիտէ զանիկա պատուելու՝ որչափ որ մեր զօրութիւնը կրնայ բաւել նէ : Ուրեմն պէտք է որ Աստուծոյ ընդունելի ըլլայ :

3. Դարձեալ՝ առանց կրօնի ամենեւին ոչ ազգ մը եւ ոչ ալ մարդկային ընկերութիւն մը կրնայ աճիլ կամ հաստատուն մնալ. ինչպէս աղէկ կը զրուցէր Պլուտարքոս, թէ աւելի դիւրին է օդի վրայ բերդ մը շինել, քան թէ առանց կրօնի տէրութիւն մը հաստատել : Բայց դնենք թէ առանց կրօնի տէրութիւն մ՚ըլլար, որն որ զԱստուած, հոգւոյ անմահութիւնը, յաւիտենական պատժոց եւ վարձուց հատուցումը չճանչնար. ան ատեն առաքինութեան ու մոլութեան վրայ ուղիղ ծանօթութիւն

մը կամ գաղափար մը չէր ըլլար, միայն անանկ օրէնք մը կ՚ըլլար՝ որով զօրաւորը տկարը կը հարըստահարէր, եւ արդար ան կ՚ըլլար՝ որն որ տկարագունին կը յաղթէր. ան բանը բարի կը սեպուէր՝ որն որ ցանկութեան զօրութիւնն ու կիրքը մարդուն ընելու կը դրդէին, գործքի մը արդար կամ անիրաւ ըլլալը կը չափուէր անձին դիւրութենէն: Աս կանոնին հետեւողները՝ չեմ գիտեր ինչ գեղեցիկ ընկերութիւն կրնային մէջերնին հաստատել. թող կարդացողներն երեւակայեն:

4. Բնական կրօնի գոյութիւնը կը ցուցուի քանի մը ճշմարտութիւններով, որոնք մարդուս մտքին ու սրտին մէջ տոգորուած են ու միայն բնական լուսովը կրնան գտնուիլ, եւ են աս հետեւեալները:

Ա. Մ՝ի միայն Աստուած մը կայ, որն որ մշտընջենաւոր ու ամենաբարձր էակ է. ամէն իշխանութիւն, իմաստութիւն, բարութիւն ու երջանկութիւն ունի: Աս աշխարհքս ինք ստեղծած է ու իմաստութեամբ կը կառավարէ:

Բ. Մ՝արդս տեսակ տեսակ պարտաւորութիւններ ունի, ու պիտի ջանայ որ զանոնք կատարէ եւ գլխաւորաբար պիտի նայի որ առաքինի ու արդար ըլլայ:

Գ. Իւրաքանչիւր մարդ՝ արդար ու բարեպաշտ վարքով իր յաւիտենական փրկութեան կը հասնի:

Դ. Մ՝արմինը մեռնելով՝ հոգին չիկորսուիր, այլ ուրիշ աշխարհք մը կ՚երթայ ու հոն կ՚ապրի եւ ան աշխարհքն անանց ու յաւիտենական է:

Ա՛հաւասիկ ասոնք ու ասոնց նման ճշմարտութիւնները բնական կրօն կ՚անուանենք, որովհետեւ ամէն խելք ունեցող մարդ միայն մտածելով ու բնական լուսով ալ կրնայ ճանչնալ: Բայց ասիկայ բաւական չէ զԱստուած ըստ պատշաճի պաշտելու եւ զմեզ մեր վախճանին կամ նպատակին հասցընելու: Որովհետեւ միտքը կամ բնական լոյսը մեզի չիսորվե-

ցըներ ամէն օգտակար եղածը, մանաւանդ թէ հարկաւոր եղած շատ բաներուն վրայ ալ կամ ամենեւին ծանօթութիւն չիտար կամ անկատար կու տայ. ինչպէս զմեզ կը համոզցընէ թէ Աստուած մը կայ ու մեր ամէն բանն իրմէ է եւ թէ պարտական ենք զինքը պատուելու եւ սիրելու. բայց թէ իրեն հաճոյ ըլլալու համար ասոնք ինչ կերպով ընելու է, ասիկայ մեր մտաց լոյսը չիցուցըներ: Նմանապէս չիյայտներ թէ ուսկից յառաջ կու գայ որ մեր կամքն աւելի չարին՝ քան թէ բարւոյն միտեալ է. եւ թէ մարդը մեղանչելէն ետեւ Աստուծոյ հետ ինչպէս հաշտուելու է: Դարձեալ չիմացըներ թէ մարդս անդիի աշխարհք ինչ վիճակի մէջ պիտի գտնուի, եւ թէ որ աղբիւրներէն մեզի Աստուծոյ շնորհքը կրնայ գալ: Կան ուրիշ շատ հարկաւոր բաներ ալ, որոնք մեր միտքն ինք իրեն միայն մնալով՝ կամ քիչ եւ կամ ամենեւին չիկրնար գիտնալ:

Դարձեալ քիչ մարդիկ կը գտնուին, որ աս իրենց սրտին մէջ անդադար խօսող բնական կրօնին ձայնն որոշ ու յայտնի լսեն: Մտաց ձայնը շատ անգամ կը նսեմանայ ու կը խղդուի եւ կամ թէ ըսեմ՝ կ՚ոչընչանայ սաստիկ ցանկութենէն, զգայարանաց հեշտական զուարճութիւններէն, աշխարհքիս զբօսանքներէն ու մարդիկներու չար օրինակէն: Շատ օրինակներ ունինք առջեւնիս, որ մարդիկ անկարգ ցանկութենէ կուրնալով՝ յաղթուած ու մտաց կանոնէն դուրս ելած են. շատ իմաստուն եւ ուսեալ մարդիկ գարշելի ու վնասակար սխալմանց մէջ ինկած են: Աս ըսածներս դարերով եղած փորձէն ալ կրնանք հաստատել: Թէ որ մէյ մը հին պատմութիւնն աչքէ անցընելու ըլլանք, կը գտնենք որ բոլոր հին ժամանակը թէպէտ մարդիկ բնական լոյսերնին կորսընցուցած չէին, ի վերայ այսր ամենայնի Աստուծոյ ծանօթութեան, մեր անոր հետ ունեցած հաղորդակցութեան ու բարոյական պատուիրաննե-

րուն մէջ շատ սխալմունքներ ըրին։ Ամբողջ երեւելի ազգեր Աստուծոյ վրայ անճոռնի ծուռումուռ գաղափարներ ունէին։ Շատերը Աստուած ըսելով՝ մըտքերնուն մէջ մարդկային տկարութեան տակ ինկած մարդ մը կ՚երեւակայէին։ Ուրիշները չարանենգ ու բարկացոտ անգութ տէր մը կ՚իմանային, անոր համար ալ վրան վստահութիւն չէին ունենար ու սըրտերնուն մէջ շնորհակալութիւն ու սէր չէին զգար եւ միայն վախի համար իրեն կը ծառայէին։ Շատերն անանկ սոսկալի մոլորութիւններու մէջ ինկան, որ մինչուկ արեւուն, լուսնին ու անասուններուն՝ աստուածային պաշտօն մատուցին։ Ասոնցմէ ոմանք իրենց առանձինն քարէ, պղնձէ կուռքեր շինեցին ու անոնց պատուոյն համար սոսկալի գարշութիւններ կը կատարէին, մարդազոհ կ՚ընէին ու շատ անգամ ալ տղաքնին անոնց ողջակէզ կը մատուցանէին։ Ո՜հ սոսկալի անմտութիւն։ Եւ ասիկայ մինակ վայրենի ազգերուն մէջ չէր կատարուէր, այլ նաեւ երեւելի ու ծաղկեալ համարուած ազգերուն մէջ ալ, ինչպէս են Յոյնք ու Հռոմայեցիք։ Ասկից յայտնի կ՚երեւայ որ Աստուծոյ յատուկ բնութեան ու կամաց վրայ եղած ծանօթութիւնները միայն մեր մտքին զօրութեամբը կրնանք յառաջ բերել, բայց մտքերնուս չափաւոր ըլլալուն համար նուաղ ու տկար լուսով մը կ՚ըմբռնենք. ուրեմն բնական կրօնը միշտ բաւական զօրութիւն չունար համեստ ու ստուգիւ բարի եղածը կատարելու համար։

Թող որ շատերուն խելքն անանկ թանձր է, որ որչափ փութով ետեւէ ըլլան նէ, աս տեսակ ծանօթութիւններուն վրայ որոշ ու յայտնի ճանաչում մը չեն կրնար առնալ։ Ասկից կը հետեւի որ բնական կրօնը մարդկան մեծ մասին համաձայն չէ. եւ միանգամայն ալ հասարակ ամէն մարդու զօրաւոր ուսուցիչ ըլլալու ընդունակ չէ։ Բնական բաներու մէջ շատ իրեր կան, զորոնք ոմանք սորված ըլլալով՝ յայտնի

ու պայծառ կ՚ըմբռնեն․ բայց նոյները հասարակ մարդիկ անհաւատալի ու իբրեւ անկարելի կը համարին․ զոր օրինակ հասարակ մարդուն անկարելի բան կ՚երեւայ՝ եթէ ըսելու ըլլամ որ արեւը կը կենայ ու երկիրը կը շարժի եւ արեւուն չորս դին կը դառնայ։ Իրեն անկարելի բան կ՚երեւայ դարձեալ՝ եթէ ըսելու ըլլամ որ երկրիս մէկալ կողմը մարդիկ կան՝ որոնք մեր ոտքերուն դէմ կը կոխեն կամ հակոտնեայ են։ Ի վերայ այսր ամենայնի բնագէտներն այս ամենայն աղէկ ու ճիշդ կ՚ըմբռնեն։ Արդ թէ որ հասարակ ժողովուրդը բնական ու աչքերնուս առջեւ տեսնուած բաները չեն կրնար քննել, ինչպէս խելք պիտի հասցնեն տեսութեան տակ չինկող, բնութենէ վեր ու աստուածային բաներուն։ Ապա ուրեմն նորէն դառնանք, իրաւունք տանք թէ մարդուս բաւական չէ միայն բնական լոյսը։

5․ Պարապ խօսք է ըսելն ալ որ փիլիսոփայութիւնն ասոնց տեղը կը լեցընէ․ որովհետեւ կան այնպիսի ճշմարտութիւններ՝ զորոնք փիլիսոփաներն արտաքին ցուցմամբ չեն կրնար հաստատել, որով ըսածնին հասարակ ռամկին առջեւ հեղինակութիւն մը չ՚ունենար․ ուստի եւ շատ հեղ միայն մտաւոր պատճառներով պէտք է որ հաստատեն։ Արդ հասարակ ռամիկն այսպիսի բաները հասկընալու ոչ ատեն ունի եւ ոչ ալ ընդունակ է։ Ո՛ւր թողունք որ մինչուկ հիմայ չէ տեսնուած այնպիսի փիլիսոփայական աղանդ կամ ընկերութիւն մը աշխարհքիս վրայ՝ որ աս տեսակ ուսմամբ յառաջացած ըլլայ։ Եղած փիլիսոփայից ամենէն երեւելիներն ալ բնական կրօնի ճշմարիտ վարդապետութեան մէջ շատ սուտութիւններ խառնած են։ Եւ նոյն իսկ հին փիլիսոփաներէն խիստ անուանիները բնական կրօնի ճշմարտութիւններուն վրայ պայծառ գաղափար մը չունէին, անոր համար ալ տարակուսանօք կը խօսէին ու կը հաստատէին։ Այսպէս էր Պղատոնին՝ Աստուծոյ ու

հոգւոյ անմահութեան վրայ խօսածները: Աս հռչակաւոր փիլիսոփան իր մտքին տկարութիւնը ճանչնալով՝ շատ փափաքած էր որ մէկը գտնուի որ զինքը տեսակ տեսակ տարակոյսներէն ազատէ. եւ այսպէս լուծում տալու չկրցած նիւթերը գոնէ քիչ մը իրեն բացատրէ: Տես ինչ կ՚ըսէ. "Ամէն բան անստոյգ է. անոր համար մեծ համբերութեամբ սպասելու ենք, մինչեւ որ գայ այնպիսի մէկը՝ որ մեզի յայտնէ թէ մենք Աստուծոյ ու մեզի նկատմամբ ինչպէս վարուելու ենք: Աս բանս քեզի սորվեցընողը՝ ստուգիւ քու երջանկութիւնդ պիտի հոգայ: Գոնէ չուշանար շուտով գար. ես պատրաստ եմ ամէն բան ընելու ինչ որ ինծի սորվեցընելու ըլլայ, եւ կը յուսամ որ զիս աւելի աղէկի կը դարձընէ,, [1]: Նոյնպէս Կիկերոն երեւելի պատճառներով հաստատած նիւթերուն մէջ միշտ անստուգութիւն ու երկբայութիւն մը կը ցուցընէ. վասն զի ան ալ հոգւոյ անմահութեան վրայ խօսելով կ՚ըսէ. "Ասիկայ կրցածիս չափ կը մեկնեմ. բայց ըսելիքս Պիւթեան Ապողոնին տուած պատգամներուն պէս ստոյգ ու հաստատուն չէ. հապա իբրեւ շատ մարդիկներէն մէկ ողորմելի մարդու մը հաւանական կարծիքներուն հետեւութիւնը,,:

Ինչ որ հին փիլիսոփաներուն վրայ կրնայ ըսուիլ, նոյնը եւս աւելի ըսելու է նորերուն վրայ, որոնք աստուածային յայտնութեան լուսոյն դէմ աչուընին գոցելով, կրօնը՝ մտաց զօրութեան ու սահմանին մէջ ամփոփեցին. վասն զի ասոնց ալ չէ թէ միայն վարդապետութիւնն իրարու չհամաձայնիր, հապա իրենց ըսածը՝ եւ ոչ իրենք պայծառ կ՚ըմբռնեն. շատ անգամ ալ ստիպուելով կը խոստովանին որ իբրեւ թէ խաւարի մէջ կը խարխափին: Ինչպէս Պայլ, Վոլթէր, Ռուսոյ եւ ուրիշ բնական կրօնի աղանդաւորները, որոնք իրենց բնական կրօնովը կա-

1 Պլատոն յԱլկիբիադ.

տարեալ անաստուածութիւն յառաջ բերին : Մինչեւ հիմայ ըսածներնէս կը հետեւի որ բնական կրօնն առանձինն առեալ բաւական չէ :

6. Ասոնք լսելով՝ Բնակրօններէն (Naturalistes) ոմանք, Անանկ է նէ, կ'ըսեն, մեր միտքը՝ որն որ Աստուծոյ տուրքն է, անկատար է եւ մեզի օգուտ չունի. որովհետեւ անոր գործակցութեամբ մեր վախճանը չենք ստանար : Բայց ասոնց պատասխան կու տանք, թէ երբոր բան մը փորձով կը ցուցուի, ա՛լ անոր դէմ տեսական կամ մտքով մինակ մտածուած պատճառ չ'արժեր : Թէ որ աս դժուարութիւնը պատճառով ալ չկարենայինք լուծել, ի վերայ այսր ամենայնի կրնայինք քննել ու ըսել, որ արդեօք մարդս Աստուծոյ ձեռքէն ասանկ անկատա՞ր վիճակի մէջ ստեղծուած է, չէ նէ՝ ինք իր ազատութիւնն աղէկ չգործածելով՝ իր միտքը նսեմացուցած է, եւ անով իր վիճակին վերաբերած ճշմարտութիւնները տեսնելու անբաւական եղած է : Արդ որովհետեւ աս տարակոյսը բնական լուսով չլուծուիր, նոյն իսկ առարկութիւնը կը ցուցընէ որ բնական կրօնը մարդուս հիմակուան վիճակին բաւական չէ : Ստոյգ է որ մտքերնիս չափաւորեալ է. անանկ որ ամէն ճշմարտութիւն մանաւանդ այնպիսիները՝ որոնք անսահման կատարելութեան կը վերաբերին, չիկրնար ճանչնալ. բայց իր սահմանին վերաբերած բաներուն նայելով՝ կատարեալ է. ինչու որ զանոնք կատարեալ կը ճանչնայ, միայն թէ իր կարողութիւններն աղէկ եւ ըստ պատշաճի գործածէ : Ուրեմն Աստուծոյ պարգեւն իր վիճակին մէջ կատարեալ է. եւ չէ թէ մինակ բնական կրօնի, այլ նաեւ յայտնեալ կրօնի ալ շատ օգտակար է. ինչու որ ճշմարիտ ու յայտնուած կրօնն ալ փնտռելու եւ որոշելու համար միտք պէտք է :

7. Աս Բնակրօնները հաստատել կ'ուզեն որ Նոյ, Աբրահամ եւ ուրիշ նահապետները բնական կրօ-

նին հետեւած ըլլան, եւ ճենաստան մինչեւ հի-
մայ բնական կրօնով յառաջ գացած ու ծաղկած
ըլլայ։ Ստոյգ է որ նահապետները զոհեր ու սուրբ
արարողութիւններ գործածեցին, բայց ամէնն ալ
Աստուծմէ որոշուած էր․ դարձեալ Աստուած Ադա-
մայ ու Եւայի խոստացած էր Մեսիային գալուստը,
եւ աս խոստումը շատ հեղ անոնց յաջորդներուն
կրկնուեցաւ։ Առջի նահապետներուն ստէպ ստէպ
հրեշտակ ու Աստուած կ'երեւար, ինչպէս որ Ծնըն-
դոց գրքին մէջ կը կարդանք․ ուրեմն նահապետնե-
րուն պաշտած կրօնը՝ միայն բնական չէր։ Իսկ Ճե-
նացւոց համար սուտ է ըսելը որ բնական կրօնն իրենց
մէջ ծաղկած ըլլայ․ ինչու որ ականատես պատմա-
գիրներ ու հիմակուան յաճախ երթեւեկութիւնը
կը հաստատեն թէ ան ազգին մեծ մասը կռապաշտ
է․ ոմանք ալ միայն Աստուած մը կը ճանչնան, բայց
շատ տեսական ու գործնական մոլորութիւններ մէկ-
տեղ կը խառնեն․ ոմանք անաստուած են, շատերն
ալ քրիստոնէութիւն կ'ընդունին։ Ուստի ապա-
հովութեամբ կրնանք հաստատել որ բուն բնական
կրօնը ամենեւին մէկ գաւառ մ'ալ չէ ընդունուած։

888-2011
4832
38

ԳԼՈՒԽ Բ.

Թէ հարկաւոր է Աստուծմէ յայտնուած կրօն մը, իրօք կայ եւ մէկ հատիկ է:

8. Մտքով միայն կրօնի ամէն ճշմարտութիւնները կրնա՞նք գտնել: — 9. Գլխաւորաբար ուստի՞ կը ցուցուի թէ յայտնեալ կրօն պէտք է որ ըլլայ, եւ թէ Աստուած ինք զինքն ու իր ամենասուրբ կամքը յայտնած է թէ չէ՝ իմանալու համար ի՞նչ ընելու է: — 10. Ի՞նչ պէտք է պատասխանել եթէ մէկը զրուցէ որ Աստուած կրնար զմարդ իր մեղացը համար առանց յայտնութեան թողուլ. Աստուածային յայտնութեան իրօք ըլլալն ուրիշ բնական կերպով ալ կրնա՞նք ցուցընել: — 11. Զանազան կրօններու մէջէն ինչո՞ւ մէկ հատը միայն աստուածային կրնայ ըլլալ: — 12. Կրօնական անտարբերութեան սկիզբը հաստատելն առո՞ղջ մտաց է:

8. Միայն բնական կրօնին բաւական չըլլալը ցուցընելնէս՝ հարկաւ կը հետեւի որ մեզի բարձրագոյն լոյս մը պէտք է, որ մեր մթին խելքը լուսաւորէ եւ սրտերնիս Աստուծոյ ու առաքինութեան սիրովը բորբոքէ: Արդ՝ անհրաժեշտ հարկաւոր էր որ Աստուած մտաց հետ մեզի ուրիշ լոյս մ՚ալ տար, որուն միջնորդութեամբ աւելի ապահով ու պայծառ ճանչնայինք զայն ամենայն՝ զորն որ մեր միտքը միայն աղօտ առջեւնիս կը դնէ եւ կամ ամենեւին ծանօթութիւն մը չիտար: Աս կրօնը մեզի կը սորվեցընէ չէ թէ միայն մտքով դժուարաւ գտնուելու ճշմարտութիւններ, հապա նաեւ ան բաները՝ որոնք մեր մտքին զօրութենէն վեր են ու ամենասուր խելք ունեցողներն ալ չեն կրնար հասնիլ: Ուստի ինչ որ Աստուած իբրեւ ճշմարիտ առջեւնիս կը դնէ եւ ինչ որ ինք՝ որ յաւիտենական ճշմարտութիւն ու անվախճան իմաստութիւն է, իր վկայութեամբ կը հաստատէ, անիկայ մեծ ստուգութիւն ու համոզող զօրութիւն ունի. ամէն մարդ բոլոր

սրտանց ու հոգւով անոր հաւատալու է, ապահով սեպելու է եւ իր մտածութիւններն ու գործքերը անոր համաձայնցընելու է:

9. Թէ իրօք ալ ասանկ յայտնեալ կրօն կայ՝ գլխաւորաբար կրնանք ցուցընել Աստուծոյ անսահման կատարելութեններէն: Ինչու որ Աստուծոյ անսահման իմաստութիւնը, բարութիւնն ու Նախախնամութիւնը կը պահանջէ որ իր մտաւոր արարածներուն ձեռքը իրենց վախճանին հասնելու ամենահարկաւոր միջոցը տայ. արդ՝ Աստուծմէ յայտնուած կրօնը՝ մարդուս հիմակուան վիճակին ասանկ հարկաւոր միջոց մըն է. ուրեմն Աստուածային անվախճան իմաստութիւնը, բարութիւնն ու Նախախնամութիւնը կը պահանջէ որ կրօնը մարդիկներուն յայտնուի. ուրեմն յայտնուած կրօն իրօք պէտք է որ ըլլայ: Թէ որ շատ տարիներով յառաջ հանդիպած դիպուածի մը վրայ տեղեկութիւն ունենալ ուզենք՝ կամ շատ հին ծերերուն կը հարցընենք, որոնք ան բանը տեսած են, կամ անոնց՝ որոնք նոյն ատենները ապրած են եւ կամ ան ատեն ապրող ու ան դէպքերուն ականատես եղող մարդիկներուն բերնէն լսած են: Ասանկ ալ ընելու ենք աս Նիւթին մէջ: Կը բաղձանք ճշմարտութեամբ տեղեկանալ որ արդեօք Աստուած ինք զինքը մասնաւոր կերպով մը մարդիկներուն յայտնա՞ծ է՝ թէ չէ. արդեօք իր անձին ու իր սուրբ կամացը վրայ աւելի յայտնի ու պայծառ ծանօթութիւն մը տուա՞ծ է, չէ նէ միայն ան տեղեկութիւններն են՝ որոնք մենք մեր բնական լուսովը ճանչցած ենք: Հարկաւ կը ստիպուինք մեր Նախորդներուն հարցընել թէ արդեօք այսպիսի բան մը լսա՞ծ են, թէ արդեօք աշխարհքիս վրայ ասանկ բան պատահա՞ծ է՝ թէ չէ. եւ կամ պէտք ենք հին պատմագիրներուն մէջ փնտռել նայիլ թէ արդեօք հին ատենուան հաւատարիմ մարդիկն ասոր վրայ հիմնական բան մը գրա՞ծ են՝ թէ

չէ: Աչքերնիս մէյ մը առջի ժամանակներուն տանինք ու հին պատմագիրները կարդանք. ստուգիւ կը համոզուինք որ Աստուած մարդիկներուն տկարութեան ողորմելով՝ ինք զինքն աշխարհքիս յայտնած է: Եւ կը գտնենք Հրէից պզտիկ ազգը, որուն մէջ Աստուծոյ վրայ անանկ բարձր ծանօթութիւնք կան՝ որ անկարելի է թէ ինք իրմէ միայն բնական լուսով գտած ըլլայ: Աս ազգին հաւատքն՝ իր կրօնից գրքերուն երեւելութեամբն ու սրբութեամբը եւ յաճախ հրաշքներովը, իբրեւ ճշմարիտ աստուածային յայտնութեան օրինակ պահուեցաւ: Ինչու որ անիկայ մեզի կը սորվեցընէ չէ թէ միայն ան բաները՝ զորոնք մտքով Աստուծոյ վրայ կը ճանչնանք, այլ նաեւ այնպիսի մխիթարական ու փրկաւէտ բաներ՝ որոնք մտաց բնական լուսով չեն կրնար ճանչցուիլ: Արդ կը սորվեցընէ որ Աստուած զմարդն իր պատկերին նման ստեղծած ու գեղեցիկ դրախտի մը մէջ դրած է. կը սորվեցընէ որ Աստուած ի սկզբան միայն երկու մարդ ստեղծեց, այս ինքն այր եւ կին, եւ թէ Աստուած իրենց հետ՝ իբրեւ հայր իր որդւոց հետ՝ խօսած է. եւ թէ իրենց թեթեւ պատուէր մը տուած է, զանոնք հնազանդութեան մէջ կրթելու համար: Աս ազգին հաւատքը մեր նախահօր ու նախամօր ուրիշ դէպքերն ալ կը պատմէ. այս ինքն անոնց իյնալն ու վերջէն քաշած նեղութիւնը: Դարձեալ Աստուծոյ՝ իր ժողովրդեան առաջնորդներուն ու հարց ինք զինքը յայտնելը կը պատմէ. թէ ինչպէս զանազան ատեն աստուածավախ ու սուրբ մարդիկներ անոնց մէջէն ելած են, որոնք Աստուծոյ հոգւով լցուած՝ անոր ազդելուն ու պատուէրներուն համաձայն ժողովրդեան սորվեցուցին, շատ անգամ հարկաւոր եղած ատեն ալ պատժեցին եւ իրենց ստուգիւ Աստուծմէ խրկուած ըլլալը՝ շատ հրաշքներով յայտնեցին:

Հրէական կրօնին էական ու գլխաւոր մասերէն

մէկն ալ աս էր, թէ երբեմն մէկ մեծ ուսուցիչ, թագաւոր, փրկիչ ու կենարար մը աշխարհք պիտի գայ: Աս յառաջուընէ ծանուցուած ու սպասուած փրկիչը՝ Յիսուս Քրիստոս էր: Ասիկայ 1853 տարի յառաջ աշխարհք եկաւ. անանկ հաւատք մը սորվեցուց՝ որ երեւելի բաներու մէջ հրէական կրօնէն տարբերութիւն ունի. իրեն աշակերտներ ընտրեց, նոր եկեղեցի մը շինեց՝ որն որ արդէն ի սկզբանէ քրիստոնէական ըսուեցաւ: Անոր խօսքերն ու գործքերը իր աշակերտները գրքի մը մէջ համառօտիւ գրած ու ամփոփած են. աս գիրքը ինչպէս որ նոյն ժամանակը գրուած էր, նոյն հաւատարմութեամբ մինչեւ մեր ժամանակը հասաւ. ուստի եւ հաւատալու արժանի է, եւ ինչպէս ամէն մանրազնին դիտունները միաբերան կը վկայեն՝ դեռ ասոր չափ արժանահաւատ գիրք մը չկայ: Արդ հիմայ մենք Քրիստոսի երկնքէն բերած լուսով լուսաւորուած ըլլալով՝ աս վիճակիս մէջ Աստուծոյ ու անոր յատկութեանց, կամաց եւ մեր մահուընէն վերջի վիճակին վրայ աւելի տեղեկութիւն ունինք՝ քան թէ հին ատենուան ամենէն գիտուն եւ ուշիմ մէկ իմաստունը՝ որն որ իր բոլոր կեանքը քննութեանց ու զննութեանց մէջ անցուցած ըլլայ:

10. Բայց եթէ մէկն ըսէ որ Աստուած կրնար զմարդն իր մեղացը համար առանց յայտնութեան թողուլ, պատասխան կու տանք որ աս խօսքը կամ ներգործական մեղաց համար կ'իմացուի, կամ սկզբնական մեղաց համար՝ որն որ ծննդեամբ ամենուն կը տարածուի: Թէ որ խօսքն անձնական մեղաց համար է, ան ատեն՝ որովհետեւ մարդիկ անով չեն ծնանիր, չմեղանչած՝ կատարեալ իրաւունք կ'ունենան որ իրենց վերջին վախճանին հասնելու հարկաւոր միջոց մը հոգացուի, որուն օգնութեամբ մարդս մեղանչելէն ալ կարող ըլլայ ազատ մնալ: Իսկ թէ որ խօսքն սկզբնական մեղաց վրայ է, ան

տեսն՝ որովհետեւ սկզբնական մեղաց գոյութիւնը յայտնութեամբ միայն կը ստուգուի, կը հետեւի որ յայտնութեան դէմ կեցողն ինք իրեն դէմ կը խօսի, ինչու որ սկզբնական մեղք դնելով՝ յայտնութիւնն ընդունած եւ անոր ապաւինելով խօսած կ'ըլլայ: Բայց մենք աստուածային յայտնութեան գոյութիւնն ուրիշ բնական կերպով մ'ալ կրնանք ցուցընել, այս ինքն առ հասարակ մարդկային զգածմունքէն: Վասն զի աշխարհքիս ամէն ազգերը համոզուած են մտքերնուն մէջ որ Աստուած մարդիկներուն շատ բաներ յայտնած է: Աս ընդհանուր զգածման վրայ յեցեալ՝ հին օրէնսդիրներն ալ պարծենալով մը կը պնդէին որ չաստուածներն իրենց շատ բաներ յայտնած են, ժողովրդեան պատգամներ կը ծանուցանէին եւ աւելորդապաշտական գուշակութիւններ կ'ընէին: Ուստի կամ բնութեան ձայնով, կամ աւանդութեան ձեռքով կը համարձակէին ընդհանրապէս յայտնութիւն մը հաստատել: Վերջապէս եթէ յայտնութիւնն ուրացուի, կը հետեւի որ ամէն մարգարէական գրքերն իբրեւ առասպելական համարելու է. բայց աս հետեւութիւնը չիկրնար մէկը խոհեմութեամբ ընդունիլ. որովհետեւ ամէն մարգարէութիւնները, ինչպէս ետքէն պիտի ցուցընենք, ճիշդ կատարուած են. ուրեմն յայտնութեան գոյութիւնը ոչ ոք խոհեմութեամբ կրնայ ուրանալ:

11. *Զանազան կրօններու մէջէն, որոնք զաստուածային յայտնութիւնն իրենց միայն կը սեպհականեն, մէկ հատը միայն Աստուծմէ յայտնուած եւ ստոյգ կրնայ ըլլալ: Վասն զի կրօններուն իրարմէ տարբերութիւնը՝ ուրիշ կերպով չիկրնար ըլլալ, բայց եթէ իրենց կամ տեսական կամ գործնական եւ կամ թէ տեսական ու թէ գործնական վարդապետութեան մէջ: Արդ ասոնց ամէնն ալ ստոյգ չեն կրնար ըլլալ, որովհետեւ Աստուած՝ որ*

ծայրագոյն իմաստութիւն ու ճշմարտութիւն է, չիկրնար անոնց ամէնը իբրեւ սուտ յայտնել: Ուստի յայտնի կ'երեւայ որ Աստուծմէ յայտնուած կրօնը մէկ հատիկ միայն կրնայ ըլլալ: Աս կրօնով միայն կրնանք զԱստուած ըստ պատշաճի պաշտել, եւ աս կրօնին մէջ միայն յաւիտենական փրկութեան հասնիլ: Ինչու որ աս միակ յայտնեալ կրօնով Աստուած ամէն հարկաւոր եղած միջոցները մեր առջեւը կը դնէ, որոնց հետեւելով՝ կրնանք զԱստուած պաշտել ու յաւիտենական փրկութեան հասնիլ: Թէ որ մէկն աս միջոցները թող տայ չգործածէ, անկարելի է որ յաւիտենական փրկութեան հասնի:

12. Ասկից կը հետեւի թէ ինչչափ առողջ մտքի դէմ բան է կրօնական անտարբերութիւնը, կամ աստուածաբանական թոյլտուութիւնը, որով հաստատել կ'ուզուի թէ ամէն կրօն հաւասարապէս աղէկ է, եւ թէ մարդ ինչ աղանդի մէջ որ կ'ուզէ գտնուի, կրնայ փրկութեան հասնիլ, միայն թէ մէկ ճշմարիտ Աստուած մը պաշտէ ու իր աղանդին համաձայն ապրի. ասիկայ ուրիշ բան ըսել չէ՝ բայց եթէ բոլոր կրօնը ջնջել վերցընել: Վասն զի Աստուած՝ որ անհուն իմաստութիւն, սրբութիւն ու ճշմարտութիւն է, չիկրնար հաւասար աչքով տեսնել զանիկայ՝ որ իր յայտնութիւնը կ'ընդունի ու վարքն անոր կը համաձայնցընէ, եւ զանիկայ՝ որն որ աս յայտնութիւնն ուրանալով, իր մտքին ու կարծիքին համաձայն կրօն մը կը շինէ. դարձեալ չիկրնար Աստուած հաւասար աչքով նայիլ անոր՝ որն որ քրիստոնէից հետ զՔրիստոս Տէրն մեր՝ իբրեւ ճշմարիտ Աստուած կը պաշտէ ու իր աւետարանական օրէնքը կը պահէ, եւ անոր՝ որն որ զՔրիստոս կը թշնամանէ Հրէից, Սոկինեանց եւ ուրիշ անհաւատից հետ. չիկրնար Աստուծոյ առջեւ նոյն ըլլալ անիկայ՝ որն որ ուղղափառաց հետ կը յարգէ Քրիստոսէն եկեղեցւոյն տրուած՝ սրբեցընելու եւ պա-

տուիրելու իշխանութիւնը եւ ինք զինքը բոլորովին անոր տակ կը ձգէ, եւ անիկայ՝ որն որ հերետիկոսաց հետ նոյն բաները բոլորովին կ'ուրանայ եւ անոնց հակառակ բաներ կը սորվեցընէ։

Բայց անտարբերութիւն ընդունողները կ'ըսեն նախ՝ թէ երկրաւոր թագաւորք իրենց փառք կը սեպեն որ զանազան ազգերէն զանազան եղանակներով պատուուին։ Երկրորդ՝ նոյն իսկ քրիստոնեայք երկու իրարու հակառակ կրօն իբրեւ Աստուծմէ յայտնուած կ'ընդունին, այս ինքն քրիստոնէական ու հրէական կրօնները։ Երրորդ՝ չիկրնար մէկը Աստուծոյ առջին անհաճոյ գտնուիլ ու յաւիտենական կեանքէն զրկուիլ, եթէ կարծելու ըլլայ որ ինք ճշմարիտ կրօնն ունի ու անոր օրէնքներն աղէկ կը պահէ։ Ասոնց դէմ մենք պատասխան կու տանք։ Նախ՝ որ թագաւոր մը կրնայ իրեն փառք սեպել զանազան ազգերէն զանազան եղանակներով պատուուիլը, թէ որ ան եղանակներն իր թագաւորական մեծութեան վայելեն, եւ անոնց մէջ անհնազանդութիւն մը կամ կամացը դէմ արհամարհանք մը չգտնուի· բայց սուտ կրօնները զԱստուած չեն պատուեր ան կերպով՝ որով ինք կ'ուզէ, այլ ուղղակի անոր կամացը ներհակ պաշտօն մատուցանել կ'ուզեն· անոր համար ալ չեն կրնար Աստուծոյ հաճոյ ըլլալ։ Դարձեալ խօսքերնիս զանազան կրօններուն վրայ է, եւ ոչ զանազան եղանակներուն կամ արարողութիւններուն· ինչու որ կրօններու զանազանութիւնը՝ արարողութիւններու զանազանութենէ չ'առնուիր, այլ վարդապետութիւններուն եւ բարուց կանոններուն իրարու հետ ունեցած ներհակութենէ։ Մի եւ նոյն կրօնի մէջ զանազան արարողութիւնք կրնան գտնուիլ եւ հաւասարապէս Աստուծոյ հաճելի ըլլալ, զոր օրինակ լատին, յոյն, հայ եւ այլ ծէսերը· բայց տարբեր տարբեր կրօնները՝ որոնց մէկը Քրիստոսի Աստուածութիւնը կ'ըն-

գունի, մէկալը կ՚ուրանայ, մէկը եկեղեցւոյ հեղինակութիւնը կը յարգէ, մէկալը կ՚անարգէ, ինչպէս կրնան ամէնն ալ հաւասարապէս Աստուծոյ հաճելի ըլլալ։ Իսկ երկրորդին համար կ՚ըսենք որ Հրէից կրօնն իբրեւ Աստուծմէ յայտնուած՝ քրիստոնէութեան ներհակ չէ, այլ անոր կը պատրաստէր եւ իբրեւ թէ անոր ձեւն ու նմանութիւնն էր, մինչեւ Մեսիայի գալստեան համար եղած խոստման կատարուիլը. աս խոստումը կատարուած ըլլալով՝ հիմակուան ժամանակիս Հրէից խոստովանութիւնը յայնմ կը սխալի, որ դեռ կը սպասէ Մեսիայի գալուն, որն որ արդէն եկած եւ Հրէից կրօնքով նկարուած ամէն նմանութիւնները կատարած է։ Երրորդին ալ պատասխան կու տանք որ եթէ մէկը առանց իր մէկ յանցանքին՝ անյաղթելի տգիտութեան մէջ գտնուելով՝ հաստատութեամբ ուզէ Աստուծոյ հաճելի ըլլալ եւ իր ուղիղ խղճին դրդելուն համաձայն ապրի, ստուգիւ ասոր համար Աստուծոյ անհաճոյ չիկրնար ըլլալ ու յաւիտենական կեանքէն չիզրկուիր. հապա Աստուած եղանակաւ մը իրեն կը ցուցընէ ճշմարտութիւնը ճանչնալու ճամբան։ Բայց թէ որ ինք աս ճշմարտութիւններուն հասնելու հարկաւոր փոյթը չընէ ու ճշմարտութիւնը չքննէ, աս բանիս համար Աստուծոյ անհաճոյ կ՚ըլլայ ու յաւիտենական կեանքէն կը զրկուի՝ իր անփութութեան պատճառաւ, որովհետեւ այսպիսի մեծակշիռ նիւթի մը մէջ անհոգ գտնուեցաւ։

ԳԼՈՒԽ Գ.

Միտքը յայտնեալ ճշմարիտ կրօնն ինչպէս պէտք փնտռէ եւ արտաքին ստոյգ նշաններէն դատաստան ընէ։

13 · Միտքը յայտնուած կրօնի նկատմամբ եւ արտաքին ստոյգ նշաններէն դատաստան ընելու մէջ ի՞նչ պաշտօն ունի։ — 14 · Ինչո՞ւ համար յայտնութեան գոյութեան վրայ տարակուսողը կը պարտաւորի մեծ ջանքով հետազօտել թէ ճշմարտութեամբ յայտնուած կրօնը ո՞րն է։ — 15 · Ճշմարիտ կրօնի արտաքին նշաններն որո՞նք են։ — 16 · Ի՞նչ է մարգարէութիւնը. ճշմարիտ աստուածային մարգարէութիւնը պարզ մարդկային բնական կանխատեսութենէ ինչպէս կը զանազանի։ — 17 · Ո՞ր բաները մարդուս կանխագիտութեան սահմանէն դուրս են. կանխագիտութիւնն աստուածային համարուելու համար ի՞նչ ցոյցեր պէտք են։

13. Որովհետեւ իւրաքանչիւր կրօնի հետեւողները կը համարին թէ իրենց կրօնն է Աստուծմէ յայտնեալը, իսկ Աստուծմէ յայտնեալ ճշմարիտ կրօն՝ մի միայն կրնայ ըլլալ, անոր համար մտքին պարտքն է որ Աստուծոյ վրայ բնական եղանակաւ ճանչցած ճշմարտութիւններով յառաջ երթայ եւ քննէ թէ ո՛րն է նոյն Աստուծմէ յայտնեալ ճշմարիտ կրօնը։ Ուստի նախ յայտնութեան հարկաւորութիւնն ու գոյութիւնը գիտնալէն ետքը՝ պէտք է որ դատաստան ընէ այն ստոյգ նշաններուն վրայ՝ որոնցմով ճշմարիտ յայտնութիւնը՝ մէկալ ստութեամբ իբրեւ ճշմարիտ համարուած յայտնութիւններէն կ՚որոշուի, միանգամայն ամէն ջանք ի գործ դնէ փնտռէ թէ ատ ճանչնալու կամ զանազանելու ստոյգ նշանները կամ ցոյցերը ո՞ր կրօնին աւելի համաձայն կու գան։ Երկրորդ՝ ճանչնալու է որ պարտաւորութիւն ունի այն յայտնեալ կրօնը փնտռելու եւ գտած ատեն հաւտալու եւ մեծարելու։ Երրորդ՝ յայտնուած կրօնը ստոյգ նշաններէն ճանչնալէն ե-

տեւ, մեծ յօժարութեամբ մը ինք զինքը պէտք է որ Աստուծոյ հեղինակութեան տակ ձգէ, հաւատալով ան ամէն մասնաւոր բաներուն՝ որոնք նոյն կրօնին մէջ կը բովանդակին, թէպէտ իր իմացողութենէն վեր ըլլան: Ետքը պէտք է որ յայտնութիւնը պաշտպանէ անոր թշնամիներուն դէմ, որոնց հետ այլազգ իր գործքը չիկրնար լմնցընել, բայց եթէ բանաւոր ու միտքը համոզող սկզբունքներով, մինչեւ որ որոշակի ճանչնան յայտնեալ կրօնին գոյութիւնը:

14. Արդ ով որ կը տարակուսի որ արդեօք յայտնութիւն կայ թէ չէ, ծանր պարտաւորութեամբ կը ստիպուի մեծ ջանքով մը հետազօտելու, թէ ճշմարտութեամբ յայտնուած կրօնը ո՞րն է, վասն զի իւրաքանչիւր ոք կը պարտաւորի փնտռել ան միջոցը՝ առանց որոյ իր յայտնի պարտաւորութիւնը լիով չիկրնար կատարել: ԶԱստուած պաշտելու եւ իր վախճանին դիմելու պարտաւորութիւնը չիկրնար մէկը աղէկ կատարել՝ բայց եթէ Աստուծմէ յայտնուած կրօնի զօրութեամբ. ուրեմն ով որ կրօնի գոյութեան վրայ մտքին մէջ տարակոյս կ՚ունենայ, նախ ասիկայ փնտռելու կը պարտաւորի: Եւ ինչպէս որ մէկ կողմանէ մարդս կը պարտաւորի Աստուծոյ յայտնած կրօնը հետազօտել եւ ընդգրկել, ասանկ ալ մէկալ կողմանէ Աստուած իր անսահման իմաստութեամբն ու բարութեամբը պարտաւորեալ է ան յայտնած կրօնը, որն որ մարդիկներուն իրենց վախճանին հասնելու համար հարկաւոր միջոց մ՚ըներ ուզած է, արտաքին նշաններով եւ կամ իր աստուածութեան կնիքներովն անանկ ամրացընել, որ նոյնին Աստուծմէ յայտնուած կրօն ըլլալուն վրայ ոչ ոք կարող ըլլայ տարակուսիլ, թէպէտեւ նոյնն այնպիսի ճշմարտութիւններ ալ պարունակէ, զորոնք մեր չափաւոր միտքը կարող չըլլայ ըմբռնել:

15. Աս արտաքին նշաններն են այն գերբնա-

կան կամ բնականէ վեր դէպքերը՝ որոնց անընդմիջական հեղինակն է նոյն ինքն Աստուած, եւ որոնց նպատակը՝ կրօնքին աստուածային սկզբունքը հաստատելն է: Գերբնական դէպք ըսելով՝ կ՚իմանանք հրաշք ու մարգարէութիւն: Արդ հրաշքն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ իրերուն բնական կարգին հակառակ գործք մը, որն որ իրին բնական զօրութենէն վեր է: Աս տեսակ գործք է օրինակի համար՝ մեռելի մը յառնելը, հնացեալ հիւանդութեան մը առանց բնական միջոցի՝ յանկարծ ողջըննալը, կամ պարզ հրամայելով մը կամ ուրիշ բանով մը՝ որուն հետ առողջութեան մէջ հաստատուիլն ամենեւին մէկ համեմատութիւն կամ վերաբերութիւն չունենայ: Ասանկ հրաշքներ՝ միայն Աստուծոյ անընդմիջական գործողութեամբը կրնան կատարուիլ, որովհետեւ չկայ ստեղծեալ զօրութիւն մը՝ որ կարող ըլլայ Աստուծոյ դրած կարգն աւրել կամ փոխել: Ուստի թէ որ կրօն մը իր հաստատութեան համար հրաշք կ՚ունենայ, անով միայն նոյն կրօնը պէտք է որ ճշմարիտ ու Աստուծմէ յառաջ եկած կրօն սեպուի. որովհետեւ Աստուած իր անսահման կատարելութեանց համար՝ ստութիւնը չիկրնար հաստատել: Իսկ հրաշքն ուրացող անհաւատ մարդիկներուն՝ համառօտիւ մը աս պատասխանը կու տանք թէ Աստուած ամենակարող եւ ընդհանուր բնութեան արարիչ ըլլալով, կարող է բովանդակ բնութիւնը՝ ամէն զօրութիւններովը ու օրէնքներովը իր կամաց ակնարկութեան հնազանդեցընել, եւ բնութեան հասարակ օրինաց դէմ յառաջ բերել այնպիսի գործքեր՝ որոնք բնական զօրութեամբ չեն կրնար կատարուիլ:

16. Մ՚եր խօսքը ճշմարիտ յայտնեալ կրօնը փընտռելու եւ անոր վրայ արտաքին նշաններէն դատաստան ընելու գալով, յարմար կը սեպենք հոստեղս մարգարէութեան կամ կանխատեսութեան վրայ ալ

խօսիլ։ Արդ մարգարէութիւն կ՚ըսուի որոշ կանխասացութիւն անանկ ապագայ դէպքի մը՝ զորն որ մարդ իր բնական յառաջատեսութեամբ չէկրնար յառաջագոյն իմանալ։ — Թէպէտ շատ իմաստուն մարդիկ, մարդկային բաղդը քննելու մէջ կիրթ ըլլալով, բնական կերպով շատ բաներ յառաջագոյն տեսան ու նաեւ մարդկային ազատութենէ կախուած քանի մը գործքեր շատ անգամ ճշմարտութեամբ յառաջագոյն պատմեցին, բայց եւ այնպէս կայ սահման մը՝ ուսկից անդին մարդկային կանխագիտութիւնը չէկրնար անցնիլ, եւ կը գտնուին նշաններ՝ որոնցմով ճշմարիտ աստուածային մարգարէութիւնը կը զանազանի պարզ մարդկային բնական կանխասացութենէն։ Արդ մարդը կրնայ շատ ապագայ դէպքեր յառաջագոյն գիտնալ, երբոր անոնց պատճառն անցած կամ ներկայ բաներու մէջ տեսնէ. իսկ թէ որ յառաջագոյն ասանկ ծանօթութիւն մը չ՚ունենար, անկարելի է որ իր յատուկ զօրութեամբ ապագան ճանչնայ։ Ուստի ասանկ պատճառի պակսութիւնը սահման մըն է, որմէ անդին չէկրնար անցնիլ մարդ իր բնական կանխատեսութեան կարողութեամբ։ Ապա ուրեմն ուր որ որոշ ու յայտն կանխասացութիւն մը ճշդիւ կատարուած կը տեսնենք, եւ միանգամայն գիտենք որ ան կանխասացութիւնն ըրողը չունէր անանկ ծանօթութիւններ՝ որոնցմէ բնական կերպով ապագան գուշակէր, հոն կրնանք ըսել որ ան կանխասացութիւնը՝ միայն Աստուծոյ անմիջական ազդեցութեամբն եղած է։

17. Նախ եւ յառաջ մարդուս կանխագիտութեան սահմանէն դուրս կը գտնուին նոյն իսկ բնական արտաքոյ կարգի գործքերը, որոնք մեզի ծանօթ եղած պատճառներու հետ կապակցութիւն մը չունին։ Երկրորդ՝ մարդկային ազատութենէ կախուած հեռագոյն գործքերը եւ կամ անոնց ամբողջ շարքը, գլխաւորաբար եթէ բանն ան մարդ-

կանց վրայ է՝ որոնք դեռ ծնած չեն։ Երրորդ՝ ազգերու եւ թագաւորութիւններու ապագայ փոփոխութիւնները․ վերջապէս Աստուծոյ ազատ կամքէն կախուած դէպքերը։ Որպէս զի աս տեսակ դէպքերու վրայ եղած կանխասացութիւնն աստուածային համարուի, հարկ է ցուցընել որ կանխասացութիւնը դէպքէն յառաջ եղած է․ եւ միանգամայն թէ յայտնի ու որոշ դէպքի համար է եւ ոչ թէ այնպէս երկդիմի՝ որ ըստ քմաց մեկնուի, ինչպէս են հին առենուան ըղձութիւնները։ Գալով՝ պէտք չէ որ դէպքն ընդհանրապէս, այլ ամէն իր պարագաներովը գուշակուած ըլլայ։ Վերջապէս կանխասացութիւնն ամբողջ ու կատարեալ ըլլալու է։

ԳԼՈՒԽ Դ.

Թէ Քրիստոնէական կրօնին սկիզբն աստուածային է։

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա.

Հին ու Նոր կտակարանին հեղինակութեան վրայ։

18. Ո՞ր գիրքը վաւերական կ'ըսուի. Հին կտակարանը ո՞րն է. Նոր կտակարանի գրքերը վաւերակա՞ն են թէ չէ. ամենէն երեւելի գրքերը որո՞նք են։ Աւետարան ինչո՞ւ կ'ըսուին։ Գործք առաքելոցն ի՞նչ է։ Առաքեալք ի՞նչ վախճանաւ հաւատացելոց թղթեր կը գրէին եւ ատոնք քանի՞ հատ ու որո՞նք են։ — 19. Ս. Գրքերուն վաւերական ըլլալն ուստի՞ կը ցուցընես։ — 20. Նոր կտակարանի գրքերը վաւերական ըլլալու ներքին նշաններ ալ ունի՞ն մի։ Ինչո՞ւ համար ատոնց մէջ ստութիւն խառնելն անկարելի էր։ — 21. Ի՞նչ պատասխան կրնանք տալ այն անհաւատներուն՝ որոնք կ'ըսեն թէ սուտ աւետարան մը եւ ուրիշ առաքելոց անուամբ շինծու գրքեր խօթուած են։ — 22. Ի՞նչ պատասխան պէտք է տալ անոնց՝ որոնք կը կարծեն թէ առջի դարուն մէջ նոյն իսկ քրիստոնեայք ու վարդապետք Ս. Գրոց առաքելական ըլլալուն վրայ տարակուսած են։ — 23. Աս գրքերուն եղծուած չըլլալուն ուրիշ նշան մ'ալ կա՞յ մի։ — 24. Նոր կտակարանին հեղինակները պատմած բաներնուն վրայ ունեցած ծանօթութեան մէջ ինչո՞ւ համար չէին կրնար խաբուիլ։ — 25. Նոր կտակարանի հեղինակներուն՝ անկեղծութեան ու ճշմարտութեան սիրոյ ըլլալն ուստի՞ կը ցուցուի։ — 26. Աւելի յայտնի նշանով մ'ալ կրնա՞յ մի ցուցուիլ աս անկեղծութիւնը։ — 27. Առաքելոց ճշմարտախօս ըլլալուն ուրիշ ցոյց մ'ալ կա՞յ մի։ — 28. Առաքեալք աւետարանի ճշմարտութիւնը միայն քարոզելով ու գրելո՞վ կը հաստատէին։ — 29. Առաքելոց պատմածներուն հետ արտաքին հեթանոս պատմագիրներուն պատմածներն ի՞նչպէս կը համաձայնին։ — 30. Հեթանոս պատմիչներուն Ս. Գրոց հետ համաձայն գտնուելէն ի՞նչ կը հետեւցընենք։ — 31. Հին կտակարանի գրքերը քանի՞ կարգ կը բաժնուին։ — 32. Հին կտակարանի գրքերը Հրէից ընդհանուր ազգին առջեւ ի՞նչ հեղինակութիւն ունէին։

18. Վերը ցուցեցինք որ Աստուծմէ յայտնուած կրօնը՝ մի միայն է. հիմա պիտի ցուցընենք թէ աս մի միայն կրօնը՝ քրիստոնէական կրօնն է. եւ որովհետեւ անոր ստուգութեան եւ աստուածային սկիզբ ունենալուն ցոյցերն ու նշանները՝ ըստ մեծի մասին Հին ու Նոր կտակարանին գրքերուն մէջ կը պարունակին, անոր համար կը վայլէ որ նախ ատոնց վաւերութեան, ամբողջութեան, ստուգութեան ու ինչ կերպով գրուած ըլլալուն վրայ խօսինք: Վաւերական գիրք անիկայ կ'ըսուի, որն որ ստուգիւ գրուած է այն ժամանակ եւ այն հեղինակէն, որ ժամանակ եւ որ հեղինակէն որ գրուած կը համարուի: Աստուածաշունչ մատեանը զատ զատ գրքերէ բաղկացած հաւաքում մըն է. աս գրքերը կէս մը Քրիստոսէն յառաջ, կէս մ'ալ Քրիստոսէն, ետքը գրուած են. գրողներն ալ այնպիսի անձինք են, որոնք Աստուծմէ մասնաւոր ու արտաքոյ կարգի լոյս մ'ունէին, Հոգին սուրբ ալ կամքերնին կը դրդէր կամ կը շարժէր գրելու, եւ գրելու ժամանակ մտքերնին անանկ կը լուսաւորէր, որ մինչուկ ամէն մէկ բառը տեղն ի տեղ դնելու համար, ազդեցութիւն կ'ընէր: Աս ամենասուրբ ու Աստուծոյ յատուկ առաջնորդութեամբ եւ ազդեցութեամբ գրուած ու մինչուկ աս ժամանակս անարատ պահուած մատեանը, որուն վրայ յեցեալ է կաթուղիկէ եկեղեցւոյ սքանչելի վարդապետութիւնը, երկու կը բաժնուի. Հին ու Նոր կտակարան: Հին կտակարան կ'ըսուին ան գրքերը, որոնք ինչպէս ըսինք, Քրիստոսէն յառաջ Իսրայելացւոց մէջ գտնուած մէկ քանի աստուածավախ մարդիկ շինած են: Իսկ առաքեալներէն ու անոնց սուրբ աշակերտներէն գրուածները՝ Նոր կտակարան կ'անուանուին: Նոր կտակարանի գրքերուն ամէնն ալ վաւերական են. ատոնց մէջ ամենէն երեւելիներն են Աւետարանք, որոնք անոր համար այսպէս կ'անուանուին, վասն զի

տս գրքերն աւետարեր ու մխիթարութեամբ լեցուն լուր կու տան Քրիստոսի մարդանալուն վրայ: Աւետարանները չորս հատ են. Մատթէի, Մարկոսի, Ղուկայ եւ Յովհաննու, որոնք Քրիստոսի վարքն ու ըրած գործքերը մինչեւ համբարձումն կը պատմեն: Իսկ Ս. Ղուկաս ասոնցմէ զատ՝ գրեց նաեւ առաքելոց՝ Քրիստոսի համբարձումէն ետեւ ըրածներն ալ. իր գիրքը՝ որ Գործք Առաքելոց անուանեցաւ, առաքեալներուն գործած հրաշքներովը ու աշխատութեամբը քրիստոնէական եկեղեցւոյն հիմնուելուն ու տարածուելուն պատմութիւնն է: Գլխաւորաբար Պօղոս առաքեալին գործքերը կը պատմէ, որուն ինք Ս. Ղուկաս ընկեր եղած էր Քրիստոսի աւետարանը քարոզելու: Բայց որովհետեւ առաքեալք Քրիստոսի աւետարանը քարոզելու համար միայն մէկ տեղ մը չէին կրնար կենալ, անոր համար հաւատքի դարձուցածնին երբեմն գրով՛ ալ աւելի կը հաստատէին, թղթեր կը գրէին, բերնով քարոզածնին աւելի բացայայտ կը ցուցընէին, զիրենք կը յորդորէին եւ իրենց առաջարկած տարակոյսները կը լուծէին: Աս տեսակ թղթեր գրած է Ս. Պօղոս հատ մը Հռոմայեցւոց, երկու հատ Կորընթոս կեցող քրիստոնէից, հատ մը Գաղատացւոց, հատ մը Եփեսացւոց, հատ մը Փիլիպեցւոց, հատ մը Կողոսացւոց, երկու հատ Թեսաղոնիկեցւոց, երկու հատ Տիմոթէոսի, մէկ հատ Տիտոսի, մէկ Փիլիմոնի, մէկ Եբրայեցւոց կամ թէ ըսեմ՝ հրէութենէ քրիստոնէութեան դարձող հաւատացեալներուն: Աս կերպ գրուած մ'ալ Յակոբոս առաքեալ գրեց, երկու հատ Պետրոս առաքեալ, երեք հատ Յովհաննէս ու հատ մ'ալ Յուդայ. աս վերջին թղթերն ամէն հաւատացելոց ընդհանրապէս գրուած ըլլալուն համար կաթուղիկեայց թուղթք կը կոչուին: Վերջապէս ուրիշ գիրք մ'ալ ունինք, Յայտնութիւն սրբոյն Յովհաննու ըսուած, որն որ նոյն առաքելոյն

Պաթմոս կղզւոյն մէջ Աստուծմէ վերին յայտնութեամբ ունեցած տեսիլքները կը պարունակէ։ Աս գրքերը բոլոր աշխարհք մեծ համբաւ ու գովեստ գտած են. ինչու որ կը պարունակեն առաքինի ու երջանիկ կեանք անցընելու անթիւ անհամար կանոններ, բարձր վճիռներ, մխիթարութեամբ լեցուն ու շինութիւն տուող պատմութիւններ, եւ գլխաւորաբար Քրիստոսի սուրբ վարքը, խօսքերն ու հրաշքները։

19. Բոլոր աս գրքերուն վաւերական ըլլալն ամէն դարերուն միակերպ ու անընդհատ աւանդութենէն ալ կը ցուցուի. ինչու որ կրօնի քարոզութիւնն ուր որ կը հասնէր, հոն աս գրքերը միշտ նոյն վաւերականութեան համարումը կ՚ունենային. նաեւ ետքի դարերուն նրբամիտ ու ծանրագլուխ պատմագիրները՝ ուր որ աս գրքերուն վրայ խօսելու առիթ ունեցած են, զանոնք իբրեւ վաւերական ճանչցած են։ Ասոնց մէջ առաջին ու գլխաւոր կը սեպուին առջի դարուն պատմագիրները, որոնք առաքեալներուն ժամանակակից ու աշակերտ եղած են։ Այսինքն Ս. Կղեմէս Հռոմայեցին, որն որ Ս. Պետրոսին երրորդ յաջորդն է Հռոմի մէջ. Ս. Իգնատիոս Աստուածազգեաց հայրապետը, որն որ Ս. Պետրոսին յաջորդեց Անտիոքայ աթոռին վրայ Ս. Պողիկարպոս Զմիւռնացւոց եպիսկոպոսը, որն որ Ս. Յովհաննէս առաքելոյն աշակերտն էր։ Ասոնք աւետարաններուն հեղինակներն իրենց անունովը չեն որոշեր. հապա իրենց գրուածներուն մէջ Ս. Մատթէոսէն, Մարկոսէն ու Ղուկասէն վկայութիւն կը բերեն, ինչպէս Ս. Կղեմէս ալ իր Կորընթացւոց գրած թղթին մէջ, Ս. Պօղոսին անոնց գրած թուղթը կը յիշատակէ։ Իսկ Ս. Յովհաննու աւետարանէն ամենեւին վկայութիւն մը չեն բերեր, ինչու որ ան ատենները դեռ աս աւետարանը գրուած չէր։ Յայտնի է որ նոյն վերջին աւետարանն առջի դա-

րուն վերջի տարիները գրած է Ս. Յովհաննէս, որն որ գրեթէ ամբողջ դար մը ապրեցաւ: Ասոնցմէ ետքը կու գան երկրորդ դարուն պատմագիրները՝ որոնք առաքելոց աշակերտներուն հետ շատ տարի մէկտեղ ապրեցան. ինչպէս են Ս. Յուստինոս, Ս. Իրենէոս, նոյնպէս Հեգեսիպպոս, Պապիաս, Աթենագորաս: Ասոնք աւետարաններն եւ ուրիշ բոլոր առաքելական գրուածներն անոնց հեղինակներուն անունովը կը յիշեն: Իսկ Կղեմէս Աղեքսանդրացին եւ Տերտուղիանոս, որոնք նոյն դարուն մէջերէն են, առաքեալներէն հիմնուած զանազան եկեղեցիներ կը յիշատակեն, որոնց մէջ առաքեալներէն եկած սովորութեամբ մը աւետարաններն եւ ուրիշ առաքելական գրուածները հրապարակաւ կը կարդացուէին: Տերտուղիանոս Մարկիոնի դէմ եւ Վասն Կանխագրութեան գրած գրքին մէջ, սուրբ Գրքին հեղինակութիւնը յայտնի կը ցուցընէ. եւ զանոնք որ ասիկայ ճանչնալ կը բաղձան, Կորընթացւոց, Փիլիպեցւոց, Թեսաղոնիկեցւոց, Եփեսացւոց եւ Հռոմայեցւոց կը խրկէ, վկայելով որ անոնց քով առաքելոց գրուածներուն սկզբնագիրները կը գըտնուէին: Ա՛լ աւելորդ կը սեպեմ Որոգինէսին, Եւսեբիոսին եւ երրորդ, չորրորդ ու ետքի դարերու մէջ գտնուողներուն վկայութիւնները յիշատակել, որոնց ամէնն ալ միաբան, ինչպէս նաեւ զանազան գաւառական ժողովքները, իրենց նախնեաց հեղինակութեան վրայ հիմնեալ, կը վկայեն թէ աս գրքերն ստուգիւ առաքելոց ժամանակը գրուած են եւ անոնց հեղինակներն առաքեալք են: Նոյնպէս առաքեալներուն ատեններն եղող հերետիկոսները, ինչպէս է Կերինթոս, Եբիոն, Կերդոս, թէպէտ եւ աւետարանական վարդապետութիւնը ծուռ մտքի դարձընելու կը ջանային, բայց եւ այնպէս երբեք անոնց վաւերականութեան դէմ բան մը չէին գտներ որ խօսին: Նոյն իսկ քրիստոնէական կրօնին անհաշտ

թշնամիները, Կեղսոս, Պորփիւր, Յուլիանոս Ուրացող եւ այլն, աս Ս. Գրքերուն մէջ գտնուած ճշմարտութիւններուն դէմ պատերազմած ժամանակնին ալ՝ անոնց վաւերականութիւնը կը հաստատէին: Յուլիանոս բոլոր աւետարանագիրները կը յիշատակէ եւ զՍ. Պօղոս ալ առաքելոց թղթերուն հեղինակ կ'ընդունի: Ուրեմն աս Ս. Գրքերուն հեղինակութիւնը ցուցընելու համար՝ ասկից աւելի բան մը չենք կրնար պահանջել:

20. Նոր կտակարանի գրքերն իրենց վաւերական եւ ստոյգ ըլլալուն ներքին նշաններն ալ ունին, թէ նկատմամբ ժամանակին ու թէ նկատմամբ զանոնք գրող անձինքներուն. ինչու որ անոնց մէջ ամէն գտնուածները՝ ժամանակին, տեղերուն, գրողներուն մտաց յօժարութեան ու բարուց համաձայն են. անանկ որ մինչեւ հիմայ կրօնի թշնամիներէն մէկն ալ աս գրքերուն մէջէն բան մը չկրցաւ գտնել՝ որ կամ ժամանակին եւ կամ գրող անձինքներուն բարուց հետ համաձայն չըլլայ: Եւ պարապ տեղ անհաւատները կ'երկբային որ իբրեւ թէ աս գրքերն ուրիշներէ գրուած ու ստութեամբ առաքեալներուն ընծայուած ըլլան. թող ցուցնեն թէ երբ ու որոնցմէ, թող մեկնեն թէ ինչպէս եղած է՝ որ ոչ ոք աս խաբէութիւնը կրցեր է իմանալ: Ինչպէս կ'ըլլայ որ ասանկ սխալմունք մը առանց ամենեւին դժուարութեան կամ ընդդիմութեան բոլոր աշխարհքիս եկեղեցիներուն մէջ տարածուի եւ ամենուն սիրտն ու վստահութիւնն իրեն ձգէ: Ասանկ ենթադրութեան անկարելութիւնն արեւին լուսոյն պէս յայտնի կ'երեւայ: Ստոյգ է որ առաքեալներուն կենդանութեան ժամանակ աս բանս չէր կրնար պատահիլ, ինչու որ անոնք աշխարհքիս չորս կողմն եկեղեցիներ հաստատած ըլլալով՝ այսպիսի երեւելի բան մ'իրենցմէ ծածուկ չէր կրնար մնալ ու շուտ մը վրայ կը հասնէին: Եւ ոչ ալ իրենց

մեռնելէն ետքը, ինչու որ իրենց ձեռքով հաւատոյ մէջ կրթուած աշակերտներին անմիջապէս դէմ կը դնէին։ Բայց ասկից՝ առաքեալները մի եւ նոյն ժամանակ աշխարհքիս ամէն ծանուցուած կողմերը Ս. աւետարանը քարոզեցին եւ ամէն տեղ հաւատացելոց ժողովքներ կազմեցին, որոնք առաքեալներէն իրենց յանձնուած կրօնին ամբողջութիւնը պաշտպանելու համար միշտ նաեւ կեանքերնին ալ զոհելու պատրաստ էին, իսկ անոր մէջ նորութիւն մը խոթելէն սոսկալով կը գարշէին։ Արդ. ի՛նչպէս կրնայի՞ն ասոնք թոյլ տալ որ ստութեամբ շինուած գրքեր տարածուէին իրենց մէջ։ Ասանկ բան ընելու համար չենք կրնար մտածել որ մէկը յարմար ու ընդունակ եղած ըլլայ. ինչու որ ան ժամանակ ո՛վ աշխարհքիս չորս կողմը կը պտըտէր այսպիսի կեղծիքներ տարածելու համար։ Իսկ թէ որ աշխարհքիս ամէն կողմերն աս տեսակ ստութիւններու հեղինակներ ենթադրելու ըլլանք նէ, ի՛նչպէս կրնայ ըլլալ որ այսչափ այլեւայլ գրողներ ըլլան ու մէջերնին համաձայնին։ Միայն նոր կտակարանի գրքերը մէյ մ՚աչքէ անցընելը բաւական է տեսնելու անոնց հեղինակաց բնածին անկեղծութիւնը. իրենց ներքին հաստատուն համոզումը, Քրիստոսի վրայ ունեցած հոգերնին ու սէրերնին՝ յայտնի նշաններ են, որոնցմով կը ցուցուի թէ կեղծաւորութեամբ ու ստութեամբ ուրիշը խաբել չեն ուզեր։

21. Բայց անհաւատները կ՚ըսեն. Արդէն յայտնի է որ սուտ ու մուտ աւետարաններ եւ ուրիշ առաքելոց անունով շինծու գրքեր խոթուած են։ Ասոնց պատասխան կու տանք որ ստոյգ է՝ գտնուած են մէկ քանի խաբեբայ մարդիկ, որ ստութեամբ առաքելոց անունով շինուած քանի մը գրքեր մըտցուցած են, բայց անոնց աս տեսակ խարդախութիւններն անմիջապէս ճանչցած ու հերքած են եկեղեցւոյ հովիւները, որոնք Քրիստոսի վարդապե-

տութեան յստակութեան վրայ կը հսկեն: Ուստի եւ Տերտուղիանոս կը պատմէ որ ասիացի քահանաներէն մէկը՝ որ Ս. Պօղոս առաքեալը շատ կը սիրէր, անոր ճամբորդութիւնն առասպելեր է. զորն որ Յովհաննէս առաքեալ իմանալով՝ յանդիմաներ եւ զանիկայ աս բանիս համար քահանայական աստիճանէն ալ ձգեր է: Առջի դարուն մէջ աս տեսակ գըրքեր առաքելոց անունով դուրս ելած ատեն, անոնց հեղինակութիւնը միայն երկրայական ալ ըլլար նէ՝ կը մերժուէր: Իսկ բուն առաքելական մատեանք անոնք կը սեպուէին, զորոնք առաքեալներուն աշակերտներն իբրեւ այնպիսի կ'ընդունէին եւ որոնց վրայ եկեղեցւոյ մշտնջենաւոր աւանդութիւնը՝ որն որ մինչեւ առաքեալներուն ժամանակը կը հասնէր, կը վկայէր թէ առաքեալներուն ձեռքովը գրուած են, եւ ասոնք միայն առաքելական գրքերուն կանոնին մէջ կը սեպուէին:

22. Դարձեալ կը զրուցեն անհաւատք որ հիմակ առաքելական սեպուած գրքերէն շատերուն վրայ առջի դարուն մէջ նոյն իսկ քրիստոնեայք ու վարդապետներէն ոմանք տարակուսեցան՝ որ արդեօք ստուգիւ առաքելական են՝ թէ չէ: Բայց ասոր ալ պատասխան կու տանք որ ստոյգ է հաւատացեալներուն մէջ Պօղոս առաքելոյն Եբրայեցւոց գրած թղթին, Յայտնութեան գրքին եւ ուրիշ մէկ քանի գրքերուն վրայ տարակոյս մը ելաւ, բայց աս տարակոյսն ալ երկայն չտեւեց. անմիջապէս ասոր վրայ առանձնական եկեղեցիք կամ հաւատացելոց ժողովքը մէջերնին հաղորդակցութիւն մ'ընելով, առաքելոց ժամանակէն օրինաւոր եւ անդադար շարունակող աւանդութեամբ ծանուցին թէ աս տարակուսուած գրքերուն բուն հեղինակները ստուգիւ առաքեալներն են: Քրիստոնէութեան առաջին երեք դարերուն հալածանաց ատենը՝ աշխարհքիս չորս կողմը տարածեալ քրիստոնեայք դիւրու-

թեամբ չէին կրնար փոփոխակի իրարու ստոյգ տեղեկութիւններ տալ թէ ուրաքանչիւր առաքեալ իրմէ հաստատուած եկեղեցիներուն ինչ աւանդութիւն թողուցած է, ուստի Եւրոպայի ու Ափրիկէի քրիստոնեայք կրնային չգիտնալ որ Ս. Պօղոս ու Ս. Յովհաննէս Ասիայի եկեղեցիներուն ինչ գրած են, եւ ասկից էր որ առանձնական եկեղեցիներուն մէջ մէկ քանի առաքելական գրուածներուն վրայ կը տարակուսուէր, ոմանք ալ բոլորովին անծանօթ էին: Բայց չորրորդ դարուն երբոր հալածումը դադրեցաւ եւ հաւատացեալները կարող եղան մէկմէկու հետ դիւրութեամբ հաղորդակցիլ, եկեղեցւոյ օրինաւոր աւանդութիւնը յայտնուելով՝ այսպիսի տարակոյսներն ալ վերցան: Դարձեալ աս չորրորդ դարուն մէջ Կարքեդոնական ժողովն առաքելական գրքերուն կարգը դասեց ան ամէն գրքերը՝ որոնց վրայ հակառակութիւն եղած էր, եւ իր ցանկն աս խօսքերով լմնցուց: “Ի հարց անտի ընկալաք զայսոսիկ ընթեռնուլ յեկեղեցիս„: Նմանապէս հինգերորդ դարուն սկիզբը Ս. Իննովկենտիոս, եւ նոյն դարուն վերջը Ս. Գեղասիոս, Հռոմայ Քահանայապետներն առաքելոց գրքերուն ցանկը ճիշդ շինեցին, զորոնք ետքէն Տրիդենտեան ժողովքն իբրեւ աստուածային հաւատով հաւատալու գրքեր առջեւնիս դրաւ:

23. Նոր կտակարանի գրքերն ինչպէս որ իրենց հեղինակաց ձեռքէն ելան, անանկ ալ ամբողջ առանց եղծանելու մեզի հասան: Եւ իրօք ալ աս խանգարումը ոչ առաքեալներուն կենդանութեան ժամանակը եւ ոչ ալ անոնց մեռնելէն ետքը կրնար պատահիլ: Ոչ առաքելոց կենդանութեան ժամանակ, վասն զի ինչպէս կրնային ատոնք անտարբեր մնալ՝ երբոր տեսնէին թէ ան վարդապետութիւնը՝ որուն համար իրենք կեանքերնին զոհելու պատրաստ կեցած էին, կը խանգարուի: Ոչ ալ անոնց մեռնելէն

ները, վասն զի իրենց աշակերտներն աս գրքերը իբրեւ աստուածային աւանդ կը յարգէին եւ իրենց ժողովներնուն մէջ հրապարակաւ կարդացընել կու տային. արդ՝ եթէ մէկը բան մը փոխել ուզէր, շուտ մը կ՚իմացուէր: Բաց ասկից՝ առաքելոց մահուընէն ետքը, երբոր աս գրքերն ամէն կողմ տարածուեցան, անոնց խանգարիլն անկարելի կ՚ըլլար: Հերետիկոսներն աս բանս շատ անգամ փորձեցին. բայց ջանքերնին պարապ ելաւ, ինչու որ եկեղեցւոյ հովիւները շուտ մը զանոնք հաստատուն ցուցումներով պապանձեցուցին: Դարձեալ աս գըրքերուն եղծուած չըլլալուն ստոյգ նշան մ՚ալ կայ եւ աս է՝ որ առջի դարուն մէջ Ասորւոց, Լատինացւոց, Նաեւ Եգիպտացւոց (Ղպտիներուն) լեզուաւ, զանազան տեղուանք ու զանազան ձեռագիրներէ թարգմանուեցան. եւ ի վերայ այսր ամենայնի աս ամէն օրինակները մէջերնին կը միաբանին: Նաեւ առջի դարուն պատմագիրներն իրենց գործքերուն մէջ յաճախ ու զանազան տեղուանք առաքելոց գրքերէն վկայութիւն կը բերեն, որոնք մեր ձեռքն եղած բնագրին հետ ճիշդ միաբան կ՚ելլեն: Աս ամէն բան յայտնի կը ցուցընէ որ աս գրքերը խանգարուած չեն: Բայց արդէն առաքելոց գրքերուն պատմական ստուգութիւնն ալ պիտի ցուցընենք:

24. Նոր կտակարանի հեղինակները՝ պատմած գործքերնուն վրայ հարկաւ յայտնի ծանօթութիւններ ունէին, զորոնք ճանչցած ատեննին չէին կրնար ամենեւին խաբուիլ: Ինչու որ Քրիստոսի անբաժան ընկերներն ու եղածներուն ականատես էին. անանկ գործքեր կը պատմեն, զորոնք աչքով ալ տեսած էին. յառաջ բերած խօսքերնին՝ բուն Քրիստոսի իրենց վարդապետին բերնէն ուղղակի լսած են: Ոմանք, ինչպէս Ս. Ղուկաս աւետարանի մէջ, անանկ դէպքեր կը պատմեն եւ անանկ խօսքեր յառաջ կը բերէն, զորոնք ականատես եւ ականջալուր վկա-

ներէն կ՚առնեն, եւ այսպէս ասոնց ամէնը չեն կրնար խաբուիլ. մանաւանդ որ պատմածնին մինակ մէկ գործք չէ, այլ Քրիստոսի վարուց շարունակեալ գործքերը: Ասոնք պատմողները մինակ մէկ կամ երկու հոգի չեն. այլ շատուոր բազմութիւն, որոնք թէպէտ եւ աշխարհքիս զանազան կողմերը բաժնուած ու զանազան ժամանակ գրած են, բայց եւ այնպէս պատմածնին միաբան կ՚ելլէ: Ուստի բացարձակապէս անկարելի է՝ որ այնչափ բազմութիւն աս տեսակ պատմական պարագայից մէջ հաւասար ու միակերպ խաբուին:

25. Աս իրենց պատմած գործքերուն վրայ ունեցած ծանօթութենէն զատ՝ Նոր կտակարանի հեղինակները ստոյգն ըսելու կամք ունէին. անոր համար ալ պատմածնին անկեղծութեամբ ու ճշմարտութեամբ էր: Ասիկայ անկից ալ կը ցուցուի, որ թէպէտ գրողները զանազան անձինք էին ու զանազան տեղուանք բաժնուած, բայց պատմած հրաշքնին ու գործքերնին մէկը մէկալին վերջի աստիճանի համաձայն կ՚ելլէ. մի եւ նոյն վարդապետութիւնը կ՚աւանդեն ու մի եւ նոյն կենաց ճամբան կը ցուցընեն: Թէ որ մէջերնին մէկ անհամաձայնութիւն մ՚ալ կը տեսնուի, անկից յառաջ կու գայ՝ որ մէկը պատմելու ատեն՝ տեղերուն ու անձանց քանի մը պարագաները մէկտեղ կը յիշատակէ, իսկ մէկալն ան կտորը զանց կ՚առնէ. որն որ պատմութեան ստուգութեան ամենեւին վնաս մը չի կրնար բերել: Թէ որ ստէին, իւրաքանչիւր ոք իր մտաց ու զանազան իրաց պարագաներուն համաձայն պիտի ստէին: Որովհետեւ ամենուն սրտին մէջ ճշմարտութիւնը ճանչնալու եւ հաղորդելու բնական միտում մը կայ, անոր համար ալ ոչ ոք կ՚ուզէ ճշմարտութենէ շեղիլ, բայց եթէ անձնական շահի ու երկիւղի մը համար: Մարդուս բնութեան ներհակ ու գրեթէ անկարելի բան է՝ որ մէկը իրեն վնաս հասցընելու

համար յամառութեամբ սուտ է: Արդ առաքեալները Քրիստոսի ըրած գործքերուն վրայ ստութեամբ վկայութիւն տալէն ամենեւին շահի յոյս մը չէին կրնար ունենալ, մանաւանդ թէ յայտնի տանջանքներու եւ մահուան վտանգի մէջ կ'իյնային ան վկայութիւնները տալերնուն համար: Ի՞նչ շահ կրնային յուսալ Հրեաներէն, ի՞նչ օգուտ կրնային սպասել իրենց ազգին իշխաններուն կուրութիւնն ու չարութիւնը յանդիմանելով, որոնք զՔրիստոս սպաննած էին: Ի՞նչ բան կրնար զիրենք բռնադատել որ յայտնապէս հռչակեն այնպիսի մարդու մը փառքը, որն որ հրապարակաւ ու նախատական մահուամբ աւազակներու հետ սպաննուած էր: Ի՞նչ բան կրցաւ զիրենք ստիպել որ այդպէս անդրդուելի հաստատութեամբ Քրիստոսի վրայ նոյները պատմեն. անանկ որ ըսածնին հաստատելու համար՝ դառն տանջանքով մահուան դիմեն: Այսչափ անմտութիւն դեռ աշխարհքիս վրայ չէ տեսնուած, որ մէկն իրմէ շինուած մասնաւոր առասպել մը ճշմարտի տեղ անցընելու համար մահուան դէմ երթալ ուզէ:

26. Նաեւ որպէս զի աւելի եւս յայտնի նշանով մ'ալ ցուցընենք թէ առաքեալները ստուգիւ ճշմարիտը խօսելու կամք ունէին, իրենց պատմութեան ընթացքին մէջ նաեւ վատահամբաւ գործքերնին ալ պատմած կը գտնենք: Զոր օրինակ թէ ինչպէս ստէպ Քրիստոսէն կը յանդիմանուէին, թէ աստուածային բաներու մէջ որչափ ծոյլ ու հեղգ էին, ինչպէս վատութեամբ փախչելով՝ իրենց վարդապետը թշնամեաց ձեռք թողուցին. վերջապէս թէ Քրիստոսի այնչափ քարոզութիւններն ու հրաշքները տեսնելէն ետքն ալ որչափ դժուարաւ անոր յարութեան հաւատացին: Ս. Մատթէոս կը պատմէ թէ ինք մաքսապետ էր, Ս. Պօղոս՝ որ քրիստոնէից հալածիչ ու սպաննիչ էր, Ս. Պետրոս՝ Մարկոս աւետարանչին ձեռքով, որն որ իր ընկերն ու գրագիրն

էր, իր երեք անգամ զՔրիստոս ուրանալը պատմել կու տայ։ Այս ամէն բան ի՛նչ կը ցուցընէ, ո՞վ կրնայ իր անձին վրայ աս տեսակ բաներ կեղծել։ Անձին պակսութեան աս անկեղծ խոստովանութիւնը կը ցուցընէ որ առաքեալներն իրենց պատմութիւնը գրած ժամանակ մի միայն ճշմարտութեան զօրութենէն դրդուած են։

27. Դարձեալ առաքեալներուն ճշմարտախօս ըլլալուն ցոյց մըն է որ քարոզութիւննին նախ Երուսաղէմէն սկսան, ուր որ Քրիստոսի վրայ պատմածնին կատարուած ըլլալով՝ ուրիշներուն վկայութեամբն ալ կրնար հաստատուիլ, եւ այնպիսի մօտ ատեն մը՝ որ եղածները դեռ ամենուն յիշատակին մէջ տոգորուած էր, ինչու որ Քրիստոսի քարոզութիւնն անոր մեռնելէն յիսունուերկու օր վերջը սկսան ու քանի մը տարի ետքը գրով ալ տուին ու հրատարակեցին. Նաեւ հաստատեցին ալ որ հաւատացելոց ժողովքին մէջ հրապարակաւ կարդացուի։ Ասկից զատ՝ Քրիստոսի պատմութեան վրայ հրապարակաւ եղած բանի մը պէս կը խօսին, իբրեւ անանկ գործք մը՝ որն որ հազարաւոր տեսնողներու աչքին հանդիպած է. անոր համար պատմածներնուն վկայ կը կոչեն իրենց ունկնդիրները, զանոնք աներկիւղ կը յանդիմանեն որ սպաննեցին իրենց անմեղ ու սուրբ բարերարը՝ որն որ իրենց բարւոյն համար այնչափ հրաշքներ գործած էր։ Արդ ասոնցմէ կը տեսնուի որ ճշմարտութենէն զատ բան մը չեն կրնար խօսած ըլլալ։ Վասն զի ի՞նչպէս կրնային այնչափ անամօթ ըլլալ, որ իրենց ունկնդիրները համոզեն՝ չտեսածնին իբրեւ տեսած սեպելու, այնպէս որ եթէ անկարելի դրութեամբ՝ ասանկ անամօթութիւն մը ընէին նէ, ստուգիւ ուրիշ վարձք չէին ընդունէր՝ բաց ի յիմարի անուն ստանալէն։ Սակայն կը տեսնենք որ իրենց ունկնդիրներն ամենեւին բան մը չեն խօսիր ըսածնուն դէմ, հրէից

մէջէն մէկն ալ առաքեալներուն պատմած ճշմարտութեանց ամենուն երկբայութեան երեւոյթ մը չիցուցըներ: Ս. Պետրոս աշխարհքիս ամէն կողմերէն ժողվուած բազմութեան առջեւ խօսած ճառին մէջ՝ Քրիստոսի գործած այնչափ երեւելի հրաշքները յիշատակելով՝ Հրեաները կը յանդիմանէ որ ինչպէս զանիկայ սպաննեցին եւ վրան կ՚աւելցընէ. “Որպէս եւ դուք իսկ գիտէք„ [1]: Իրենք ալ ասիկայ լսելով՝ չէ թէ միայն չուրացան, այլ նաեւ անոնցմէ շուրջ 3000 հոգի ապաշխարեցին ու մկրտուեցան: Իսկ խստասիրտներէն ոմանք, այսինքն իշխաններն ու դպիրները, որոնք աւելի զգայութեան ձայնին ականջ կը կախէին, թէպէտ Քրիստոսի կրօնն ընդունիլ չուզեցին, բայց եւ այնպէս առաքեալներուն ըսածն իբրեւ սուտ արհամարհելու չէին համարձակեր, հապա մինակ զՔրիստոս քարոզելը կ՚արգելէին: Ս. Պօղոս ալ Փեստոս դատաւորին ու Ագրիպպաս թագաւորին առջեւ Քրիստոսի գործքերուն վրայ խօսելով ըսաւ. Արդէն գիտէ թագաւորդ որ աս գործքերս աշխարհքիս մէկ անկիւնը գործուած չեն [2]:

28. Ասոնց վրայ ան ալ աւելցընելու է՝ որ առաքեալք քարոզելով, գրելով ու աւետարանի գործքերն աւանդելով չէին շատանար, այլ իրական ու միշտ մնայուն յիշատակներով անոնց ճշմարտութիւնը կը հաստատէին. ինչպէս է՝ ի յիշատակ Քրիստոսի յարութեան՝ կիրակի օրուան նուիրական սեպուիլը, Քրիստոսի մահն ու յարութիւնը յիշատակող զանազան ծէսերուն սահմանուիլը, կրօնի ամէն գործողութիւններուն հետ Ս. Խաչի նշանը գործածելը, մանաւանդ որ ան խաչը՝ որն որ երբեմն անարգանաց նշան եղած էր, փառաց ու պատուոյ նշանի փոխուեցաւ: Արդէն յայտնի բան է որ չէ թէ միայն Երուսաղէմ, այլ նաեւ Անտիոք ու Աղէքսանդրիա

1 Գործ. Բ. 22: 2 Անդ. ԻԶ. 26:

հռչակաւոր քաղաքները, ուր որ Հրէից մեծ բազմութիւն կը բնակէին ու Երուսաղէմայ հետ միշտ հաղորդակցութիւն ունէին, նոյն իսկ առաքելոց ատենէն անթիւ անհամար քրիստոնեայք կը գըտնուէին: Արդ աս ասանկ ըլլալով՝ կրնա՞յ մի մէկը զրուցել որ հեթանոսք եւ մանաւանդ Հրեայք՝ որոնք իրենց կրօնի կարգերն անանկ հաստատութեամբ ու անփոփոխ կը պահէին, առաքելոց առասպել պատմութիւններէն շարժեալ՝ յօժարութեամբ ընդունեցան անանկ նոր կրօն մը՝ որուն մէջ եթէ ստութիւն ըլլար, ամէնքը կրնային դիւրաւ իմանալ:

29. Առաքելոց պատմածներուն հետ համաձայն կ'ելլեն նաեւ արտաքին հեթանոս պատմագիրներն ու Հրէից պատմութիւնները: Հռոմի ծերակուտին գրուածներուն մէջ, որոնք կայսրութեան մէջ հանդիպած յիշատակաց արժանի դիպուածներուն բովանդակութիւնն էին, կը գտնուէր նաեւ Պիղատոսին առ Տիբերիոս կայսր խրկած՝ Քրիստոսի Տեառն մերոյ հրաշքներուն, անոր մահուան, յարութեան ու համբարձման պատմութիւնը, որն որ մինչեւ երկրորդ ու երրորդ դար անկորուստ պահուած էր, ինչպէս Ս. Յուստինոս ու Տերտուղիանոս ալ կը վկայեն: Ս. Յուստինոս քրիստոնէից համար շինած իր ջատագովութեան թղթին մէջ՝ զորն որ Անտոնինոս ինքնակալին ու Հռոմայեցւոց ծերակուտին ընծայեց, աս վերյիշեալ գրուածներուն կը դիմէ, որոնց մէջ, կ'ըսէ, կը գտնուին իմ պատմածներս: Եւ յայտնի է որ եթէ ան գրուածներն իրօք չըլլային, այսպիսի բան մը դուրս չէր կրնար տալ. Անտոնինոս ալ Ս. Յուստինոսին ըսածները ստոյգ չգտնէր նէ, անոր խօսքերը կարդալէն ետքը Ասիայի դատաւորներուն հրաման չէր խրկեր որ քրիստոնէից հալածումը դադրեցընեն: Նաեւ Տերտուղիանոս իր ջատագովութեան թղթին մէջ, որն որ Սեպտիմոս Սեւերոսին կը գրէր, նոյնպէս նոյն գրուած-

ները վկայ կը կոչէ եւ կ՚ըսէ թէ ան գրուածներուն մէջ աս ալ կը գտնուի որ Տիբերիոս՝ Պիղատոսին Քրիստոսի վրայ իրեն գրած ծանօթութիւններն ու տեղեկութիւններն առաւ նէ, ծերակուտին առաջարկեց որ զՔրիստոս Հռոմայեցւոց չաստուածներուն կարգը դնէ. բայց ծերակոյտը դէմ կեցաւ: Դարձեալ կը յիշատակէ Տերտուղիանոս որ Քրիստոսի մահուան ժամանակ հանդիպած արտաքոյ կարգի արեգական խաւարումն ալ ան գրուածներուն մէջ կը գտնուի:

Բաց ասկից՝ Տակիտոս իր Տարեգրութեանց մէջ կը պատմէ [1] որ Քրիստոս Պիղատոսէն չարչարանք քաշած է, Քրիստոսի հետեւողներն ալ հաւատքի համար դառն տանջանքներով չարչարուած են: Քաղկիդիոս՝ Պղատոնի Տիմէի գրքին վրայ գրած մեկնութեան մէջ յիշատակութիւն կ՚ընէ այն նորանշան աստեղ վրայ՝ որն որ մոգերուն դէպ ի Երուսաղէմ առաջնորդեց: Իսկ ան յիշատակաց արժանի արեւուն խաւարումը՝ որն որ Քրիստոսի մեռած ժամանակ հանդիպեցաւ, կը յիշեն Փղեգոն Ողիմպիադներուն մէջ եւ Թաղղոս Ասորւոց պատմութեան մէջ: Բեթղեհէմի մանկանց Հերովդէսէն կոտորուիլը կը պատմէ Մակրոպիոս Սատուռնականք ըսուած երկրորդ գրքին մէջ, հաստատելով որ Օգոստոս կայսեր ժամանակ աս Բեթղեհէմի մանկանց կոտորածը Հռոմի մէջ հրատարակուած էր: Կեղսոս ալ Քրիստոսի Եգիպտոս փախչելը կը յիշատակէ, ինչպէս որ կը վկայէ Որոգինէս: Դարձեալ Պորփիւր եւ Յուլիանոս Ուրացող, քրիստոնէից ոխերիմ թշնամիները, Քրիստոսի ու առաքելոց գործած նշաններուն պատմական ճշմարտութիւնն ամենեւին չեն ուրանար, հապա կախարդական արուեստներու կու տան. ուստի եւ Յուլիանոս Ս. Պօղոս առաքեալը կախարդներու իշխան կ՚անուանէ. Քրիստոսի հրաշքներուն

[1] Տակիտ. Տարեգր. Գիրք ԺԵ:

դէմ գրած իր գրքին մէջ ալ անանկ մը կը խօսի՝ որ ան հրաշքներուն պատմական ճշմարտութիւնը կը հաստատէ. վասն զի հայհոյելով այսպէս կ'ըսէ. “Զարմանալու արժանի ի՛նչ գործք գործեց Յիսուս. միայն կաղերն ու կոյրերը բժշկեց, եւ սատանայէն չարչարուողներուն օգնեց. ասոնք գուցէ մէկը երեւելի գործքեր համարի,,: Հրէից հին Ռաբբիներն ու Թալմուտին հեղինակներն ալ Քրիստոսի հրաշքներուն պատմական ստուգութեան վկայութիւն կու տան, թէպէտ եւ ան հրաշքներն ինչպիսի եղանակաւ գործուած ըլլալը բացայայտելու ջանալով՝ աւելի իրենց ազգին տգիտութիւնն ու տխմարութիւնը պատճառ կը բերեն: Յովսեպոս Փղաւիոս Հրեան, որն որ Քրիստոսի մահուընէ քառասուն տարի ետքը պայծառացած է, աւետարանական ճշմարտութեան վրայ յայտնի վկայութիւն կու տայ. ինչու որ Հրէից հնախօսութեան մէջ, զՅովհաննէս Մկրտիչ գոված ժամանակ՝ Քրիստոսի վրայ ասանկ կը գրէ: “Աս առենները ելաւ, կ'ըսէ, Յիսուս անունով իմաստուն մարդ մը, թէ որ պարզապէս մարդ կանչել կը վայլէ նէ, ինչու որ բոլոր իր գործքերը զարմանալի էին, եւ կը վարդապետէր անոնց՝ որոնք ճշմարտութիւնը սիրով կ'ընդունէին, եւ թէ Հրէից, թէ ուրիշ ազգաց մէջէն, իրեն շատ հետեւողներ եղան: Աս ան Քրիստոսն էր՝ որն որ մեր ժողովրդեան իշխաններէն ամբաստանուելով, երբոր Պիղատոսին հրամանաւ խաչուեցաւ, զանիկայ յառաջագոյն սիրողներն իրենց սէրը թող չտուին: Ինք երրորդ օրը կենդանի երեւցաւ իրենց, ինչպէս որ աստուածային նախապատմողք աս ամէն բան եւ ուրիշ շատ զարմանալի դէպքեր անոր վրայ յառաջագոյն գուշակած էին: Եւ մինչուկ հիմայ քրիստոնեայ ժողովուրդն անկէ աս անունն առնելէն երբեք չդադրեցաւ,,[1]:

2 Յովսեպոս Փղաւիոս. Գիրք ԺԸ. Գլ. Գ:

30. Աս ամէն պատճառներէն վերջապէս ան կը հետեւցընենք, թէ բոլորովին անկարելի բան է որ հասարակ ու ստորին ռամիկը՝ միտքը փչածին համաձայն կեղծած ըլլայ Քրիստոսի կենաց ու մահուան պատմութիւնը, որուն ամէն պարագաներն իրարու հետ ճիշդ կապակցութիւն ունին, եւ որն որ համաձայն է չէ թէ միայն արտաքին պատմութիւններուն, այլ նաեւ հին կտակարանին մարգարէներուն վկայութեանց: Ըստ ինքեան ի ներքուստ ալ մտածելով՝ անկարելի է որ հասարակ ռամիկը, որն որ գիտութենէ բոլորովին զուրկ է, իր առանձին մտքէն՝ ասանկ վեհ ու ազնուական բան մը դուրս հանէ, ասանկ բարուց կատարելութեան վարդապետութիւն մը հնարէ, որն որ հնուցմէ վեր աշխարհքիս մէջ եղող երեւելի գիտուններուն վարդապետութենէն բարձր ու գերազանց է: Իսկ արտաքուստ մտածեալ՝ անկարելի է որ մէկը իր անձնական հնարագիտութեամբն ասանկ երեւելի բան հնարէ եւ իբրեւ ստոյգ իր ժամանակակցաց մէջ մտցընէ: Բաւական որ մէկը նախապաշարուած չըլլայ, աս ըսածներս վեր ի վերոյ մ՚ալ մտածելով՝ պէտք է վկայել որ պատմութեան մը ստուգութեան համար՝ աւետարանական պատմութեան ունեցածէն աւելի հաստատութիւն չիկրնար պահանջուիլ. որմէ միանգամայն կը ստիպուի խոստովանիլ որ անոր չհաւտալ ուզողներն ուրիշ պատճառ չունին՝ բաց ի տգիտութենէ եւ կամ կամաց չարութենէ, որով աս կ՚ըլլայ որ ամէն տեսակ դէշ ցանկութիւններու սանձ դնող կրօնի դէմ պատերազմողները՝ այնպիսի յամառութեան մէջ են, որ միշտ եթէ խօսքով ալ է նէ, ստուգիւ գործքով աս կ՚ըսեն. “Չես կրնար հաւանեցընել, թէպէտ համոզցուցած ալ ըլլաս„:

31. Հին կտակարանը՝ քրիստոնէական կրօնին աստուածային սկզբէն յառաջ գալուն նշանները եւ գլխաւորաբար Քրիստոսի վրայ կատարուած մարգա-

բէութիւնները պարունակելուն համար՝ կրօնի ուսում սորվողներուն շատ հարկաւոր բան է որ զանոնք ալ աղէկ ճանչնան ու անոնց հեղինակութիւնը խորունկ ըմբռնեն: Հին կտակարանի գրքերն երեք կարգ կը բաժնուին. Պատմական, Բարոյական ու Մարգարէական. բայց աս բաժանումն այնպէս ճիշդ առնելու չէ՝ որ իբր թէ պատմական ու բարոյական մասերը մարգարէական մաս չունենան, եւ անոր հակառակ մարգարէականներն ալ ամենեւին բարուց վերաբերեալ բան չպարունակեն. աս բաժանումը գլխաւորաբար գրքերուն սկզբնական վախճանին միտ դնելով՝ եղած է:

Պատմականներուն կարգին կը վերաբերին. 1. Մովսէսի հինգ գրքերը, այսինքն՝ Ծննդոց, Ելից, Ղեւտացւոց, Թուոց, Երկրորդման օրինաց: Աս գրքերը կը պարունակեն աշխարհքիս սկիզբէն մինչեւ Հրէից՝ Աւետեաց երկիր մտնելուն պատմութիւնը եւ միանգամայն նոյն ժողովրդեան կրօնական ու քաղաքական օրէնքները: 2. Գիրք Յեսուայ. 3. Գիրք Դատաւորաց. ասոնք կը պարունակեն Հրէից մէջ՝ Յեսուայ ու անկից ետքը եկող դատաւորներուն առաջնորդութեամբ եղած գործքերը: 4. Հռութայ գիրքը, որն որ Դաւթի ցեղին սկզբնաւորութիւնը կը պատմէ: 5. Թագաւորաց չորս գրքերը, որոնք Հրէից ծայրագոյն քահանայապետաց եւ թագաւորաց պատմութիւնը կը պարունակեն: 6. Երկու գիրք Մնացորդաց, որոնք ցեղերուն ազգաբանութիւնը կը պարունակեն, նաեւ զանազան պատմութիւններ՝ որոնք կամ իրենց բուն տեղը պատմուած չեն եւ կամ համառօտիւ անցուած են. ասոնց մէջ կը շարունակուին Յուդայի թագաւորութեան՝ Իսրայէլի թագաւորութենէն բաժնուելէն ետքը եղած պատմութիւնը: 7. Եզրայ ու Նեեմեայ գրքերը, որոնք Հրէից ժողովրդեան Բաբելոնի գերութենէն դառնալն ու Երուսաղէմայ տաճարին շինուիլը կը

ստորագրեն : 8 . Յոբայ, Եսթերայ, Յուդիթայ ու Տովբիթայ գրքերը, որոնք աս իւրաքանչիւր անձանց գլխէն անցած առանձին պատահարները կը պատմեն . Ետքի երեքը կը պարունակեն նաեւ Հրէից ժողովըրդեան առանձին ու մասնաւոր պատմութիւնները : 9 . Մակաբայեցւոց երկու գրքերը, որոնք կը պատմեն Հրէից՝ Մակաբէ անունով զօրավարներուն առաջնորդութեամբ ըրած գործքերը, մանաւանդ Ասորւոց թագաւորաց դէմ ըրած պատերազմները :

Բարոյական գրքերուն կարգն են . 1 . Սաղմոսաց գիրքը, 2 . Սողոմոնի առակները, 3 . Երգ երգոցը, 4 . Ժողովողը, 5 . Իմաստութեան գիրքը, 6 . Սիրաքը :

Վերջապէս մարգարէական գրքերուն կարգն են հետեւեալ գրքերը, որոնց ամէն մէկը՝ գրողին անունովը կ՚անուանուի . Եսայի, Երեմիա՝ որուն հետ կ՚առնուի Բարուքայ գիրքն ալ, Եզեկիէլ ու Դանիէլ, որոնք մեծ մարգարէ կ՚անուանուին : Մնացած տասուերկու փոքր մարգարէներն ասոնք են . Ովսէէ, Յովէլ, Ամովս, Աբդիաս, Յովնան, Միքիաս, Նաում, Ամբակում, Սոփոնիաս, Անգէոս, Զաքարիա եւ Մաղաքիա :

32 . Աս գրքերուն հեղինակութեան վրայ գալով, յայտնի է որ ընդհանուր Հրէից ազգին առջեւ, իրենց գրուած ժամանակէն մինչեւ հիմայ, միշտ պատուաւոր ու յարգի եղած են, որն որ յայտնի նշան է թէ աս գրքերուն հեղինակները ճըշմարտախօս եւ բոլոր գրուած բաներուն հմուտ ու տեղեակ էին . ապա թէ ոչ՝ իրենց ժամանակակիցներն իրենց դէմ կ՚ելլէին ու զիրենք իբրեւ խաբեբայ կը խայտառակէին : Իսկ Մովսիսի եւ ուրիշ գլխաւորաբար մարգարէական գրքերուն հեղինակութիւնը՝ քննադատութեան ճիշդ սկիզբներով հաստատելու համար կ՚ըսենք : Առաջին հինգ գրքերուն Մովսէս մարգարէէն գրուած ըլլալը՝ իմէ

ետքը եկող մատենագիրներուն վկայութենէն ալ յայտնի է, սկսեալ Յեսուէն՝ որն որ Մովսիսի անմիջական յաջորդն էր. դարձեալ բոլոր Հրէից վկայութենէն, որոնք Մովսեսէն ետքը մինչեւ հիմա յորդւոց յորդի այս աւանդութիւնն անընդհատ ու շարունակ իրենց մէջ կը պահեն: Եւ աս աւանդութիւնը չէ թէ պարզ վկայութեան վրայ հաստատեալ է, այլ մանաւանդ անոր վրայ՝ որ Հրէից ազգը զՄովսէս մարգարէն՝ իրեն կրօնական ու քաղաքական օրէնսդէտ միշտ ճանչցած ու յարգած է, եւ անոր գրած գրքերուն մէջ պատուիրուած օրէնքները, տօներն ու ծէսերը՝ ամենայն երկիւղածութեամբ ու ճշդութեամբ հաստատուն կը պահէ. ուրով անհակառակելի եղանակաւ կը ցուցուի թէ նոյն գրքերուն հեղինակը Մովսէս է: Վասն զի ո՞վ կարող էր այսպիսի երեւելի բաներուն մէջ Հրէից ազգը խաբել՝ Մովսիսի անունով իրենց մէջ սուտումուտ բաներ խոթելով: Բաց ասկից՝ բոլոր նոյն գրքերը չէ թէ միայն աստուածային գրքերու տեղ գրուած, այլ եւ ուխտի տապանակին մէջ օրինաց տախտակներուն հետ կը պահուէին՝ հրապարականան իշխանութեան տակ. եւ այնչափ մեծարանօք կը յարգուէին՝ որ մի միայն վանկ կամ գիր մը աւելցնելը կամ փոխելը՝ քրէական յանցանք էր: Այսպէս կրնանք ըսել նաեւ ամէն ուրիշ մնացած պատմական, մարգարէական ու բարոյական գրքերուն համար, զորոնք բոլոր ազգն՝ անոնց հրատարակուած ժամանակէն մինչեւ ցայսօր (մէջն առնելով նաեւ Քրիստոսի ու առաքելոց ժամանակն ալ) իբրեւ աստուածային կը ճանչնայ: Աս գրքերը տղոց ու երիտասարդաց ուսման միակ նիւթ եղած էին, եւ առանձնական ու հրապարակական կրօնի կրթութեան համար ալ միակ աղբիւր. նաեւ ասոնց հազարաւոր ու բիւրաւոր օրինակներն ամէն տեղ տարածուած էին եւ շարունակ ամենուն ձեռքը կը պտըտէին. ո-

րոնցմէ յայտնի է թէ շատ դժուարին բան էր զանոնք եղծել ու աղաւաղել: Իսկ վրան շատ տարիներ անցնելէն ետքը անոնց խանգարուիլն աւելի եւս դժուարին էր. որովհետեւ Քրիստոսի ծննդենէն գրեթէ 300 տարի յառաջ, աս ամէն գրքերը Պտղոմէոս Փիղադելփոսին հրամանաւ, Աղեքսանդրիա քաղաքը եօթանասուն թարգմանիչներէն յունարէն թարգմանուեցան ու բոլոր Յունաստան տարածուեցան. աս յունական օրինակները Հրէից օրինակներուն հետ բոլոր էական մասերուն կողմանէ ըստ ամենայնի համաձայն են: Ուրեմն պատմական եղանակաւ կը ցուցուի որ աս գրքերը Քրիստոսի ծնընդենէն շատ դարերով յառաջ անտարակոյս կային. եւ ըստ հետեւորդի՝ թէ անոնց մէջ Քրիստոսի վրայ գտնուած բոլոր մարգարէութիւններուն իրօք կատարուելէն շատ դարեր յառաջ հռչակուած էին:

Դարձեալ՝ հին կտակարանի գրքերուն պատմական ստուգութիւնը ցուցընելու համար աս ալ կը յաւելունք որ Մովսէս՝ Ծննդոց գիրքն աւանդութենէ առած է, որն որ Ադամէն մինչեւ իր ժամանակը հինգ վկաներու կամ նահապետներու միջնորդութեամբ անարատ կրնար հասնել: Եւ որովհետեւ աս գրքին մէջ երեւելի բաներու վերայ կը ճառուի, որոնք առ հասարակ ամենուն յայտնի էին, անոր համար հարկ էր որ աւանդութեան համաձայն ըլլար: Իսկ ուրիշ պատմական գրքերուն ամէնն ալ ժամանակակից հեղինակներէն գրուած են, որոնք Հրէից ազգին հրապարակական ու նշանաւոր դէպքերուն վրայ կը խօսին, եւ նոյն ժամանակ գտնուող Հրէիցմէ ու անոնց յաջորդներէն իբրեւ ճշմարիտ ընդունուած են: Ուստի հարկ է որ պատահած դէպքերուն ճշմարտութեան համաձայն ըլլան:

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ.

Քրիստոնէական կրօնին ճշմարիտ ըլլալը հրաշքներէ ալ կը ցուցուի։

33. Քրիստոնէական կրօնին Աստուծմէ յայտնուած ըլլալը ուստի՞ կրնաս ցուցընել։ — 34. Քրիստոսի ու առաքելոց գործած հրաշքները միայն անոնց ժամանակակից ու ականատես պատմիչներէն կրնա՞ս ցուցընել։ — 35. Աս հրաշքները ո՞րոնք են. բնական զօրութեամբ չէ՞ն կրնար մի գործուած ըլլալ։ — 36. Ի՞նչ պատճառի համար Աստուած այսահարութիւնը թոյլ կու տար։ — 37. Դիւահարութիւնը հասարակ հիւանդութիւն մը համարելն ի՞նչ կերպով կը ցրուի։ — 38. Քրիստոս քանի՞ մեռեալ յարոյց։ — 39. Քրիստոսի հրաշքներուն մէջ ամենէն փառաւորն ու երեւելին ո՞րն է. քրիստոնէական կրօնին անհաշտ թշնամիքը Քրիստոսի յարութիւնն ի՞նչպէս կը մեկնեն։ — 40. Առաքեալք ալ հրաշք գործեցի՞ն։ — 41. Աս ամէն հրաշքներուն վախճանն ի՞նչ էր։ — 42. Քրիստոս ինչո՞ւ համար իր յարութիւնը յառաջուընէ առաքելոց պատմեց։

33. Ս. Գրոց պատմական ստուգութիւնը հաստատելով՝ հաստատած կ'ըլլանք նաեւ քրիստոնէական կրօնին ճշմարտութիւնը, որովհետեւ նոյնը Ս. Գրոց մէջ բովանդակուած է. բայց նոյն կրօնին հաստատութեան համար գործուած հրաշքներէն ալ աւելի դիւրութեամբ կրնայ ցուցուիլ որ ստուգիւ նոյնին հեղինակն Աստուած է եւ նոյնն Աստուծմէ յայտնուած է։ Նախ՝ ստոյգ է որ Քրիստոս եւ իր աշակերտները շատ անսովոր ու զարմանալի գործքեր գործած են։ Երկրորդ՝ որ աս գործքերը ստոյգ ու ճշմարիտ հրաշքներ են։ Երրորդ՝ որ աս հրաշքներն անոր համար գործուեցան, որպէս զի Քրիստոսի ու անոր առաքեալներուն քարոզած կրօնը հաստատուի եւ անոր ստոյգ ու ճշմարիտ ըլլալը ցուցուի։ Չորրորդ՝ որ այն կրօնը՝ որն որ աստուածային չէ, Աստուծմէ իբրեւ աստուածային չէկրնար յայտնուիլ ու հաստատուիլ։ Աս ամէն ստոյգ դրութիւններէն կը հետեւի որ քրիստոնէական կրօնը ճշմարիտ է։

34. Ըսածնիս մէկիկ մէկիկ ցուցընենք: Նախ եւ յառաջ՝ թէ Քրիստոս ու իր առաքեալները շատ անսովոր հրաշքներ գործած են, արդէն յայտնի է՝ չէ թէ միայն Քրիստոսի ժամանակակից ու ականատես պատմիչներէն, այլ նաեւ իր անհաշտ թշնամիներէն ալ, որոնք՝ եղածները շատ յայտնի ճշմարտութիւն ըլլալուն՝ չէին համարձակեր ուրանալ. մանաւանդ թէ նոյն իսկ հեթանոսք, Հրեայք, հերետիկոսք եւ ուրացողք ասոնք կը հաստատեն: Աս ամէն բան պատմողներն ամենեւին շահ մ'ալ չունէին, այլ մանաւանդ թէ յայտնի վտանգ կար ծանր բանտերու, աքսորներու եւ մահու, զորոնք պատմածներնուն ճշմարտութիւնը հաստատելու համար քաջութեամբ տանելու իրենք զիրենք պատրաստ կ'ընծայէին:

35. Աս գործուած գործքերուն՝ ստոյգ հրաշքներ ըլլալուն վրայ ամենեւին տարակոյս չկայ. հոս միայն մէկ քանի օրինակներ դնենք: Քրիստոս Տէրն մեր ջրով լեցուն շատ թակոյկներ վայրկենի մը մէջ գինիի դարձուց[1]: Հինգ հազար հոգի՝ հինգ հացով ու երկու ձկով անանկ կշտացուց՝ որ մնացած կտորուանքներով տասուերկու զամբիւղ լեցաւ[2]: Ասոնք ստուգիւ բնական զօրութեամբ չէին գործուեր. իսկ երեւակայական ցնորք կամ խաբէութիւն աս բաներուս մէջ չէր կրնար մտնել, ինչու որ ի՞նչպէս կրնային մարդիկ ջուրը գինի սեպելով խմել, եւ կամ ի՞նչպէս զիրենք կուշտ համարել կրնային, երբոր անօթութիւնը ներսէն չարաչար կը նեղէր: Ո՞վ կրնար այսչափ գործուած բաներն անանկ վարպետութեամբ դարձընել ու կեղծել՝ որ այնչափ բազմութեան մէջէն մէկն ալ միտ չդնէր: Շատ անգամ Քրիստոս ալէկոծ ծովուն ալիքները վայրկենի մը մէջ ցածցուց[3]: Ինք ծովուն հողմակոծ ջրերուն վրայ պտըտեցաւ. Ս. Պետրոս առաքեալն

1 Յովհ. Բ: 2 Մատթ. ԺԴ: 3 Ղուկ. Ը:

ալ հրաման տուաւ որ ծովուն վրայ քալէ ու անվտանգ իրեն հասնի ։

Իսկ հիւանդներուն վրայ Քրիստոս քի՜չ հրաշք ըրաւ ։ Չկար հիւանդութեան տեսակ մը, որ պարզ հրամայելովը չառողջացընէ․ անդամալոյծները, կոյրերը, խլերը եւ այլն․ նաեւ մահուան վերջի օրհասին մէջ գտնուածները, ինչպէս Կափառնաումայ մէջ Թագաւորազին որդին [1] եւ այլն ։ Հոս աւելորդ կը սեպեմ ամէն աւետարանիչներուն պատմած հրաշքները մէկիկ մէկիկ յիշել, որոնց ամէնն ալ գրեթէ միշտ ասանկ բժշկութիւններ եղած կը պատմեն ։ Քրիստոս նոյն հրաշքներուն շատը հրապարակական տեղեր գործեց, անանկ տեղեր՝ ուր շատ բազմութիւն դիզուած կը գտնէին, թշնամիներէն շատը, այսինքն դպիրներն ու փարիսեցիները կտրած՝ սուր աչքով մը անոր ամէն մէկ շարժուածքը կը դիտէին, մանաւանդ շաբաթ օր գործած հրաշքները․ ինչու որ աւելորդապաշտութեամբ մեղք կը սեպէին ։ Ինչպէս ձեռքը գօսացած մարդը շաբաթ օր բժշկելը [2], դարձեալ ի ծնէ կուրին բժշկուիլը [3], որն որ մեծ քննութեամբ հետազօտեցին, եւ չկրցան անանկ բան մը գտնել՝ որ կարենան զրուցել թէ պարզ բնական զօրութեամբ եղած է կամ խարդախութիւն մըն է ։ Ուստի եւ յուսահատած կ՚ըսէին․ "Զի՞նչ արասցուք, զի այրն այն բազում նշանս առնէ․ եթէ թողումք զնա այնպէս, ամենեքին հաւատան ի նա, եւ գայցեն Հռոմք եւ բառնայցեն զազգս մեր եւ զտեղի" [4] ։ Ուստի եւ խորհուրդ ընելով՝ որոշեցին որ իրենց ասանկ մեծ բարերարը մեռցընեն ։

36․ Քրիստոս այսահարաց վրայ ալ հրաշքներ գործեց ։ Աստուած թոյլ կու տար ան ժամանակները՝ որ շատերն աս տեսակ դժբախտութեան մէջ

1 Յովհ․ Դ ։
2 Մատթ․ ԺԲ ։
3 Յովհ․ Թ ։
4 Անդ, ԺԱ․ 47․ 48 ։

կյնան, որպէս զի Քրիստոսի՝ ան չար ոգիներուն վրայ ունեցած աստուածային զօրութիւնը ցուցուի, դեւերուն ինչ ըլլալը ճանչցուի եւ տեսնուի թէ ինչպէս մարդիկ անոնց իշխանութեան տակ բռնուած գերի եղած էին եւ Քրիստոսի աշխարհք գալովը անոնց իշխանութիւնը նուազեցաւ: Քրիստոս իր իշխանութիւնը ցուցուց սատանաներն անթիւ մարմիններէ հանելով. ինչպէս որ Մատթէի աւետարանին Ը. Գլխէն սկսեալ՝ մինչեւ ԺԲ. Գլուխը, Մարկոսին՝ Ե. Գլխէն մինչեւ Թ. Գլուխը, Ղուկասին՝ Դ. Գլխէն մինչեւ Թ. Գլուխը կը կարդանք:

Ասոնք եւ ասոնց նման այսահարներուն վրայ գործուած հրաշքները, ինչպէս ինք իրմէ յայտնի է, ամենեւին բնական զօրութեամբ չէին կրնար գործուիլ. ամենեւին խաբէութիւն մ'ալ այսպիսի բաներու մէջ չէր կրնար մտնել, ինչու որ բժշկուածներուն ազգականները, ծնողքն ու մերձաւորները, ամէնն ալ աղէկ գիտէին թէ անոնք շատ տարիներէ ի վեր սատանաներէն բռնուած են ու կը չարչարուին, եւ միայն Քրիստոսի իշխանութեամբ ազատեցան ան գլուխնին եկած չարիքէն: Ուրեմն աս ամէն բան Քրիստոսի աստուածային զօրութեամբ կամ հրաշքով գործուեցաւ:

37. Անհաւատներէն ոմանք կը համարին որ աւետարանին մէջ պատմուած դիւահարներուն դէպքերը պարզապէս բնական հիւանդութիւն ըլլան: — Արդ՝ ասիկայ չէ թէ միայն յայտնի ստութիւն է, եւ աւետարանին խօսքերուն իմաստն ու զօրութիւնը կը խանգարէ, այլ նաեւ աւետարանագիրներուն եւ նոյն ինքն Քրիստոսի Տեառն մերոյ ալ մեծ թշնամանք կու տայ. ինչու որ ասով անոնց վրայ խաբեբայի արատ կը դրուի, որն որ մեծ հայհոյութիւն է:

Նախ եւ յառաջ չկայ այնպիսի բնական ախտ՝ որ մարդուս վրայէն ելածին պէս, շուտ մը խոզերու բոլոր երամակի մը անցնի եւ զանոնք ամէնը

մէկէն գահավէժ լճին մէջ թափէ: Դեռ աս հիւանդութիւնը բժիշկներուն ծանօթ չէ, որ ախտացեալ մը գաղտնի բաներ յայտնէ եւ նոյն հիւանդութենէն Քրիստոսի անուամբ շուտով մը ազատի: Ս. Ղուկաս աս տեսակ դիպուած մը Մակեդոնիայի Փիլիպէ քաղաքին իրեն եւ ուրիշ շատ ժողովուած բազմութեան առջին հանդիպած կը պատմէ Գործք Առաքելոցին մէջ այսպէս: "Եւ եղեւ մինչդեռ երթայաք մեք յաղօթս, պատահեաց մեզ աղախին մի՝ զոր ունէր այս հարցուկ, որ շահս բազումս տայր տերանց իւրոց մոլելովն: Նա զհետ եղեալ Պաւղոսի եւ մեր, աղաղակէր եւ ասէր. Արքս այս ծառայք աստուծոյ Բարձրելոյ են, որ պատմեն ձեզ զճանապարհս փրկութեան, եւ զայս առնէր ի բազում աւուրս: Զայրացեալ Պաւղոս՝ դարձաւ եւ ասէ ցայսն. Պատուիրեմ քեզ յանուն Յիսուսի Քրիստոսի ելանել ի դմանէ, եւ ել այն ի նմին ժամու: Իբրեւ տեսին տեարքն նորա եթէ հատաւ յոյս շահի նոցա, առեալ զՊաւղոս եւ զՇիղա՝ ձգեցին ի հրապարակն առ իշխանսն"[1]: Ուստի նոյն իսկ աւետարանագիրները, թէ աս յիշուած տեղը եւ թէ ուրիշ ամէն տեղ՝ ուր որ աս տեսակ բաներու վրայ կը խօսին, առանց երկբայութեան կը հաստատեն որ աս ողորմելիները չէ թէ բնական ախտէ մը, հապա սատանայէն կապուած կաշկանդուած կը չարչարուէին: Քրիստոս ալ աս տեսակ հիւանդները բժշկած ժամանակ՝ սատանային հետ իբրեւ իմացական գոյակի մը հետ կը խօսէր, զանիկայ կը յանդիմանէր ու կը սաստէր, ըսելով. "Ել այտի, ոգիդ չար": Քրիստոս առաքելոց ալ հիւանդները բժշկելու իշխանութիւն տալէն զատ՝ տուաւ նաեւ իշխանութիւն դեւերը հանելու[2]: Իսկ անոնք՝ որ աս բանիս մեկնութիւն տալ ուզելով՝ կ'ըսեն որ իբր թէ Քրիստոս ու առաքեալք հասարակ ռամիկ ժողովրդեան ոգէտ

1 Գործ. ԺԶ:

2 Մարկ. Գ. 15:

կարծիքին համաձայնելով ու հասարակաց սխալմունքին դէմ դնել չհամարձակելով՝ հիւանդութիւնը դիւահարութիւն անուանած են, այսպիսիներն աւետարանական հաւատքը բոլորովին մէկդի ձգելով՝ անոր հեղինակներն ամբարշտութեամբ իբրեւ մոլորեցուցիչ ու իբրեւ ստութիւն տարածող կը քարոզեն։ Վերջապէս այսպիսի չար մեկնիչներուն բերանը պապանձեցընելու համար յառաջ կը բերենք Քրիստոսի աս նիւթին վրայ խօսածը։ Երբ որ Հրեայք Քրիստոսի վրայ զրպարտութիւն ըրին որ “Բէեղզեբուղաւ իշխանաւն դիւաց հանէ դա զդեւս„. Քրիստոս նոյն զրպարտութիւնը մերժելու համար չէ թէ բնական հիւանդութիւնը յառաջ բերաւ, հապա աստուածային զօրութիւնը, որով միայն սատանաները կը հալածուէին, ըսելով. “Ամենայն թագաւորութիւն բաժանեալ յանձն՝ աւերի, եւ տուն բաժանեալ յանձն՝ կործանի։ Ապա եթէ եւ սատանայ բաժանեցաւ յանձնէ, զիա՞րդ կացցէ թագաւորութիւն նորա. զի ասէք զինէն եթէ Բէեղզեբուղաւ իշխանաւն դիւաց հանէ դա զդեւս։ . . . Իսկ եթէ մատամբ Աստուծոյ հանեմ զդեւս, ապա հասեալ է ի վերայ ձեր արքայութիւն Աստուծոյ„։ Ետքն ալ այսպէս կ՚ըսէ. “Յորժամ այսն պիղծ ելանիցէ ի մարդոյ՝ շրջի ընդ անջրդին տեղիս, խնդրէ հանգիստ„[1]։ Ասիկայ եւ ասոր նման հարիւրաւոր խօսքեր այնպէս յայտնի կը ցուցընեն սատանային ներկայութիւնը, որ ոչ ոք տրամաբանական մեկնութեան կանոնով կրնայ հիւանդութեան իմաստի տեղ քաշկռտելով առնուլ։

38. Իսկ մեռելներ յարուցանելուն վրայ աւետարանին մէջ երեք դէպք կը կարդանք, բաց անոնցմէ՝ որոնք Քրիստոսի խաչին վրայ հոգին աւանդելէն ետքը գերեզմանները բացուելով՝ յարութիւն առին ու շատերուն երեւցան։ Յարութիւն առնող-

1 Ղուկ. ԺԱ. 15—24։

ներէն մէկը Յայրոս ժողովրդանոցի իշխանին աղջիկն էր, որուն ձեռքէն Քրիստոս բռնեց ու յարոյց ըսելով․ «Արի կաց, մանուկ դու»։ Աս խօսքին՝ մէկէն ելաւ կեցաւ աղջիկը․ Քրիստոս ալ հրամայեց որ անոր ուտելու բան տան[1]։ Երկրորդն Նային քաղքին որբեւարի կնոջ որդին, որն որ արդէն գերեզման կը տարուէր․ Քրիստոս անոր դագաղին մօտենալով՝ ըսաւ․ «Պատանի դու, քեզ ասեմ, արի»․ եւ մէկէն ելաւ նստաւ մեռելը ու սկսաւ խօսիլ[2]։ Երրորդը՝ Ղազարու յարութիւնն եղաւ, որն որ արդէն չորս օրէն վեր գերեզման դրուած ու հոտած էր, եւ բազմութեան առջեւ Քրիստոսի մէկ խօսքովը՝ թէ «Ղազարէ, արի եկ արտաքս», կենդանի կենդանի գերեզմանէն դուրս ցատքեց ելաւ[3], ու երկայն ատեն Քրիստոսի համբարձումէն ետքն ալ ապրեցաւ։ Աս հրաշալի գործքերէն Հրէից ատելութիւնն ան աստիճանի սաստկացաւ՝ որ ուզեցին շուտ մը զՔրիստոս մեռցընել։ Արդ՝ ով կրնայ աս գործքերս ճշմարիտ հրաշք չսեպել։

39․ Վերջապէս Քրիստոսի հրաշքներուն մէջ ամենէն փառաւորն ու սքանչելին իր հրաշալի յարութիւնն եղաւ, որն որ ամէն կարելի նշաններով յայտնի հաստատուած կը տեսնենք։ Ինչու որ բոլոր ժողովրդեան առջեւ դառն տանջանքով խաչին վրայ մեռնելէն ետքը՝ իր մարմինը զանազան տեղ ու զանազան պարագաներով երեւցաւ իր աշակերտներուն եւ ուրիշ շատերուն, որոնց հետ կենդանութեան ժամանակ կենցաղավարած էր, հետերնին բարեկամաբար խօսեցաւ, թոյլ տուաւ որ զինքը շօշափեն եւ այլն։ Ուրեմն ստուգիւ Քրիստոս յարութիւն առաւ։ Իսկ առաքելոց երեւցած ըլլալն ամենեւին տարակոյս մը չի վերցըներ։ Վասն զի անոնք՝ որ Քրիստոսի կենդանութեան ժամանակ՝ հետը կը պտըտէին, չարչարանաց ու մահուան ատեն՝ անանկ

1 Ղուկ․ Ը։ 2 Անդ․ Է․ 3 Յովհ․ ԺԱ․

վախկոտ ու տկար գտնուած էին, որ ամենեւին Քրիստոսի հետ ընկերութիւն ու հաղորդութիւն ունենալնին յայտնել չուզելով, զանիկա թշնամեաց ձեռք թող տուած ու փախած էին: Ինչպէս նաեւ առաքելոց գլխաւորն ու իշխանը Ս. Պետրոս ալ, զարհուրելով աղախնոյ մը ձայնէն, որն որ զինքն ալ Քրիստոսի աշակերտներէն է՝ ըսելով բռնել տալ կ'ուզէր, մէկէն զՔրիստոս ուրացաւ: Բայց Քրիստոս մեռնելէն ետքը ամէնքն ալ անանկ սաստիկ սիրով բորբոքած էին անոր վրայ՝ որ կեանքերնուն մեծ վտանգովը Քրիստոսի յարութիւնն աներկիւղ համարձակութեամբ քարոզելու կը բաղձային: Ս. Յովհան Ոսկեբերան կ'ըսէ. "Այսչափ փոփոխութեան պատճառն ալ աւելի մի փնտռեր: Յարութիւն առած տեսան զանիկայ, եւ անանկ տեսան՝ որ թէ անոր յարութեան ճշմարտութեան վրայ եւ թէ կենդանութեան ժամանակ ըսածներուն ճշմարտութեան վրայ ամենեւին չէին կրնար տարակուսիլ: Ահաւասիկ աս կերպով միայն կրնայ մեկնուիլ առաքեալներուն աս մէկմէկու ներհական զգածումն ու գործողութիւնները,,: Ստուգիւ ալ որովհետեւ Քրիստոս իր կենդանութեան ժամանակ իր յարութիւնն իբրեւ նշան տուած էր իր աստուածութեան, եթէ անոր յարութիւնն իբրեւ աներկբայելի բան չճանչնային՝ չէ թէ միայն պէտք չէին զինքն այնչափ սաստիկ սիրով սիրել, հապա նաեւ պէտք էին մեծապէս ատել իբրեւ խաբեբայ:

Քրիստոնէական կրօնին անհաշտ թշնամիքը, առաքելոց Քրիստոսի յարութեան վրայ հաստատուն հաւատք ունենալն՝ անոնց եռանդուն ու վառվռուն երեւակայութեան կու տան, իբրեւ թէ անով մտաց ցնորքը՝ ճշմարտութիւն երեւցած ըլլայ իրենց: Բայց ասկից աւելի հաւանականութեան կանոնէն դուրս բան չիկրնար մտածուիլ. ինչու որ առաքեալք ի սկզբան Քրիստոսի յարութեան հաւտա-

լու այնչափ դիւրամիտ չէին, մանաւանդ թէ շատ թերահաւատ ալ էին, մինչեւ Քրիստոս հեղ մը երեւալով՝ իրենց անհաւատութիւնն ու խստասրտութիւնը երեսնին զարկաւ, որ յարութիւն առած տեսնելէն ետքն ալ իրեն հաւատալ չէին ուզեր[1]: Տեսան դատարկ գերեզմանը, պահապան զինուորաց ահուդողով անոր յարութիւնը պատմելը լսեցին, բարեպաշտ կանանց ըսածներն իմացան, որոնք հրեշտակներէն Քրիստոսի յարութեան ստուգութեան տեղեկացած էին. ի վերայ այսր ամենայնի Ս. Ղուկաս կ'ըսէ թէ "Երեւեցան առաջի նոցա շաղփաղփութիւն բանք նոցա եւ չհաւատային նոցա,,[2]: Ուրեմն տարակոյսներնուն մէջ ուրիշ կերպով չհանդարտեցան՝ բայց եթէ յայտնի նշաններ տեսնելով: Ուրեմն ասոր մէջ չենք կրնար եւ ոչ բան մը իրենց մտաց երեւակայութեան տալ, այլ յայտնապէս զգայութեան ստոյգ ու ակներեւ վկայութեան: Կրկին ու կրկին զՔրիստոս տեսան, յայտնի ու բացայայտ անոր ձայնը լսեցին, ձեռքով մարմինը շօշափեցին, եւ ինչպէս Ս. Պետրոս կ'ըսէ, "Կերաք եւ արբաք ընդ նմա՝ յետ յարութեան նորա ի մեռելոց,,[3]: Դարձեալ զՔրիստոս յարութիւն առած տեսողները՝ միայն առաքեալք չէին, այլ ուրիշ շատերը՝ որոնց Քրիստոս հեղ մը հինգհարիւր հոգի մէկտեղ ժողվուած ատեն երեւցաւ: Անոնցմէ շատը՝ Ս. Պօղոս իր առ Կորընթացիս գրած առջի թղթին մէջ, դեռ կենդանի ըլլալնուն համար, կենդանի վկայ կ'անուանէ:

Նոյն իսկ զՔրիստոս սպաննող Հրեայք իրենց կամաց դէմ Քրիստոսի յարութեան վկայութիւն տուին, ժողովրդեան մէջ ձայն հանելով որ իբր թէ անոր գերեզմանը պահպանող զինուորք քուն եղած ատեն՝ առաքեալք եկան Քրիստոսի մարմինը գողցան տարին, եւ աս սուտ առասպելը մինչուկ աս օրս Թալմուտն ընդունող Հրէից մէջ կը պահուի: Աս

1 Մարկ. ԺԶ. 14: 2 Ղուկ. ԻԴ. 11: 3 Գործ. Ժ. 41:

անմտութեամբ չինուած առասպելը՝ որն որ քննէած-ներու վկայութեան վրայ միայն հիմնուած է, կը ցուցընէ որ Հրեայք չկրցան ուրանալ թէ Քրիստոսի մարմինն աներեւոյթ եղած էր գողցուած ու կնքուած գերեզմանին մէջէն, երբ որ անոր չորս կողմը դրուած զինուորները պահպանութիւն կ՚ընէին: Եւ յայտնի է թէ Քրիստոսի մեռած մարմինը ո՛րչափ զգուշութեամբ պահուեցաւ[1]: Ուսկից յայտնի կ՚երեւայ թէ աս զգուշութիւնն ամենեւին կասկածել չիտար որ առաքեալք Քրիստոսի մարմինը գողցած ըլլան. մանաւանդ որ Քրիստոսի յարութիւն առնելը նախ զինուորներն ու ետքը առաքեալները քարոզեցին. այնպէս որ եթէ աս քարոզութիւնը ստութիւն մ՚ունենար, Հրեայք դիւրութեամբ կրնային յայտ յանդիման խայտառակել, գերեզմանին մէջէն Քրիստոսի մեռած մարմինը դուրս հանելով ու ժողովրդեան ցուցընելով: Բայց երբոր այնչափ սաստիկ զգուշութեամբ Յիսուսի մարմինը պահելէն ետքը՝ գերեզմանին մէջ չկրցան գտնել, ձայն հանեցին որ առաքեալք գողութեամբ Քրիստոսի մարմինը գերեզմանէն վերցուցին. բայց թէ ինչպէս՝ Ս. Մատթէոս կը վկայէ. "Ահա ոմանք ի զօրականացն եկին ի քաղաքն եւ պատմեցին քահանայապետիցն զամենայն որ ինչ եղեւն. եւ նոքա ժողովեալ հանդերձ ծերովքն, խորհուրդ առեալ՝ արծաթ յոյժ ետուն զօրականացն եւ ասեն. Ասասջիք եթէ աշակերտքն նորա եկեալ գիշերի գողացան զնա՝ մինչ մեք ի քուն էաք. եւ եթէ լուր լիցի այդ առ դատաւորն՝ մեք հաճեսցուք զնա եւ զձեզ անհոգս արասցուք: Եւ նոցա առեալ զարծաթն, արարին որպէս ուսանն,,[2]: Սակայն Հրէից աս սորկով գտած առասպելը՝ ճշմարտութեան հետ ամենեւին նմանութիւն ու կապակցութիւն չունի. որովհետեւ այն աշակերտները՝ որ Քրիստոսի կենդանութեան

1 Մատթ. ԻԷ. 62—66: 2 Անդ. ԻԸ. 11—15:

ժամանակ վախերնուն իրենց վարդապետը թողուցին փախան, ինչպէս կրնային համարձակել զինեալ զինուորներուն վրայ երթալ, անոր մեռած մարմինը գողնալու համար. մանաւանդ որ եթէ Քրիստոս ստուգիւ յարութիւն առած չըլլար, զինքը պէտք էր որ խաբեբայի տեղ դնէին: Դարձեալ՝ զինուորներն ալ ինչպէս կրնային թող տալ որ առաքեալք Քրիստոսի մարմինն առնուն տանին հոնկից, որովհետեւ ինչպէս Հռոմայեցւոց սովորութիւնն է, պահպանութեան համար կեցող զինուորն՝ եթէ իր պաշտօնին մէջ պակսէր, կը գլխատուէր: Իսկ եթէ ըսելու ըլլան որ զինուորներուն քուն եղած ժամանակ աս գողութիւնը գործուած է, ան ատեն ըսել է որ Քրիստոսի յարութեան դէմ վկայութիւն տուող մը չկայ, ինչպէս Ս. Օգոստինոս Հրէից աս մտացածին գիւտին վրայ ծիծաղելով մը կ'ըսէ. "Քնացող մարդիկները վկայութեան կը կանչես. քնացողը դուն ես՝ որ ասանկ բան կը ստեղծես,,:

Նաեւ բովանդակ տիեզերք Քրիստոսի փառաւոր յարութեան վկայութիւն կու տայ: Եւ աս բանիս իրօք ասանկ ըլլալն անկից ամենուն ծանօթ է՝ որ Քրիստոսի մահուընէն քիչ մը ետքը Հրեայք, հեթանոսք, զանազան ազգաց մէջէն երեւելի եւ իմաստուն անձինք քրիստոնէական կրօնն ընդունեցան, զՔրիստոս իբրեւ Աստուած պաշտեցին եւ անոր աստուածութիւնը խոստովանելնուն համար ալ ի մահ դատապարտուեցան: Իր մահուընէն ետքը առաջին դարուն մէջ քրիստոնէական կրօնն աշխարհքիս մէկ ծայրէն մինչեւ մէկալ ծայրը տարածուեցաւ. ամբողջ քաղաքներ ու գաւառներ սկսան զՔրիստոս խոստովանիլ: Արդ ինչպէս կարելի էր որ նախատական մահուամբ մեռած մարդ մը Աստուած համարուէր ու պաշտուէր, թէ որ իր յարութիւն առնելը՝ զորն որ արդէն յառաջուընէ գուշակած էր, ստոյգ նշաններով յայտնի եղած չըլլար: Անկարելի

էր որ քրիստոնէական կրօնին բարոյական վարդա-
պետութիւնը՝ որն որ կ՚արգելէ բարուց զեխութիւն-
ները՝ որոնց մէջ հեթանոսները կը լողային, եւ
մարդուս բնածին ցանկութիւնները զսպել կը պա-
հանջէ, ան աստիճանի ընդունելութիւն գտնէր, թէ
որ ուրիշ կողմանէ ամէն ստուգութեամբ չհաւա-
տային թէ բուն Աստուած է ասոր հեղինակը: Բայց
անկարելի էր որ հաւատային թէ անոր հեղինակն
Աստուած է, եթէ ստոյգ ցուցումներով չճանչնային
անոր յարութիւնը: Ապա ուրեմն բոլոր աշխարհքիս
Քրիստոսի կրօնին դառնալն՝ անոր յարութեան լու-
սաւոր վկայութիւն մըն է:

40. Քրիստոս անձամբ միայն հրաշք չէր գոր-
ծեր, հապա շատ անգամ առաքեալք ալ թէ Քրիս-
տոսի կենդանութեան ժամանակ եւ թէ մանաւանդ
անոր համբարձումէն ետքը շատ հրաշքներ գործե-
ցին: Զոր օրինակ Պետրոս եւ Յովհաննէս ի ծնէ
կաղը, զորն որ միշտ ուրիշները շալկած կը պտըտ-
ցընէին, տաճարին դրան քով հրապարակաւ բազ-
մութեան առջեւ, մէկ խօսքով միայն, այսինքն՝ Քրիս-
տոսի անունով, ողջընցուցին: Որուն վրայ իշխան-
ները նեղանալով՝ հրամայեցին որ նոյն առաքեալք
բժշկուած կաղին հետ մէկտեղ իրենց առջին հա-
նուին. եւ շատ քննութիւններ ընելէն ետքը՝ եղած
յայտնի գործքին ստուգութիւնը չկրցան ուրանալ [1]:
Դարձեալ՝ Գործք Առաքելոցին մէջ կը պատմուի որ
սուրբ Ստեփանոս "այր լի շնորհօք եւ զօրութեամբ,
առնէր արուեստս եւ նշանս մեծամեծս ի ժողովր-
դեանն,,[2]: Երբոր Եղիմաս մոգ Սերգիոս հիւպատո-
սի տեղակալին առջեւը, Պօղոս առաքելոյն Քրիս-
տոսի վրայ ըրած քարոզութեան դէմ կը կենար, Ս.
Առաքեալը մէկ խօսքով մը անոր աչուըները կուր-
ցուց: Աս հրաշքին վրայ Սերգիոս արթընալով՝
դարձաւ հաւատաց ի Քրիստոս [3]: Նոյն առաքեալը

1 Գործ. Գ: 2 Անդ. Զ. 8: 3 Անդ. ԺԳ:

Տրովադա Եւտիքոս պատանին մահուընէ յարոյց[1]: Ուրիշ առաքեալք ալ հիւանդներու եւ դիւահարներու վրայ շատ հրաշքներ գործեցին, անանկ որ Պետրոս առաքելոյն շուքը, Պօղոս առաքելոյն հագուստները միայն բաւական կ՚ըլլային հիւանդներն ողջընցընելու:

41. Վերջապէս Քրիստոս աս ամէն բաներն անոր համար գործեց, որ իր առաքեալներուն քարոզած կրօնին հաստատութիւնը ցուցուի, որուն գլխաւոր վարդապետութիւնն ան էր թէ Քրիստոս է Աստուած մարմնացեալ, եւ թէ Որդի Աստուծոյ եւ բնութենակից Հօր է: Վասն զի երբոր Քրիստոս իր անձին համար՝ Որդի Աստուծոյ եմ, ըսաւ, եւ Հրեայք աս խօսքս հայհոյութիւն սեպեցին, պատասխան տուաւ թէ “Զոր Հայր սրբեաց եւ առաքեաց յաշխարհ, դուք ասէք թէ հայհոյես, զի ասացի թէ Որդի Աստուծոյ եմ: Եթէ ոչ գործեմ զգործս Հօր իմոյ, մի հաւատայք ինձ. ապա թէ գործեմ, թէ եւ ինձ ոչ հաւատայք, սակայն գործոցն հաւատացէք. զի գիտասջիք եւ ծանիջիք եթէ Հայր յիս եւ ես ի Հայր”[2]: Նմանապէս երբոր զՂազար պիտ՚որ յարուցանէր, անոր քրոջը Մարթային աանկ խօսեցաւ. “Ես եմ յարութիւն եւ կեանք. որ հաւատայ յիս, թէպէտ եւ մեռանի՝ կեցցէ . . . հաւատա՞ս այսմիկ”: Մարթա պատասխան տուաւ. “Այո՛, Տէր. ես հաւատացի եթէ դու ես Քրիստոսն՝ Որդի Աստուծոյ, որ յաշխարհ գալոց էիր”: Ան ժամանակ Քրիստոս Ղազարու գերեզմանին մօտենալով՝ նախ իր Հօրը աս աղօթքն ըրաւ. “Հա՛յր, գոհանամ զքէն զի լուար ինձ, եւ ես գիտէի զի յամենայն ժամ լսես ինձ. այլ վասն ժողովրդեանս՝ որ շուրջ կան, ասեմ, զի հաւատասցեն թէ դու առաքեցեր զիս”[3]: Առաքեալք ալ հրաշք գործած ատեննին՝ միայն Քրիստոսի անուամբ կը գործէին,

1 Գործ. Ի: 2 Յովհ. Ժ. 36—38: 3 Անդ, ԺԱ. 25—42:

թէ անոր յարութիւն առնելուն ճշմարտութիւնը եւ թէ սորվեցուցած վարդապետութիւններուն հաստատութիւնը ցուցընելու համար։

42. Նոյն ինքն Քրիստոս՝ իր վարդապետութեան հաստատուն ու ճշմարիտ ըլլալը ցուցընելու համար՝ իբրեւ յայտնի նշան իր յարութիւնը յառաջ կը բերէր։ Ասոնցմէ հարկաւորապէս կը հետեւի որ Քրիստոս ան էր՝ ինչ որ ինք իր անձին համար կ՚ըսէր թէ եմ, եւ միանգամայն թէ իր քարոզած վարդապետութիւնը ստուգիւ աստուածային վարդապետութիւն էր։ Որովհետեւ հրաշքի հեղինակ՝ Աստուծմէ ուրիշը չէկրնար ըլլալ. իսկ աստուածային սրբութեան ու ճշմարտութեան բոլորովին հակառակ բան է՝ որ յարութիւն առնու այնպիսին՝ որն որ մարդկանց մէջ սուտ վարդապետութիւններ սերմանելով՝ իբրեւ նոյներուն անժխտելի հաստատութիւն եւ իր առաքելութեան աստուածային ըլլալուն նշան՝ իր ապագայ յարութիւնը յառաջ կը բերէր։ Քրիստոս աս իր յարութիւն առնելուն հրաշքը զանազան առիթներու մէջ առաքելոց յառաջուընէ ըսած էր. հրէից՝ որոնք անոր Աստուծմէ խրկուած ըլլալուն ստոյգ նշան կ՚ուզէին, ըսած էր. “Նշան մի տացի նմա, բայց նշանն Յովնանու մարգարէի։ Զի որպէս էր Յովնան ի փոր կիտին զերիս տիւս եւ զերիս գիշերս, նոյնպէս եղիցի եւ որդի մարդոյ ի սիրտ երկրի զերիս տիւս եւ զերես գիշերս„[1]։ Այսչափ կանխասացութիւններ ընելէն վերջը, երբ որ խաչ ելլելու ժամանակը մօտիկցած էր, քահանայապետը դատաստանի մէջ հարցուց. “Դո՞ւ ես Քրիստոս Որդի Աստուծոյ օրհնելոյն„. պատասխան տուաւ Քրիստոս թէ “Ես եմ„[2]։ Արդ՝ ասով Քրիստոս յաւիտենական ճշմարտութեան առջին կը բողոքէ. որպէս զի նոյն ատեանն իր յարութեամբն իր աստուածութիւնը, եւ ասով նաեւ իրմէ աւան-

1 Մատթ. ԺԲ. 39, 40։ 2 Մարկ. ԺԴ. 61, 62։

գուած վարդապետութեան ճշմարտութիւնը ստուգութեամբ որոշէ։ Ուրեմն ինչպէս որ անկարելի է թէ Աստուած ստութիւնն ու հայհոյութիւնն սխորժէ եւ զանոնք հաստատէ, այսպէս ալ անկարելի էր որ Քրիստոս յարութիւն առնուր՝ թէ որ ինք չըլլար այն անձը՝ զորն որ իրեն համար կ՚ըսէր թէ եմ, եւ թէ որ իրմէ աւանդուած վարդապետութիւնն աստուածային չըլլար։

ՑԹԴՈՒԱԾ Գ.

Թէ քրիստոնէական կրօնին աստուածային ըլլալը՝ մարգարէութիւններէն ալ կը հաստատուի։

43. Քրիստոնէական կրօնին աստուածային ըլլալը մարգարէներուն խօսքերէն ալ կը ցուցուի՞ մի. Նոյն մարգարէութիւններուն մէջ Մեսիայի տրուած ամէն մէկ նշանները ճշդիւ Քրիստոսի կը պատշաճի՞ն մի։ — 44. Ուրիշ յայտնի մարգարէութիւններ ալ կա՞ն մի, որոնք Մեսիայի առանձին ու յատուկ նշանները մեզի իմացընեն եւ որոնք իրօք ալ կատարուած ըլլան։ — 45. Դանիէլի՝ Քրիստոսի վրայ ըրած մարգարէութիւններն որո՞նք են։ Իր եօթներորդաց իմաստն ինչպէս կը հասկըցուի։ — 46. Մեր կրօնին ոսոխրիմ թշնամիներն աս մարգարէութիւններն ի՞նչ կը համարին։ — 47. Կրնա՞ս մի աւելի մանրամասն պատմել Քրիստոսի մահուընէ ետքը Հրէից ազգին գլուխն եկածները՝ որոնց ամէնն ալ նոյն ինքն Քրիստոս յառաջուընէ մարգարէացած էր։

43. Աշխարհքիս ստեղծմանէն վեր, Մեսիային աշխարհք գալուն եւ անոր մարդկային ազգին փրկիչ ու վարդապետ ըլլալուն վրայ Աստուած շատ բաներ յայտնած էր, որոնց ամէնն ալ Քրիստոսի վրայ կատարուեցան։ Ասոնցմէ զատ՝ Քրիստոս ալ Հրէից ազգին ապագայ վիճակին վրայ շատ մարգարէութիւններ ըրաւ, որոնք աչքիններուն պէս ճշդիւ կատարուեցան։ Արդ՝ այս ամենայն քրիստոնէական կրօնին աստուածային ըլլալուն հաստատուն ցցյ է։

Քրիստոսի անձին վրայ կատարուած մարգարէութիւններուն սկիզբէն սկսելով, Աստուած առաջին նախահարց անկումէն ետքը, խոստացաւ իրենց որ Եւայէն պիտի ծնանի այնպիսի զաւակ մը՝ որն որ օձին գլուխը պիտի ջախջախէ [1]. մանաւանդ թէ ապագայ փրկութեան կերպն Աստուծմէ անոնց յայտնուած ըլլալուն ստոյգ նշան մը կրնայ սեպուիլ Աբելէն սկսեալ՝ եղած արիւնաւոր պատարագները, որոնք Աստուծոյ առջեւ Կայենին պատարագներէն աւելի հաճոյ գտնուեցան։ Աստուած աս խոստմունքը նաեւ Աբրահամու կրկնեց ու երդմամբ հաստատեց թէ իրեն այնպիսի զաւակ մը պիտի տայ, որով բոլոր աշխարհքիս վրայ գտնուած ազգերը պիտի օրհնուին [2]։ Յակոբը նահապետն ալ Աստուծոյ առ Աբրահամ ըրած խոստմանց, Յուդայի՝ իր չորրորդ որդւոյն յաջորդներուն վրայ կատարուելիքը կը ցուցընէ, ըսելով. “Յուդա, զքեզ օրհնեսցեն եղբարք քո, ձեռն քո ի վերայ թիկանց թշնամեաց քոց, երկիր պագցեն քեզ որդիք հօր քո։ ... Մի պակասեսցէ իշխան Յուդայ, եւ մի պետ յերանաց նորա, մինչեւ եկեսցէ նա՝ որոյ իւրն է հանդերձեալքն, եւ նա է ակնկալութիւն հեթանոսաց,, [3]։ Նոյնպէս Աստուած Մովսեսի բերնով նոյն խոստմունքը նորէն կը հաստատէ, ըսելով. “Մարգարէ յարուցից նոցա յեղբարց իւրեանց իբրեւ զքեզ. եւ տաց զպատգամս իմ ի բերան նորա, եւ խօսեսցի ընդ նոսա որպէս եւ պատուիրեցից նմա, եւ մարդ՝ որ ոչ լուիցէ զոր խօսիցի մարգարէն յանուն իմ, ես խնդրեցից զվրէժ ի նմանէ,, [4]։ Յուդայի ցեղը բազմնալէն ետքը, Աստուած իր խոստմունքը Դաւթի գերդաստանին սեպհականեց, որն որ նոյն Յուդայի ցեղէն յառաջ եկած էր [5]։ Դաւիթ այս իր զաւկին աստուածային ու մարդկային բնութիւն ունենալը՝ Քա-

1 Ծննդ. Գ. 15։
2 Ընդ, ԻԲ. 18։
3 Ընդ, ԽԹ. 8—10։
4 Երկր. Օր. ԺԸ. 18, 19։
5 Սաղ. ՁԸ։

հանայ ըստ կարգին Մելքիսեդեկի անուանելով՝ կ'իմացընէ[1]. միանգամայն անոր յարութիւնն ալ յառաջագոյն կը պատմէ[2]:

Արդ՝ աս ամէն մարգարէութիւններուն մէջ Մեսիայի տրուած բոլոր նշանները՝ ճշդիւ Քրիստոսի կը պատշաճին: Քրիստոսի՝ Աբրահամու եւ Դաւթի ցեղէն ըլլալը Մատթէոս աւետարանչին Ս. Գըլխէն եւ Ղուկասու Գ. Գլխէն յայտնի կ'երեւայ, որոնց մէջ անոր ազգաբանութիւնը մեծ ճշդութեամբ կարգաւ գրուած է: Եւ թէպէտ Մատթէոս աւետարանիչ ազգաբանութեան յաջորդութիւնը յառաջ կը բերէ մինչեւ Ս. Յովսէփ՝ որմէ Քրիստոս ծնած չէր. բայց արդէն յայտնի է որ Մարիամ Քրիստոսի մայրն ալ՝ Դաւթի ցեղէն էր, որովհետեւ Եբրայեցիք ամէն զգուշութիւնը կ'ընէին որ չըլլայ թէ ուրիշ ցեղէ օրիորդ մը իրենց հարսնացընեն: Երբ որ Քրիստոս ծնաւ, Յակոբ նահապետին մարգարէութեան համաձայն՝ Հրէից թագաւորութեան գաւազանը դեռ նոր վերցուած, եւ իրենց թագաւորութիւնը Հռոմայեցւոց ձեռքով՝ անցած էր Հերովդէս Եդոմայեցի իշխանին ձեռքը, որն որ Քրիստոսի աշխարհք գալէն քանի մը տարի ետքը՝ նաեւ Հրէից գերագոյն ատենին իշխանութիւնը շատ տկարացուց, եւ նոյն իշխանութիւնը՝ որն որ գաւազանով կը նշանակուէր, Հռոմայեցիք Հրէիցմէ բոլորովին առին, անանկ որ Հրեայք զՔրիստոս չկըրցան մահուան դատապարտել՝ բայց եթէ Հռոմայեցւոց Պիղատոս դատաւորին դիմելով: Հրէից վրէժխնդիր եղաւ Աստուած՝ Քրիստոսի խօսքերուն չանսալնուն համար, եւ անոնց թագաւորութիւնը բոլորովին կործանեց: Քրիստոս ճշմարիտ քահանայ ըստ կարգին Մելքիսեդեկի եղաւ, որովհետեւ Մելքիսեդեկ հաց ու գինի նուիրեց Աստուծոյ[3]. ինչպէս Քրիստոս ալ, նոր օրինաց պատարագը հաստատած

1 Սաղ. ՃԹ. 4: 2 Անդ. ԺԵ. 10: 3 Ծննդ. ԺԴ. 18:

ժամանակ՝ ուզեց որ նոյն պատարագին նիւթերն հաց ու գինի ըլլան ։

44. Ուրիշ յայտնի մարգարէութիւններ ալ կան, որոնք Մեսիայի առանձին ու յատուկ նշանները մեզի կ'իմացընեն եւ որոնց ամէնը Քրիստոսի անձին վրայ կատարուեցան ։ Եսայի մարգարէն Քրիստոսի համար կ'ըսէ թէ կուսէ մը պիտի ծնանի. “Ահա կոյս յղասցի եւ ծնցի որդի, եւ կոչեսցեն զանուն նորա Էմմանուէլ„[1] ։ Դարձեալ զՔրիստոս՝ Աստուած կ'անուանէ եւ անոր գործելու հրաշքները մէկիկ մէկիկ կը դնէ, այսպէս. “Ահաւասիկ Աստուած մեր հատուցանէ դատաստան եւ հատուցէ, ինքնին եկեսցէ եւ փրկեսցէ զմեզ. յայնժամ աչք կուրաց բացցին եւ ականջք խլից լուիցեն. յայնժամ վազեսցէ կաղն իբրեւ զեղջերու եւ պարզ լիցի լեզու ծանրախօսաց„[2] ։ Եւ քիչ մը վերջը Մեսիայի բոլոր չարչարանաց պարագաները, անոր մեծնալն ու փառաւորուիլը, անոր հաստատած կրօնին տարածուիլն ու բոլոր հեթանոս ազգաց դառնալը՝ անանկ կենդանի ու ազդու խօսքերով կը նկարագրէ[3], որ Ս. Գրքին տեղեակ ըլլող Հրեաներէն շատերը մարգարէին խօսքերէն լուսաւորուելով՝ անկեղծ սրտով քրիստոնէական կրօնը կը դառնային. այնպէս որ Հրեայք ժողովրդեան արգելեցին որ նոյն Գլուխը չկարդան ։ Նոյն Գլխոյն սքանչելի նկարագիրներուն մէջ հետեւեալ խօսքերն ալ կը գտնուին. “Տեսաք մեք զնա եւ ոչ գոյր նորա տեսիլ եւ ոչ գեղեցկութիւն. այլ տեսիլ նորա անարգ՝ նուաղեալ քան զամենայն որդւոց մարդկան ։ Այր մի ի հարուածս, եւ գիտէ համբերել ցաւոց, զի դարձուցեալ զերեսս իւր անարգեցաւ եւ ոչինչ համարեցաւ ։ Նա զմեղս մեր բառնայ եւ վասն մեր չարչարի, եւ մեք համարեցաք զնա ի ցաւս եւ ի հարուածս եւ ի չարչարանս իբրեւ յԱստուծոյ ։ Բայց նա վիրաւորեցաւ

1 Եսայ. Է. 14 ։ 2 Անդ. ԼԵ. 4—6 ։ 3 Անդ. ԾԳ ։

վասն մեղաց մերոց եւ պատժեցաւ վասն մերոց անօրէնութեանց . . .„: Տես ծայրէ ի ծայր աս Գլուխը, որն որ լի է Քրիստոսի վրայ կատարուած այս տեսակ զքանչելի մարգարէութիւններով: Միքիա մարգարէն Քրիստոսի Բեթղէհէմ քաղաքը ծնանիլը մարգարէանալէն ետքը, անոր ի յաւիտենից ըլլալն ալ կը յայտնէ աս խօսքերով. "Եւ դու Բեթղահէմ, տուն Եփրաթայ, սակաւաւոր իցես լինել ի հազարաւորս Յուդայ. ի քէն ելցէ ինձ լինել իշխան Իսրայէլի, եւ ելք նորա ի սկզբանէ աւուրց աշխարհի„ [1]: Դաւիթ մարգարէն ալ իր Սաղմոսին մէջ Մեսիայի ծաղր ըլլալն ու անարգուիլը, քացախ ու լեղի խմելը, ձեռուըներուն ու ոտուըներուն ծակուիլն եւ պատմուճանին վրայ վիճակ ձգուիլը [2]. ուրիշ տեղեր ալ անոր յաւիտենական թագաւորութիւնն ու համբարձման փառաւորութիւնը կը ծանուցանէ. եւ կը մարգարէանայ թէ հեթանոսներն ալ պի՛տոր դառնան: Մաղաքիաս իր մարգարէութեան Գ. Գլխոյն մէջ Մեսիայի կարապետին գալն, եւ անկից անմիջապէս ետքը նոյն իսկ Մեսիային աշխարհ.ք գալն ու տաճար երթալը կ՚աւետէ աս խօսքերով. "Ահա ես առաքեմ զհրեշտակ իմ, եւ տեսցէ զճանապարհս իմ առաջի իմ, եւ յանկարծակի եկեսցէ ի տաճար իւր Տէրն՝ զոր դուք խնդրէք, եւ հրեշտակն ուխտի՝ զոր դուք կամիք„: Զաքարիա մարգարէն ալ ԺԳ. Գլխոյն մէջ մեզի զՄեսիան ձեռուըները վէրքով կը նկարէ եւ անոր աշակերտներուն փախչիլն ու ցրուիլը կը մարգարէանայ: Դարձեալ նոյն մարգարէին ձեռքովը կը տրտնջէ Աստուած թէ իրեն համար երեսուն արծաթի գին տուին, եւ կը հրամայէ մարգարէին որ նոյն ստակը բովին մէջ ձգէ [3]: Յիշատակաց արժանի է դարձեալ Անգեայ մարգարէութեան Բ. Գլուխն ալ: Երբ որ Հրեայք Բաբելոնի գերութենէն

1 Միք. Ե. 2: 2 Սաղ. ԻԱ: 3 Զաք. ԺԱ. 13:

դառնալէն ետեւ՝ շինելու սկսած էին երկրորդ տաճարը, որն որ Սողոմոնին շինած ու Նաբուքոդոնոսորին կործանած առջի տաճարին արտաքին գեղեցկութեան ու փառաւորութեան ոչինչ եղանակաւ կը հաւասարէր, մէջերնէն ծերերը՝ որոնք առջինին փառաւորութիւնը տեսած էին, անիկայ յիշելով՝ սաստիկ կը տրտմէին: Արդ նոյն Անգէաս զիրենք կը մխիթարէ ըսելով որ երկրորդ տաճարին փառքն առաջինէն աւելի պիտ՚որ ըլլայ, ինչու որ հոն պիտի գայ Մեսիան: “Զօրացիր դու Զօրաբաբէլ, ասէ Տէր, եւ զօրացիր Յեսու Յովսեդեկեայ քահանայ մեծ, եւ զօրասցի ամենայն ժողովուրդ երկրիդ, ասէ Տէր. եւ գործեցէք, զի ես ընդ ձեզ եմ, ասէ Տէր ամենակալ:... Դարձեալ միւսանգամ շարժեցից զերկինս եւ զերկիր եւ զծով եւ զցամաք. եւ միանգամայն շարժեցից զամենայն ազգս, եւ եկեսցէ ընտիր ընտիր ընչից ամենայն ազգաց, եւ լցուցից զտունդ զայդ փառօք, ասէ Տէր ամենակալ:... Զի մեծ եղիցին փառք տանդ այդորիկ վերջինդ քան զառաջինն,,:

Թէ արդեօք աս մարգարէութիւնները Քրիստոսի վրայ կատարուա՞ծ են եւ ինչպէս կատարուած են, գիտնալու համար՝ մէկ մը Նոր կտակարանը վեր ի վերոյ աչքէ անցընելն ալ բաւական է: Քրիստոս Տէրն մեր Բեթղեհէմ քաղաքը ծնաւ Ս. Կոյս Մարիամ Աստուածածնէն: Իր կարապետը Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ Հրէից ժողովուրդն անոր հաւտալու պատրաստեց եւ զինքը ժողովրդեան ցուցուց, ըսելով. “Ահաւասիկ գառն Աստուծոյ՝ որ բառնայ զմեղս աշխարհի,,: Քրիստոս կատարեց ան ամէն հրաշքները՝ որոնց վրայ Եսայի մարգարէն Լե. Գլխոյն մէջ յառաջագոյն խօսած էր: Ինքն իսկ Քրիստոս ալ գիտէր որ նոյն մարգարէութիւններն իրեն կը վերաբերին, վասն զի երբոր Յովհաննէս Մկրտիչ իր աշակերտներն անոր խաւրեց, որպէս զի հարցընեն

թէ “Դո՞ւ ես՝ որ գալոցն ես, եթէ այլում ակն կալցուք„․ Յիսուս իրենց աս պատասխանը տուաւ․ “գնացէք պատմեցէք Յովհաննու զոր լուայք եւ տեսէք․ կոյրք տեսանեն, կաղք գնան, բորոտք սրբին եւ խուլք լսեն եւ մեռեալք յառնեն„ [1]։ Դարձեալ Քրիստոս Անգէաս մարգարէին յառաջագոյն պատմածին պէս՝ երկրորդ տաճարն անձամբ գալով, նոյնը լեցուց անանկ փառօք՝ զորն որ Սողոմոնի առջի տաճարը չունէր։ Եւ թէ երեսուն արծաթի ծախուեցաւ՝ արդէն յայտնի է [2]։ Եւ աս սակը Յուդայ մատնիչը գնաց տաճարը ձգեց, որով Հրեայք բրուտի ագարակը գնեցին, օտարաց գերեզման ընելու համար։ Զարչարանաց ատեն իր աշակերտներէն թողուիլը, Հրեաներէն ծախուիլը, նախատուիլն ու անարգուիլը, լեղի ու քացախ խմելը, ձեռուըներուն ու ոտուըներուն ծակուիլը, երրորդ օրը յարութիւն առնելը, երկինք համբառնալն ու բոլոր հեթանոսաց իրեն ակնկալութիւն ունենալը՝ արդէն յայտնի են ու ամէնն ալ ճշդիւ կատարուեցան։

45․ Բայց հոստեղս Դանիէլին Քրիստոսի վրայ ըրած մարգարէութիւններն ալ չենք կրնար առանց յիշատակութեան թողուլ։ Ասիկայ իր մարգարէութեան Բ․ Գլխոյն մէջ Նաբուքոդոնոսոր թագաւորին կը մարգարէանայ թէ Ասորւոց, Պարսից, Յունաց ու Հռոմայեցւոց չորս ինքնակալութիւններէն ետքը՝ ուրիշ թագաւորութիւն մ'ալ պիտի ելլէ, որն որ աս ամէն թագաւորութիւնները պիտի ջնջէ վերցընէ եւ իր թագաւորութիւնը յաւիտեան պիտի մնայ, որով կ'իմանայ կռապաշտութեան աւերակաց վրայ հիմնուած Քրիստոսի թագաւորութիւնը։ Թ․ Գլխուն մէջն ալ Մեսիայի մահը կը մարգարէանայ եւ ճիշդ ժամանակն ալ յառաջուընէ կը ցուցընէ․ կ'ըսէ նաեւ թէ Մեսիային մահուընէ ետքը Երուսաղէմայ տաճարն ու քաղաքը պիտի

1 Մատթ․ ԺԱ․ 2 Անդ․ ԻԶ․ 15։

կործանին, Հրէից ժողովուրդն աշխարհքիս ամէն կողմը ցիր ու ցան պիտի ըլլայ. աս ալ կ'աւելցընէ որ Հրեաներուն նոյն թափառական պանդխտութիւնն աշխարհքիս մինչուկ վերջը պիտի տեւէ: Աս եւ ուրիշ ասոր նման բաներ մարգարէք յառաջուց կը տեսնէին ու Հրէից կը պատմէին, ինչպէս զանազան ազգաց ու տէրութեանց փոփոխութիւնները եւ Քրիստոսի գալստենէն անմիջապէս յառաջ կամ ետքը եւ կամ անոր գալստեան մօտ ժամանակ ըլլալու բաները: Ուստի թէ Հրեայք եւ թէ ուրիշ ազգեր աս ամէն մարգարէութիւններուն հինգհարիւր ու աւելի եւս տարւան միջոցի մէջ ետեւէ ետեւ կատարուիլը տեսնելով՝ Քրիստոսի վրայ եղած մարգարէութեանց ալ նոյնպէս կատարուելիքին վրայ չէին կրնար տարակուսիլ:

Նոյն Դանիէլի հռչակաւոր մարգարէութիւնն ասանկ կը սկսի: "Եւ գիտասցես եւ խելամուտ լիցիս յելից բանին տալ պատասխանի: Եւ ի շինելն Երուսաղէմի մինչեւ ցօծեալն առաջնորդ՝ եւթներորդք եւթն, եւ եւթներորդ վաթսուն եւ երկու, եւ դարձցին եւ շինեսցին հրապարակքն եւ պարիսպք եւ նորոգեսցին ժամանակք: Եւ յետ վաթսուն եւ երկուց եւթներորդաց բարձցի օծութիւնն, եւ իրաւունք ոչ իցեն ի նմա. եւ քաղաքն եւ սրբութիւնն ապականեսցին, առաջնորդաւն հանդերձ՝ որ գայցէ, եւ ջնջեսցին հեղեղաւ. եւ մինչեւ ի վախճան պատերազմին համառօտելոյ կարգեսցէ ապականութիւն եւ զօրացուսցէ ուխտ բազմաց, եւթներորդ մի եւ կէս եւթներորդի, դադարեցուսցէ զսեղանս եւ զպատարագս. եւ մինչեւ ի ծայրս անկեանն ապականութիւն, եւ մինչեւ ցվախճան եւ ցատագնապ կարգեսցէ ի վերայ ապականութեանն. եւ զօրացուսցէ զուխտս բազմաց: Եւթներորդ մի եւ կէս եւթներորդի բարձցին զոհք եւ նուէրք, եւ ի վերայ տաճարին պղծութիւն աւերածոյն կացցէ. եւ մինչեւ ի

վախճան ժամանակի կատարած տացի ի վերայ աւերածին,,[1]: Այս մարգարէութեան իմաստն աղէկ մը հասկընալու համար պէտք է գիտնալ. նախ որ Երուսաղէմայ պարսպաց նորէն շինուելուն հրամանն Արտաշէս Երկայնաբազուկ տուած է, իր թագաւորութեան քսաներորդ տարին: Երկրորդ՝ որ Դանիէլի եօթներորդները, տարիներու եօթներորդներ կ՚իմացուին եւ արեւելեան ազգաց հասարակ կիրառութեան կամ սովորութեան ալ համաձայն են, որոնք եօթը տարուան միջոցը՝ եօթնեակ կամ եօթներորդ կ՚անուանէին: Ըստ այսմ՝ եօթանասուն եօթներորդները 490 տարի կ՚ընեն, եւ նոյնչափ տարի կ՚ելլէ Պարսից Երկայնաբազուկ Արտաշէս թագաւորին քսաներորդ տարիէն՝ մինչեւ Տիբեր կայսեր քսաներորդ տարին, որուն թագաւորութեան տասնուեօթներորդ տարին Քրիստոս Տէրն մեր չարչարեցաւ: Երրորդ՝ տաճարին կործանումն ու Հրէից թագաւորութեան ջնջուիլը՝ Քրիստոսի սպանուելուն իբրեւ պատիժ ու հետեւութիւն կը մարգարէանայ: Թէ ինչպէս աս ամէն բաները կատարուեցան՝ նոյն իսկ պատմութիւնը յայտնապէս մեզի կը ցուցընէ. հին օրինաց զոհերն ու ողջակէզները դադրեցան, Հրէից ազգը՝ որն որ Աստուծմէ ընտրեալ ազգ էր, անարգուեցաւ, Քրիստոսի մահուընէ շուրջ քառասուն տարի ետքը՝ Հռովմայեցիք Տիտոսի առաջնորդութեամբ անոնց տաճարն ու քաղաքը հիմնայատակ ըրին. բոլոր Հրէից ազգն աշխարհքիս ոլորտը ցիր ու ցան եղաւ. ամէն տեղ առանց տէրութեան, առանց տաճարի, առանց քահանայի ու առանց զոհի ողորմելութեամբ կ՚ապրին. ամէն տեղ անարգութեան, արհամարհանաց ու ծառայութեան մէջ հեծելով՝ իրենց աւերածին ու գլուխնին եկած աղէտներուն ցաւագին փորձը տասն՚ութը դար է որ կը զգան ու պիտի զգան մինչեւ աշխարհքիս վերջը:

1 Դան. Թ. 25—27:

46. Բայց ամէն բանէն աւելի զարմանալին եւ մտադրութեան արժանին ան է, որ բոլոր աս մարգարէութիւնները նոյն իսկ մեր կրօնին սաստիկ ու ոխերիմ թշնամեաց ձեռքն անարատ կը պահուին եւ միշտ աստուածային ու սուրբ կը համարուին. ասիկայ շատ օգտակար ու նպաստաւոր է մեզի՝ մեր կրօնին աստուածային ըլլալը ցուցընելու համար: Հրէից աս մարգարէական գրքերուն վրայ ունեցած յարգութիւնն ու մեծարանքը, եւ իրենց հիմակուան թէ կրօնական ու թէ քաղաքական վիճակը՝ քրիստոնէական ճշմարտութիւններուն իբրեւ անյաղթելի փաստ մը մեր աչքին առջեւը կը կենայ: Հրեայք թէ զաւետարանն եւ թէ զքրիստոնեայս կ'ատեն ու անոնցմէ կը գարշին. սակայն իրենք կը մատակարարեն ան ամէն փաստերն ու պայծառ ձեռնարկութիւնները, որոնցմով աւետարանական ճշմարտութիւնները կը պաշտպանուին եւ որոնք այնչափ աւելի հաստատուն են՝ որչափ որ անոնց աղբիւրները կամ մանաւանդ խողովակները կասկածանաց տակ չեն իյնար: Այնչափ դարերէ ի վեր աշխարհքիս ամէն կողմը տարածուած ցիր ու ցան եղած են, սակայն իրենց հին յարգութիւնն ու պատիւը կ'ընծայեն ան Ս. Գրքին՝ որն որ իրենց մոլորութիւնը կը յանդիմանէ ու զիրենք կը խայտառակէ, իրենք միշտ իրենց հին եւ առանձնական բարքն ու սովորութիւնները դեռ կը պահեն, ամենեւին չեն խառնուիր ան ազգաց հետ՝ որոնց մէջ կը բնակին, եւ աշխարհքիս ամէն կողմն իրենց գերութեան ու ծառայութեան մէջ ըլլալովն ու իրենց կրօնական կուրութեամբ շարունակ մեզի վկայութիւն կու տան ու հաստատուն փաստեր կը մատակարարեն՝ ճանչնալու եւ տեսնելու որ ինչպէս կատարուեցան թէ հին մարգարէներուն՝ Քրիստոսի վրայ, թէ Քրիստոսի՝ Հրէից վրայ ըրած գուշակութիւնները. եւ թէ ինչպէս Աստուծոյ ահեղ վրէժխնդրութիւնն

իրենց դէմ գրգռեցին, Քրիստոսի դէմ աղաղակելով թէ "Խաչեսցի, խաչեսցի . . . արիւն դորա ի վերայ մեր եւ ի վերայ որդւոց մերոց,,: Արդ աս ամէն մարգարէութիւնները՝ որոնք այնչափ դարերէ ետքը ըլլալու բաներն յառաջուընէ պատմած էին եւ որոնց ամէնն ալ ըստ ամենայն մասին այնչափ ճշդութեամբ կատարուեցան, պէտք է որ Աստուծմէ յառաջ եկած ըլլան եւ անոնց բուն հեղինակն Աստուած եղած ըլլայ: Եւ որովհետեւ աս մարգարէութիւններով ցուցուած անձը՝ մի եւ նոյն մարգարէութեանց մէջ Աստուած կ'անուանուի ու կը հռչակուի, ուստի աստուածային վկայութեամբ նաեւ աս հաստատուն ու անժխտելի փաստն առջեւնիս կ'ելլէ թէ Յիսուս Քրիստոս՝ որուն վրայ բոլոր ան մարգարէութիւնները կատարուած են, ճշմարիտ Աստուած է եւ թէ իրմէ աւանդուած ու առաքելոց քարոզութեամբը տարածուած կրօնը ճշմարիտ ու աստուածային կրօն է:

47. Հոս պէտք է որ քիչ մ'ալ աւելի մանրամասն պատմենք Քրիստոսի մահուընէ ետքը Հրէից ազգին գլուխն եկած թշուառութիւնները, որոնց ամէնն ալ նոյն ինքն Քրիստոս Տէրն մեր յառաջուընէ մարգարէացած էր: Առջի մարգարէները՝ գալու Մեսիային նշաններուն մէկն ալ աս կը դնէին թէ մարգարէ պիտի ըլլայ կամ մարգարէութիւն պիտի ընէ: Դանիէլ եւ ուրիշ մարգարէք Հրէից անարգուելուն ու անոնց թագաւորութեան ջնջուելուն վրայ ընդհանրապէս խօսեցան: Իսկ Քրիստոս Տէրն մեր նոյն զարհուրելի դէպքին մանր պարագաներն ալ մէկիկ մէկիկ յառաջուընէ պատմեց: Ինչպէս Մատթէի, Մարկոսի եւ Ղուկասու աւետարաններուն մէջ կը կարդանք, որոնք աս ետեւի եկած խօսքերուն մէջ կը պարունակուին: Նախ՝ Հրէից թագաւորութեան կործանուելէն յառաջ պատերազմաց, խռովութեանց եւ կոտորածներու զար-

հուրելի դէպքեր։ Երկրորդ՝ սուտ մեսիաներու երեւնալն ու շատերը մոլորեցընելը։ Երրորդ՝ աշխարքիս չորս դին՝ ժանտախտ, սով ու երկրաշարժ պատահելիքը։ Չորրորդ՝ քաղաքին թշնամեաց ձեռքով ամէն կողմանէ սաստիկ պաշարուիլը, որուն սկզբնաւորութեան ատենը, կ'ըսէ Քրիստոս Տէրն մեր, Հրէաստանի մէջ եղողները թող լեռները փախչին ու դաշտի վրայ գտնուողները տուն չդառնան։ Հինգերորդ՝ տաճարին ու քաղաքին չարաչար կործանումն ու քար քարի վրայ չմնալը։ Վեցերորդ՝ գերի ինկած Հրէից աշխարհքիս չորս դին ցրուիլը։ Եօթներորդ՝ աս ամէն դէպքերը պիտ'որ հանդիպէին նոյն ազգին ու մարդիկներուն ժամանակ, որոնք Քրիստոսի ձայնն ու քարոզութիւնը լսած էին։ Ութերորդ՝ աս ամէն բան վրանին պիտի գար Մեսիան անարգելնուն ու սպաննելնուն համար։

Դարձընենք հիմակ աչուընիս նոյն իսկ Հրէից ու հեթանոսաց պատմագիրներուն, եւ տեսնենք թէ ասոնց ամէնն ալ ինչպէս ճշդութեամբ կատարուեցան։ Ասոնց մէջ յայտնի կը տեսնենք թէ նոյն իսկ Հրեայք իրենց թագաւորութեան ջնջուելու ժամանակ գլուխնին եկածները՝ իբրեւ Աստուծոյ յայտնի վրէժխնդրութիւնը ճանչցան։ Յովսեպոս Փղաւիոս ու Տակիտոս կը վկայեն թէ տաճարին Սրբութիւն սրբոց ըսուած տեղէն երբեմն երբեմն ձայն մը կը լսուէր թէ Գնասցուք աստի, գնասցուք։ Յովսեպոս Հրեայ պատմագիրը՝ որն որ ականատես վկայ էր աս ամէն դէպքերուն, Վասն Հրէական պատերազմին ըսուած մատենին Է. Գրքին մէջ կը պատմէ թէ քաղաքին պաշարմանէն չորս տարի յառաջ, ռամիկ մարդ մը սկսաւ քաղքին չորս կողմը պտըտելով վազվռտել թէ “Եղ բարբառ ընդդէմ Երուսաղեմի եւ ընդդէմ տաճարին. վա՜յ տաճարին, վա՜յ քաղաքին, վա՜յ ամենայն ժողովրդեան„։ Արդ՝ աս մարդս եօթը տարուան ժամանակին մէջ եթէ ծեծուէր, ե-

թէ ողորմութիւն ընդունէր, եթէ գովուէր կամ նախատուէր, աս խօսքէն ուրիշ բան բերնէն չէր հաներ. քաղքին պաշարուելէն ետքն ալ՝ անդադար աս տխուր ու չարագուշակ խօսքերով ամէն կողմ կը վազէր ու կը պոռար: Վերջապէս օր մը՝ Վա՜յ ինծի ալ, պոռաց ու նոյն ատեն թշնամիներէն դէպ ի քաղաք նետուած քարէ մը զարնուելով՝ ինկաւ մեռաւ: Իսկ պատերազմներու, խռովութիւններու եւ հիւանդութիւններու գալով, ամէն պատմագիրները կը վկայեն թէ Ներոնի ատենները բոլոր աշխարհք աղէտալի դէպքերով կը հեծէր եւ թէ նոյն ատենուան պէս թշուառ ու ողորմելի ժամանակ երբեք եղած չէր: Գործք Առաքելոցն արդէն մեզի կը յիշատակէ որ նոյն ատենները քանի մը սուտ մարգարէք ելան: Յովսեպոս անոնցմէ շատը կ՚անուանէ ու կը յիշատակէ թէ բոլոր ժողովուրդը տէրութեան դէմ ապստամբեցուցին եւ բոլոր գաւառն անհնարին կոտորածներով լեցուցին: Երբ որ Հրեայք Զատկի տօնին համար չորս կողմանէ Երուսաղէմ ժողվուած էին, Տիտոս եկաւ, քաղաքը պաշարեց, չորս կողմանէ փոսեր փորեց, պատնէշներ շինեց: Եւ թէպէտ տաճարին վնաս հասցընելը սաստիկ արգելած էր, սակայն իր հրամանին՝ Աստուծոյ տուած վճռոյն չկրցաւ արգելք մը դնել, տաճարը չորս կողմանէ բոցերու մէջ ծածկուեցաւ. եւ որչափ որ ալ թէ Հռոմայեցիք եւ թէ Հրեայք մարելու աշխատեցան, անկարելի եղաւ, տաճարն այրեցաւ սպառեցաւ, եւ չէ թէ միայն տաճարին շինուած տեղը, հապա նաեւ բոլոր քաղաքը քար քարի վրայ չմնաց: Աս սաստիկ ու ահագին կոտորածէն կենդանի մնացող Հրեայք գերի ինկան: Աս ամէն դէպքերը Քրիստոսի մահուընէ շուրջ քառասուն տարի ետքը հանդիպեցան, այսինքն՝ երբոր դեռ կենդանի էին ան մարդիկն ու ան ազգերը, որոնք Քրիստոսի քարոզութիւնը լսած էին:

Քրիստոս ուրիշ շատ բաներ ալ յառաջուց մարգարէացաւ. թէ ինչպէս հեթանոսաց ձեռք պիտի մատնուի, չարչարուի, խաչուի ու երրորդ օր յարութիւն առնու: Նոյնպէս յառաջուց ըսաւ թէ ինչպէս Պետրոս առաքեալ երեք անգամ զինքը պիտի ուրանայ ու ետքը ապաշխարէ, եւ թէ ինչ տեսակ մահուամբ ալ պիտի մեռնի ու փառաւորուի. ինչպէս Յուդա զինքը պիտի մատնէ ու թշուառ կատարած մը պիտի ունենայ. աշակերտաց զինքը թողուլ փախչիլն, իր համբարձումէն ետքը հալածանք ու նեղութիւն քաշելը եւ ուրիշ շատ բաներ, որոնց ամենուն ինչպէս ճշդիւ կատարուիլը՝ վերը ըսածներնէս բաւական յայտնի է: Արդ՝ աս ամէն բաներէն կը հետեւցընենք որ ինք զինքն Աստուած անուանողը, որն որ իրօք ալ նոյնը ստոյգ ցուցընելու համար՝ շատ ապագայ բաներ կը մարգարէանայ, չիկրնար Աստուծմէ մարգարէական հոգի ստանալ՝ թէ որ իրօք Աստուած չէ, վասն զի Աստուած մարգարէական հոգի չիտար իր անունն ու փառքն անձին սեպհականողին. արդէն յայտնի է որ ամէն մարգարէներն ալ միշտ յանուն Աստուծոյ եւ ոչ յանուն անձանց կը խօսէին: Ուրեմն թէ որ Քրիստոսի գործքերն ասանկ են, իր աստուածութիւնն ու իրմէ աւանդուած վարդապետութեան ալ աստուածային ըլլալը յայտնապէս կը ցուցընեն:

ՅՕԴՈՒԱԾ Դ.

Թէ քրիստոնէական կրօնին աստուածային ըլլալը՝ իրեն զարմանալի կերպով տարածուելէն կը ցուցուի:

48. Քրիստոնէական կրօնին աստուածային ըլլալն՝ անոր զարմանալի կերպով տարածուելէն ալ կրնա՞յ մի ցուցուիլ: — 49. Վարդապետութեան կողմանէ ի՞նչ արգելքներ կային եւ որո՞նց ձեռքով աս կրօնը տարածուեցաւ: — 50. Քրիստոնէական կրօնին զարմանալի շուտութեամբ տարածուելուն վրայ արտաքին պատմիչներն ի՞նչ կը գրեն: — 51. արտաքին պատմիչներէն ի՞նչ ցուցումներ ու վկայութիւններ կրնաս բերել անհաւատից դէմ՝ որոնք քրիստոնէից կրած հալածումները կրօնի պատճառաւ եղած չեն համարիր:

48. Քրիստոնէական կրօնը տարածուելու ժամանակ՝ շատ ներքին ու արտաքին մեծ արգելքներ ունեցած է. իսկ զանիկայ տարածողները՝ բնական կերպով մտածեալ՝ նոյն պաշտօնին բոլորովին անընդունակ էին: Ի վերայ այսր ամենայնի զարմանալի շուտութեամբ մը աշխարհքիս ամէն կողմը տարածուեցաւ: Ուրեմն եթէ ասանկ է նէ, անոր տարածումն ուրիշ բանի չենք կրնար տալ՝ բայց եթէ Աստուծոյ անընդմիջական կամ ուղղակի գործակցութեան: Արդ այն կրօնը՝ որ Աստուծոյ ուղղակի գործակցութեամբ կը տարածուի, աստուածային է, ուրեմն քրիստոնէական կրօնն աստուածային է: Աս բաց խօսքերնուս ամէն մէկ մասը յայտնի ու լուսաւոր կերպով մը մեկնենք:

49. Նախ արգելքներէն սկսելով՝ կըսենք որ աս կրօնը մարդուս մտքէն վեր ու չհասկըցուելու վարդապետութիւններ կը պարունակէ, եւ յաւիտենական դատապարտութեան սպառնալիք ընելով՝ հաստատութեամբ անոնց հաւատալ կը պատուիրէ: Զգայականութեան ու բնութեան միտմանց բոլորովին անախորժ ու հակառակ պատուէրներ վրանիս կը դնէ, եւ կը հրամայէ որ աս ամէն զգայականութեանց գրգիռները, առանց բացառութեան եւ

առանց դիմացնիս ելլող դժուարութիւններուն միտ դնելու՝ զայենք ու օրէնքները կատարենք։ Նոյն վարդապետութիւնները պիտի տարածուէին Քրիստոս խաչող Հրէից մէջ, որոնք զինքը խիստ կ'ատէին եւ որոնց երեւակայութիւնը գալու Մեսիային ժամանակաւոր մեծութեան ու փառաց գաղափարներով տոգորուած ըլլալով՝ աղքատ, արհամարհեալ ու խաչուած Մեսիային քարոզութիւնը չէին կրնար տանիլ։ Նոյները պիտի տարածուէին հեթանոսաց մէջ, որոնք շատոնցուընէ վեր անպիտան վարքով վարժած, միանգամայն հպարտութեան ու ամէն զգայական բաղձանաց դիւրութիւն տուող կրօնի սկիզբներով մտուրնին լեցուած ըլլալով, վերջին աստիճանի կը խորշէին այնպիսի կրօնէ մը՝ որուն հեղինակն իրեն հետեւել ուզողներուն ամէնէն յառաջ աս թէութիւնը կը դնէր որ "Եթէ ոք կամիցի զկնի իմ գալ, ուրասցի զանձն, եւ առցէ զխաչ իւր եւ եկեսցէ զկնի իմ[1]": Ասոնք տարածելու համար՝ պէտք էր նախ հեթանոսաց մէջէն ջնջել վերցընել այնպիսի կրօնական պաշտօն մը, որն որ հնութիւնն իրեն պաշտպան առած էր։ Հրապարակական իշխանութեանց հրամանաւ շինուած տաճարները կործանելու էր, զիրենք համոզցընելով որ մինչեւ նոյն ատեն անանկ մեծ ջերմեռանդութեամբ կատարած պաշտամունքնին զուտ աւելորդապաշտութիւններ են։ Աս ամէն դժուարութիւններուն վրայ աւելցընենք նաեւ թագաւորներուն ու իշխաններուն ըրած հալածումները, որով առջի դարերուն մէջ քրիստոնէական կրօնն ընդունողները պէտք էր որ իրենք զիրենք մեծամեծ դժբախտութեանց, զրկանաց ու մինչուկ նաեւ մահուան վտանգի տակ ձգէին։ Ասանկ վիճակի մէջ կը գտնուէր ի սկզբան այս կրօնը, ինչպէս որ Գործք Առաքելոցն ալ կը պատմէ։ Իսկ առջի երեք դարերուն մէջ՝ կայսերաց իշխանութիւնն

1 Մատթ. ԺԶ. 24։

ինչպիսի՛ հնարքներ չբանեցուց աս սուրբ կրօնին հակառակ: Ամենէն յառաջ Ներոն՝ Պետրոս ու Պօղոս առաքեալները մեռցընելէն ետքը, զարհուրելի եղանակաւ մը քրիստոնէից դէմ բռնացաւ. անկէց ետքը Դոմետիանոս, Տրայիանոս, Դեկոս ու Դիոկղետիանոս, իրենց բոլոր ինքնակալութեան մէջ հրովարտակներ հանելով՝ սրով, կրակով ու ամէն տեսակ տանջանքով քրիստոնէի անունն աշխարհքէս վերցընելու աշխատեցան. եւ չէ թէ միայն մէկ երկու տարի, հապա ամբողջ երեք դար, ամէն կերպ տանջանք ու հնարք անոնց դէմ բանեցուցին, ինչպէս յայտնի կը վկայեն հին ու ճշգրիտ պատմագիրները, Ս. Յուստինոս ու Տերտուղիանոս՝ կայսերաց տուած իրենց ջատագովութեան գրքերուն մէջ, Եւսեբիոս, ինչպէս նաեւ նոյն իսկ հեթանոս մատենագիրները՝ Տակիտոս, Սուետոնիոս ու Պլինիոս:

Քրիստոնէական կրօնին տարածման միջոցներուն գալով՝ մէյ մը մտածենք թէ որո՞նց ձեռքով այսպիսի երեւելի գործք մը գլուխ ելաւ: Տասներկու պարզամիտ ու աղքատ մարդիկ, զուրկ ամենեւին մարդկային օգնութենէ, աս պաշտօնը պիտ՚որ կատարէին. ասոնք պիտ՚որ փարատէին հին աւելորդապաշտութիւններուն խաւարը, անձնական գիտութեամբ հպարտացած փիլիսոփայից տգիտութիւնը երեսնին պիտ՚որ զարնէին, եւ անոնց պիտ՚որ համոզցընէին այնպիսի ճշմարտութիւններ՝ որոնք մարդուս մտքէն վեր են: Իրենք զիրենք լըբութեանց ու անառակութեանց տուողները՝ համեստ կենաց ճամբան պիտի դարձընէին, եւ ըստ Առաքելոյն “Հրէից գայթակղութիւն եւ հեթանոսաց յիմարութիւն„ եղող Քրիստոսի սիրովը զիրենք այնպէս պիտի բորբոքէին, որ անոր աւանդած վարդապետութեան համար՝ ամէն դիւրութիւն զոհեն, մանաւանդ թէ կեանքերնին ալ տալու պատրաստ ըլլան:

50. Ասանկ դժուարութեանց մէջ՝ կրօնը զար-

մնալի շուտութեամբ մը տարածեցաւ: Նոյն իսկ առաքելոց ժամանակն ալ՝ չէ թէ միայն Հրէաստան, հապա նաեւ Յունաստան ու Հռոմ, նոյնպէս Ասիայի ու Ափրիկէի գաւառները, այնչափ քրիստոնէից բազմութիւն կը գտնուէր, որ Պօղոս առաքեալ առ Կողոսացիս գրած թղթին Ա. Գլխոյն մէջ կարող եղաւ գրել, թէ աւետարանն “ընդ ամենայն աշխարհ աճէ եւ պտղաբերէ„: Նաեւ Տակիտոսի Տարեգրութիւններէն կ՚իմանանք որ Քրիստոսի մահուընէ քանի տարիի չափ ետքը Հռոմի մէջ անթիւանհամար քրիստոնէից բազմութիւն խիստ տանջանքներով Ներոնին հրամանաւ կը չարչարուէին [1]: Պօղոս առաքեալ Փիլիպեցւոց թղթին մէջ կը ծանուցանէ մեզի որ իր ժամանակը նոյն իսկ կայսեր պալատին ու ընտանեաց մէջ ալ քրիստոնեայք կը գտնուէին: Պլինիոս՝ Բիւթանիայի թերհիւպատը՝ առջի դարուն ետքերը Տրայիանոսին կը գրէ թէ ամէն հասակի ու ամէն աստիճանի մարդիկներէն քրիստոնէութեան համար կ՚ամբաստանուէին, եւ քաղաքները, արուարձանները ու գեղերը քրիստոնէներով լեցուն են: Ս. Յուստինոս որ առաքեալներուն ժամանակակից է, ցաւագին սրտով մը կը տրտնջէ որ Հրէից, այս ինքն՝ Հրէաստանէն յառաջ եկող քրիստոնէից կրօնը բոլոր աշխարհ.ք ընդունելի եղած է, եւ թէ յաղթուողները յաղթողներուն օրէնք կուտան: Ս. Յուստինոս երկրորդ դարուն սկիզբները Անտոնինոս կայսեր գրած ջատագովութեան գրքին մէջ կը վկայէ որ Յունաստանէն ու Իտալիայէն զատ, նաեւ վրաններու տակ բնակող բարբարոս ազգերուն մէջն ալ Քրիստոս կը փառաւորուի: Նոյն ժամանակները Ս. Իրենէոս իր գրքերուն մէջ կը յիշատակէ Կեղտաց, Եգիպտացւոց ու Լիբէացւոց եկեղեցիները: Գարձեալ Տերտուղիանոս ծերակուտին տուած ջատագովութեան գրքին մէջ կը

1 Տակիտ. Տարեգր. Գիրք ԺԵ:

համարձակի ըսելու թէ "Մենք թէպէտ եւ օտարական ենք, բայց ձեր քաղաքները, կղզիները, բերդերը, գեղերը, պալատները, ծերակոյտը, հրապարակները կը լեցընենք, միայն տաճարները կը թողունք ձեզի": Քիչ մը ետքը աս ալ կ'աւելցընէ որ Սպանիա, Մաւրիտանիա, Բրիտանիա, Սարմատիա, Դակիա, Սկիւթիա, Պարսկաստան, Արաբիա, Մարաստան Քրիստոսի կրօնքով կը ծաղկին: Մանաւանդ թէ հաստատուն յիշատակարաններու վրայ հիմնուած աւանդութիւն ունինք որ քրիստոնէական կրօնը՝ նոյն իսկ առաքեալներէն Հնդկաց ու Բակտրիացւոց եւ ուրիշ հեռաւոր գաւառներուն մէջ քարոզուած ու տարածուած է: Աս ամէն բաներն աչքերնուս առջեւ ունենալով, Ս. Օգոստինոսին հետ օրինաւոր հետեւութեամբ մը ասանկ կը ձեռնարկենք. Քրիստոսի կրօնին հաստատութեան համար կամ հրաշք գործուած է, կամ չէ գործուած. եթէ գործուած է, անհաւասիկ ասով կը ցուցուի թէ նոյն կրօնին սկիզբն աստուածային է, որովհետեւ Աստուած հրաշքով սուտ կրօն մը իբրեւ ճշմարիտ չէր կրնար հաստատել. իսկ եթէ չէ գործուած, ասով Աստուծոյ շնորհաց ու զօրութեան սքանչելիքն աւելի եւս կը ցուցուի, որ բոլոր աշխարհք այսպիսի կրօնի մը կը դառնան, առանց հրաշք տեսնելու, եւ այսչափ դժուարութիւններ քաշելէն ետքը: Աս եզրակացութեամբ՝ բոլոր անհաւատներին՝ անձրեւէ փախչինք ըսելով, կարկտի կը հանդիպին:

51. Անհաւատներէն շատերը քրիստոնէից դէմ եղած սաստիկ հալածումներին ուրանալ կը ջանան. իսկ ուր որ նեղ կը մնեն, կ'ըսեն թէ կրօնի պատճառաւ եղած չեն: Բայց ասանկ երեւելի դէպքերը տարակուսի տակ ձգելն՝ ամենապայծառ ու յայտնի բանի դէմ պատերազմիլ է: Ինչու որ առջի երեք դարերուն մէջ եղած մատենագիրք առհասարակ,

թէ քրիստոնեայ ըլլան թէ հեթանոս, կայսերաց ճիգն ու ջանքը կը պատմեն, որով կ'ուզէին քրիստոնէական կրօնն անոր հետեւողներուն արեամբը ջնջել ու աշխարհքէս անհետ ընել: Թէ որ քրիստոնեայք այնպէս զարհուրելի եղանակաւ կը չարչարուէին Տրայիանոսի, Անտոնինոսի, Մարկոս Աւրելիոսի ժամանակ, որոնց գթած բարքն այնչափ գովութեամբ կը յիշատակի, ի՞նչ պէտք չէնք ըսել որ քաշեցին Ներոնի, Դոմիտիանոսի, Մաքսիմինոսի պէս բռնաւոր կայսերաց ժամանակ: Տերտուղիանոս կը վկայէ որ հեթանոսները՝ քրիստոնէից նախատանաց համար Սարմենտարիոս կը կանչէին, նշանակելու համար ան խուիները՝ զորոնք կը գործածէին մեղմ հրով մարտիրոսները չարչարելու: Եւսեբիոս կը պատմէ թէ ինք իր աչքով շատ անգամ քրիստոնէից արիւնով ներկուած հրապարակներ ու ատեաններ տեսած է, եւ թէ Ասիայի մէջ ամբողջ քաղաք մը իր բոլոր քրիստոնեայ բնակիչներովը այրած են: Նոյն Եւսեբիոս կը պատմէ դարձեալ Մաքսիմինոսին վրայ թէ Տիւրացւոց գրած թըղթին մէջ ուրախակից կ'ըլլար որ բոլոր քրիստոնեներն իրենց քաղքէն դուրս վռնտեր ու հալածեր են: Դիոկղետիանոսին եւ ուրիշ ինքնակալներուն՝ քրիստոնէից դէմ ամէն գաւառաց մէջ տարածած հրովարտակները կը հաստատեն աս հալածանքներուն ստոյգ ըլլալը. Նոյնը կը հաստատեն, ինչպէս վերը ըսինք, նաեւ հեթանոսները, Պլինիոս, Տակիտոս, Սուետոնիոս եւ Լիբանիոս, որոնք միանգամայն կը ցուցընեն որ աս հալածումներուն միակ պատճառն էր՝ քրիստոնէական կրօնը. անանկ որ բոլորովին ամօթը կորսնցուցած կ'ըլլար մէկը, եթէ այսչափ հաստատուն վկայութիւնները տեսնելով՝ ասոր հակառակ կենար: Տակիտոսին վկայութիւնը վերը բերինք: Սուետոնիոս Ներոնի պատմութեան մէջ կ'ըսէ թէ քրիստոնեայք կը հալածուէին ու չարչա-

բանքով կը պատժուէին իրենց չար ու նոր աւելորդապաշտ կրօնին համար։ Պլինիոս՝ առ Տրայիանոս գրած նամակներուն մէջ կը պատմէ որ այն քրիստոնեաները միայն տանջելու կը դատապարտէր, որոնք՝ մէկ երկու անգամ հարցուելէն ու քննուելէն ետքը, դարձեալ յամառութեամբ չէին ուզեր զՔրիստոս ուրանալ ու չաստուածները պաշտել[1]։ Մաքսիմինոս կայսեր համար Եւսեբիոս կ՚ըսէ թէ մեծ արդարութիւն ու իրաւունք կը համարէր՝ իր նախորդներուն զՔրիստոնեայս տանջանքով իրենց առջի կրօնին (կռապաշտութեան) դառնալու ստիպելը։ Հնութիւնը մեր առջեւ աս տեսակ շատ պատմութիւններ կը դնէ։

ՅՕԴՈՒԱԾ Ե.

Թէ քրիստոնէական կրօնին աստուածային ըլլալը մարտիրոսներէն եւ ուրիշ զանազան նշաններէն կը ցուցուի։

52. Քրիստոնէական կրօնին աստուածային ըլլալը թէ անթիւ մարտիրոսներէն եւ թէ ուրիշ զանազան նշաններէն ալ կրնա՞յ մի ցուցուիլ. որո՞նք են աս նշանները։ — 53. Քրիստոնէական կրօնին Աստուծմէ յայտնուած ըլլալը պայծառ ցուցումներով յայտնի տեսնելէն ի՞նչ կը հետեւցընենք։ — 54. Կը գտնուի՞ն մարդիկ՝ որ այսչափ պայծառ ցուցմանց դէմ յայտնութիւնը մերժեն եւ որո՞նք են։

52. Ինհամար մարտիրոսաց բազմութիւնը, որոնք աւետարանին ճշմարտութիւններուն վկայելու համար արիւննին թափեցին, պայծառ եղանակաւ անոնց ստոյգ ըլլալը կը հաստատեն։ Աս մարտիրոսներուն անդրդուելի հաստատութիւնն ու քաջութիւնը՝ որով դառն ու կսկծելի տանջանքներուն այնչափ արիութեամբ համբերեցին, յայտնի կը ցուցընէ որ բնութենէ վեր օգնութիւն մը ու անյաղթելի աստուածային զօրութիւն մը զիրենք կը զօ-

1 Գիրք Ժ. Թուղթ 98.

բացընէր, որ կրօնի համար անանկ սաստիկ տանջանքներ կրեն: Արդ եթէ աս ասանկ է, եթէ Աստուած քրիստոնէական կրօնին վկաներին իր հզօր օգնութեամբը զօրացուց այնչափ սաստիկ տանջանքներ կրելու, պէտք է որ նոյն կրօնին սկիզբն աստուածային ըլլայ: Աս ձեռնարկութեան զօրութիւնն աւելի եւս աղէկ կ'իմացուի՝ եթէ մտածելու ըլլանք որ առջի ժամանակուան քրիստոնէից մարտիրոսները՝ որոնք կրօնի ճշմարտութեան վկայելու համար արիւննին թափեցին, կրօնի մէջ ծնած կամ կրթուած չէին, հապա մանաւանդ պզտիկուց ի վեր նոյն կրօնին դէմ զանազան նախապաշարմունքներով մտուընին պատած էր. ապա ուրեմն այսչափ հաստատութեամբ ու իրենց մահուամբը չէին կրնար նոյն կրօնն ընդգրկել՝ եթէ բոլորովին յայտնի չըլլային գործքերը՝ որոնց վրայ հիմնեալ էր նոյն կրօնին ճշմարտութիւնը:

Գանք հիմայ մարտիրոսաց թուոյն: Նախ եւ յառաջ առաքեալք եւ Քրիստոսի ուրիշ անմիջական աշակերտներուն ամէնն ալ Քրիստոսի յարութեան ստուգութեան վկայելու համար՝ մարտիրոսութիւն կրեցին: Ս. Յակոբոս Երուսաղէմի մէջ Հերովդէսին հրամանաւ սրով սպաննուեցաւ: Պետրոս առաքեալ Հռոմ քաղքին մէջ անգութ Ներոնին հրամանաւը խաչուեցաւ, նոյնպէս Պօղոս առաքեալ նոյն անգութ կայսեր ատենը գլխատեցաւ: Ս. Անդրէաս Աքայիայի մէջ Եգէաս հիւպատոսէն խաչուեցաւ. Ս. Բարթուղիմէոս ալ Հայաստանի մէջ կենդանի մորթազերծ եղաւ. Նմանապէս ուրիշ առաքեալք տեսակ տեսակ մահուամբ սպաննուեցան: Վերը յառաջ բերուած քրիստոնէից ու հեթանոսաց վկայութիւններէն յայտնի կ'երեւայ թէ առջի երեք դարերուն մէջ առաքելոց աշակերտներին ու անոնց յաջորդներին ինչպիսի նեղութիւններ ու հալածանքներ կրեցին հեթանոսներէն, եւ քանիներ

աս կրօնին վկայութեան համար կեանքերնին մարտիրոսութեամբ կնքեցին։ Ամէն քրիստոնեայ ազգերուն Յայսմաւուրքն եւ ի մասնաւորի Ռուինարդոսին հարազատ վկայաբանութեանց գիրքը՝ մարտիրոսաց անհամար բազմութիւնը յայտնի կը ցուցնեն։

Թէ քրիստոնէական կրօնն ինչպիսի ազդեցութիւններ ըրաւ եւ ինչպիսի փոփոխութիւններ ու պտուղներ յառաջ բերաւ, իմանալու համար՝ բաւական է միայն մտքերնիս բերել որ նոյն կրօնին տարածումէն յառաջ աստուածային բաներու նկատմամբ որչափ տգիտութիւն կը տիրէր աշխարհքիս վրայ եւ որչափ ապականութիւն կը տեսնուէր բարուց մէջ. ամենապիղծ ու գազիր մոլութիւններն իբրեւ աստուածային պաշտամանց մասն կը համարուէին, ամօթխածութիւնն ու պարկեշտութեան եւ անպարկեշտութեան զանազանութիւնը վերցուած էին։ Արդ ասանկ պիղծ ու գարշ բարքով եւ սովորութեամբ կրթուած ու վարժած մարդիկ էին առաքելոց քարոզութեամբն աւետարանական հաւատոյ դարձող հեթանոսները։ Նոքի ատենները նոյն իսկ Հրէից մէջ՝ որոնց վարդապետութիւնը փարիսեցիներուն ձեռքով խանգարուած էր, բարուց ապականութիւնն արտաքոյ կարգի շատցած էր։ Արդ աս տեսակ Հրեաներն ու հեթանոսները Քրիստոսի կրօնին դարձածնուն պէս՝ բոլորովին ուրիշ մարդիկ կ՚ըլլային, ինչպէս որ յայտնի կը տեսնուի առաքելոց եւ գլխաւորաբար Պօղոս առաքելոյն նոր դարձողներուն գրած թղթերէն, որոնց մէջ շատ տեղ իրարու կը համեմատուի անոնց քրիստոնէութեան դառնալէն յառաջ ու դառնալէն ետեւ ունեցած բարքը։ Գործք Առաքելոցին մէջ Ս. Ղուկաս յայտնի կերպով մը առջեւնիս կը դնէ որ անթիւ անհամար հաւատացեալք երկնային վարք ու հրեշտակային բարք մ՚ունէին։ Ամէնն ալ մի սիրտ մի հոգի էին, եւ աղօթք ընելէն ու առաքելոց խօսքերը մտիկ

ընելէն չէին դադրեր, ամէն օր ալ հաղորդութեան խորհրդին կը մերձենային. հարուստք իրենց յօժար կամօքը բոլոր ունեցածնին կը ծախէին ու ստակն առաքելոց կը բերէին, որպէս զի ամենուն հարկաւոր եղածը հաւասար բաժնեն: Աւելի կ'ուզէին որ ամէն տեսակ նեղութեանց ու վշտերու տակ իյնան, քան թէ՝ որ վրանին բիծ մ'երեւայ: Այսչափ ու ասանկ սքանչելի առաքինութիւններ չէ թէ միայն առաքելոց բուն առաջին աշակերտներուն մէջ կը տեսնուէին, հապա նաեւ անոնցմէ շատ տարիներ ետքը եկած քրիստոնէից մէջն ալ, ինչպէս յայտնի կը տեղեկանանք Եւսեբիոսի պատմութենէն ու Ս. Հարց գրած գրքերէն. մանաւանդ թէ նոյն իսկ հեթանոսք աւելի քրիստոնէից անմեղութեան ու սըրբութեան մեծամեծ վկայութիւններ կու տան: Պլինիոս առ Տրայիանոս գրած թղթին մէջ կ'ըսէ թէ քրիստոնեաները դատաստանական քննութեանց տակ ձգելով, վրանին ուրիշ յանցանք չգտայ, բայց եթէ աս՝ որ մէկ քանի որոշեալ օրեր արեւուն ծագելէն յառաջ մէկտեղ կը ժողվին ու Քրիստոսի փառաբանութիւն կ'ընեն եղեր. իրենք զիրենք երդմամբ կը պարտաւորեն եղեր որ չարագործութիւն չընեն: Ինչ որ Գործք Առաքելոյին մէջ քրիստոնէից բարուց վրայ կը կարդանք, նոյնը կը պատմէ նաեւ Փիլոն Աղեքսանդրացի Հրեան իր Վասն տեսական կենաց ըսուած գրքին մէջ, Աղեքսանդրիա քաղաքը գտնուող քրիստոնէից վրայ: Եւ ինչպէս քրիստոնէից հնութեանց վաւերական պատմութիւնները կը վկայեն, տարուէ տարի Քրիստոսի կրօնը որչափ աւելի կը տարածուէր, այնչափ ալ դիւցազնական առաքինութիւններն երեւելի կ'ըլլար, եւ կռապաշտութեան հետ՝ սուսերամարտից անարժան խաղերն եւ ուրիշ հեթանոսական չարաչար մոլութիւնները բոլորովին անհետ կ'ըլլային, ու բոլոր աշխարհք սքանչելի սրբութեան օրինակնե-

րով կը լեցուէր։ Արդ աս ամէն ըսածներնէս ան կը հետեւցրնենք՝ որ այսչափ բարուց փոփոխութիւնը, բնութեան չարաչար ու մոլի միտմանց սանձուիլն՝ ուրիշ բանով մը չէր կրնար ըլլալ, բայց եթէ աստուածային զօրութեամբ մը։ Ուրեմն այն կրօնը՝ որն որ աս ամէն բաները գործեց, պէտք է որ աստուածային ըլլայ։

53. Քրիստոնէական կրօնին՝ Աստուծմէ յայտնուած ըլլալն այսչափ պայծառ ցուցումներով յայտնի տեսնելով, կը հետեւցրնենք միանգամայն որ աս կրօնին աւանդած ամէն վարդապետութիւններն ալ աստուածային են եւ թէ ըստ հետեւորդի արժան է որ ասոնց աստուածային հեղինակութիւն ունենալուն հաստատուն հաւատք ընծայուի։ Կը հետեւցրնենք նաեւ՝ որ աս կրօնին ամէն մէկ պատուիրաններն ալ աստուածային են, անոր համար ալ կամակար յօժարութեամբ պէտք է անոնց կատարման ետեւէ ըլլալ։ Դարձեալ՝ որովհետեւ Աստուած յանսահման կատարեալ էակ մըն է, անոր համար իրեն բնութեան ստորոգելիքը կամ յատկութիւնները մեր չափաւորեալ միտքն ինչպէս որ պէտք է աղէկ չկրնար ըմբռնել ու իմանալ. ասկից կը հետեւի որ աս կրօնին աւանդած մասնական պատուիրաններն ու պատուէրները պէտք չէ աւելորդ հետաքրքրութեամբ փնտռել ու քննել թէ ինչպէս կը միաբանին այն ճշմարտութիւններուն հետ՝ զորոնք պարզ բնական մտօք կը ճանչնանք. հապա ասոնց մէջ Առաքելոյն ըսածին համաձայն՝ պէտք ենք մեր միտքը գերել ի հնազանդութիւն հաւատոց, աղէկ գիտնալով որ նոյն ճշմարտութիւնները մեզի յայտնողն՝ Աստուած է, որն որ ոչ կը խաբուի եւ ոչ կը խաբէ։ Եւ որովհետեւ մէկ կողմանէ անսահման կատարելութեամբ կը գտնուին յԱստուած ան ամէն բաները՝ զորոնք մեր չափաւոր միտքը կրնայ ըմբռնել, մէկալ կողմանէ ալ յայտնի է որ քրիստոնէա-

կան կրօնին խորհուրդներն աստուածային յայտ-
նութեան աներկբայական նշանները վրանին ունին,
անոր համար խոնարհ հաւատքով եւ հլու հպատակու-
թեամբ՝ յայտնողին հեղինակութեան համար՝ պէտք
է անոնց հաւտալ: Եւ թէպէտ հաւատքն աստուա-
ծային գերբնական պարգեւ մըն է, եւ անոր համար
միայն տրամաբանութեամբ չ'իմացուիր, բայց եւ այն-
պէս աս նիւթին մէջ ալ շատ ձեռնարկութիւններ
կրնան ըլլալ, ինչու որ աս աստուածային պարգեւը՝
հասարակօրէն կ'ենթադրէ հաւտալու շարժառիթ-
ներուն ծանօթութիւնը, եւ Աստուած մեզմէ բանա-
ւոր հնազանդութիւն հաւատոյ կը պահանջէ. անանկ
որ մեր մտքին մէջ ազդեցութիւն ընող պատճառնե-
րէն ու ձեռնարկութիւններէն՝ յայտնութեան գոյու-
թիւնը ճանչնալով, անոր աստուածային հեղինակու-
թեան համար՝ ամէն բանի մէջ իրեն գլուխ ծռելու ենք:
"Հաւատք, կ'ըսէ Պօղոս առաքեալ, ի լսելոյ, եւ լուր՝
ի բանէն Քրիստոսի„[1]: Դարձեալ աս ալ կ'աւելցընենք
որ նոյն ձեռնարկութիւնները մեր հոգին կը պա-
տըսպարեն զանազան իմաստակութեանց դէմ՝ որոնց-
մով կրօնի թշնամիք մեզի դէմ կը պատերազմին, եւ
կը ստիպեն զմեզ որ նաեւ ուրիշներուն ալ՝ որոնք աս
մասին մէջ կը պակսին, յայտնութեան գոյութիւ-
նը ճանչնալու հաւանեցընենք: "Հաւատքը, կ'ըսէ
Ս. Թովմաս, բնական ծանօթութիւն կ'ենթադրէ,
ինչպէս շնորհքն ալ կ'ենթադրէ բնութիւնը„[2]:

54. Այսչափ ցուցումներ ընելէն ու շատերուն
սրտի պատրաստութիւնները կամ տրամադրութիւն-
ները տեսնելէն ետքը՝ գրեթէ զարմանալի բան կ'ե-
րեւայ մարդուն, որ այսչափ ցուցումներու զօրու-
թեան դէմ՝ գտնուին այնչափ մարդիկ, որ յայտնու-
թիւնը մերժեն: Բայց ով որ Տեսլականներուն (I-
déalistes) զգայութեանց վկայութիւնը չընդունիլը,

1 Հռոմ. Ժ. 17:
2 Ս. Թովմ. Ա. Խնդիր Բ. Հած. 2:

եւ Սկեպտիկեաններուն[1] բանական ծանօթութիւնները մերժելը գիտէ, եւ միանգամայն կը ճանչնայ անոնց ան աստիճանի հասնիլը՝ որ թէ հին թէ նոր ժամանակները գտնուած են մարդիկ՝ որոնք նոյն իսկ երկրաչափական ցուցումները կը մերժեն, շատ չիզարմանար տեսնելով որ կան մարդիկ՝ որոնք բոլոր քրիստոնէական ճշմարտութիւնները կ՚արհամարհեն. մանաւանդ որ նոյն ճշմարտութիւններն այնպիսի օրէնքներ ալ կը պարունակեն, որոնք զգայական հեշտութեանց եւ մարդուն մոլութեանց սանձ կը դնեն: Անոր համար շատ իմաստուն ու բարեպաշտ մարդիկ կ՚ըսեն թէ կրօնի ճշմարտութիւնները յարատեւութեամբ ու հաստատութեամբ գրկելու համար՝ միակ միջոցն ան է՝ որ անոնց կատարելապէս համաձայնեցընենք մեր բոլոր կենաց ընթացքը: Կրօնի նիւթին մէջ հիմակուան ունեցածներնէս աւելի ճշդագոյն ցուցումներու չենք կրնար բաղձալ. ստոյգ է որ Աստուած զմեզ չիկրնար խաբել, բայց ստուգիւ Աստուած զմեզ խաբած կ՚ըլլար, թէ որ ճշմարտութեան կնիքներով հաստատած ըլլար սուտ կրօն մը. ապա ուրեմն ստոյգ է որ սուտ կրօնը ճշմարտութեան կնիքներ երբեք չիկրնար ունենալ: Արդ քրիստոնէական կրօնը ճշմարտութեան կնիքներն իր վրան կը կրէ, ինչպէս որ յառաջագոյն ցուցուցինք. ապա ուրեմն կը հետեւի որ քրիստոնէական կրօնը սուտ չիկրնար ըլլալ: Բայց որովհետեւ աս ամէն ցուցումները չեն վերցըներ հակառակելու ազատութիւնը, անոր համար միշտ ճշմարիտ կը մնայ թէ հաւատքն է պարգեւ Աստուծոյ՝ որն որ բնութենէ վեր եղանակաւ մը մտքերնիս լուսաւորելով ու կամքեր-

1 Սկեպտիկեան կ՚ըսուին ան փիլիսոփաները՝ որոնք ամէն բան կ՚ուզեն քննել, եւ մինչեւ յայտնի բաներուն վրայ ալ իմաստակութեամբ տարակոյս կը հանեն. ասոնք Պիւռոնեանք ալ կ՚ըսուին Պիւռոն փիլիսոփայէն՝ որն որ Քրիստոսէն 300 տարի յառաջ նոյն աղանդը հնարեց:

նիս կակղցընելով, այնպէս կ'ընէ որ ազատութեամբ հաւատանք աստուածային ճշմարտութեանց։ Մեր պարտքն է ուրեմն աս դժանչելի պարգեւը յարգել, մեծարել եւ զանիկայ աղէկի գործածել՝ հաւատքի մէջ աւելի եւս զօրանալու եւ աս հաւատքնիս գործքով ալ ուրիշներուն ցուցընելու համար։

ԳԼՈՒԽ Ե.

Քրիստոնէական կրօնին տարածման վրայ եւ թէ նոյն կրօնը մեզի ինչ աղբիւրներէ հասած է։

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա.

Առաքելոց քարոզութիւնն եւ ունեցած աստուածային օգնութիւնը։

55. Աստուած առաքելոց խոստացա՞ծ է մի որ իրենց վարդապետած ժամանակ իր աստուածային օգնութիւնն իրենց վրայէն անպակաս ընէ։ — 56. Ի՞նչ նշաններով աս դերընական պարգեւն անոնց վրայ տեսնուեցաւ։

55. Քրիստոնէական կրօնին աստուածային ըլլալը՝ զանազան տեսակ ձեռնարկութիւններով ու պատճառներով ցուցընելէն ետքը, կը մնայ հիմայ քննել թէ աս կրօնը մինչեւ մեզի ինչպէս եկած հասած է եւ ինչպէս անարատ մնացած է։ Որովհետեւ Աստուած կ'ուզէ որ ամէն մարդ փրկութեան հասնի, եւ Քրիստոս Տէրն մեր ուզեց որ իր աւանդած կրօնին գաւանութիւնը՝ փրկութեան հասնելու համար հարկաւոր միջոց մ'ըլլայ, ինչպէս Մարկոս աւետարանչին մէջ կը կարդանք. "Որ ոչն հաւատայ՝ դատապարտեսցի,,[1]. անոր համար պէտք էր այնպիսի կարգեր դնել՝ որ աս կրօնն ամբողջ պահուէր եւ միշտ իբրեւ աստուածային ճանչցուէր։ Տեսնենք որ ասիկայ ինչ ճամբով եղաւ։

Քրիստոս, ինչպէս աւետարանը մեզի կը սորվե-

[1] Մարկ. ԺԶ. 16։

ցընէ, տասներկու Հոգի ընտրեց, զորոնք առաքեալ կամ իրեն նուիրակներն անուանեց, եւ ուզեց որ անոնք իր անբաժին ընկերներն ըլլան, անոնց մասնաւոր եղանակաւ մը իր վարդապետութիւնը յանձնեց, զանոնք Ս· Հոգւոյն զօրութեամբ ամրացուց եւ իր գործած հրաշքներուն ու սորվեցուցած վարդապետութիւններուն վկայ դրաւ: "Առջիք զօրութիւն ի հասանել Հոգւոյն սրբոյ ի վերայ ձեր, եւ եղիջիք ինձ վկայք յԵրուսաղէմ··· եւ մինչեւ ի ծագս երկրի„[1]: Միանգամայն անոնց պատուիրեց որ իր վարդապետութիւնը բոլոր աշխարհք քարոզեն եւ ի գործ դնել տան· "Աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս···: Ուսուցէք նոցա պահել զամենայն՝ որ ինչ պատուիրեցի ձեզ„[2]: Ասկից զատ՝ իրենց տուաւ իր աստուածային հեղինակութիւնն ալ· "Որպէս առաքեաց զիս Հայր իմ, եւ ես առաքեմ զձեզ„[3]: "Որ ձեզ լսէ՝ ինձ լսէ· եւ որ զձեզ անարգէ՝ զիս անարգէ„[4]: Իսկ առաքեալք, ինչպէս իրենց գործքերէն ու թղթերէն եւ բոլոր աշխարհքիս վկայութենէն գիտենք, իրենց վարդապետին խօսքերուն հնազանդելով, ամէն տեղ քարոզեցին· Հրէաստանէն ու Սամարիայէն սկսեալ՝ Յունաստան, Իտալիա, Եգիպտոս, Փոքր Ասիա, մինչեւ Հնդկաստան ու Բակտրիաստան եւ ուրիշ հեռաւոր գաւառներ պանդխտութեամբ հասան, ամէն տեղ ժողովուրդը Քրիստոսի վարդապետութեան մէջ կրթեցին, ամէն տեղ անոր կարգերն ու կանոններն ի գործ դնել տուին, եւ ամէն տեղ հաւատացելոց ժողովներ կամ եկեղեցիներ հաստատեցին: Ուրեմն առաքելոց քարոզութիւնն առաջին աղբիւր եղաւ, որով Քրիստոսի վարդապետութիւնը յաջորդ ազգերուն ալ տարածեցաւ:

Թէպէտ առաքեալք ականատես ու ականջա-

1 Գործք· Ա· 8:
2 Մատթ· ԻԸ· 19· 20:
3 Յովհ· Ի· 21:
4 Ղուկ· Ժ· 16:

լուր վկայք էին եւ ամէն հաւատարմութեամբ ու ճշմարտութեամբ կը քարոզէին, ինչպէս վերը ցուցեցինք, բայց ասենք թէ որ իրենց բնական խելաց թող տրուելու ըլլային, կամ մոռնալով եւ կամ տգիտութեամբ՝ իրենց վարդապետին հոգեւոր ուսումը դիւրաւ կրնային խանգարել. դարձեալ իրենց առաքելութեան Աստուծմէ ըլլալն առանց նշանով մը ցուցնելու՝ չէին կրնար իրենց բոլոր քարոզածները լսողներուն հաւատացընել: Անոր համար Աստուծոյ նախատեսութիւնը պէտք էր զիրենք այնպիսի վիճակի մը մէջ դնել կամ այնպիսի նպաստներով զիրենք ամրացընել, որ սխալելու ամէն տեսակ վտանգէն ազատ ըլլային եւ իրենց երկնաւոր ու աստուածային առաքելութիւնը կարող ըլլային դիւրութեամբ ամենուն ցուցընել: Արդ Քրիստոս Տէրն մեր աւետարանին մէջ շատ տեղ իրենց կը խոստանայ որ շարունակ իրենց հետ պիտի ըլլայ գերբնական նպաստներով, որով ամէն սխալմունքներէն ազատ ըլլան, եւ թէ անոնց աստուածային առաքելութեան նշանները իրենց ետեւէն պիտ՚որ երթան: Ինչպէս Մատթէի վերջի Գլխին մէջ կ՚ըսէ թէ “Ահաւասիկ ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս մինչեւ ի կատարած աշխարհի,,: Դարձեալ՝ թէ “Ես աղաչեցից զՀայր, եւ այլ մխիթարիչ տացէ ձեզ, զի ընդ ձեզ բնակեսցէ ի յաւիտեան. զՀոգին ճշմարտութեան...: Իսկ մխիթարիչն Հոգին սուրբ՝ զոր առաքեսցէ Հայր յանուն իմ, նա ուսուսցէ ձեզ զամենայն՝ որ ինչ ասացի ձեզ, եւ յիշեցուսցէ ձեզ [1],,: Քրիստոսի աս խոստումն իր համբարձումէն տասը օր ետքը կատարուեցաւ. երբ որ առաքեալք վերնատան մէջ ժողվուած՝ աղօթքի կը պարապէին, Հոգին սուրբ հրեղէն լեզուաց ձեւով ու տեսիլքով անոնց վրայ իջաւ եւ բոլորովին ուրիշ մարդիկներու փոխեց, որով մտքերնին բնութենէ վեր լուսով

1 Յովհ. ԺԴ. 16. 26:

լուսաւորուելով՝ կատարելապէս ճանչցան Քրիստոսի ան ամէն վարդապետութիւնները՝ որոնց յառաջագոյն խելք չէին կրցած հասցընել ու հաւտալու դանդաղած էին. զՀրեայս եւ զՀեթանոսս համոզցընելու համար ամէն փաստերն ու ցուցումները մտուընին մէջ պատրաստ գտան. եւ անմիջապէս երկնային ճարտասանութեամբ սկսան խաչելեալ Քրիստոսը քարոզել: Կամքերնին ալ բարին ուզելու եւ գործելու անանկ հաստատուեցաւ՝ որ անկէ ետքը ինչպիսի եւ իցէ դժուարութիւն, հալածում եւ այլն, զիրենք չէր վախցըներ եւ չէր կրնար սկսածնին յառաջ տանելէն ետ կեցընել:

56 Աստուծոյ աս գերբնական պարգեւն առաքելոց վրայ յայտնի կերպով տեսնուեցաւ: Առաքելոց իրենց մայրենի լեզուաւ ըրած առջի քարոզութիւնը՝ նոյն ատեն զանազան կողմերէն Երուսաղէմ ժողվուած այլեւայլ ազգերն իբրեւ իրենց յատուկ լեզուն կը հասկընային ու զարմանալով կ՚ըսէին. “Ո՞չ աւասիկ ամենեքեան սոքա որ խօսին՝ Գալիլեացիք են. եւ զիա՞րդ լսեմք մեք յիւրաքանչիւր բարբառս մեր, յորում ծնեալ եմք. Պարթեւք եւ Մարք եւ Իլամացիք, եւ որ բնակեալ են ի Միջագետս, ի Հրէաստանի եւ ի Գամիրս, ի Պոնտոս եւ յԱսիա, ի Փռիւգիա եւ ի Պամփիւլիա, յԵգիպտոս եւ ի կողմանս Լիբէացւոց, որ ընդ Կիւրենացիս եւ որ եկք Հռոմայեցիք. Հրեայք եւ եկք նոցուն, Կրետացիք եւ Արաբացիք, լսեմք խօսից նոցա ի մեր լեզուս զմեծամեծս Աստուծոյ„[1]: Դարձեալ՝ առաքեալք իրենց առաքելութեան աստուածային ըլլալն ուրիշ նշաններով ալ ցուցուցին, այսինքն՝ հրաշքներով ու մարգարէութիւններով: Պետրոս եւ Յովհաննէս Երուսաղէմ քաղքին մէջ ի ծնէ կաղը մէկ խօսքով միայն բժշկեցին, եւ ուրիշ շատ նշաններ ու սքանչելիք կատարեցին, ինչպէս Գործք Առաքելոցին

1 Գործ. Բ. 7—11.

մէջ կը կարդանք: Պօղոս առաքեալ՝ դէպ ի Հռոմ նաւով ճամբորդութիւն ըրած ժամանակ՝ մարգարէացաւ թէ մրրիկ պիտ՚որ ելլէ եւ նաւը պիտի կորսուի, բայց մէջը գտնուող մարդիկներուն ամենեւին վնաս մը պիտի չհասնի, որն որ իրօք ալ պատահեցաւ. թէպէտ նաւն ընկղմեցաւ, բայց մէջը գտնուող 276 հոգիէն եւ ոչ մէկը կորսուեցաւ: Պետրոս առաքեալ նաեւ Անանիայի ու Սափիրայի սրտերուն գաղտնիքը ճանչցաւ: Դարձեալ Փղեգոն հեթանոս մատենագիրը, ինչպէս Որոգինէսին քով կը գտնենք, նոյն առաքելոյն վրայ կը պատմէ թէ հրէից շատ բաներ մարգարէացած է, որոնք իրօք ալ ճշդութեամբ կատարուած են: Ասկից կը հետեւի որ առաքեալք Քրիստոսի վարդապետութիւնն ամբողջ ու անարատ տարածեցին, այնպէս՝ ինչպէս որ իրենց աստուածային վարդապետին բերնէն ելած էր. առաջին քրիստոնեայք ալ՝ որ նոյն վարդապետութիւնն անմիջապէս առաքեալներէն առած էին, անոր ամբողջութեան ու անարատութեան վրայ կատարեալ ստոյգ էին: Արդ որովհետեւ առաքեալք աս վարդապետութիւնն ըստ մասին գրքերով եւ ըստ մասին կենդանի քարոզութիւններով աւանդեցին. անոր համար մենք ալ հիմայ պիտի խօսինք աստուածային յայտնութեան աս երկու աղբիւրներուն վրայ:

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ.

Առաքելոց՝ եկեղեցւոյ աւանդած Ս. Գրոց ու անոր հեղինակութեան վրայ:

57. Ի՞նչպէս կը ցուցընես որ առաքեալներէն եկեղեցւոյ աւանդուած Ս. Գիրքն աստուածային յայտնութեան աղբիւր է: — 58. Ի՞նչ է աստուածային ազդեցութիւն ու առաջնորդութիւն: — 59. Աստուածային ազդեցութիւնը նաեւ օտար պատմիչներէն յառաջ բերուած խօսքերուն վրայ ալ կը տարածի՞: Ի՞նչ պէտք է պատասխան տալ անոնց՝ որոնք կ՚ըսեն թէ աստուածային անսխալութիւնը Ս. Գրոց միայն այն տեղերուն պէտք է տալ՝ որոնք հաւատոյ մաս կամ բարուց վերաբերեալ նիւթեր կը պարունակեն, իսկ արտաքին իրաց վրայ խօսած տեղերուն՝ անսխալութիւն մը չեն ընծայեր: — 60. Ս. Գրոց մէջ բնագիտութեան վերաբերեալ քանի մը սխալ կարծիքները հի՞մ մ՚ունին: — 61. Աստուածային ազդեցութիւնը նաեւ ոճին ու բառին վրայ ալ կրնա՞յ մի տարածուիլ: — 62. Ս. Գիրքը սկզբնաբար ի՞նչ լեզուաւ գրուած է եւ որո՞նք են գլխաւոր թարգմանութիւնները: — 63. Որո՞նք են առաջնականոնք եւ որո՞նք երկրորդականոնք:

57. Որովհետեւ Քրիստոս Տէրն մեր ուզեց որ առաքելոց աւանդած վարդապետութիւնը՝ աշխարհքիս մինչեւ վերջը տեւէ եւ փրկութեան հարկաւոր միջոց ըլլայ, անոր համար պէտք էր որ այնպէս հաստատէ զանիկա՝ որ նաեւ շատ ետքը եկող մարդիկ ալ իբրեւ աստուածային ճանչնան: Արդ առաքեալք՝ որոնք աս վարդապետութիւնը Քրիստոսէն ընդունած էին, անոր մշտնջենաւոր պահպանութեան փոյթ տարին, եւ չէ թէ միայն զանիկա բերնով տարածեցին ու իրօք ի գործ դրին, հապա նաեւ իրենց աս աւանդը գրով ալ ապահովցուցին ու աւանդեցին Նոր կտակարանին գրքերուն մէջ, իբրեւ մշտնջենաւոր յիշատակ իրենց հիմնած ամէն մէկ եկեղեցիներուն՝ որոնց հետ չէին կրնար միշտ մնալ, թէ մահուան ենթակայ ըլլալնուն եւ

թէ միանգամայն բոլոր աշխարհք երթալու քարոզելու պարտաւորութիւն ունենալնուն համար: Ուրեմն աս գրքերն անոնք գրեցին՝ որոնց Քրիստոս Տէրն մեր ուղղակի իր բերնով սորվեցուցած էր, որոնց միանգամայն խոստացած էր որ իրենց քարոզութեան ատեն Հոգւոյն սրբոյ օգնութիւնն ու մերձաւորութիւնն երբեք իրենցմէ պիտի չհեռանայ: Դարձեալ որովհետեւ իրենք նոյն գրոց մէջ պարունակուած վարդապետութիւնը հրաշքներով հաստատեցին, եւ որովհետեւ նոյներուն վաւերութեան ու ամբողջութեան վրայ կատարեալ ստուգութիւն ունինք, անոր համար նոյնպէս կատարեալ ստուգութիւն կրնանք ունենալ եւ ունինք ալ՝ որ նոյն գրքերն աստուածային վարդապետութիւն կը պարունակեն, եւ իբրեւ աստուածային՝ թէ առաքեալներէն աւանդուեցան ու թէ հաւատացեալներէն ընդունուեցան: Ասոր այսպէս ըլլալուն հաւատարմութեամբ վկայութիւն կու տան մեզի առջի դարերուն քրիստոնեաները, այնչափ անթիւ անհամար մարտիրոսք՝ որոնց շատը, Դիոկղետիանոսին ժամանակները, նոյն գրքերուն վրայ ունեցած յարգութիւններնուն համար՝ չուզելով զանոնք հեթանոսներուն ձեռքը տալ, սաստիկ մարտիրոսութիւն կրեցին: Արդ որովհետեւ մէկ կողմանէ քրիստոնէական կրօնին աստուածային ըլլալն այնչափ հրաշքներէն ու կատարուած մարգարէութիւններէն յայտնի ու աներկբայ է, մէկալ կողմանէ ալ իր սկիզբէն մինչուկ հիմայ, միշտ իբրեւ գլխաւոր վարդապետութիւն ու հաւատոյ մաս սեպուած է թէ Ս. Գրոց մէջ Աստուծոյ խօսքը կը պարունակուի, անոր համար ինք իրմէ յայտնի կը հետեւի որ ուրեմն Ս. Գիրքն աստուածային յայտնութեան աղբիւր է: Ասիկա չէ թէ միայն Նոր կտակարանի գրքերուն, հապա նաեւ Հին կտակարանի գրքերուն վրայ ալ կատարելապէս կը զօրէ. ինչու որ ասոնք

իրենց աստուածային ըլլալուն սեպհական ու առանձին նշաններն ունին, այսինքն մէջերնին անանկ մարգարէութիւններ կը պարունակեն՝ որոնց ամէնն ալ ճշդիւ կատարուած են։ Դարձեալ շարունակ աս ոճը կը կրկնեն թէ "Այսպէս ասէ Տէր. եւ եղեւ բան Տեառն առ իս, որ ասէ" եւ այլն։ Ս. Գրոց հեղինակները մէկ կողմանէ խօսելու աս կերպը կը բանեցընէին, մէկալ կողմանէ անհամար հրաշքներ կ'ընէին իրենց խօսքերուն ճշմարտութիւնը ցուցընելու համար։ Ասկից զատ առաքեալք՝ իրենց գրած գրքերուն հետ մէկտեղ՝ նաեւ զասոնք ամէն եկեղեցիներուն իբրեւ աստուածային աւանդեցին, ինչպէս յայտնի է եկեղեցւոյ ընդհանուր ու հաստատուն վարդապետութենէն՝ որուն սկիզբը կ'երթայ կը հասնի մինչեւ առաքելոց ժամանակը։ Դարձեալ Նոր կտակարանի գրքերուն մէջ Քրիստոս եւ առաքեալները՝ Մովսեսի, Թագաւորաց, Սաղմոսի ու Մարգարէից գրքերէն շատ վկայութիւններ յառաջ կը բերեն, եւ Քրիստոս Տէրն մեր շատ անգամ նոյն գրքերուն խօսքերովն իր աստուածութիւնը հրէից կը ցուցընէ ու փարիսեցւոց ծուռ վարդապետութիւնները կը հերքէ։ Ս. Պօղոս ու Պետրոս առաքեալք ընդհանրապէս կը սորվեցընեն թէ հին կտակարանին գրքերը Հոգւոյն սրբոյ ազդեցութեամբ գրուած են եւ թէ անոնց մէջ Աստուծոյ խօսքը կը պարունակուի. "Ի Հոգւոյն սրբոյ կրեալք՝ խօսեցան մարդիկ յԱստուծոյ". կը գրէ Պետրոս առաքեալ[1]։ Պօղոս առաքեալ ալ Եբրայեցւոց թուղթն այսպէս կը սկսի. "Բազում մասամբք եւ բազում օրինակօք կանխաւ խօսեցաւ Աստուած ընդ հարսն մեր մարգարէիւք. ի վախճան աւուրցս այսոցիկ՝ խօսեցաւ ընդ մեզ որդւովն"[2]։ Եւ թէպէտ Նոր կտակարանին մէջ Յուդթայ, Իմաստութեան, Մակաբայեցւոց եւ ուրիշ քանի մը գրքերէն

1 Բ. Պետ. Ա. 21։ 2 Եբր. Ա. 1. 2։

առնուած վկայութիւններ չենք գտներ, ի վերայ այսր ամենայնի որովհետեւ հին ու առաքելոց ժամանակակից եւ մերձաւոր Ս. Հարք զանոնք աստուածային կ'անուանեն, եւ առաքեալներէն հիմնուած եկեղեցիներն ալ զանոնք միշտ իբրեւ աստուածային կը ճանչնան, անոր համար յայտնի է որ առաքեալք ուրիշ Ս. Գրքերուն հետ մէկտեղ՝ զասոնք ալ իբրեւ աստուածային աւանդած են եկեղեցւոյ:

58. Ս. Գրոց մէջ բանն Աստուծոյ կը պարունակի ըսելով՝ անոնց հեղինակաց վրայ երկու աստուածային գործողութիւն եղած կ'իմանանք. այսինքն ազդեցութիւն եւ առաջնորդութիւն: Ազդեցութիւնն աստուածային գերբնական գրգիռ մըն է, որով հեղինակը գրելու կը յորդորուի: Իսկ առաջնորդութիւնն աստուածային գերբնական վարչութիւն կամ գործակցութիւն մըն է, որն որ միտքը կը լուսաւորէ, կամքն ալ ամէն կողմանէ կը զգուշացընէ, որ մատենագիրը չըլլայ թէ մոլորի եւ կամ Աստուծոյ դիտած նպատակէն դուրս ելլէ ու զարտուղի: Առանց աս աստուածային գործողութեանց՝ չէր կրնար Ս. Գիրքը բան Աստուծոյ ըսուիլ: Ինչպէս նաեւ նամակ մը կամ թուղթ մը չէր կրնար պաշտօնական կամ թագաւորական ըսուիլ, բայց եթէ երբ որ թագաւորը կը հրամայէ որ իր անուամբ գրուի ու ինքն ալ վրան կը հսկէ, որ չըլլայ թէ մէջը իր կամքին ու մտքին դէմ բան մը գտնուի: Իսկ աստուածային յայտնութիւնը Ս. Գրոց միայն ան տեղուանքը կը գտնուի, ուր որ աստուածային մատենագիրը կամ ապագայ բան մը կը գուշակէ ու կը մարգարէանայ, կամ մինչուկ ան ատեն անծանօթ ճշմարտութիւն մը կը յայտնէ եւ կամ յայտնի աս խօսքերը կը զրուցէ. “Եւ եղեւ բան Տեառն առ իս„: Ինչու որ անձամբ ականատես եղողը կամ օրինաւոր վկայութեամբ լսողը՝ նոյնն Աս-

տուծոյ անուամբ պատմելու համար՝ յայտնութեան հարկաւորութիւն չ՚ունենար: Ինչպէս առաքեալք Քրիստոսի գործածները կամ ըսածները պատմած ժամանակնին՝ կը խոստովանին որ աս ամէն ծանօթութիւնները բնական ճամբով ստացած են: Ինչպէս Յովհաննէս առաքեալ կը հաստատէ ըսելով. "Զորմէ լուաքն, որում ականատեսն իսկ եղեաք, ընդ որ հայեցաքն, եւ ձեռք մեր շօշափեցին . . . եւ տեսաք եւ վկայեմք եւ պատմեմք ձեզ զյաւիտենական կենացն,,[1]: Բայց աս տեսակ պատմութիւններն ալ աստուածային ազդեցութեամբ ու առաջնորդութեամբ գրուած ըլլալնուն համար, ինչպէս նաեւ առաքելոց գրուածներն ալ՝ Քրիստոսի յայտնի հրամանաւը գրուած ըլլալով, ճշմարտապէս բան Աստուծոյ են: Աս ազդեցութիւնն ու առաջնորդութիւնը՝ էական կնիք ու նշաններ են, որոնցմով Ս. Գրոց հեղինակութիւնը եկեղեցւոյ հեղինակութենէ կը տարբերի: Իսկ Քրիստոսի եկեղեցին՝ Աստուծոյ խօսքին պահապան ու մեկնիչ ըլլալով՝ խոստում ընդունած է Աստուծմէ որ աստուածային առաջնորդութիւնն ու օգնութիւնը երբեք իրմէ չպակսի, որպէս զի հաւատոյ ու բարուց վարդապետութիւնը հաւատացելոց առջեւ դրած ու մեկնած ժամանակ՝ Աստուծոյ խօսքերուն մտքէն եւ իմացուածներէն երբեք չխոտորի ու չզարտուղի:

59. Աս վերը ըսուած ազդեցութիւնն ու առաջնորդութիւնը չէ թէ միայն ան վճիռներուն ու նախադասութիւններուն համար է, զորոնք աստուածային մատենագիրներն իբրեւ Աստուծոյ բերնէն ելած բաներ յառաջ կը բերեն, հապա նաեւ իբրեւ պատմութիւն մը՝ պատմաբանօրէն հաստատելով յառաջ բերած բաներնուն համար. վասն զի հօն ալ ինչ որ գրած են նէ՝ չէ թէ անձնական մտածութեամբ, այլ աստուածային առաջնորդու-

1 Ա. Յովհ. Ա. 1. 2:

թեամբ եւ իբրեւ հրեշտակ կամ նուիրակ Աստուծոյ գրած են: Իսկ եթէ օտարի մը խօսքը մէջ բերելու ըլլան, այն բերուած խօսքն իբրեւ Աստուծոյ բան չիկրնար սեպուիլ, բայց եթէ երբ որ ուրիշ կողմանէ յայտնի է թէ այն խօսքին հեղինակն ալ աստուածային ազդեցութիւն ունեցած կամ Աստուծմէ ազդուած է: Սակայն սրբազան մատենագրաց օտարներուն խօսքերը վկայութիւն բերելը՝ Աստուծոյ ազդեցութեամբն ու առաջնորդութեամբը կ՚ըլլայ, որովհետեւ աս տեսակ խօսքերուն վկայութիւնն ալ շատ օգտակար է: Ինչպէս Ս. Պօղոս՝ Արատոս ու Մենանդրոս հեթանոս բանաստեղծները վկայութիւն կը կոչէ ցուցընելու համար որ մինակ մտաց առաջնորդութեամբ ալ կրնայ մարդս քանի մը ճշմարտութիւններու վրայ ծանօթութիւն ունենալ: Ասկից կը հետեւի թէ անըստգտանելի ու պարսաւանաց արժանի են անոնք՝ որոնք թէպէտ կը խոստովանին որ Ս. Գիրքը բանն Աստուծոյ է, բայց աս ալ կ՚աւելցընեն թէ աստուածային անսխալութիւնը Ս. Գրոց այն տեղերուն միայն պէտք է տալ, որոնք հաւատոյ մաս կամ բարուց վարդապետութեան վերաբերեալ նիւթեր կը պարունակեն. իսկ այն տեղերուն՝ ուր որ արտաքին իրաց վրայ կը խօսուի եւ կամ իրաց մանր մանր պարագաներն յառաջ կը բերուին, չիկրնար աստուածային անսխալութիւն ընծայուիլ: Աս անճռնի դրութեան հաստատութիւն մը տալու համար հետեւեալ առերեւոյթ ձեռնարկութիւնը կ՚ընեն: Ս. Գրոց մէջ Հոգւոյն սրբոյ դիտաւորութիւնն այն չէ որ, կ՚ըսեն, մեզի սորվեցընէ բնագիտութիւն կամ արտաքին պատմութիւններ եւ կամ իրաց մանր պարագաները՝ որոնք հաւատոյ ու բարուց հետ ամենեւին կապակցութիւն մը չունին, հապա միայն այն բաները կը սորվեցընէ, որոնք աստուածային ծանօթութեան, սիրոյն ու մեր հոգւոյն փրկութեան կը

վերաբերին․ ուստի եւ Ս․ Գրոց ան ամէն տեղերը՝ որոնք աս նպատակին չեն վերաբերիր, կրնան սխալ ու ծուռ բաներ պարունակել։ Բայց առաքելոց վարդապետութենէն ընդունուած Ս․ Գրոց պարզ ծանօթութիւնը՝ աս տեսակ ձեռնարկութիւններն ու անհաստատ խօսքերը կը մերժէ։ Ինչու որ Աստուած թէ մեծ եւ թէ փոքր, թէ աստուածային ու թէ մարդկային բաներու մէջ, էականապէս անսխալական է․ ուստի եթէ Ս․ Գրոց մատենագիրներուն ազդած ու առաջնորդած է, հարկաւ կը հետեւի որ զանոնք ամէն նիւթերու մէջ սխալելու վտանգէն ազատ կացուցած ըլլայ։

60․ Նախընթաց դարուն քանի մը անկրօն մատենագիրները շատ աշխատեցան ցուցընելու որ Ս․ Գրոց մատենագիրները բնագիտութեան վերաբերեալ շատ սխալ կարծիքներ ունին․ բայց փուճ տեղ, մանաւանդ թէ որչափ բնագիտութիւնը յառաջ կ՚երթայ՝ այնչափ ալ նոյն իսկ փորձերէն յայտնի կ՚ըլլայ որ Ս․ Գրոց մատենագիրներուն բոլոր աս տեսակ նիւթերու վրայ խօսածը ճշմարտութենէ օտար բաներ չէ։ Արդ անհաւատներուն Ս․ Գրոց հակառակ աս տեսակ ծուռ ու անհիմն ձեռնարկութիւնները խափանելու եւ ցրելու համար, պատշաճ կը համարինք Անտոնիոս Մուրատորի իմաստուն հեղինակին խօսքերը յառաջ բերել, որն որ Վան չափաւորութեան խորհրդոց ըսուած գրքին Ա․ Դպրութեան մէջ ասանկ կ՚ըսէ․ “Երկու կտակարանի գրքերուն մէջն ալ շատ բան կայ՝ որ բնագիտութեան, աստղաբաշխութեան ու արտաքին պատմութեան կը վերաբերի։ Արդ՝ չարաչար կը մոլորի ով որ կը համարի թէ մարգարէք աս տեսակ ծանօթութեանց մէջ ծուռ ու սխալ կարծիք ունեցած ըլլան եւ անոր համար ալ չ՚ուզեր անոնց ըսածներուն հաւատալ, եւ կամ վէճ ու հակառակութիւն կը յարուցանէ անոնց ստութիւնը ցուցընելու հա-

մար, պատճառ բերելով թէ Աստուծոյ դիտաւորութիւնն ու կամքն ան չէր՝ որ մեր միտքն արտաքին գիտութիւններ ու հմտութիւններ տպաւորէ: Ստոյգ է որ աս տեսակ բաները փրկութեան հարկաւոր չեն, եւ ըստ ինքեան մտածեալ՝ հաւատոյ չեն վերաբերիր. բայց որովհետեւ աստուածային ազդեցութիւն ունեցող ու անսխալական մատենագիրներէ գրուած են, անոր համար անտեղի եւ ապօրինաւոր բան է մարգարէից վրայ կարծիքի երթալ, թէ մոլորած են կամ սուտ խօսած, ուստի նաեւ աս տեսակ բաներու եւ գրուածներու պէտք է որ ստուգութեամբ հաւտանք: Պէտք չէ ամենեւին ականջ կախել այնպիսիներուն, որոնք կը յանդգնին ըսել թէ սրբազան մատենագիրք փոքր ու փրկութեան չվերաբերած բաներուն մէջ կրնան տգիտութիւն կամ մոռացութիւն ունենալ: Քաւ լիցի որ Ս. Գրոց մէջ գտնուած քանի մը առերեւոյթ հակասութիւններն ու դժուարութիւնները վերցընելու եւ մեկնելու համար՝ այսպիսի յանդգնական միջոցի մը ձեռք զարնենք. ուր որ անդին ուրիշ այնչափ պատշաճ պատճառներ կրնանք գտնել, որոնցմով աստուածային Գրոց ճշմարտութիւնն ու հեղինակութիւնը մոլորութեան կամ ստութեան ազատէն կրնան զերծ պահուիլ,,:

61. Աստուծոյ ազդեցութիւնն ու առաջնորդութիւնը պէտք չէ Ս. Գրոց նաեւ բառերուն ու ոճին վրայ տարածել, ի բաց առեալ գուցէ քանի մը երեւելի մարգարէութիւնները, որովհետեւ Աստուծոյ խօսքին ծանօթութիւնը չիպահանջեր որ աստուածային ազդեցութեան գործողութիւնը՝ որն որ Ս. Գրոց գրուած ատենը հարկաւոր է, տարածուի նաեւ ամէն մէկ բառին ու ոճին վրայ: Ինչու որ ոճն ու բացատրութեան կերպը՝ մատենագրաց բերման թող տալով ալ, Ս. Գիրքը միշտ բան Աստուծոյ կը մնայ, ցորչափ որ մէջը գտնուած բաներն ու

վճիռները Աստուծոյ ազդեցութեամբն ու առաջնորդութեամբը գրուած են․ ինչպէս նաեւ թագաւորին մօտ համաձայն ու անոր առաջնորդելովը գրուած թուղթը՝ պաշտօնական կամ թագաւորական կ'ըսուի, թէպէտ թղթին ոճը՝ միայն գրագրին ըլլայ։ Իրօք ալ Ս․ Գրոց մէջ միշտ կը տեսնենք որ մատենագիրք ոճին ու ասութեան եղանակին մէջ, ամէն մէկն իր բնական հանճարին եւ ունեցած կըրթութեան կը հետեւի։ Այսպէս Եսայի թագաւորական ցեղէ ծնած եւ միշտ արքունական պալատին մէջ մեծցած ու կրթուած ըլլալով, իր ասացուածքին մէջ յայտնի կը ցուցընէ ծննդեան ու տոհմի ազնուականութիւնը։ Ասոր հակառակ՝ Ամովս հովուութենէ մարգարէութեան կանչուած ըլլալով, աստուածային բաները վերջին աստիճանի պարզ ոճով մը կը գրէ, եւ իր ուսկից յառաջ եկած ըլլալը՝ շատ տեղ իր գրքին մէջ կը ցուցընէ։ Նմանապէս Ս․ Յովհաննէս ալ, թէպէտ աստուածային խորհրդոց մէջ այնչափ բարձր կը թռչի՝ որ եկեղեցւոյ մատենագիրները զինքն արծուոյ կը նմանցընեն, ի վերայ այսր ամենայնի ոճին ու ասացուածքի կերպին մէջ՝ միշտ իր բնածին ռամկական պարզութիւնը կը պահէ ու կը յայտնէ․ բաց ի յայտնութեան գրքէն, զորն որ Աստուծոյ տուն տալովը գրած էր։ Իսկ Ս․ Պօղոս բանասիրական գիտութիւններու տեղեակ ու հմուտ ըլլալով՝ իր ճարտասանութիւնն ու գեղեցիկ ասութիւնն ամէն տեղ կը ցուցընէ։ Նոյն աստուածային գերբնական գործողութիւններն առաւելապէս եւս պէտք չէ տարածել Ս․ Գրոց թարգմանութիւններուն եւ ընդօրինակութեանց վրայ․ վասն զի թարգմանիչներուն եւ կամ օրինակողներուն անփութութեամբն ու անմտադրութեամբը յառաջ եկած են Ս․ Գրոց տեսակ տեսակ ընթերցուածները, նաեւ անուանց ու պատահական բաներու մէջ գտնուած սխալները։

62. Ս. Գրոց մէջէն ոմանք սկզբնաբար եբրայեցերէն, ոմանք քաղդէացերէն, ոմանք ալ յունարէն գրուած են: Բոլոր հին կտակարանը, ինչպէս վերը (Համ. 32) անցողակի զրուցեցինք, եօթանասուն թարգմանչաց ձեռքով յունարէն թարգմանուեցաւ, եւ մինչեւ հիմայ Եօթանասնից Թարգմանութիւն անուամբ Յունաց եկեղեցւոյն մէջ կը գործածուի: Ասոր վրայէն եղած է մեր հայերէն թարգմանութիւնն ալ, որուն վրայ մեծ գովեստով եւ զարմանքով կը խօսին Եւրոպացի գիտունք՝ որոնք Ս. Գրոց գիտութեան կը զբաղին: Քրիստոնէութեան սկիզբէն զանազան անձինք Ս. Գիրքը լատիներէն թարգմանեցին. բայց աս թարգմանութեանց մէջ ամենէն աւելի յարգի էր Վուլկադա (հրատարակած) ըսուած թարգմանութիւնը: Սակայն որովհետեւ իրարմէ օրինակուած օրինակները յաճախելով՝ ժամանակաւ մէջը շատ սխալներ սպրդած էին, ինչպէս ամէն տեղ կը պատահի, անոր համար Ե. դարուն մէջ Ս. Յերոնիմոս, որն որ հին լեզուներու խիստ տեղեակ էր, ուզեց Ս. Գիրքը նորէն լատիներէն թարգմանել: Աս բանս յաջողութեամբ ու դիւրութեամբ գլուխ հանելու համար Պաղեստին գնաց, եւ տեսնելով ան տեղուանքը՝ որոնք սրբազան պատմութեանց դաշտերն են, հմուտ ու բանիբուն Հրէից հետ խորհրդակցելով, անոնց հին մեկնութիւնները գիշեր ցորեկ կարդալով, աս բանիս վերաբերեալ ամէն ծանօթութիւնները ճիշդ ու որոշ ժողվեց առաւ: Ետքը թարգմանութեան ձեռք զարկաւ, ու բոլոր իր ճիգն ու ջանքը թափեց, որ իր թարգմանութիւնը՝ որչափ որ կարելի է ՚նէ՝ եբրայական սկզբնագրին հետ վերջին աստիճանի ճշդութիւն ու նոյնութիւն ունենայ: Արդ՝ եկեղեցին Ս. Յերոնիմոսին ըրած այս թարգմանութիւնն ըստ մեծի մասին իրեն սեպհականեց, թէպէտ հին թարգմանութենէ ալ քանի մը գիրքեր պահեց: Անստոյգ է թէ

Վուլկատայի օրինակին նոր կտակարանը որ հեղինակներէն սկզբնաբար լատիներէն թարգմանուած է։ Արդ եկեղեցւոյ գործածած լատիներէն Վուլկատա թարգմանութեան հեղինակութեան համար՝ պէտք է գիտնալ որ Տրիդենտեան Ս. ժողովքին Հարքը զանիկա ուրիշ ամէն թարգմանութիւններէն նախադաս ըրին եւ հրապարակական կոչմանց համար ուրիշ թարգմանութիւն գործածելն արգելեցին։ Բայց որովհետեւ այնչափ դարերու ընթացքին մէջ՝ անթիւ անհամար անգամ օրինակուելով՝ գրչագրաց սխալներ սպրդած մնացած էին, անոր համար Ս. ժողովքը հրամայեց որ սրբագրուին։ Ուստի Սիքստոս Ե. Կղեմէս Ը. եւ վերջապէս Ուրբանոս Ը. ծայրագոյն Քահանայապետներուն հրամանաւ, աս սրբագրութիւնը հին լեզուաց հմուտ ու գիտուն մարդիկներու ձեռք յանձնուեցաւ, որոնք լատինական, եբրայական ու յունական հին եւ հաւատարիմ Գրոց օրինակները բոլոր ժողվելով, Վուլկատան աղէկ մը քննեցին, համեմատեցին ու անոնց համաձայն սրբագրեցին։ Ետքէն աս սրբագրուած Վուլկատան Ուրբանոս Ը.ին հրամանաւը տպուեցաւ, եւ սաստիկ պատուէր դրուեցաւ որ լատինական Ս. Գիրք՝ միայն աս վերջի սրբագրութեան համեմատ տպուին։

Թէպէտ եւ աս թարգմանութիւնն այսպէս եկեղեցւոյ հեղինակութիւնն ունենալով, մէջը հաւատոյ ու բարի վարուց հակառակ մոլորութիւն եւ կամ սխալ բան մը չիկրնար գտնուիլ. ի վերայ այսր ամենայնի՝ նոյն իսկ սրբագրողները կը խոստովանին թէ յառաջուց մէջը գտնուած քանի մը ասացուածքի եղանակները, որոնք այնչափ ճիշդ չէին, եւ գրչագրաց քանի մը փոքր սխալները, մանաւոր այնպէս առանց սրբագրելու թողուցած են, որպէս զի չըլլայ թէ տհաճութեան ու տրտնջանաց առիթ տան անոնց՝ որոնք նոյներուն շատերը գրեթէ բերնուց գիտէին։

63. Ա. Գրքերէն ոմանք Նախնականք կամ առաջնականոնք, ոմանք ալ Երկրորդականք կամ Երկրորդականոնք կը կոչուին: Նախնականք կ'ըսուին անոնք՝ որոնք միշտ ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ աստուածային համարուած ու ընդունուած են. իսկ Երկրորդականք անոնք՝ որոնց վրայ երկայն ատեն նոյն իսկ հաւատացելոց մէջ խնդիր եղած էր ու աստուածային ըլլալնուն վրայ ոմանք տարակուսած էին, մինչեւ որ Տրիդենտեան ժողովքը եկեղեցւոյ հրապարակական վճռով, առաքելոց հիմնած եկեղեցիներուն աւանդութեան համաձայն, անոնց վրայ իր որոշումը տուաւ: Երկրորդական գրքերուն կարգն են Տովբիթայ, Յուդիթայ, Իմաստութեան, Սիրաքայ ու Մակաբայեցւոց երկու գրքերը, ինչպէս նաեւ Եսթերայ ու Դանիէլի քանի մը գլուխները: Իսկ Նոր կտակարանէն՝ Պօղոս առաքելոյն Եբրայեցւոց թուղթը, Յակոբոս առաքելոյնը, Յուդայինը, Պետրոսի երկրորդ թուղթը, Յովհաննու երկրորդ ու երրորդ կաթուղիկեայց թղթերը, նոյնպէս Յովհաննու Յայտնութեան գիրքը. ասոնցմէ զատ Մարկոսի, Ղուկայ ու Յովհաննու աւետարանէն քանի մը կտորներ: Ուրիշ մնացածներուն ամէնն ալ Նախնականք են: Հիմա քննենք թէ աս զանազանութիւնն ուսկից մտած է:

Հին կտակարանի նկատմամբ, Բաբելոնի գերութենէն ետքը Եզրաս հին կտակարանի այլեւայլ ցրուած գրքերն ասդիէն անդիէն ժողվելով կարգի դրաւ, եւ միայն աս հաւաքումն է՝ մեր մէջը Նախնական կոչուածը: Եզրի օրինակը տարածուելէն ետքը, ուրիշ քանի մը գրքեր կամ գրքերու մասեր ալ յայտնուեցան ու հաւաքուեցան: Դարձեալ աստուածային ազդեցութեամբ ուրիշ նոր գրքեր ալ գրուեցան, ինչպէս Սիրաք ու Մակաբայեցւոց երկու գրքերը, որոնց աստուածային ըլլալն առջիններուն պէս յայտնի ու աներկբայ է: Ի վերայ այսր ամե-

նայնի Պաղեստին գտնուող Հրեայք Եզրի կանոնն ամենեւին փոխել չուզելով, աս եօքէն յայտնուած կամ գրուած գրքերը, թէպէտ կը յարգէին, բայց Եզրի կանոնէն դուրս կը ձգէին։ Աս կերպով եւ զանազանութեամբ ալ՝ Հին կտակարանի գրքերը Պաղեստինու քրիստոնէից ձեռքն անցաւ։ Իսկ յունախօս եւ աղէքսանդրացի Հրէից Ս. Գրոց կանոնն առատ ու ընդարձակ էր, այնպէս որ անոնց մէջ նախնական եւ երկրորդական գրոց խտրութիւն մը ամենեւին չէր տեսնուեր, ինչպէս որ Հին քիշատակարաններէ կը ցուցուի։ Արդ առաքեալք աս կանոնին համաձայն յունարէն լեզուաւ հաւաքուած Ս. Գիրքը յանձնեցին հեթանոսներէն դարձող առջի քրիստոնէից, ինչպէս քրիստոնէից Հին ձեռագիր մատեաններուն մէջ յայտնի կը տեսնուի. եւ ասկից է որ առջի դարերուն թէ յոյն ու թէ լատին Ս. Հայրքը նախնական ու երկրորդական Ս. Գրքերն առ հասարակ առանց մէջերնին զանազանութիւն մ՚ընելու, նոյն յարգութեամբ ու պատուով իրենց գրուածներուն մէջ կը յիշատակեն ու անոնցմէ վկայութիւն ալ կը բերեն։ Թուանըմին եւ ուրիշ Ս. Գրոց մեկնիչներ մանաւոր աս փախճանաւ շինուած տախտակներով յառաջ կը բերեն ու Բ. դարէն սկսեալ՝ մինչեւ Ժ.Զ. դար, բոլոր Ս. Հարց՝ երկրորդական Ս. Գրոց վրայ տուած վկայութիւնները կը ցուցընեն։

Գանք հիմայ Նոր կտակարանին երկրորդական գրքերուն։ Ինչպէս վերը (Համ. 22) ըսինք, եկեղեցւոյ հաստատման առաջին երեք դարերուն մէջ Եւրոպայի ու Ափրիկէի հաւատացեալք չկրնալով դիւրաւ գիտնալ թէ առաքեալք մէկ քանի Ասիական եկեղեցեաց ինչ գրած ու խաւրած են, եւ փոխադարձաբար Ասիացւոց հաւատացեալքն ալ Եւրոպայի ու Ափրիկէի եկեղեցեաց նկատմամբ նոյն մթութեան մէջ ըլլալով, ամէն եկեղեցեաց մէջ

չէր կրնար Նոր կտակարանի գրքերուն կանոնին մէջ համաձայնութիւն կամ միակերպութիւն մ՚ըլլալ։ Բայց քրիստոնէական կանոնաւորեալ կեանք ու վարք ունենալու եւ փրկութեան հասնելու համար ամենեւին հարկաւոր չէր որ ամէն մասնաւոր եկեղեցին ամէն մէկ Ս. Գրոց վրայ որոշ ու յայտնի դրական ծանօթութիւն ունենար։ Ուստի եւ կը գտնուէին քանի մը գիրքեր, զորոնք շատ եկեղեցիներ իբրեւ աստուածային կ՚ընդունէին, որովհետեւ առաքելական աւանդութիւնն իրենց ծանօթ էր, ուր որ մէկ քանի եկեղեցիք այն առաքելական աւանդութիւնը տգիտանալով՝ նոյներն իբրեւ աստուածային չէին ընդունէր։ Նմանապէս Թէպէտ եկեղեցւոյ հովիւներն ամէն եղանակաւ կը ջանային ու կը զգուշանային աս գրքերուն ամբողջ ու անարատ պահպանութեան, բայց բոլորովին չէին կրնար արգելուլ որ հերետիկոսունք զանոնք չկրճատեն եւ ասդին անդին պակասաւոր օրինակներ չտարածեն։ Ինչպէս իրօք ալ Կերինթոս, Մարկիոն ու Եբիոն նոյն ամբարիշտ հնարքներուն ձեռք զարկած ու Գրքերուն մէկ քանին աղաւաղած էին, ըստ վկայութեան հին Ս. Հարց։ Դարձեալ օրինակողները սխալմամբ կրնային փոքր փոքր բաներ դուրս ձգել ու գրելու մոռնալ. անոր համար ալ յառաջագոյն կը պատահէր որ վրան վէճ կամ տարակոյս ծագած մասերը կամ հատուածներն ամէն օրինակներու մէջ չէին գտնուէր, զորոնք ետքէն աղէկ մը քննելով ու փնտռելով՝ յայտնի տեսնուեցաւ որ շատ հին, վաւերական ու գլխաւոր եկեղեցիներուն մէջ պահուած օրինակներն անոնց ամէնն ալ ամբողջ կը պարունակէին եւ ասոնց համաձայն ալ Վուլկատայի Թարգմանութիւնը սրբագրեցաւ։ Եւ Թէպէտ Դ. դարուն մէջ Կարքեդոնական ժողովքը, որուն մէջ ներկայ էին Ափրիկէի եպիսկոպոսաց մեծ մասը, Ս. Գրոց նոյն կանոնը, ինչպէս որ հիմակ ընդհանուր

եկեղեցւոյ որոշմամբն ունինք, առաքելական աւանդութենէ ցուցուց ու հաւատացելոց առջեւ դրաւ, եւ առանց Նախնական ու Երկրորդական կանոններու զանազանութիւն մ՚ընելու, առ հասարակ ամենուն համար ալ ըսաւ. “Ի հարց ընկալաք զայսոսիկ ընթեռնուլ յեկեղեցիս„. դարձեալ՝ թէպէտ աս Կարքեդոնական ժողովքին ըրած որոշումն Իննովկենտիոս ու Ս. Գելասիոս Քահանայապետներն ալ Ե. դարուն Հռոմէական ժողովքին մէջ եօթանասուն եպիսկոպոսաց ներկայութեամբ կրկնեցին, բայց հաւատացելոց առջեւ աստուածային հաւատքով հաւատալու չընծայեցին եւ ոչ ալ ամենուն ծանօթ եղած էր աս վերոյիշեալ կանոնը. անոր համար ուղղափառներէն ոմանք Ս. Գրոց թէ ամբողջ գրքերուն եւ թէ քանի մը մասերուն վրայ, որոնք ամէն օրինակներուն մէջ չէին գտնուեր, մինչեւ ԺԶ. դար առանց հերետիկոսութեան արատ մ՚ունենալու՝ կրնային տարակուսիլ:

Արդ թէպէտ Ս. Գրոց կանոնը, ան ամբողջութեամբ՝ որով հիմակ է, ի սկզբան ամէն հաւատացելոց ծանուցեալ չէր՝ առաքելական աւանդութեամբ վաւերացած. բայց Ափրիկէի եկեղեցիներուն մէջ՝ որոնք Ս. Մարկոսէն հիմնուած էին, միշտ կային ու կը պահուէին, ինչպէս նաեւ Հռոմայ եկեղեցւոյն մէջ, որն որ Ս. Պետրոս ու Պօղոս առաքեալներէն հիմնուած ու ամէն եկեղեցեաց մայր ու գլուխ է: Նոյնպէս Դոսիթէոս հերձուածող պատրիարքին՝ ԺԷ. դարուն, Երուսաղէմայ ժողովքին մէջ Բողոքականաց տուած պատասխանէն ալ յայտնի կ՚ըլլայ, որ նաեւ արեւելեան հերձեալ եկեղեցւոյն մէջն ալ Ս. Գրոց կանոնին վրայ՝ նոյն վերը զրցուած առաքելական աւանդութիւնը կար ու կը պահուէր: Ասոր համար ալ Տրիդենտեան ժողովքն առաքելական աւանդութեան համաձայն, որն որ միշտ ու անընդհատ պահուած էր Հռոմայ, Ափրիկէի ու նաեւ

արեւելեան եկեղեցիներուն մէջ, առաջնական ու երկրորդական կանոնաց զանազանութիւնը բոլորովին մէկ դի թող տալով, որոշեց ու հրատարակեց որ հնուցմէ ի վեր Կարքեդոնական ու Հռոմէական ժողովներուն մէջ յիշատակուած ամէն գրքերն ալ աստուածային են. եւ Քրիստոսէ ընդունած իր անսխալական հեղինակութեամբը սահմանեց ու ամէն հաւատացեալներն ալ պարտաւորեց որ աստուածային հաւատքով հաւատան Ս. Գրոց աստուածային ըլլալը, ըսելով. "Եթէ ոք զգիրս զայսոսիկ ամբողջ ըստ ամենայն մասանց իւրեանց, որպէս ինչ սովորութիւն էր յուղղափառ եկեղեցւոջ ընթեռնուլ, եւ որպէս ինչ ի հին լատին Վ––լկ–– օրինակին գտանիցի, իբրեւ զսուրբ եւ կանոնական ոչ ընդունեսցի, եւ զայսոսիկ աւանդութիւնս գիտութեամբ եւ կամակար արհամարհիցէ, եղիցի նզովեալ,,։ (Նիստ Դ։) Արդ ժողովքին աս վճռէն ետքը ուղղափառներուն մէջէն ամէն հակառակութիւնները դադրեցան ու անկից ետեւ՝ ա՛լ ոչ ոք կրնայ՝ առանց հերետիկոսութեան մէջ իյնալու՝ Վ––լկ––ային մէջ պարունակուած գրքերէն մէկը կամ անոնց մէկ մասը տարակուսի եւ երկբայութեան տակ ձգել։

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ.

Առաքելական աւանդութեան հեղինակութեան վրայ:

64. Ուղղափառաց ու Բողոքականաց մէջ յայտնութեան աղբիւրներուն նկատմամբ ի՞նչ զանազանութիւն կայ: Ի՞նչ է բանն Աստուծոյ աւանդեալ: — 65. Ինչո՞ւ համար միայն Ս. Գիրքը կանոն հաւատոյ չի՛կրնար ըլլալ: — 66. Ամէն մարդ Ս. Գիրքը կրնա՞յ հասկընալ: — 67. Աւանդութիւն ըսելով ի՞նչ կ'իմացուի: Աստուածային առաքելական աւանդութիւնն ի՞նչ հեղինակութիւն ունի: — 68. Աստուածային աւանդութիւնները քրիստոնէական կրօնին մէջ քանի՞ եղանակաւ կը ճանչցուին: — 69. Աս աւանդութեան վարդապետութիւնները փիլիսոփայական վիճաբանութեանց տակ կրնա՞ն իյնալ:

64. Ուղղափառաց ու Բողոքականաց մէջ աս երեւելի զանազանութիւնը կայ, որ Բողոքականք՝ մի միայն աղբիւր յայտնութեան կ'ընդունին, որն որ Ս. Գիրքն է, կ'ըսեն, եւ անիկա միայն լիուլի ու անվրէպ կանոն հաւատոյ կը դնեն: Իսկ ուղղափառք կ'ըսեն թէ միայն Ս. Գիրքն առանձինն առեալ՝ աղբիւր յայտնութեան չէ եւ ոչ ալ ըստ հետեւորդի բաւական ու կատարեալ կանոն հաւատոյ է. հապա յայտնութեան ուրիշ աղբիւր մը եւ հաւատոյ ուրիշ կանոն մը պէտք է ընդունիլ, որ է առաքելական աւանդութիւն կամ բանն Աստուծոյ աւանդեալ, որն որ ըստ ամենայնի մի եւ նոյն հեղինակութիւնն ունի՝ ինչ որ բանն Աստուծոյ գրեալ ունի նէ: Արդ պայծառ եղանակաւ մը աս ուղղափառ հաւատոյ վարդապետութիւնը մեկնենք: Յայտնութեան աղբիւր՝ աստուածաշունչ Ս. Գիրքը միայն չէ, ինչու որ ոչ բոլորովին եւ ոչ ըստ բաւականին կանոն հաւատոյ է: Նախ եւ յառաջ Ս. Գրքին մէջ Քրիստոսի ու առաքելոց ըրած վարդապետութիւններուն ամէնն ալ ամբողջ չեն պարունակիր: Աւետարանին մէջ շատ տեղ կը կարդանք որ Քրիստոս Տէրն մեր բոլոր Հրէաստանի գաւառները պտըտեցաւ եւ ա-

մէն տեղ շատ բաներ սորվեցուց ու քարոզեց [1]. բայց թէ ինչ սորվեցուց ու ինչ քարոզեց, անիկա աւետարանիչները չեն նշանակեր: Գործք Առաքելոցին մէջ կը կարդանք որ Քրիստոս Տէրն մեր յարութիւն առնելէն ետքը, քառասուն օր ստէպ առաքելոց կ'երեւար ու արքայութեան վրայ կը խօսէր [2]. բայց առաքեալք նոյներուն մէկ քանին միայն կը յիշեն: Սակայն որովհետեւ Քրիստոս առաքելոց հրամայած էր որ իր ամէն պատուիրանները բոլոր աշխարհք երթան քարոզեն, սորվեցընեն ու պահել տան. ուրեմն առաքեալք Ս. Գրքին մէջ չգրուած բաները՝ խօսքով եւ բերնով սորվեցուցին ու աւանդեցին: Աս տեսակ աւանդութիւններն, ինչպէս իրէն կողմանէ ալ յայտնի է, մի եւ նոյն յարգն ու ծանրակշռութիւնն ունին, ինչ որ Ս. Գրքին մէջ գրուածներն ունին նէ: Դարձեալ նոյն իսկ առաքեալք իրենց թղթերուն մէջ շատ տեղ կ'ըսեն որ հաւատացեալները կրթելու համար դեռ խօսելու շատ բան ունին, բայց գրով չեն ուզեր. այլ անձամբ բերնով, եկեղեցւոյ մէջ իրենց առջեւն ու ժողովներնուն մէջ: Գործք Առաքելոցը Պօղոս առաքելոյն վրայ կը պատմէ թէ ինչչափ աշխատութիւններով ու նեղութիւններով աւետարանը կը քարոզէր, ինչպէս հրէից ու հեթանոսաց հետ կը վիճաբանէր, ինչպէս հաստատութեամբ գիշեր ցորեկ հաւատացեալները կը խրատէր ու կը յորդորէր, մանաւանդ նոր ձեռնադրուած քահանաներն ու եպիսկոպոսները, որոնց Մելիտոնէ կղզին ժողված ատեն, “Քանզի ոչ խորշեցայ, կ'ըսէ, ի պատմելոյ ձեզ զամենայն կամս Աստուծոյ... յիշեցէք զի զերկեամ մի զցայգ եւ զցերեկ ոչ դադարեցի արտասուօք խրատել զմի մի իւրաքանչիւր” [3]: Եկեղեցւոյ հովիւներուն աս տեսակ քարոզներն ու խրատա-

1 Մատթ. Դ. 23. Մարկ. Զ. 7: 3 Գործ. Ի. 27. 31:
2 Գործ. Ա. 3:

բանութիւնները ստուգիւ շատ առատ եղած պիտ՚որ ըլլան. բայց Ս. Գրքին մէջ գրուած չեն:

Ասոնց դէմ Բողոքողաց բերած պատճառը՝ թէ Քրիստոսի ու առաքելոց բոլոր գլխաւոր վարդապետութիւնները Ս. Գրքին մէջ կը գտնուին եւ Ս. Գրքէն դուրս մնացածները հաւատոյ հարկաւոր մասունքներ չեն, բոլորովին փուճ խօսք է: Ինչու որ թէպէտ հարկաւոր չէ որ իւրաքանչիւր մարդ, առանձին առանձին՝ ամէն յայտնուած վարդապետութիւններուն յայտնի ու բացայայտ ծանօթութիւնն ունենայ, բայց մեծ ապիրատութիւն է աստուածային վարդապետութիւններուն մէջ զանազանութիւն դնել եւ թողուլ որ իւրաքանչիւր ոք իր քմացը համաձայն ուզածն ընդունի եւ ուզածը մերժէ. անպատշաճ է դարձեալ՝ Աստուծմէ յայտնուած վարդապետութեանց մէկ մասն առ հասարակ եկեղեցւոյ մէջ հարկաւոր չսեպելը, երբ որ գիտենք թէ Քրիստոս Տէրն մեր առաքելոց հրամայեց որ իր պատուիրաններուն չէ թէ մէկ երկուքը, հապա ամէնն ալ հաւատացելոց սորվեցընեն ու պահել տան[1]: Չկայ մէկը՝ որ կարենայ ուրանալ թէ խորհրդոց վաւերականութեան վերաբերող ծէսերը, նոր ծնած տղաքը մկրտելու վարդապետութիւնը եւ այլն, հարկաւոր բաներ չըլլան. ի վերայ այսր ամենայնի ասոնք բացայայտ կերպով Ս. Գրքին մէջ պարունակուած չեն:

65. Բայց դիցուք թէ կրօնի վերաբերած ամէն վարդապետութիւնները յայտնի ու որոշ կերպով Ս. Գրքին մէջ գտնուին. ի վերայ այսր ամենայնի թէ որ մէկը միայն Ս. Գիրքն իբրեւ հաւատոյ միակ կանոն բռնելու ըլլայ, հաւատոյ վէճերուն մէջ շատ տկար կ՚ըլլայ եւ Ս. Գրոց աստուածային ըլլալը ցուցընելու համար ամենեւին փաստ չիկրնար գտնել: Ինչու որ Ս. Գրքին աստուածային ըլլալը ցուցընե-

1 Մատթ. ԻԸ. 20:

լու համար՝ նոյն Ս. Գրքէն ցուցումներ ու վկայութիւններ չիկրնար յառաջ բերուիլ, որովհետեւ ասով սկիզբը կրկնելու փիլիսոփայական սխալանաց մէջ կ'իյնուի. իսկ ուրիշ կողմանէ ցուցման աղբիւր մը չ'ունենցուիր: Դարձեալ միայն Ս. Գիրքը չիկրնար մեզի յայտնել թէ ո՛ր գրքերը կանոնական են ու աստուածային, ո՛ր օրինակներն ամբողջ ու կատարեալ, որո՛նք խանգարեալ ու աղաւաղեալ են, ո՛ր թարգմանութիւնները վաւերական. եւ սակայն ասոնց ամենուն ծանօթութիւնը կրօնի ամբողջութեան համար հարկաւոր բաներ են: Ասկից յայտնի կ'երեւայ որ Ս. Գիրքը միայն կատարեալ կանոն հաւատոյ գնելու ըլլանք նէ, չենք կրնար հաւատոյ նիւթոց մէջ ո՛չ ստոյգ եւ ո՛չ ալ հաստատուն բան մ'ունենալ: Եւ ասկից յառաջ կու գայ որ Բողոքականաց գլուխն իր քմացը համաձայն երբեմն աս եւ երբեմն ան գիրքը Ս. Գրքին կանոնէն դուրս ձգած է, նոյնին խօսքերուն երբեմն աս ու երբեմն ան իմաստը տուած, ուզածին պէս ալ հաւատոյ մասունքներ սահմանած է: Իսկ իրեն հետեւողները հաւատոյ վարդապետութեան մէկնութեան մէջ անանկ անհաստատ գտնուած են, որ հռչակաւոր Բոսուէտ ԺԷ. դարուն մէջ մեծ գիրք մը լեցուց անոնց ունեցած հաւատոյ զանազան այլանդակ կարծիքները յառաջ բերելով:

66. Մ̀երը ըսածներնուս վրայ աս ալ աւելցնելու է՝ որ շատերը Ս. Գիրքը կարդալու անբաւական են, կարդացողներն ալ շատ տեղ չեն կրնար հասկընալ՝ բայց եթէ ուրիշ տեղաց հասկընալու լոյս մ'ընդունելով: Ուրեմն ասկից ալ կը հետեւի որ մինակ Ս. Գիրքը կատարեալ կանոն հաւատոյ չիկրնար ըլլալ: Ս. Գրքին անանկ դիւրաւ չհասկըցուիլն ալ անկից յայտնի է, որ նոյն իսկ առաքեալք Հոգին սուրբ չընդունած՝ Ս. Գրքին խօսքերը դժուարաւ կը հասկընային. անանկ որ հին կտակարանէն ու

Քրիստոսի անոնց խօսածներէն իր չարչարանք կրելիքը, մահն ու յարութիւնը չէին կրցած իմանալ[1]: Դարձեալ աւետարանն յայտնի կը ցուցէ որ Քրիստոս իր յարութենէն ետքը առաքելոց միտքը բացաւ որ կարող ըլլան Ս. Գիրքը հասկընալ. “Յայնժամ եբաց զմիտս նոցա իմանալ զգիրս„[2]: Ուրիշ տեղ մ'ալ կը ցուցէ. “Եւ սկսեալ ի Մովսիսէ եւ յամենայն մարգարէից, մեկնէր նոցա որ ինչ յամենայն գիրս գրեալ էր զնմանէ„[3]: Նմանապէս Գործք Առաքելոցին մէջ կը կարդանք որ Կանդակայ թագուհւոյն եթովպացի իշխանը, Եսայի մարգարէին Քրիստոսի վրայ ըրած մարգարէութիւնը չկրցաւ հասկընալ[4]: Ս. Պետրոս ալ իր թղթերուն մէջ կ'ըսէ որ Պօղոս առաքելոյն թղթերուն մէջ քանի մը դժուարաւ հասկըցուելու բաներ կան, որոնց վրայ տգէտներն ու անուսում մարդիկ չարաչար մեկնութիւններ կու տան, որոնցմով իրենց հոգւոյն ալ կորստեան մեծ պատճառ կ'ըլլան[5]: Ս. Օգոստինոս իրեն համար կ'ըսէր թէ “Ս. Գրքին մէջ չգիտցած բաներս աւելի շատ են, քան թէ գիտցածներս„: Դարձեալ՝ Ս. Գրիգոր Նարեկացին ի մեկնութեան երգոց այսպէս կ'ըսէ. “Ի համարելն թէ հասի, եւս առաւել գիտացի զիս հեռի ի հասողութենէն, զի ի տեսանելն զարեգակն ճշմարիտ ի ձեռն լուսոյն, ծանեայ թէ որչափ հեռի եմ ի գիտութենէն„: Ս. Ներսէս Շնորհալի իր Յամայք գրած թղթին մէջ, առանձինն կերպով իր ազգայինները կը յորդորէ ու գեղեցիկ այլաբանութիւններով կը խրատէ որ Ս. Գիրքն օգտակարապէս կարդան. չըլլայ որ, կ'ըսէ, տգիտութեամբ ու արհամարհութեամբ անոր իմաստներուն ծածուկ զօրութեանց չկրնալով թափանցել՝ զանազան թիւր իմաստով եւ ի նպաստ

1 Ղուկ. ԺԸ. 34:
2 Անդ. ԻԴ. 45:
3 Անդ. ԻԴ. 27:
4 Գործ. Ը:
5 Բ. Պետ. Գ. 16:

մոլորութեանց մեկնեն, որով իրենց հոգւոյն մեծամեծ վնասներ հասցընեն. ապա թէ ոչ՝ աւելի աղէկ է որ, կ՚ըսէ, այսպիսիներն անմեղութեամբ տգէտ մնան՝ քան թէ մոլար իմաստութեամբ իրենք զիրենք կորստեան վիհը կործանեն: "Լաւ էր նոցա ոչ բնաւ ճանաչել զգիրս, այլ կեալ անմեղութեամբ ընդ տգէտս եւ ոչ կորնչել, քան թէ մոլար գիտութեամբ անկանել ի վիհն կորստեան,,[1]: Նաեւ ուրիշ շատ Ս. Հարք ու մեկնիչք կը խոստովանին որ Ս. Գիրքը հասկընալը շատ դժուարին է, անոր համար ալ թէ սորվելու եւ թէ ուրիշներուն մեկնելու համար բոլոր կեանքերնին ծախած են: Բայց չենք կրնար ասոր համար ըսել որ Ս. Գիրքն անկատար եղած ըլլայ. հապա ըսելու ենք որ Աստուած Ս. Գիրքն առաքելոց ձեռքով հաւատացելոց անոր համար չտուաւ՝ որ ամէն մարդ անկից իրեն զատ կրօն մը շինէ, այլ իբրեւ աստուածային աւանդ՝ եկեղեցւոյ յանձնուեցաւ, որպէս զի վարդապետութեան մէջ՝ հոգւոյն սրբոյ օգնականութեամբ իրեն կանոն մ՚ունենայ: Մանաւանդ որ Ս. Գրոց մէջ եղած նիւթերուն բարձրութիւնը, նոյներն առակով ու ձեւերով յայտնելու սովորութիւնը եւ նոյն իսկ իր հնութիւնը հարկաւ հասկընալու շատ դժուարութիւններ կը պատճառեն:

Պարձեալ Ս. Գիրքը չարաչար մեկնութեանց ենթակայ կ՚ըլլայ, թէ որ ամէն մէկուն մտքին թող

1 "Եւ ըստ որում զմի եւ զնոյն սուսեր ոմանք բարւոք ի կիր արկանեն ընդդէմ թշնամեացն նոցա զինելով եւ ոմանք ի չարն առ սիրելիս կամ ընդ անձին նոցա վարելով. զայն է տեսանել եւ ի բանս աստուածաշունչ գրոց: Զի որք իմաստութեան հոգւոյն գիտեն քննել եւ իմանալ զմիտս բանին՝ որ ի նոսա, լուսոյ եւ կենաց լինին առիթ քննողաց նոցա . . . : Իսկ որք զկերպարանս բանին միայն ընթեռնուն ի գիրս եւ զզօրութիւն մտացն ծածկելոց ոչ կարեն ճանաչել ուղղապէս, վասն ոչ աշխատելոյ ուսմամբ ի նոսա, այլ ծեքեն զբանն ըստ թիւր եւ տկար իւրեանց իմացուածոցն եւ կարծեն յանձինս եթէ գիտեմք. լաւ էր նոցա . . .,,: Շնորհ. Թուղթ. Ընդ. Պետրոս. Եջ 232:

տրուելու ըլլայ։ Ասիկա յայտնի եղանակաւ մը կը տեսնենք մէկ մէկու հակառակ եղած հերետիկոսութիւններու վրայ, որոնց ամէնն ալ իրենց մոլորութիւնները մի եւ նոյն Ս. Գրքին վկայութեամբ հաստատել կը ջանան։ Ասկից կ'երեւայ ուրեմն որ Ս. Գիրքն իբրեւ ստոյգ բան Աստուծոյ ճանչնալու, զանիկա մեկնելու եւ աղէկ գործածելու համար՝ հարկաւ պէտք է հաւատոյ ուրիշ կանոն մ'ընդունիլ։ Բայց աս կանոնը չիկրնար մարդկային միտքն ըլլալ, ինչու որ Ս. Գրոց մէջ կայ շատ բան՝ որ մտքին զօրութենէն վեր է, շատն ալ եղած կամ գործուած բաներու կը վերաբերին, որոնց մէջ միտքն առանց նիւթական փորձ ու հետեւութիւն մը տեսնելու՝ բան մը չիկրնար հաստատել։ Ուրեմն աս երկրորդ հաւատոյ կանոնն ու յայտնութեան աղբիւրն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Աւանդութիւնը։

67. Աւանդութիւն ըսելով՝ կ'իմանանք հաւատոյ ու բարուց վերաբերեալ այն վարդապետութիւնները, որոնք Ս. Գրքին մէջ գոնէ որոշակի չեն գտնուիր, հապա առաքեալք կենդանի ձայնիւ կամ բերնով միայն աւանդած են առջի հաւատացելոց ու իրենց անմիջական յաջորդներուն, ասոնք ալ իրենց յաջորդներուն, եւ այսպէս յառաջ երթալով։ Աս աւանդութիւնն եղած է թէ կենդանի քարոզութեամբ ու խրատաբանութեամբ, թէ եկեղեցական սովորութիւններով եւ թէ այնչափ տարիներէ վեր պահուած Ս. Հարց գրուածներով։ Աս նուիրական աւանդութիւնն երեք կարգ կը բաժնուի. Ա. Աւանդութիւն աստուածային-առաքելական, Բ. Աւանդութիւն պարզապէս առաքելական, Գ. Աւանդութիւն եկեղեցական։ Աստուածային-առաքելական աւանդութիւն կ'ըսուի հաւատոյ ու բարուց այն վարդապետութիւնը՝ զորն որ առաքեալք կամ Քրիստոսի բերնէն (մարդկանց մէջ դեռ կենցաղավարած ժամանակ) եւ կամ ուրիշ ճամբով մը

երկնաւոր յայտնութեամբ ընդունեցան եւ բերնով, քարոզութեամբ ու խրատաբանութեամբ հաղորդեցին իրենց հիմնած եկեղեցիներուն: Պարզ առաքելական աւանդութիւն կ՚ըսուի ան վարդապետութիւնը կամ սովորութիւնը, որն որ անմիջապէս ուղղակի Աստուծմէ մեզի տրուած կամ աւանդուած չէ, այլ միայն առաքեալներէն՝ որոնք եկեղեցւոյ առաջնորդն ու հովիւն էին: Այսպիսի աւանդութենէն հաւատոյ մաս մը յառաջ եկած չէ, ինչու որ արարած մը կարողութիւն չունի սահմանելու հաւատոյ վարդապետութիւն՝ որն որ աստուածային յայտնութեամբ կը ճանչցուի. հապա այնպիսի աւանդութիւններ են, որոնք բարուց ու հրահանգաց կը վերաբերին: Աս տեսակ առաքելական աւանդութեան կը վերաբերի, օրինակի համար՝ քառասնորդական պահքը, շաբաթ օրը սուրբ պահելու հրամանին՝ կիրակի օրուան փոխադրուիլը եւ այլն: Իսկ եկեղեցական աւանդութիւն ան է, որուն սկիզբն առաքեալներէն ետքն է: Աս ալ նմանապէս հրահանգաց ու ծէսերու վերաբերեալ բաներ միայն կը պարունակէ:

Կան աստուածային առաքելական աւանդութիւններ կամ բան Աստուծոյ աւանդեալ, որոնք մի եւ նոյն հեղինակութիւնն ունին՝ ինչ որ բանն Աստուծոյ գրեալ ունի նէ: Ասիկա նախ եւ յառաջ անկից յայտնի է որ քրիստոնէական կրօնը պինտ յառաջ աւանդութեամբ հիմնուած է. որովհետեւ Քրիստոս Տէրն մեր հաւատքի վերաբերեալ բան մը գրած չէր, ոչ տուն տուած էր, ոչ ալ գրել պատուիրած. այլ բերնով միայն առաքեալներուն սորվեցուցած ու կրթած էր, եւ անոնց պատուիրած էր որ իր վարդապետութիւնը չէ թէ գրեն՝ հապա քարոզեն, ամենուն ալ սպառնալով որ յաւիտենական պատիժ կ՚ընդունին թէ որ նոյն քարոզութեան չհաւատան: “Քարոզեցէք աւետարանն ամե-

նայն արարածոց․ որ հաւատայ եւ մկրտիցի՝ կեցցէ, եւ որ ոչն հաւատայ՝ դատապարտեսցի„ [1] : Իրօք ալ աւետարանին բանիւ քարոզութիւնը՝ Քրիստոսի պատուիրանին համաձայն՝ նոյն քարոզութեան գրուելէն յառաջ էր․ անանկ որ դեռ աւետարանը չգրուած՝ արդէն առաքեալք շատ եկեղեցիներ հիմնած էին․ վասն զի յայտնի է որ Ս․ Մատթէոս՝ որն որ աւետարանագիրներուն մէջ առաջինն է, իր աւետարանը Քրիստոսի համբարձումէն գրեթէ ութը տարի ետքը գրած է, իսկ մեկայնոնք աւելի ետքը՝ երբ որ մինչեւ նոյն ատեն բերնով սորվեցուցածնին՝ աշխարհքիս ուրիշ կողմերն ալ պիտ՚որ տարածէին, իրենց քարոզած վարդապետութիւնները համառօտելով գրեցին : Բայց ասով իրենց տարածած վարդապետութեան նուազութիւն մը չըերին : Իսկ Ս․ Անդրէաս, Ս․ Փիլիպպոս եւ ուրիշ առաքեալք իրենց բերնով միայն ըրած քարոզութեամբ ու խրատաբանութեամբ շատանալով՝ գրուած բան մը չթողուցին : Արդ եթէ աւանդութիւններն արժէք մը չունին, եւ եթէ նոյն հեղինակութիւնը չունին՝ ինչ որ բանն Աստուծոյ գրեալ ունի, պէտք է ուրեմն ըսել որ առաքեալներէն ոմանք, մանաւանդ նոյն ինքն Յիսուս Քրիստոս, աւետարանի քարոզութեան մէջ իրենց պաշտօնն աղէկ չկատարեցին, որն որ քրիստոնեայ մը չիկրնար ըսել : Ուրեմն ոչ ոք կրնայ ուրանալ որ աստուածային աւանդութիւններ կան ու հեղինակութիւն ունին : Դարձեալ Ս․ գրքերէն ոմանք, ինչպէս են Ծննդոց գիրքն ու Ս․ Ղուկայ աւետարանն եւ ուրիշ քանի մը գրքեր, աւանդութենէ առնուած ու գրուած են : Արդ թէ որ աւանդութիւնը հեղինակութիւն մը չունի, ուրեմն աս տեսակ գրքերուն հեղինակութիւնն ալ պէտք է որ ուրանանք :

Ասկից զատ՝ նոյն իսկ աւետարաններն եւ ուրիշ

1 Մարկ․ ԺԶ․ 14․ 15․

առաքելական գրուածները կը ցուցընեն մեզի որ աստուածային վարդապետութեանց ամէնն ալ Ս. Գրքին մէջ չեն պարունակիր: Այսպէս Քրիստոս Տէրն մեր յետին ընթրեաց ժամանակ առաքելոց ըրած խօսակցութեան մէջ կը զրուցէ. "Դեռ բազում ինչ ունիմ ասել ձեզ, այլ ոչ կարէք հանդուրժել այժմիկ"[1]: Եւ Գործք Առաքելոցին առաջին Գլխոյն մէջ այսպէս կը կարդանք. "Յաւուրս քառասուն երեւել նոցա եւ ասել վասն արքայութեան Աստուծոյ"[2]: Եւ սակայն Քրիստոսի ըրած աս խօսակցութեանց խիստ քիչերը գրով աւանդուած են. իսկ մնացածներն առաքեալք բերնով աւանդած են հաւատացելոց: Այսպէս նաեւ Ս. Պօղոս կ'ըսէ. "Պինդ կալարուք զաւանդութիւնն՝ զոր ուսարուք եթէ բանիւ եւ եթէ թղթով մերով"[3]. ուր եթէ եթէ շաղկապը կը ցուցընէ որ խօսքերն ու թղթերը մի եւ նոյն հեղինակութիւնն ունին: Դարձեալ կրօնի մէջ շատ էական բաներ կան, որոնք Ս. Գրոց մէջ յայտնի չեն պարունակուիր. ինչպէս են աս շատերուն մէջէն՝ քանի մը խորհրդոցնիւթերն ու կերպերը: Եւ որովհետեւ, ինչպէս վերը զրուցածներնէս յայտնի է, առանց աւանդութեան՝ ոչ կանոնական գիրք կրնանք ունենալ, ոչ անոնց վաւերականութիւնը գիտնալ եւ ոչ ալ Ս. Գրոց ուղիղ ու ճշմարիտ իմաստը կրնանք որոշել, անոր համար թէ որ աւանդութեան անտարակուսելի հեղինակութիւնը չենք ընդունիր, անկատար կրօն մը կ'ունենանք, կամ լաւ եւս՝ ամենեւին կրօն մը չենք ունենար: Ասոր համար քրիստոնէութեան առջի ժամանակները, ինչպէս սուրբ Հայրց գրուածներէն ու ժողովոց գործքերէն յայտնի է, միշտ ամէն հաւատացեալք աւանդութիւնը նոյն յարգութեամբ ու պատուով կ'ընդունէին՝ ինչ յարգութեամբ որ կ'ընդունէին

1 Յովհ. ԺԶ. 12:
2 Գործ. Ա. 3:
3 Բ. Թեսաղ. Բ. 14:

զբանն Աստուծոյ գրեալ. եւ երբ որ Արիոս, Մակեդոն ու Նեստոր հերետիկոսները Ս. Գրքին իմաստը՝ իրենց հերետիկոսութիւնները հաստատելու համար թիւր մտքերու կը տանէին, ժողովներու մէջ ժողվուած եպիսկոպոսները զիրենք խայտառակելու եւ ըսածնին մերժելու համար եկեղեցիներուն առաքելական աւանդութեան կը դիմէին, որ անով կարող ըլլան վիճի տակ եղած նիւթերուն վրայ Ս. Գրքին բուն ուղիղ իմաստն որոշել. ինչպէս որ կը վկայեն Ս. Աթանաս, Սոզոմենոս ու Թէոտորետոս: Ս. Իրենէոս ալ՝ որն որ առաքելոց մերձաւոր աշակերտներէն մէկն էր, հերետիկոսաց դէմ գրած Գ. Գրքին մէջ կ՚ըսէ. "Թէ որ բանի մը վրայ խնդիր ելլելու ըլլայ, պէտք չէ՞ մի դիմել հին եկեղեցիներուն՝ որոնց մէջ առաքեալք կենցաղավարած են, եւ անոնց աս խնդիրներուն վրայ ստոյգ եւ հաստատուն վճիռներ տուած են: Թէ որ առաքեալք ամենեւին բան մը գրով թողուցած չըլլային, պէտք չէ՞ր մի որ աւանդութեան կարգին ետեւէ երթայինք, զորն որ առաքեալք յանձնած են եկեղեցիներուն վրայ իրենց դրած առաջնորդաց": Ուրեմն յայտնի կրնանք զրուցել որ յայտնեալ կրօնը, միայն աւանդութեամբ՝ առանց Ս. Գրոց կրնայ պահուիլ, ինչպէս որ իրօք ալ երկայն ժամանակ մինչուկ Մովսէս պահուեցաւ ու քիչ մը ժամանակ ալ աւետարանական օրինաց մէջ. բայց առոր հակառակ կրօնը՝ գրուածքով միայն առանց աւանդութեան չիկրնար մնալ: Անանկ որ նոյն իսկ առջի նահապետաց երկայնակեաց ըլլալուն պատճառը՝ աս աւանդութիւնը կը համարուի, ինչպէս որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ գեղեցիկ կը խորհրդածէ իր վարդապետութեան մէջ[1]:

68. Աստուածային աւանդութիւնները քրիստոնէական կրօնի մէջ երեք եղանակաւ կը ճանչցուին:

1 Ագաթ. Ցպ. Վենետ. Էջ. 220, 221.

նախ՝ եկեղեցիներուն հաստատուն ու միակերպ վարդապետութենէն, որուն սկիզբը մինչեւ առաքելոց ժամանակը կ'երթայ կը հասնի. եւ գլխաւորաբար ան եկեղեցիներուն վարդապետութենէն, որոնք ուղղակի եւ անմիջապէս առաքեալներէն հիմնուած են. ինչպէս է Երուսաղեմայ եկեղեցին՝ որն որ Ս. Յակոբոսէն հաստատուած է, Աղեքսանդրեայ եկեղեցին՝ որն որ Ս. Մարկոսէն հիմնուած է, Անտիոքայ ու Հռոմայ եկեղեցիները՝ որոնց հիմնադիր եղած է Ս. Պետրոս, Յունաստանի ու փոքր Ասիայի եկեղեցիները՝ որոնք Ս. Պօղոսէն ու Ս. Յովհաննէսէն հիմնուած են, եւ այլն: Ինչու որ ամենաստոյգ է թէ առաքեալք՝ ժամանակին պարագայից համաձայն՝ ամէն բանի մէջ փութով աղէկ կրթեցին իրենց անմիջական յաջորդները՝ զորոնք եպիսկոպոս ձեռնադրած էին, եւ նորանոր խորթ վարդապետութիւններէն զանոնք աղէկ զգուշացուցին, ինչպէս յայտնի է ուրիշ տեղերէն զատ՝ նաեւ Ս. Պօղոսի խօսքէն, որն որ Մելիտինէ գտնուած ատեն եպիսկոպոսաց խօսեցաւ, ինչպէս նաեւ առ Տիմոթէոս եւ առ Տիտոս գրած թղթերէն: Դարձեալ ստոյգ է որ առաքելոց աս մերձաւոր յաջորդները՝ որոնք առաքեալներէն այնպիսի ծանր պաշտօնի համար ընտրուած էին, ամենայն հաւատարմութեամբ պահեցին իրենց աւանդուած հաւատոյ աւանդը, եռանդեամբ իրենց յաջորդներուն հաղորդեցին եւ ետքը գրեթէ ամէնն ալ աս աւանդին համար մարտիրոսութիւն կրեցին: Եւ որովհետեւ շատ դարեր վերոյիշեալ եկեղեցիներուն մէջ եպիսկոպոսաց յաջորդութիւնն ամենեւին չդադրեցաւ, անոր համար հարկաւ կը հետեւի ուրեմն որ Աստուծմէ աւանդուած վարդապետութիւններն ամբողջ ու անարատ պահուեցան անոնց մէջ, մանաւանդ որ եկեղեցւոյ հալածման առջի դարերուն մէջ զանազան գաւառներ եպիսկոպոսներէն մասնական ժողովներ գումարեցան՝ առաքեալներէն

աւանդուած վարդապետութիւններուն վրայ խօսելու համար։

Երկրորդ՝ աւանդութիւնք կը ճանչցուին նոյն եկեղեցիներուն անընդհատ ու միակերպ սովորութենէն, որով առաքելոց քարոզած աստուածային աւանդութիւններն՝ իբրեւ կենդանի ու միշտ մնայուն յիշատակաւ մը պահուեցան։ Իսկ աս սովորութեան հեղինակութեան համար՝ նոյնը կ՚ըսենք, ինչ որ վերը վարդապետութեան վրայ ըսինք։ Աս աւանդութեամբ կը գտնենք շատ հաւատոյ ճշմարտութիւններ, որոնք Ս. Գրքին մէջ որոշ եղանակաւ մը չեն պարունակիր. զոր օրինակ խորհրդոց եօթն ըլլալը, սրբոց պաշտամունքը, նաեւ հերետիկոսէ մը տրուած մկրտութեան վաւեր ըլլալը, եւ այլն. որոնց մէջ՝ իրարմէ շատ հեռաւոր եկեղեցիներուն միակերպութիւնը միայն բաւական է ցուցընելու թէ ամենուն մէջ գտնուած աս հասարակ սովորութիւնը՝ քրիստոնէական կրօնին սկիզբէն սկսած է։

Երրորդ՝ Ս. Հարց գրուածներէն, մանաւանդ անոնց՝ որոնք առաքելոց անմիջական աշակերտներն էին կամ նոյն առաջին աշակերտներէն սորված. ինչպէս են, Ս. Իգնատիոս Աստուածազգեաց, Ս. Կղեմէս, Ս. Պօղիկարպոս, Ս. Հերմաս, որոնք առաքելոց անմիջական աշակերտքն էին. նոյնպէս Ս. Յուստինոս, Ս. Իրենէոս եւ Ս. Թէոփիլոս անտիոքացին, որոնք առաջին աշակերտներէն անմիջապէս ետքն էին. ասոնց ետեւէն կու գան հետեւեալ դարերուն սուրբ անձինքը՝ որոնք աստուածային բաներու շատ տեղեակ էին եւ առաջին Ս. Հարց աւանդած առաքելական վարդապետութիւններն ամենայն հաւատարմութեամբ կը քարոզէին։ Ըսածներէս կը հետեւի որ աւանդութիւնն ինչպիսի ապահով եւ ուղիղ ճամբայ է առաքելոց բերնով հաղորդուած աստուածային վարդապետութիւնները ճանչնալու։

69. Արդ որովհետեւ աս վարդապետութիւնները՝

ոչինչ եղանակաւ կրնան փիլիսոփայական վիճաբանութիւններու նիւթ ըլլալ, հապա միայն աստուածային հեղինակութեան վրայ հաստատուած հաւատոյ նիւթեր են, որոնք հաւատարիմ վկաներու ձեռքով մեզի կը հաղորդուին, անոր համար պէտք էր որ աստուածային իմաստութիւնն՝ աս հաղորդութեան ճամբուն տար այն ստուգութեան նշանները, որոնցմով ուրիշ ինչ եւ իցէ գործքի մը վրայ աներկբայ ու անկասկած կրնանք ըլլալ: — Իրօք ալ Աստուծոյ կարգադրութեամբն այսպէս եղած է: Ինչու որ յայտնի է թէ ան ատեն վստահութեամբ կը հաւատանք անցած գացած դէպքերուն ու պատմութիւններուն, երբ որ մեզի հասած կ՚ըլլան չընդմիջահատեալ վկաներով՝ որոնց առաջինը պատմուած բաներուն ժամանակակից կ՚ըլլայ. եւ կամ երբ որ հրապարակական բաներ են ու ժամանակակիցներէն կամ շատերէն մէկտեղ միակերպ ու համաձայն կը պատմուին, հասարակաց յիշատակարաններու մէջ կը գտնուին կամ գրքերու մէջ կը յիշատակուին: Արդ պատմական դէպքերու կը վերաբերի նաեւ աս կամ ան վարդապետութեան՝ Քրիստոսէն քարոզուած ու առաքեալներէն տարածուած ըլլալը: Աս գործքն ալ ստուգութեան ամէն նշաններով ունինք: Նախ եւ յառաջ հրապարակական է, որովհետեւ Քրիստոսի վարդապետութիւնը չէ թէ առանձին գաւառի մը կամ ազանդի մը մէջ գոցուած մնաց, հապա առաքելոց ժամանակէն մինչեւ հիմայ միշտ հրապարակաւ քարոզուեցաւ: Աս գործքերուն առջի վկաներն՝ եղածներուն ժամանակակից են. իրենց յաջորդներն ալ երեւելի ու հեղինակութիւն ունեցող մարդիկ են, այս ինքն եկեղեցւոյ հովիւները, որոնց պաշտօնն էր՝ ուրիշներուն ալ սորվեցընել իրենց նախորդներէն սորված վարդապետութիւնները, որոնց համար նաեւ դատաւորներու առջեւ երդմամբ չափ իրենք

զիրենք կը պարտաւորէին, ու առանց ուրիշներուն առջեւ անմիջապէս իմացուելու եւ խայտառակուելու՝ չէին կրնար անոնց մէջ սխալ մը խոթել. աս տեսակ վկաներու յաջորդութիւնն առաքելոց ժամանակէն մինչեւ հիմակ անընդհատ տեւեց: Վերջապէս շատ մշտնջենաւոր յիշատակարաններ, առաքելոց ու Ս. Հարց գործքեր, հաւատոյ հանգանակներ, ժողովոց վճիռներ ու եկեղեցւոյ հրապարակական ծէսեր՝ աս վարդապետութեան վկայութիւն ու հաստատութիւն կու տան եւ միշտ զանիկա մեզի կը յիշեցընեն: Քրիստոսի վարդապետութեան համար եղած աւանդութեան ստուգութեան վրայ՝ ասոնցմէ աւելի բանի մը չէինք կրնար բաղձալ: Ուրեմն եկեղեցին աս երկու գանձերն ունենալով, այս ինքն՝ զբանն Աստուծոյ գրեալ եւ զբանն Աստուծոյ աւանդեալ, ամէն հաւատացելոց փրկութեան ապահով ճամբան կը ցուցընէ:

ԳԼՈՒԽ Զ.

Քրիստոսի եկեղեցին։

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա.

Թէ Քրիստոսի եկեղեցին ինչ է եւ ինչ իրաւունքներ ու արտօնութիւններ ունի։

70. Քրիստոսի եկեղեցին ի՞նչ է. ի՞նչ արտօնութիւններ ունեցան առաքեալք եւ հետեւապէս անոնց յաջորդները։ — 71. Ուսուցանող եկեղեցին ո՞րն է եւ կրնա՞յ մի հաւատոյ ու բարուց նկատմամբ սխալիլ։ — 72. Հերետիկոսք՝ եկեղեցւոյ անսխալութեան վրայ ուղղափառաց բերած պատճառներուն դէմ ի՞նչ կ՚ըսեն. անոնց դէմ ի՞նչ պատասխան կը տրուի։ — 73. Բերած ընդհանուր ցուցումներդ մասնաւոր գործքերու ալ կրնա՞ս մի մերձեցընել։ — 74. Աս բերած ցուցումներէդ ի՞նչ կը հետեւի հաւատոյ ու բարուց վերաբերեալ բաներու նկատմամբ. աս նիւթերուն մէջ պէտք է մի եկեղեցական առաջնորդներէն կառավարուիլ ու հովուիլ։ — 75. Եկեղեցին՝ առաքինութեան վախճանին ու յաւիտենական փրկութեան վրայ օրէնքներ տալու եւ հաստատելու, հաւատոյ ու բարուց վերաբերեալ վէճերը կամ խնդիրները վճռելու եւ որոշելու իշխանութիւն ունի՞։ — 76. Եկեղեցւոյ աս հեղինակութիւնը միայն ընդհանրական ժողովքի՞ մէջ՝ չէ՞ նէ ցրուեալ ու սփռեալ եկեղեցւոյ վրայ ալ կայ։

70. Երբ որ եկեղեցի Քրիստոսի կ՚ըսենք, ընդհանուր եւ կամ ընդարձակ մտօք կ՚իմանանք հաւատացելոց ան բազմութիւնը կամ ժողովքը, որոնք մի եւ նոյն առաքելական վարդապետութիւնը կամ հաւատքը կը դաւանին, եւ հպատակ ու հնազանդ են եկեղեցւոյ տեսանելի գլխոյն, այսինքն՝ Հռոմայ Քահանայապետին, որն որ երկրի վրայ Քրիստոսի փոխանորդն է։ Իսկ ճիշդ ու սեղմեալ մտօք առեալ՝ կ՚իմանանք եպիսկոպոսաց խումբը, որոնք նմանապէս նոյն առաքելական հաւատքը կը դաւանին ու նոյն Հռոմայ Քահանայապետին հետ միացեալ են։ Աս ճիշդ ու սեղմեալ մտօք առեալ եկեղեցւոյ

վրայ կ՚ըսենք թէ սուրբ ու հոգեւոր բաներու մէջ՝ վերին ու գերագոյն իշխանութիւն ունի։ Քրիստոս Տէրն մեր հաստատած է նոյն խումբը կամ սրբեցընելու եւ կառավարելու սուրբ ատեանը՝ որն որ աստուածային զօրութեամբ, եկեղեցւոյ հովիւներուն մէկ մէկու յաջորդելովը, մինչեւ հիմակ առանց ամենեւին դադրելու պահուած է եւ մինչուկ աշխարհքիս վերջն ալ պիտի պահուի։ Արդ Քրիստոս Տէրն մեր տասուերկու առաքեալ ընտրեց ու սահմանեց որ իր վրայ վկայութիւն տան եւ հաւատացելոց վարդապետ ու առաջնորդ ըլլան, եւ ըսաւ անոնց. "Որպէս առաքեաց զիս Հայր եւ ես առաքեմ զձեզ. գնացէք այսուհետեւ աշակերտեցէք (կամ ուսուցէք) զամենայն հեթանոսս,,: Եւ որովհետեւ ուզած էր որ իրմէ աւանդուած կրօնը, ինչպէս որ հաստատուած էր նէ՝ նոյն եղանակաւ մինչուկ աշխարհքիս վերջը տեւէ, նաեւ իր մշտնջենաւոր օգնութիւնն ու մօտաւորութիւնը խոստացած էր եկեղեցւոյ հովիւներուն՝ հաւատացեալները սրբեցընելու եւ զանոնք կառավարելու. անոր համար առաքելոց իշխանութիւն տուած էր միանգամայն որ սըրբեցընելու եւ կառավարելու պաշտօնին հարկաւորութեան համար իրենց յաջորդներ ընտրեն. եւ իրենց աս ընտրութեան իշխանութիւնը՝ նաեւ յաջորդներնուն հաղորդեն, որ անոնք ալ իրենց ետքիններուն թողուն եւ այսպէս հետզհետէ։

Արդ առաքեալք իրենց աս իշխանութիւնը, Քրիստոսի Համբարձումէն անմիջապէս ետքը սկսան ի գործ դնել. եւ ինչպէս Գործք Առաքելոցին մէջ կը կարդանք, ան տասը օրուան մէջ՝ որ վերնատունը ժողվուած Հոգւոյն սրբոյ գալուն կը սպասէին, Պետրոսի առաջնորդելովը՝ մատնիչ Յուդային տեղ Մատաթիան ընտրեցին։ Դարձեալ Ս. Պօղոս ու Բառնաբաս՝ Հոգւոյն սրբոյ ազդեցութեամբն առաքելական սպասաւորութեան սահմանուելով՝ եպիսկոպոս

ձեռնադրուեցան, եւ ասոնք ալ, ուրիշ առաքելոց պէս, իրենց հաստատած ամէն մէկ եկեղեցիներուն մէջ նոյնպիսի ձեռնադրութիւններ ըրին՝ հովիւներ դնելով, որ հաւատացելոց սորվեցընեն եւ զանոնք կառավարեն. որոնց միանգամայն պատուիրեցին որ քրիստոնէից մէջէն յարմար եւ ընդունակ ըլլողներն իրենց յաջորդ ընտրեն, ինչպէս Ս. Պօղոսի՝ առ Տիմոթէոս ու Տիտոս գրած թղթերէն յայտնի կ'երեւայ. եւ այսպէս Քրիստոսէն հաստատուած եպիսկոպոսաց խումբն ոչ երբեք պակսեցաւ եւ ոչ երբեք պիտի պակսի: Նոյն խմբին պաշտօնն ու գործքն է հսկել եւ փոյթ տանիլ որ գրեալ ու աւանդեալ աստուածային բանին մէջ պարունակեալ քրիստոնէական յայտնութիւնը միշտ անարատ ու անեղծ պահուի եւ անոնց ճշմարիտ իմացուածը հաւատացելոց սորվեցուի, որպէս զի ի գործ դրուին: Նմանապէս իրենց պաշտօնն է լիուլի իշխանութեամբ՝ պատշաճաւոր կանոններով յաւիտենական կենաց ստացման առաջնորդել հաւատացեալը: Աս խումբը կամ ուսուցանող ու կառավարող եկեղեցին, ոչ երբեք իր պաշտօնը կատարելէն դադրեցաւ եւ կամ պակսեցաւ: Նոր ու թիւր վարդապետութիւն մը բուսած ատեն՝ անմիջապէս հաւատացեալները նոյն նորութիւններէն կը զգուշացնէր եւ հերետիկոսական վարդապետութիւններն ալ կը հերքէր ու կը դատապարտէր: Իսկ ուր որ չար օձին նենգաւոր որոգայթներն աւելի կը սփռէին ու մեծամեծ վտանգներու երկիւղ կու տային, անմիջապէս զանազան մասնաւոր եկեղեցեաց հովիւները մէկտեղ գումարուելով՝ միաբան ջանքով ու վաստակով հոգ կը տանէին ու կը ջանային որ չըլլայ թէ առաքելական վարդապետութեան անարատութիւնն ու ամբողջութիւնը վտանգի մէջ իյնայ կամ անոնց վնաս մը հասնի:

71. Ուսուցանող եկեղեցին հաւատոյ ու բարուց

նիւթերուն մէջ անսխալ է։ Աս խօսքին կամ նախադասութեան՝ ճշմարտութիւնը ցուցընելէն յառաջ՝ պէտք է որ հոստեղս անոր բուն իմաստը բացատրենք։ Աս անսխալութիւնն՝ ամէն մէկ եպիսկոպոսին զատ զատ կամ անոնց մասնական ժողովքին չ'ընծայուիր, ինչու որ ասիկա պատշաճաւոր ու հիմնական ձեռնարկութեամբ չիկրնար անսխալ ցուցուիլ. ուրիշ կողմանէ ալ՝ յայտնի է որ թէ եպիսկոպոսունք զատ զատ եւ թէ իրենց առանձնական ժողովները շատ հեղ սխալած են. այլ հաւաքապէս ամէն եպիսկոպոսաց մէկտեղ կ'ընծայուի. եւ աս մտքով՝ երբ որ եպիսկոպոսներն իրենց գլխուն Հռոմայ Քահանայապետին հետ միացեալ կ'ըլլան, հաւատոյ ու բարուց վարդապետութեան մէջ երբեք չեն կրնար սխալիլ։ Աս խօսքը չէ թէ միայն ընդհանուր ժողովքի մէջ գումարուած եկեղեցւոյ վրայ կը զօրէ, այլ նաեւ ցրուեալ կամ տարածեալ եկեղեցւոյ վրայ։ Աս անսխալութիւնը չ'ենթադրեր նոր յայտնութիւն, կամ այնպիսի վերին ազդեցութիւն մը՝ որով առաքեալք ու սրբազան մատենագիրք գերբնական եղանակաւ կը շարժէին ու կը յորդորուէին. հապա կ'ենթադրէ միայն աստուածային նախախնամութիւնն ու մերձաւորութիւնը, որուն զօրութեամբն եկեղեցին՝ իբրեւ պահապան աստուածային գրուածներուն ու աւանդուած բաներուն՝ միայն հաւատոյ ու բարուց վերաբերեալ խնդիրներու որոշման ու վճիռներուն մէջ չիկրնար ամենեւին սխալիլ։ Ս. Գրիգոր Նարեկացին իրաւամբ եկեղեցւոյ անսխալութիւնն անհարուածելի լերան կը նմանցընէ, ըսելով. "Իբրեւ զլեառն յաւիտենական անհարուածելի է ի դիմամարտից. ըմբռնէ զհոգեւորս իբրեւ զհնարաւորութիւն մեծին արուեստի, անմեղս եւ անվրիպութիւնս՝ ըստ Քրիստոսի հետոցն ընթանայ,,։

Արդ եկեղեցւոյ անսխալ ըլլալը, նախ կը ցու֊

ցընենք աստուածային սահմանադրութենէն: Քրիստոս Տէրն մեր իր առաքեալները քարոզելու խաւրեց, եւ իր աւանդած կրօնն ամէն տեղ հիմնելու համար՝ ուզեց որ միշտ փրկութեան հասնելու հարկաւոր միջոց մ՚ըլլայ. ասոր համար ալ նոյն աստուածային առաքելութիւնը կը շարունակէ մինչեւ հիմայ ու միշտ ալ պիտի շարունակէ: Արդ որովհետեւ Աստուծոյ ամէն գործքերը կատարեալ են եւ ոչ երբեք պակասաւոր կրնան ըլլալ, անոր համար հարկ էր նաեւ որ Աստուած անանկ հարկաւոր միջնորդ մը հոգար ու հաստատէր, որուն զօրութեամբ աս կրօնը մինչեւ աշխարհքիս վերջը իր սրբութեան ու ամբողջութեան մէջ մնար ու պահուէր, ամենէն ըստ ամենայն մասին՝ առանց սխալանաց վտանգի՝ կարող ըլլար ճանչցուիլ ու մարդկային մտաց նորութիւններէն զանազանուիլ: Արդ աս բանս անկարելի էր՝ եթէ եկեղեցին անսխալութեան արտօնութիւնը չունենար, որովհետեւ մարդկային միտքը փոփոխական ու անհաստատ է. ուրեմն Քրիստոս աս արտօնութիւնը շնորհեց ուսուցանող եկեղեցւոյ: Դարձեալ որովհետեւ ճշմարտութիւնը մէկ է, Քրիստոս Տէրն մեր հարկաւ իր հաստատած կրօնին մէջ միութիւն մը դնեց եւ ուզեց. արդ եթէ ուսուցանող եկեղեցին մշտնջենաւոր անսխալութիւն չունենար, ոչինչ եղանակաւ աս միութիւնը կրնար պահուիլ ու մնալ. ինչու որ թէպէտ յայտնութիւնն ի սկզբան ամբողջ ու միակերպ ամենուն ալ հրատարակուած ու ծանուցուած էր, բայց թէ որ ետեւէն եկած վարդապետներն իրենց խելքին թող տրուելու ըլլային, պէտք էր որ աս միութիւնը զանազան մեկնութիւններով քայքայուէր եւ այնչափ կրօններ յառաջ գային՝ որչափ փիլիսոփայական դրութիւններ ու աղանդներ հիմայ կան, մանաւանդ որ կրօնի ճշմարտութիւնները շատ անգամ ըստ ինքեան մթին ու աղօտ խորհուրդներ կը պարունակեն.

եւ Ս. Գրոց մէջ ամէն գրուածներն ու մեզի պատուիրուածներն այնչափ պայծառ չեն՝ որ ծուռ ու սխալական մեկնութիւններու տակ չիյնան: Բայց ասկից՝ որովհետեւ մի եւ նոյն աւանդութիւնը զանազան մարդիկներէն կերպ կերպ եղանակաւ կրնայ մեկնուիլ, եթէ ուսուցանող եկեղեցին անսխալական չըլլար՝ ոչ ոք կը պարտաւորէր ուրիշին հեղինակութեան գլուխ ծռել. հապա ամէն մարդ իր խելքին փչածին պէս թէ Ս. Գիրքն ու թէ աւանդութիւնը կը սկսէր մեկնել ու սորվեցընել: Ուրեմն նոյն իսկ կրօնի մէջ միութեան հարկաւորութիւնը՝ եկեղեցւոյ անսխալականութեան հետ հարկաւ կապակցեալ է:

Պարզեալ Աստուած՝ իր նախախնամութեան կարգին համաձայն, սովոր չէ ինք զինքն ամէն մէկ առանձին մարդու առանց միջնորդի յայտնելու. անոր համար ալ նոյն իսկ իրին բնութենէն կը հետեւի որ սորվեցընողներուն հեղինակութիւնը հաստատած ըլլայ իբրեւ միջոց՝ յայտնութիւնը ազգէ ազգ տարածելու՝ ամենուն ըմբռնման ու ընդունակութեան համաձայն: Ինչու որ մարդուս բնութիւնն այնպիսի վիճակի մը մէջ կը գտնուի, որ ամէն բանի մէջ ալ վարպետի կարօտութիւն ունի: Եւ ասիկա յայտնեալ կրօնի նիւթերուն մէջ առաւել եւս, որովհետեւ յայտնեալ կրօնը մտքի քննութիւններու եւ հաստատութիւններու տակ չիկրնար իյնալ՝ կրօնի ճշմարտութիւնները մտքէ շատ վեր ըլլալուն համար: Մի միայն խնդիր կամ հետազօտութիւն կրնայ ըլլալ յայտնեալ կրօնի վրայ, այսինքն թէ արդեօք աս կամ ան ճշմարտութիւնը յայտնեա՛լ է՝ թէ չէ. նոյն նիւթն ասկից ուրիշ քննութիւն չիվերցըներ: Եւ որովհետեւ աս ալ եղած լմնցած գործքի կամ վասն դիպելոյ ըսուած խնդիր մըն է, այլազգ չիկրնար ճանչցուիլ, բայց եթէ վկայից հեղինակութեամբ. իսկ վկայից հեղինակութեան վրայ ալ ոչ ոք կրնայ հաստատուն

ստուգութիւն մ'ունենալ, եթէ չգիտնայ որ Աստուած աս բաներուն վկայութիւն տալու համար հաստատուած վկայից ու վարդապետաց ատեանն անսխալական է. ուստի ըսածներնէս կը հետեւի որ եթէ եկեղեցւոյ վարդապետութեան անսխալականութիւնը չըլլար, պէտք էր որ յայտնեալ կրօնը կաղար ու անհաստատ վիճակ մ'ունենար: Ուրեմն թէ որ Աստուած մեզի յայտնեալ կրօն տուաւ նէ, պէտք է որ զանիկա պահպանելու եւ սորվեցընելու համար ալ եկեղեցւոյ անսխալականութեան պարգեւը շնորհած ըլլայ:

Եկեղեցւոյ անսխալ ըլլալուն վրայ ըսածներնէս զատ՝ կրնանք նաեւ նոյն իսկ Քրիստոսի խոստմունքներէն ու վճիռներէն դրական ու հիմնական ցուցումներ յառաջ բերել: Քրիստոս Տէրն մեր Ս. Պետրոսին այսպէս կը զրուցէ. "Դու ես վէմ, եւ ի վերայ այդր վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ, եւ դրունք դժոխոց զնա մի յաղթահարեսցեն„[1]: Արդ թէ որ եկեղեցին կարող ըլլար սխալիլ, ան ատեն դժոխոց դրունքը՝ ուսկից ամէն ստութիւններն ու մոլորութիւնները դուրս կ'ելլեն, կրնային զանիկա յաղթահարել, որն որ Քրիստոսի խոստմանց նայելով՝ անկարելի է. ուրեմն եկեղեցին չիկրնար սխալիլ ու մոլորիլ: Դարձեալ Քրիստոս Տէրն մեր առաքելոց խոստացաւ որ մինչեւ աշխարհքիս վերջը իրենց հետ պիտի ըլլայ[2]: Աս խոստումը չէ թէ առաքելոց անձին, հապա իրենց պաշտօնին կը վերաբերի. առաքեալք ալ չէ թէ անձամբ, հապա առաքելական պաշտօնին մէջ իրենց յաջորդաց ձեռքով հաւատացելոց կը սորվեցընեն ու պիտի սորվեցընեն մինչեւ աշխարհքիս վերջը. ուրեմն Քրիստոս Տէրն մեր նաեւ առաքելոց յաջորդներուն իր մօտաւորութիւնը կամ նպաստը խոստացաւ, ուրեմն ուսուցանող եկեղեցին աս աստուածային մօտաւորութիւնը միշտ իր հետն

1 Մատթ. ԺԶ. 18: 2 Անդ. ԻԸ. 20:

ունենալով՝ նոյն իսկ աստուածային անսխալականութեամբ անսխալ է։ Նմանապէս Քրիստոս Տէրն մեր առաքելոց ըսաւ. “Ես աղաչեցից զՀայր, եւ այլ մխիթարիչ տացէ ձեզ. զի ընդ ձեզ բնակեսցէ ի յաւիտեան„[1]։ Արդ աս վկայութեան մէջն ալ Քրիստոս Տէրն մեր որովհետեւ առաքելոց կը խոստանայ որ Հոգին սուրբ յաւիտեան իրենց հետ պիտի ըլլայ եւ իրենց պիտի սորվեցընէ, աս խոստումն անոնց անձանցը չ՚ըներ, ինչու որ առաքեալք յաւիտեան չէին կրնար աշխարհքիս վրայ մնալ եւ սորվել, հապա անոնց պաշտօնին ըրաւ, որն որ իրենց յաջորդներուն վրայ ի յաւիտեան, այսինքն՝ մինչեւ աշխարհքիս վերջը պիտի տեւէ։ Ասոր համար Ս. Պօղոս եպիսկոպոսաց ասանկ կը գրէ. “Զգոյշ կացէք անձանց եւ ամենայն հօտիդ, յորում եդ զձեզ Հոգին սուրբ տեսուչս, հովուել զժողովուրդ Տեառն„[2]։ Դարձեալ Քրիստոսի եկեղեցին սիւն եւ հաստատութիւն ճշմարտութեան կը կոչէ[3]. իսկ արդ թէ որ եկեղեցին սխալական ըլլար, չէր կրնար սիւն եւ հաստատութիւն ճշմարտութեան ըսուիլ. ուրեմն եկեղեցին անսխալական է։ Ասոր համար ալ առաքեալք Քրիստոսի վարդապետութենէն եկեղեցւոյ անսխալ ըլլալն աղէկ գիտնալով, երբոր Անտիոքի մէջ հրէութենէ դարձող քրիստոնեայք կ՚ուզէին որ հեթանոսութենէ դարձող քրիստոնեայք հրէական ծիսով թլփատուին, ամէնն ալ Երուսաղէմ ժողվուեցան (50—52), եւ առջի Ս. ժողովքը գումարելով՝ աս բանիս վրայ աղէկ մը մտածելէն ու խորհրդակցելէն ետքը, հեթանոսութենէ դարձող քրիստոնէից այսպէս գրեցին. “Հաճոյ թուեցաւ Հոգւոյն սրբոյ եւ մեզ, մի ինչ աւելի բեռն դնել ձեզ[4]„։ Այսպէս նաեւ հետեւեալ դարերուն մէջ եկեղեցին անսխալութեան արտօնութիւնն ու Հո-

1 Յովհ. ԺԴ. 16։
2 Գործ. Ի. 28։
3 Ա. Տիմ. Գ. 15։
4 Գործ. ԺԵ. 28։

գւոյն սրբոյ մօտաւորութիւնն անպակաս ունենալով՝ հաւատոյ ու բարուց վերաբերեալ խնդիրներն իր աստուածային հեղինակութեամբ ժողովներու մէջ որոշելու եւ սահմանելու սովորութիւն ունի։

72. Աս նիւթին վրայ Բողոքողք ուղղափառաց համար կ՚ըսեն թէ յոռի շրջան բռնած տրամաբանական սխալմանց մէջ կ՚իյնան. որովհետեւ եկեղեցւոյ անսխալութիւնը՝ Ս. Գրքէն յառաջ կը բերեն, իսկ Ս. Գրոց թիւն ու իմաստը՝ եկեղեցւոյ հեղինակութեամբ կը սահմանեն։ Բայց թէ որ մէկն ուղղափառ վարդապետութեան կապակցութիւններուն ու յարաբերութիւններուն աղէկ միտ դնէ, անմիջապէս աս տեսակ մոլորական շրջանն ինք իրմէ անյայտ կ՚ըլլայ, որովհետեւ մենք նոյն խնդրոյն մէջ աս կարգը կը բռնենք։ Նախ եւ յառաջ պատմական ու փիլիսոփայական փաստերով կը ցուցընենք որ մեր սուրբ համարած գրքերն անարատ ու վաւերական են եւ ոչ թէ մտացածին ու աղաւաղեալ, եւ միանգամայն թէ իրական ճշմարտութիւն կը պարունակեն։ Երկրորդ՝ աս գրոց մէջ պարունակուած գերբնական գործքերէն, այսինքն է՝ Քրիստոսի Տեառն մերոյ աստուածութեան հաստատութեան համար եղած հրաշքներէն ու մարգարէութիւններէն կը ցուցընենք որ Քրիստոս ճշմարիտ Աստուած է, եւ թէ իր աւանդած ու առաքեալներուն հրատարակած ու ըստ մասին ի գիր աւանդած կրօնն աստուածային է։ Երրորդ՝ կը ցուցընենք որ աս կրօնը մեզի կը սորվեցընէ թէ քանի մը որոշեալ գրքերու մէջ Աստուծոյ բանն ու Հոգւոյն սրբոյ խօսքը կը պարունակուի, եւ թէ Քրիստոս ուսուցանող ատեան մը հաստատած է, որուն տուած է նաեւ անսխալութեան ու աստուածային մօտաւորութեան արտօնութիւնը։ Ուրեմն երբ որ աս կարգաւ կը յառաջանանք, եւ թէ Ս. Գրոց աստուածային ըլլալը, թէ եկեղեցւոյ անսխալութիւնը մի եւ նոյն ստոյգ

սկիզբներէ յառաջ կը բերենք, ամենեւին յաւի շրջան չենք ըներ: Ստոյգ է որ Քրիստոսի՝ սորվեցընելու համար դրած ատեանին հեղինակութիւնն առանց տրամաբանական անտեղութեան հաստատելէն ետքը, կրնայինք նոյն ատեանին դատաստանէն յառաջ բերել ու ցուցընել թէ աս նշանակուած գրքերն աստուածային են եւ թէ իրենց մէջ Աստուծոյ խօսքը կը պարունակուի. կրնայինք դարձեալ Քրիստոսի ու առաքելոց վարդապետութենէն՝ Ս. Գրոց աստուածային ըլլալը ցուցընելէն ետքը, անոնց հեղինակութենէն՝ եկեղեցւոյ անսխալութիւնը յառաջ բերել ու ցուցընել: Բայց որովհետեւ խօսքերնիս Բողոքականներու հետ է, որոնք Ս. Գրոց շատ գրքերուն աստուածային ըլլալը կ՚ընդունին ու չեն ուրանար, անոր համար աս իրենց ընդունած գրքերը ցուցման սկիզբ առնելով, անոնցմէ յառաջ բերինք ու ցուցուցինք աւանդութեան հեղինակութիւնն ու եկեղեցւոյ անսխալութիւնը: Դարձեալ պէտք չէ մոռնալ ու մոքէ հեռացընել թէ վերը (Համ. 71) նաեւ արտաքին ձեռնարկութիւններով հաստատեցինք ու ցուցուցինք եկեղեցւոյ անսխալութիւնը: Բայց աս ալ պէտք է գիտնալ որ եկեղեցւոյ անսխալութիւնը բանադատութեան կանոններով ալ կրնայ ցուցուիլ, ըստ ամենայնի ան եղանակաւ՝ որով ինչ եւ իցէ պատմական գործքի մէջ հաւատարիմ վկայութեան համար պահանջուած ամէն նշանները ունեցող վկային անսխալութիւնը կը ցուցուի ու կը հաստատուի:

Երբոր եպիսկոպոսունք իրենց աթոռէն կամ տիեզերական ժողովքի մէջ գումարուած, միաբան հաւանութեամբ ու միակերպ՝ հաւատացելոց առջեւը վարդապետութիւն մը կը դնեն, իրենք իրենց խելքէն փչած նոր հաւատոյ մաս մը չեն ստեղծեր, որովհետեւ հաւատոյ մէջ ինչ եւ իցէ նորութիւն խորշելի է, ինչպէս որ Առաքեալը Գաղատացւոց

կ՚ըսէ. "Այլ թէ մեք կամ հրեշտակ յերկնից աւետարանիցէ ձեզ աւելի քան զոր աւետարանեցաքն ձեզ, նզովեալ լիցի"[1]. Հապա միայն հաւատացելոց կը ցուցընեն ու կը վկայեն թէ աս կամ ան վարդապետութիւնն իրենց թեմերուն մէջ գտնուած է ու միշտ կը գտնուի եւ թէ իրենց նախորդներէն իրենց յանձնուած ու աւանդուած է: Արդ եպիսկոպոսունք՝ այնպիսի վկայութիւն մը տուած ատեններին՝ ոչ իրենք կրնան սխալիլ ու խաբուիլ, ոչ ալ կ՚ուզեն կամ կրնան զուրիշները սխալման մէջ ձգել ու խաբել. ինչու որ աս գործքս, այսինքն՝ աս կամ ան վարդապետութեան՝ իրենց թեմին մէջ գտնուիլը, յայտնի հրապարակական է քրիստոնէական վարդապետութեան գրքերէն, ծիսարաններէն, քարոզներէն, հրահանգներէն ու ամէն օրուան գործնական սովորութենէն, եւ չիկրնար ամենեւին անծանօթ ըլլալ անոնց՝ որոնք միակ անոր սահմանուած են ու երդմամբ պարտաւորեալ, որ այնչափ դարերով պահուած ու հաստատուած վարդապետութիւնն ինչպէս որ գտած են՝ այնպէս ալ սուրբ, անարատ ու ամբողջ պահպանեն եւ իրենց յաջորդներուն աւանդեն: Ուստի երբոր աշխարհքիս չորս կողմը տարածուած եպիսկոպոսները միաբան ու միակերպ վարդապետութիւն մը իբրեւ իրենց նախորդներէն ընդունած կը քարոզեն ու կ՚աւանդեն, ստոյգ է որ իրենց յանձնուած ժողովուրդը չեն ուզեր խաբել, ինչու որ ինչ պատճառ ու ինչ օգուտ կրնան ունենալ այսպիսի խաբէութենէ մը, եւ ինչպէս կրնան աշխարհքիս չորս կողմը սփռած ու տարածուած մարդիկ՝ այսպիսի խաբէութիւն մ՚ընելու համար միշտ իրարու հետ միաբանիլ: Նոյնը կրնանք ըսել նաեւ ժողովքի մը մէջ գումարուած եպիսկոպոսաց վրայ: Վասն զի անկարելի բան է որ այնչափ երեւելի մարդիկ ժողովք մը գումարեն եւ նոր ու

1 Գաղ. Ա. 8:

տուտ վարդապետութիւն մը իբրեւ հին ու առաքելական հաստատեն. եւ ոչ ալ մէջերնէն քանի մը եպիսկոպոսներ կրնան մոլար վարդապետութիւն մ'ընդունել տալ, որովհետեւ ամենուն մտքին մէջ կրօնական ծանօթութիւններն ու տեղեկութիւնները պզտիկուց տպաւորուած ըլլալով, ամէնքը միաբան՝ նոր վարդապետութեան դէմ ձայներնին կը բարձրացընէին ու կը բողոքէին։ Ուրեմն երբ որ եկեղեցւոյ հովիւները միաբան ու միակերպ վկայութիւն կու տան վարդապետութեան մը եկեղեցւոյ մէջ ըլլալուն վրայ, ասիկա նոյն վարդապետութեան իրական ու ճշմարիտ գոյութեան անսխալական ցուցումն մըն է. եւ երբոր այսպիսի վկայութեան զօրութեամբ անսխալապէս ստոյգ է թէ վարդապետութիւն մը ամէն տեղ գտնուած է ու միշտ կը գտնուի, նոյն եղանակաւ նաեւ ստոյգ է թէ աս վարդապետութիւնն առաքելական սկիզբ ունի, եւ ըստ հետեւորդի՝ թէ նոյն իսկ Աստուծմէ յառաջ եկած ու յայտնուած է։

73. Մինչեւ հիմակ ընդհանրապէս ըսածնիս՝ մասնաւոր գործքերու մերձընենք։ Երբ որ Դ. դարուն սկիզբը Նիկիա քաղաքը 318 եպիսկոպոսունք առաջին տիեզերական ժողովքը գումարելով, Արիոսին դէմ սահմանեցին որ Քրիստոս ճշմարիտ Աստուած է ու համագոյակից Հօր, աս հաւատոյ մասը՝ չէ թէ նոյն ատեն նորէն շինուեցաւ, հապա միակերպ ու միաբան հաւանութեամբ եպիսկոպոսաց վկայուեցաւ թէ իրենց յանձնուած եկեղեցիներուն մէջ, նոյնն արդէն առաքելոց ժամանակէն սկսեալ՝ միշտ ընդունուած էր ու կը հաւատացուէր, եւ թէ ըստ հետեւորդի՝ Արիոս աս առաքելական հաւատքէն դուրս ելած ու մոլորած է։ Նմանապէս երբոր բոլոր աշխարհքիս եպիսկոպոսները Տրիդենտեան ժողովքին մէջ գումարելով՝ Բողոքականներուն դէմ ուրիշ շատ բաներու հետ մէկտեղ նաեւ եկեղեցւոյ

խորհուրդներուն եօթն ըլլալն ալ սահմանեցին ու
վճռեցին նէ, խորհուրդներուն եօթն ըլլալը չէ թէ
նոյն ատեն գտան ու հաւատոյ մաս ըրին, հապա
միայն վաւերական վկայութիւն տուին որ նոյն խոր-
հրդոց եօթն ըլլալը՝ միշտ թէ ամէն տեղ հաս-
տատուած էր ու թէ առաքելական աւանդութենէ
առնելով առանց դադրելու եկեղեցւոյ մէջ իրօք ի
գործ դրուած էր։ Նոյնը պէտք է ըսել թէ տարա-
ծուած ու թէ ժողովքի գումարուած եկեղեցւոյ ա-
մէն տուած վճիռներուն ու վարդապետութիւննե-
րուն նկատմամբ։ Շատ զարմանալի մանաւանդ թէ
անհաւատալի բան կ'երեւայ թէ ինչպէս կարելի է
որ մէկը՝ խնդրոյն բուն իմաստն աղէկ մը թափան-
ցելէն ետքը՝ կարող ըլլայ համարձակիլ եկեղեցւոյ
անսխալութեան դէմ կռուելու եւ կամ երկբայու-
թեան տակ ձգելու, մանաւանդ երբոր գիտէ ու
կ'իմանայ թէ աւետարանին մէջ մասնաւոր եղանա-
կաւ մը խոստացուած է եկեղեցւոյ՝ Հոգւոյն սրբոյ
առանձինն մօտաւորութիւնն ու նպաստը, որպէս զի
այսպիսի վճիռներուն մէջ մոլորելու վտանգներէն
բոլորովին ազատ ըլլայ եւ միայն զուտ ու անխառն
ճշմարտութիւններ սորվեցընէ։

74. Ըս ըրած ցուցումներնէս ինք իրեն յայտնի
կ'ըլլայ ու կ'իմացուի թէ եկեղեցին աստուածային
հաստատութեան զօրութեամբ՝ հաւատոյ ու բա-
րուց վարդապետութեան վերաբերեալ խնդիրնե-
րու եւ վիճաբանութիւններու մէջ գերագոյն ու
վերին դատաւոր է։ Բայց Բողոքականք գլխաւո-
րաբար աս նիւթերուն մէջ՝ Ս. Գրքէն զատ ուրիշ
դատաւոր չեն ճանչնար ու չեն ընդունիր։ Սակայն
որովհետեւ Ս. Գիրքը, ինչպէս այսչափ դարերու
փորձը կը ցուցընէ, մարդկային մեկնութիւններով
կրնայ տեսակ տեսակ մտքերու եւ իմաստներու տա-
րուիլ, եւ անոր ուղիղ իմաստին հասնելու համար
ծագած խնդիրներն ու վէճերն երբեք վերջ մը

չէին կրնար ունենալ, թէ որ աստուածային կարգադրութենէ սահմանուած չըլլար մասնաւոր դատաւոր մը՝ որն որ վիճաբանող երկու կողմերուն մէջ մտնէր ու ո՛ր կողմն ուղիղ ու ո՛րը սխալ ըլլալը չորոշէր, մանաւանդ որ միայն Ս. Գրքով չէր կրնար որոշուիլ ոչ անոնց ամբողջութիւնն ու անարատութիւնը, ոչ ալ թարգմանութեան մը վաւերականութիւնը. բաց աստի՝ որովհետեւ բնականապէս պէտք է որ մէկմէկէ զանազանուին կանոնը կամ օրէնքը, եւ ըստ օրինաց վճիռ տուող տեսանելի ու կենդանի դատաւորը. անոր համար ծիծաղելի բան կ՚ըլլար՝ եթէ մէկը դատաւորին՝ կենդանի ձայնով ու բերնով տուած վճիռը մերժէր ու չընդունէր, ըսելով որ Ուրիշէն չեմ ուզեր դատուիլ, բայց եթէ օրինաց գրքէն։ Աս խօսքս հիմայ մեր խնդրոյն մերձեցընենք. Ս. Գիրքն (ինչպէս նաեւ աւանդութիւնը) կը պարունակէ հաւատոյ վերաբերեալ անկենդան ու մեռեալ կանոնները. իսկ աստուածային հեղինակութեամբ աս բանիս սահմանուած կենդանի կամ տեսանելի դատաւորին պաշտօնն է՝ որոշել ու վճռել թէ ո՛վ աս կանոնին համաձայն եւ ո՛վ անոր հակառակ վարդապետութիւն ունի ու կը քարոզէ։ Աս դատաւորական իշխանութիւնը կայ ու կը գտնուի եկեղեցւոյ ու անոր տեսանելի գլխոյն վրայ, ինչպէս Քրիստոս Տէրն մեր կը վկայէ. “Ապա թէ եւ եկեղեցւոյն ոչ լուիցէ, եղիցի քեզ իբրեւ զհեթանոսն եւ զմաքսաւոր։ Զոր միանգամ կապեսցես յերկրի, եղիցի կապեալ յերկինս„։ Ըսածներնէս յայտնի է որ ականջ կախելու չէ ան հերետիկոսաց՝ որոնք կ՚ըսեն թէ հաւատոյ ու բարուց վէճերու եւ խնդիրներու վերին դատաւորն աշխարհական իշխանն է։ Որովհետեւ Քրիստոս Տէրն մեր չէ թէ իշխանաց. հապա աղքատ առաքելոց ըսաւ. “Ուսուցէք զամենայն հեթանոսս„. առաքեալներուն ալ յաջորդներն ու անոնց իշխանութեան ժառանգները՝ չէ թէ իշ-

խանները, հապա եպիսկոպոսունք են, որոնց համար Առաքեալը կ՚ըսէ. “Զգոյշ կացէք անձանց եւ ամենայն հօտին, յորում եդ զձեզ Հոգին սուրբ տեսուչս, հովուել զժողովուրդ Տեառն,,[1]: Ուրեմն իշխանք՝ եթէ քրիստոնեայ եւ ուղղափառ են, պէտք է որ իբրեւ անդամ՝ հաւատոյ ու բարուց վերաբերեալ բաներուն մէջ եկեղեցական առաջնորդներէն կառավարուին ու հովուին. իսկ եթէ անհաւատ են, չեն կրնար դատաւոր ըլլալ ան բանին՝ որն որ ոչ կ՚ընդունին, ոչ ալ գիտեն ու կը ճանչնան: Աս ճըշմարտութիւնն աղէկ ճանչցան ու յարգեցին բարեպաշտ իշխանք. ինչպէս են Մեծն Կոստանդիանոս, Տրդատ, Թէոդոս մեծ, Վաղենտինիանոս, Մարկիանոս ու ասոնց նման ուրիշ շատերը:

75. Եկեղեցին Աստուծմէ իշխանութիւն ունի նաեւ առաքինութեան վախճանին ու յաւիտենական փրկութեան վերաբերեալ օրէնքներ տալու եւ հաստատելու: Աս իշխանութիւնը յայտնապէս յառաջ կը բերուի Քրիստոսի հաստատութենէն ու կարգադրութենէն: Քրիստոս Տէրն մեր առաքելոց կ՚ըսէ. “Որպէս առաքեաց զիս Հայր իմ, եւ ես առաքեմ զձեզ,,[2]. իսկ արդ Քրիստոս Տէր մեր գերագոյն օրէնսդիրն է, ուրեմն նաեւ Քրիստոսի դեսպաններն (առաքեալք) ու եպիսկոպոսունք՝ որոնք առաքելական պաշտօնին յաջորդներն են, օրէնսդրութեան իշխանութիւն ունին: Ասոր համար Քրիստոս Տէրն մեր ամէն հաւատացեալներն ալ կը պարտաւորէ եկեղեցական օրէնքներուն հնազանդելու, ըսելով առաքելոց. “Որ ձեզ լսէ, ինձ լսէ. եւ որ զձեզ անարգէ, զիս անարգէ,,[3]: Իսկ Ս. Պետրոսի ու անոր յաջորդաց ալ կ՚ըսէ. “Զոր միանգամ կապեսցես յերկրի՝ եղիցի կապեալ յերկինս,,[4]: Ս. Պօղոս ալ կ՚ըսէ թէ եպիսկոպոսունք ի Հոգւոյն սրբոյ կար-

1 Գործ. ի. 28:
2 Յովհ. ի. 21:
3 Ղուկ. ժ. 16:
4 Մատթ. ժզ:

դեալ են Աստուծոյ եկեղեցին կառավարելու եւ հովուելու[1]. դարձեալ կը հաստատէ ու կը ցուցնէ որ եպիսկոպոսունք օրէնսդրութեան իշխանութիւն ունին: Արդ եկեղեցին աս օրէնսդրական իշխանութիւնն առաքելոց ատենէն ի վեր միշտ առանց դադրելու գործածած է. ինչպէս յայտնի է թէ առաքելական գրքերէն, թէ եկեղեցական պատմութիւններէն եւ զանազան ժողովքներէն ու հրովարտակներէն եւ թէ միանգամայն ամէն հաւատացելոց կրօնական երկիւղածութեամբ մը այսպիսի հրամանաց հնազանդելէն ու գլուխ ծռելէն:

Եկեղեցւոյն՝ օրէնք դնելու, ուսուցանելու, հաւատոյ ու բարուց նիւթերուն վերաբերեալ վէճերն ու խնդիրներն որոշելու եւ վճռելու իշխանութիւնը բացարձակ է ու ամէն մարդկային իշխանութենէ ազատ ու անկախ. որովհետեւ առաքեալք աս իշխանութիւնն անմիջապէս առանց միջնորդի Քրիստոսի ձեռքէն ընդունեցան ու իրենց յաջորդաց հաղորդեցին: Քրիստոս տէրն մեր ըսաւ. “Տուաւ ինձ ամենայն իշխանութիւն յերկինս եւ յերկրի„. դարձեալ՝ “գնացէք այսուհետեւ աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս„[2]. եւ “Որպէս առաքեաց զիս Հայր իմ, եւ ես առաքեմ զձեզ„[3]. նոյնպէս “Որ ձեզ լսէ, ինձ լսէ. եւ որ զձեզ անարգէ, զիս անարգէ„[4]: Արդ աս ամէն խօսքերէն յայտնի է որ Քրիստոս Տէրն մեր իր լիակատար իշխանութիւնն առաքելոց հաղորդած է: Ուրեմն ինչպէս Քրիստոս իր սուրբ իշխանութեան գործածութեան մէջ ամենեւին արարածոյ մը ենթակայ չէր, այսպէս ալ եկեղեցին նոյն իշխանութեան գործածութիւնն արարածներէն բոլորովին ազատ ու անկախ ունի եւ միայն Աստուծոյ ենթակայ է: Ասոր համար ալ առաքեալք այսպէս պատասխան տուին Հրէից ժողովոյն՝ որն որ Քրիս-

1 Գործ. Ի. 28:
2 Մատթ. ԻԸ. 18. 19:
3 Յովհ. Ի. 21:
4 Ղուկ. Ժ. 16:

տոսի վարդապետութեան քարոզութիւնն իրենց կ՚արգելէր. "Հնազանդել պարտ է Աստուծոյ աւելի քան մարդկան"[1]: Ասով յայտնեցին թէ Քրիստոսի վարդապետութեան քարոզութիւնն ամէն քաղաքական իշխանութենէ՝ աստուածային իրաւամբ ազատ ու անկախ է, եւ միանգամայն ցուցուցին որ ինչ եւ իցէ քաղաքական իշխանութիւն՝ կրօնի վրայ ամենեւին իրաւունք չունի: Ուստի ամէն մարդ ինչ մեծ իշխանութիւն որ ունենայ, կրօնական նիւթերու մէջ միշտ կը պարտաւորի Աստուծոյ աս բանիս համար դրած պաշտօնեաներէն սորվիլ ու առաջնորդուիլ. ինչպէս Քրիստոս տէրն մեր Պօղոս առաքելոյն համար կ՚ըսէ թէ "Անօթ ընտրութեան է ինձ նա, կրել զանուն իմ առաջի հեթանոսաց եւ թագաւորաց"[2]: Դարձեալ նոյն առաքեալը, ինչպէս քիչ մը յառաջ զրուցեցինք, կը սորվեցընէ թէ եպիսկոպոսունք Հոգին սուրբէն սահմանուած են որ Աստուծոյ եկեղեցին հովուեն ու կառավարեն[3]:

76. Հոս աս ալ պէտք է գիտնալ որ եկեղեցւոյ հեղինակութեան վրայ բոլոր աս ցուցուցածնիս չէ թէ միայն ընդհանրական ժողովքի մէջ գումարուած եկեղեցւոյ, հապա ցրուեալ ու սփռեալ եկեղեցւոյ ալ կ՚երթայ. այսինքն երբոր ուղղափառ եպիսկոպոսաց մեծագոյն մասը՝ Հռոմայ Քահանայապետին հետ՝ վարդապետութեան մը համար կ՚ըսեն թէ հաւատոյ վարդապետութիւն է, եւ կամ հաւատոյ ու բարուց խնդրոյ մը վրայ Հռոմայ Քահանայապետին ըրած որոշումն ու վճիռը կ՚ընդունին: Ինչու որ Քրիստոս տէրն մեր իր խոստմանց մէջ ամենեւին զանազանութիւն մը չըրաւ գումարեալ ու սփռեալ եկեղեցւոյ նկատմամբ. եւ որովհետեւ տիեզերական ժողովքները շատ դժուարութեամբ կրնային գումարուիլ, անոր համար Աստուծոյ՝ եկե-

1 Գործ. Ե. 29:
2 Անդ, Թ. 15:
3 Անդ, Ի. 28:

ղեցւոյ վրայ ունեցած առանձինն նախախնամութիւնը կը պահանջէր որ հաւատոյ ու բարուց վարդապետութեան վրայ խնդիր մը ծագած ժամանակ՝ հաւատացեալք նաեւ ընդհանուր ժողովքէն դուրս, միշտ ստոյգ ու հաստատուն կանոն մ՚ունենան, որուն կարող ըլլան հանգարտ խղճիւ ու ապահովութեամբ ետեւէն երթալ:

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ.

Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցւոյ նշաններուն վրայ եւ թէ նոյն նշանները՝ միայն Հռոմէական-Կաթողիկէ եկեղեցւոյն կը պատշաճին:

77. Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցւոյն նշանները որո՞նք են. Ի՞նչպէս աս նշանները միայն Հռոմէական-Կաթողիկէ եկեղեցւոյն կը պատշաճին, եւ ոչ ուղղափառութեան հակառակ եղող աղանդներուն: — 78. Աս ցուցումներէն ի՞նչ կը հետեւցընես: — 79. Եկեղեցիէն դուրս գտնուողներուն նկատմամբ ուղղափառ վարդապետութեան վճիռն Աստուծոյ բարութեան ու ողորմութեան դէմ կ՚ելլէ՞: — 80. Կաթողիկէ եկեղեցին՝ հաւատոյ նիւթերու մէջ թոյլտուութիւն չընդունելով, քաղաքական ու գործնական բռնութիւն կը գործածէ՞: — 81. Ս. քննութեան ատեանին դէմ եղած զրպարտութիւնները հիմ ունի՞ն:

77. Քրիստոնէական կրօնին ծոցէն շատ աղանդներ ելած են, որոնց ամէն մէկը կը համարի որ Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցին ինքն է: Բայց մէկալ կողմանէ աս ալ ստոյգ է որ Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցին մի միայն է: Աղանդներուն ու եկեղեցիներուն մէկմէկէ ունեցած զանազանութիւնն իրարու հակառակ վարդապետութիւն ունենալէն կ՚առնուի. արդ երկու իրարու հակառակ բաներուն՝ մէկ հատը միայն ստոյգ ու ճշմարիտ կրնայ ըլլալ. ուրեմն այսպէս նաեւ Քրիստոսի եկեղեցի անունը՝ մէկ հատին միայն կրնայ պատշաճիլ: Բայց Քրիստոսի եկեղեցին՝ բաց ի մի ըլլալէն, պէտք է որ հետեւեալ

նշաններն ալ ունենայ, այսինքն՝ սուրբ, կաթուղիկէ ու առաքելական ըլլայ. որոնց վրայ մէկիկ մէկիկ կը խօսինք:

Ա. Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցին պէտք է որ մի ըլլայ՝ թէ վարդապետութեան կողմանէ եւ թէ երեւելի կամ տեսանելի գլխոյն նկատմամբ: Քրիստոս Տէրն մեր նոր կտակարանի մի միայն կրօն մը հաստատեց եւ առաքելոց պատուիրեց որ զանիկա միայն քարոզեն, խոստանալով որ միայն անիկա մինչեւ աշխարհքիս վերջը պիտ'որ տեւէ: Արդ չենք կրնար Քրիստոսի ճշմարտախօսութեան ու իմաստութեան տալ՝ որ իրարու հակառակ վարդապետութիւններ ունեցող զանազան կրօններ հաստատէ: Ասոր համար ալ Քրիստոս կ'աղաչէ ու կը պաղատի Հօրը՝ որ իր ամէն աշակերտքն ալ մի ըլլան, ինչպէս ինք իր Հօրը հետ մի է[1]: Ասկից առեալ՝ առաքեալք ու եկեղեցւոյ հովիւք շարունակ աս միութեան վարդապետութիւնը կը քարոզէին հաւատացելոց ու մեծ հոգաբարձութեամբ կը պատուիրէին որ ամէնքն ալ նոյն բանն ընեն, նոյն բանին հաւատան ու մէջերնին հերձուած ըսուած բանն ամենեւին չըլլայ: Պօղոս առաքեալ համեմատական կերպով կը ցուցընէ թէ ինչպէս Աստուծոյ միութիւնն՝ սանկ ալ հաւատոյ միութիւնը հարկաւոր է. "Մի է Տէր, կ'ըսէ, մի հաւատք, մի մկրտութիւն, մի Աստուած եւ Հայր ամենեցուն, որ ի վերայ ամենայնի եւ ընդ ամենեսին եւ յամենեսին ի մեզ,,[2]: Քրիստոս Տէրն մեր ալ՝ "Եւ եղիցին մի հօտ եւ մի հովիւ,,[3] ըսելով, յառաջուընէ ցուցուց որ իր եկեղեցւոյն մէջ միայն մէկ տեսանելի հովիւ կամ գլուխ կայ, եւ աս հովուէն, այսինքն սրբոյն Պետրոսի, տուաւ կապելու եւ արձակելու վերին ու գերագոյն իշխանութիւնը, անոր վրայ իր եկեղեցին շինեց[4] եւ յանձնեց որ իր եղ-

1 Յովհ. ԺԷ. 22:
2 Եփես. Դ. 5. 6:
3 Յովհ. Ժ. 16:
4 Մատթ. ԺԶ. 18. 19:

բարքը հաստատէ, գառնուկներն ու ոչխարներն արածէ[1]: Մեր Ս. Հարց մէջէն երեւելիները, եկեղեցւոյ միութեան վրայ խօսած ատեննին, ամէն տեղ ու ամէն առթի մէջ միշտ այս վերոյիշեալ ցուցումներով ու գաղափարներով իրենք զիրենք բոլորովին տոգորուած կը յայտնեն: Ինչպէս Ս. Սահակ Հայրապետն իր կանոնագրութեան մէջ եկեղեցւոյ վրայ խօսած ժամանակ՝ այս նիւթին ալ կ՚իջնայ ու բացայայտ իր միտքը կը յայտնէ:... "Այպարեմ, կ՚ըսէ, ճշմարիտ հաւատք է եկեղեցի՝ որ գումարէ եւ շինէ զմեզ ի մի միաբանութիւն գիտութեան Որդւոյն Աստուծոյ, քանզի նոյն ինքն կենարարն ուսուցանէ ասելով ցՊետրոս. Դու ես վէմ, եւ ի վերայ այդր վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ եւ դրունք դժոխոց զքեզ մի յաղթահարեսցեն...": Եւ հետեւեալ կանոնին մէջն ալ այսպէս կ՚աւելցընէ. "Արդ թէպէտ եւ փոքր ի շատէ ասացաք յօրինակացն՝ որ բազմապատիկ կան ի գիրս սուրբս վասն եկեղեցւոյ սրբոյ, բաւական եղիցի. քանզի յայտնի եղեւ անքակ միաբանութիւն եւ ոչ երկպառակեալ, որպէս կամեցան պառակտումն առնել եւ կռիւս՝ փաղփաղակի ախմարութեամբ իւրեանց"[2]:

Արդ աս միութիւնը կը գտնուի միայն հռոմէական եկեղեցւոյ մէջ, որն որ ամէն ժամանակ աշխարհքիս ամէն կողմը, միշտ մի եւ նոյն վարդապետութիւնն ունի: Միայն աս եկեղեցւոյ անդամներն են՝ որ մեծ անօրէնութիւն կը սեպեն արդէն աւանդեալ ու վերին հեղինակութեամբ որոշեալ ու վճռեալ նիւթերու մէջ փոփոխութիւն խօթելը: Անիկա միայն իրեն պանծալի նշան մը համարուած է՝ նորակրօն աղանդաւորներն իր ծոցէն հրապարակաւ հերքել ու մերժել. անիկա միայն ծայրագոյն գլխոյ՝ Պետրոսի յաջորդին հետ՝ շարունակ միա-

1 Ղուկ. ԻԲ. 32: Յովհ. ԻԱ:
2 Ս. Սահակ. կանոն ԼԶ. ԼԷ:

թիւնը կը պահէ ու կը հաւատայ որ աս միութիւնը Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցւոյ էութեան կը վերաբերի: Իսկ ուրիշ աղանդներուն մէջ, որչափ գլուխ՝ այնչափ ալ հաւատոյ նիւթոց վճիռներ կան, որոնք ոչ իրարու կը համաձայնին եւ ոչ իսկ իրենց անձանց հետ․ անանկ որ մէկ օրուան վճռածնին ու դաւանածնին՝ մէկալ օր կը ջնջեն ու ներհակը կը դաւանին, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի նոյն իսկ իրենց հաւատոյ հանգանակաց գրքերէն․ եւ ասոր ալ պատճառն ան է՝ որ ոչ միութեան կենդրոն, ոչ ալ ընդհանուր հովիւ մը կը ճանչնան՝ որմէ կառավարուին:

Հերետիկոսք կ'ըսեն թէ հիմնական մասերուն մէջ իրենք ալ հաւատոյ միութիւնը կը պահեն: Ասոր մենք պատասխան կու տանք թէ անկարելի է որ կարող ըլլան ստուգութեամբ աս հիմնական մասերն որոշել եւ զանոնք ուրիշ մասերէն զանազանել․ ինչու որ մէկուն իբրեւ հիմնական մաս ընդունածը, մէկալն անոր մէջ մոլորած ըլլալուն՝ հիմնական մաս չհամարիր ու կը մերժէ: Դարձեալ մեր՝ հաւատոյ զանազան մասանց հաւատալուն բուն պատճառը՝ աստուածային յայտնութիւնն է, որն որ Քրիստոսի հիմնած ատեանին հեղինակութեամբը մեզի ծանուցուած ու տարածուած է․ արդ աս ողջամիտ պատճառը կ'ազդէ թէ հաւատոյ հիմնական կոչուած մասանց վրայ եւ թէ ուրիշ ինչ եւ իցէ մասանց վրայ: Ուստի աս մասերն ալ, առանց առջիններուն հիմը խախտելու՝ չեն կրնար հաւատքէն դուրս ձգուիլ: Վերջապէս ուղղափառ չեղող աղանդներուն սկզբանց նայելով՝ ո՛ր եւ իցէ հիմնական մասունք անստոյգ են, որովհետեւ անոնց ամէնն ալ Ս․ Գիրքն իրենց քմաց ու առանձնական ոգւոյն համաձայն մեկնելէն կախում ունին, այս ինքն՝ ամէն մարդ Ս․ Գիրքն իր ուզածին եւ իրեն վախճանին համեմատ երեւցածին պէս կը հասկընայ ու կը մեկնէ: Իսկ

թէ աս կերպով տրուած մեկնութիւնները որչափ մեկմեկէ տարբեր ու տեսակ տեսակ կրնան ըլլալ, անկից կրնայ իմացուիլ, որ Լութեր ասանկ մեկնութիւններով՝ բարեգործութեան հարկաւորութիւնը, Կալուին Քրիստոսի Տեառն մերոյ հաղորդութեան խորհրդոյն մէջ իրական ներկայութիւնը, Սոկինոս ալ Քրիստոսի աստուածութիւնն ու ամենասուրբ Երրորդութեան խորհուրդը բոլորովին մերժեցին:

Բ. Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցին պէտք է որ սուրբ ըլլայ, վարդապետութեան ողջմտութեան կողմանէ՝ բացարձակ եւ ընդհանուր սրբութեամբ. իսկ բարուց անարատութիւնը՝ գոնէ իր անդամոց մեծագոյն մասին վրայ գտնուելու է: Վասն զի Քրիստոսի աշխարհ գալուն վախճանը զմեզ սրբել էր, ինչպէս որ իր ամէն վարդապետութիւններն ու քարոզութիւնները նոյն նպատակն ունէին. Պօղոս առաքեալ ասոր վրայ այսպէս կ'ըսէ. „Քրիստոս սիրեաց զմեզ (լտ. զեկեղեցի) եւ մատնեաց զանձն իւր վասն մեր„[1]:

Հռոմէական-կաթողիկէ եկեղեցին աս երկու հայեցուածով ալ սուրբ է. ինչու որ իր ամէն ջանքն ան է՝ որ Քրիստոսի ու առաքելոց վարդապետութիւնն անարատ պահէ, նոր բուսած մոլորութիւններն արմատաքի խլէ, Քրիստոսի հաւատքն աշխարհքիս չորս դին տարածէ եւ հաւատացեալները բարեգործութեան ու պատուիրանապահութեան յորդորէ, ինչպէս ամէն օր կը տեսնենք: Աս եկեղեցին չէ թէ միայն հին ժամանակները, հապա նաեւ նորերս ալ շատ անհաւատ ազգեր, ինչպէս Հնդիկները, Ամերիկացիներն եւ ուրիշ ազգեր Քրիստոսի հաւատքին դարձուց եւ ամէն օր կը դարձընէ: Նաեւ իր անդամներէն անթիւ անհամար բազմութիւն գերազանց սրբութեան աստիճանը հասոյց, որոնց դիւցազնական ու հնաշխարհիկ առա-

1 Եփես. Ե. 2:

քինութիւններովը մինչեւ աս օրս բարձր ի գլուխ կը պարծի. որովհետեւ եկեղեցւոյ առջի դարերուն մէջ սրբութեամբ ու աստուածպաշտութեամբ երեւելի եղող անձինք աս հռոմէական ընդհանուր սուրբ եկեղեցւոյ անդամներուն մէջէն էին: Անկից են այն անթիւ անհամար մարտիրոսաց ու խոստովանողաց բազմութիւնը, որոնք եկեղեցւոյ սկզբէն մինչեւ վերջին ժամանակները կը տեսնուին, որոնց բարուց անարատութեան ու սրբութեան վրայ բոլոր աշխարհք կը զարմանայ եւ որոնց Աստուած ալ ամէն ժամանակ յայտնի նշանագործութիւններով վկայութիւն կու տայ:

Իսկ չկաթուղիկէական աղանդներն ասոր նման բան մը չեն կրնար ամենեւին յառաջ բերել: Վարդապետութիւննին չէ թէ միայն ամբարիշտ, այլ եւ բոլոր Աստուծոյ դէմ թշնամանք են, ինչու որ աստուածային պատուիրանաց պահպանութիւնն անկարելի կը համարին, կը վարդապետեն թէ Աստուած մեղաց պատճառ ու արարիչ է, բարեգործութիւնները փրկութեան հարկաւոր չեն, կ'ըսեն, եւ ուրիշ ասոնց նման հազար տեսակ այլանդակ վարդապետութիւններ կը քարոզեն, որոնցմով անառակութեան, բարուց ապականութեան ու սանձարձակութեան դուռ կը բանան: Բարքերնին ալ իրենց վարդապետութեան համաձայն է, որովհետեւ աս աղանդներուն ետեւէն գացողներուն վրայ չէ թէ միայն ամենեւին սրբութեան ձիրք մը չիտեսնուիր, հապա նաեւ անոնց հեղինակները կամ գտիչները՝ հասարակօրէն մէկը մէկալէն աւելի զեղծագործ ու ապականեալ մարդիկ էին, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի թէ իրենց անցուցած կեանքէն եւ թէ գրած գրքերէն:

Գ. Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցին պէտք է որ կաթողիկէ, այսինքն՝ աշխարհքիս չորս կողմը տարածեալ ըլլայ: Աս նշանը բոլոր մարգարէք Քրիս-

տոսի եկեղեցւոյ ընծայեցին, որոնք կ՚ըսէին թէ Մեսիայի թագաւորութիւնն աշխարհքիս ամէն դին պիտի տարածուի ու երբեք վախճան պիտի չունենայ: Նաեւ առաքեալք ամէն ազգերն իբրեւ Քրիստոսի ժառանգութիւն սեպեցին, որովհետեւ Քրիստոս ըսած էր անոնց թէ “Աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս,,[1]. “Քարոզեսցի աւետարանս այս ընդ ամենայն աշխարհ,,[2]: Արդ եկեղեցւոյ կաթողիկէ ըլլալն ամէն ազգերն ալ ետեւէ ետեւ իր ծոցն ամփոփելու վրայ կայացեալ է. ինչպէս երկնաւոր Հայրն ալ իր Որդւոյն խոստացած էր թէ “Տաց քեզ զհեթանոսս ի ժառանգութիւն եւ իշխանութիւն քեզ զամենայն ծագս երկրի,,[3]: Դարձեալ ճշմարիտ սուրբ եկեղեցին, նկատմամբ իրմէ բաժնուած աղանդներուն՝ որոնք աշխարհքիս փոքր փոքր մասերուն մէջ միայն տարածուած են, անանկ ընդարձակութիւն մը պէտք է ունենալ՝ որ համեմատաբար կարող ըլլայ կաթողիկէ կամ ընդհանրական ըսուիլ:

Աս իմաստով՝ միայն Հռոմայ եկեղեցին ճշմարտապէս կաթողիկէ է. ինչու որ միայն աս եկեղեցին աշխարհքիս ամէն կողմը ցրուած ազգերն իր ծոցը կը պարունակէ, հեռաւոր ազգերն իրեն ձգելով՝ ամէն օր կ՚աճի ու կը զօրանայ. աս եկեղեցւոյ անդամներն են միայն՝ որ աշխարհքիս չորս կողմն երթալով, Քրիստոսի թագաւորութիւնն աւելի եւս կ՚ընդարձակեն, աւետարանելով ու քարոզելով այն հաւատքը՝ որուն համար Պօղոս առաքեալ եկեղեցւոյ սկիզբները Հռոմայեցւոց կը գրէր ըսելով. “Հաւատք ձեր պատմեալ են ընդ ամենայն աշխարհ,,[4]: Կաթուղիկէութեան նշանն անանկ յատուկ ու սեպհական է աս եկեղեցւոյն՝ որ նոյն իսկ հերետիկոսունք չափաւորութեամբ ու առանց նա-

1 Մատթ. ԻԸ. 19:
2 Անդ. ԻԶ. 13.
3 Սաղ. Բ. 8:
4 Հռոմ. Ա. 8:

խօսելու խօսած ժամանակնին՝ զմեզ Կաթոլիկ (կաթողիկէ կամ ընդհանուր եկեղեցւոյ անդամ) կ՚անուանեն եւ ասկից ուրիշ սեպհական անուն մը չեն կրնար գտնել՝ որ մեզի ընծայեն։ Ասիկա այնչափ ճշմարիտ է՝ որ Ս. Օգոստինոս ալ իր ատենները դիտած ըլլալով, կ՚ըսէ որ եթէ օտարականին մէկն անծանօթ քաղաք մ՚իջնայ ու հոն գտնուող հերետիկոսաց՝ կաթուղիկէականներուն եկեղեցին հարցընէ, հերետիկոսներէն ոչ ոք կը համարձակի իր յատուկ եկեղեցին ցուցընել անոր. հապա ամէնն ալ մէկանց ան եկեղեցին կը ցուցընեն օտարականին, ուր որ հռոմէական եկեղեցւոյ անդամները սովոր են ժողվիլ։

Նորդ քրիստոնէի կոչում ունեցող աղանդներէն եւ ոչ մէկը կը համարձակի աս անունն իրեն սեպհականել, որովհետեւ իրեն սեպհականելու նշան կամ պատճառ չունի։ Բայց գլխաւորաբար Լուտերին հետեւեալ գործքը յայտնի կը ցուցընէ թէ կաթուղիկէութեան կոչումն ամենեւին չիկրնար հռոմայ եկեղեցւոյն հաղորդութենէն դուրս եղող աղանդներէն մէկուն պատշաճիլ. որովհետեւ Լուտեր իր քրիստոնէական վարդապետութեան առաջին տպագրութիւններուն մէջ, առանց փոխելու պահած էր առաքելական հանգանակին աս խօսքերը, Հաւատամ ի Կաթողիկէ Եկեղեցի. բայց վերջէն տեսնելով որ իր աղանդը չիկրնար ամենեւին կաթուղիկէ ըսուիլ, ետքի տպագրութիւններուն մէջ ան խօսքերը փոխեց ու ասանկ դրաւ. Հաւատամ ի Քրիստոնէական Եկեղեցի։

Դ. Վերջապէս Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցին պէտք է որ առաքելական ըլլայ, թէ ըստ վարդապետութեան եւ թէ ըստ յաջորդութեան։ Ըստ վարդապետութեան՝ միշտ առաքեալներէն քարոզուած մի եւ նոյն կրօնն իր ամէն մասերովն ու պարագաներովն աւանդելով ու քարոզելով. ըստ յաջոր-

դութեան՝ իր պաշտօնէից օրինաւոր կարգի յաջորդութեամբ, որն որ առանց ամենեւին դադրելու՝ մինչեւ առաքելոց կ'երթայ կը հասնի: Թէ աս երկու նշաններն ալ Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցւին ունենալու է, ոչ ոք կը տարակուսի: Ինչու որ Քրիստոս Տէրն մեր ուրիշ կրօն մը չսորվեցուց ու փրկութեան համար ալ հարկաւոր՝ անկից ուրիշ միջնորդ մը չուզեց. առաքելոց ալ անիկա միայն քարոզել հրամայեց: Դարձեալ որովհետեւ Քրիստոս Տէրն մեր, ինչպէս վերը ցուցուցինք, իր իշխանութիւնն առաքելոց ձգեց՝ չէ թէ ուրիշներուն, անոր համար անիկա միայն կրնայ ըլլալ իր ճշմարիտ եկեղեցին, որուն պաշտօնէից՝ առաքեալներէն հաղորդուած է աս իշխանութիւնն: Ուստի Առաքեալը հաւատացելոց համար կ'ըսէ. "Շինեալք ի վերայ հիման առաքելոց եւ մարգարէից, որոյ է գլուխ անկեանն Յիսուս Քրիստոս,,[1]: Նաեւ Քրիստոս Տէրն մեր առաքելոց գլխաւորին (սրբոյն Պետրոսի) այսպէս կը զրուցէ. "Դու ես վէմ եւ ի վերայ այդր վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ,,[2]: Ասոր համար Ս. Հարքն ալ օրինաւոր յաջորդութեան համար տրուած աս նշանը՝ միաբան հաւանութեամբ՝ միշտ Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցւոյ իբրեւ էապէս հարկաւոր բան կը համարին. ինչպէս յայտնի կ'երեւայ Ս. Իրենէոսին հերետիկոսաց դէմ գրած գրքէն, Տերտուղիանոսին Վասն Նախագրութեան գրած գրքէն ու Ս. Օգոստինոսին գործքերուն շատ տեղերէն. առանձինն մեր Ներսէս Շնորհալի Ս. հայրապետին Գանձք ըսուած աղօթքներէն[3]. Նոյն իսկ մեր ժամերգութեան հասարակաց աղօթքներուն մէջ "Աղաչեսցուք զամենակալն Աստուած վասն միայնոյ, սուրբ, կաթուղիկէ եւ առաքելական եկեղեցւոյ,, ըսելով կ'աղօթենք:

1 Եփես. Բ. 20: 2 Մատթ. ԺԶ. 18:

3 "Բոլոր զմեզ ի մի լրութիւն կաթուղիկէ, յօդեալ ի գլուխ եկեղեցւոյ խնդրեմք,,: Շնորհ. Թղթ. Տպ. Վենետ. 483:

Հռոմէական-կաթողիկէ սուրբ եկեղեցին ըստ վարդապետութեան առաքելական է. ինչու որ հաստատուն կը պահէ աս սկիզբը թէ հաւատոյ վարդապետութեան մէջ՝ որպիսի՛ եւ իցէ նորութիւն միշտ խոտելի է։ Նոյն եկեղեցին միշտ հրապարակական վճիռներով իր ծոցէն դուրս մերժած է ու կը մերժէ ամէն նորաղանդները՝ որոնք առաքեալներէն աւանդուած վարդապետութեան դէմ բաներ սորվեցընելու եւ քարոզելու յանդգնած են ու կը յանդգնին։ Հաւատոյ ու բարուց վարդապետութեան վերաբերեալ խնդիրներու մէջ իր տուած որոշումներն ու վճիռներն ուրիշ կանոն մը չունին՝ բայց եթէ առաքելական հաւատքը, որն որ թէ Ս. Գրոց մէջ եւ թէ կենդանի ձայնիւ աւանդուած քարոզութեանց ու հրահանգաց մէջ կը բովանդակուի եւ աւանդութեամբ կը պահուի, ինչպէս որ եկեղեցական արձանագիրներու, ժողովներու եւ վարդապետական ճառերու եւ մեկնութիւններու մէջ կը տեսնենք։ Ուստի ա՛լ իրաւունք չկար այն իմաստուն վարդապետին համառօտ՝ բայց վճռական խօսքին թէ "Որք թիւրեալքն են յառաքելոցն դաւանութենէ, նոքա ոչ եւս առաքելական կոչին„ [1]։

Նոյն հռոմէական եկեղեցին առաքելական է նաեւ անոր համար ալ՝ որովհետեւ իր հովիւներն առաքելոց օրինաւոր յաջորդներն են։ Աս ճշմարտութիւնը չէ թէ միայն պատմական գործքերու ստուգութեամբ յայտնի ու ծանօթագոյն է, այլ եւ անթիւ անհամար յիշատակարաններէն եւ մանաւանդ հռոմէական Քահանայապետաց անընդհատ յաջորդութենէն կը հաստատուի։ Երկրորդ դարուն մէջ Ս. Իրենէոս սկսեալ ի Ս. Պետրոսէ մինչեւ Ս. Եղեւթերիոս՝ բոլոր Քահանայապետները կարգաւ կը շարէ։ Հինգերորդ դարուն մէջ Ս. Օգոս-

1 Խոսրով, ի մեկն. պատարագին։

տինոս զանոնք մինչեւ Ս. Անաստասիոս կը հասցընէ: Անկից ետքն ալ ուրիշ եկեղեցական մատենագիրներները մինչուկ հիմակուան Պիոս Թ. Ս. Քահանայապետը կարգաւ կը բերեն: Նոյնը կրնանք ըսել նաեւ ամէն կաթուղիկէական եպիսկոպոսարանաց վրայ, որոնք կամ առաքեալներէն եւ կամ անոնցմէ քիչ մը ետքը եկող յաջորդներէն հիմնուած են. ինչու որ ամէն մէկ հայրապետական մայր եկեղեցւոյ մէջ՝ իւրաքանչիւր եպիսկոպոսաց յաջորդութեան կարգը գրուած կայ, որոնց սկիզբը քննելու ըլլանք նէ՝ առաքելական կը գտնենք: Եւ ոչ ալ եկեղեցւոյ մէջ եպիսկոպոս մը երբեք օրինաւոր եպիսկոպոս սեպուած է կամ կը սեպուի՝ որն որ Պետրոսի աթոռոյն հետ միացեալ չէ:

Նոր ներհակ ուղղափառութեան հակառակ ելող ամէն աղանդոց կնիքն՝ իրենց վարդապետութեան նորութիւնն է, զորն որ իրենք իրենցմէ համոզուած՝ կը խոստովանին ու չեն յանդգնիր առաքելական եկեղեցւոյ անունն իրենց սեպհականել, հապա ամէն մէկն իրենց հեղինակներուն կամ գլուխներուն անունը վրանին առնելով, մէկը Արիոսեան, մէկալը Նեստորական, միւսը Լուտերական կամ կալուինական կը կոչուի: Ինչու որ աս նոր բուսած աղանդներուն առաջնորդները չեն համարձակիր ու չեն կրնար ալ իրենց առաքելութեան անընդմիջապէս Աստուծմէ ըլլալն ու առաքեալներէն օրինաւոր յաջորդութիւն ունենալը ցուցընել: Բայց եթէ մէկը տարակուսելու ըլլայ որ արդեօք աս աղանդներէն մէկուն մէջ Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցին կը գտնուի թէ չէ, այնպիսին նախ եւ յառաջ պէտք է ենթադրել թէ Քրիստոսի ճշմարիտ վարդապետութիւնը շատ դարեր թանձրամած խաւարով ու մթով պատած ու ծածկուած էր, եւ վերջը աղանդապետի մը ձեռօք յայտնուեցաւ. որն որ բոլորովին անհաւատալի ու մերժելի ենթադրու-

թիւն մըն է ու Քրիստոսի Տեառն մերոյ ըրած խոստման ալ դէմ. ինչու որ ինք խօսք տուած է որ իր վարդապետութիւնն աշխարհքիս մինչեւ վերջը պիտ՚որ տեւէ:

Ուրեմն ով որ ճշմարտութիւնը սրտանց կը սիրէ եւ ինք զինքը կամովին չխստացըներ, աս նշաններով դիւրութեամբ կրնայ Քրիստոսի անուանով պարծող այնչափ աղանդներուն խառնափնդորութեան մէջէն գտնել ու որոշել թէ Քրիստոսի ճշմարիտ ու միակ եկեղեցին ո՛րն է: Աս ստոյգ է որ առջի դարերուն մէջ նոյն իսկ հեթանոսք դիւրութեամբ կը զանազանէին ու կը ճանչնային աս եկեղեցին՝ մարդիկներէն հնարուած ուրիշ աղանդներէն: Այսպէս Կեղսոս (Առ Որոգինէսի, Գիրք Ե.) իր ատենները գտնուած զանազան աղանդները յիշելով, առաքելական եկեղեցին անոնցմէ կը զանազանէ ու Մեծ եկեղեցի կ՚անուանէ: Նոյնպէս Եւսեբիոսի պատմութեան մէջ կը կարդանք որ երբ Պօղոս Սամոստացի հերետիկոսը, տան մը համար՝ որն որ քրիստոնէից ստացուածն էր, կռիւ հանեց ու կ՚ուզէր իրեն առնուլ, Աւրելիոս հեթանոս կայսրը դատաստանական վճռով որոշեց որ տունը Հռոմայեցւոց եպիսկոպոսին հետ միացեալ քրիստոնէից ձեռք տրուի[1]: Դարձեալ Ամմիանոս Մարկեղինոս հեթանոս մատենագիրն ալ կը վկայէ որ Կոստանդիոս արիոսեան կայսրն ամէն ճիգն ի գործ դրաւ որ զՍ. Աթանաս՝ առաքելական հին հաւատոյ ջատագովն ու պաշտպանը՝ նզովքով դատապարտուի Հռոմայ եպիսկոպոսէն, որուն հեղինակութիւնն ու իշխանութիւնն ուրիշներէն գերազանց կը ճանչցուէր ու ամենուն վրայ կը տարածուէր[2]: Ասոնցմէ յայտնի է ուրեմն որ նոյն իսկ հեթանոսք այն եկեղեցին միայն ճշմարիտ ու յատուկ իմաստով առեալ քրիստոնէական եկեղեցի կը ճանչնային, որն որ Հռոմայ ե-

1 Եւս. Գիրք Է: 2 Ամմ. Մարկեղ. Գիրք ԺԵ:

պիսկոպոսին հետ հաղորդութիւն ունէր, որուն հեղինակութիւնը կամ իշխանութիւնը արիոսեան կայսրին ալ խնդրելով, յայտնապէս ցուցուց թէ անզօր ու տկար է իր աղանդը՝ որն որ աս միութեան կենդրոնէն բաժնուած էր։

Ներետիկոսաց այս ամէն աղանդներուն վրայ զրուցածնիս՝ Յունաց, ինչպէս նաեւ ուրիշ ամէն հերձեալ եկեղեցիներուն վրայ ալ կը զօրէ, որոնց մէջ թէպէտ քահանայութիւնն ու եպիսկոպոսութիւնը հաստատուն պահուած է, բայց Քրիստոսէ դրուած գլխոյն հպատակութիւնն ու հաւատոյ ամբողջութիւնը կը պակսի։ Յոյնք՝ իրենց աս հիմակուան պակսութիւնը՝ նոյն իսկ իրենց եկեղեցւոյ հին ու հռչակաւոր սուրբ Հայրերէն՝ Աթանասէն, Բարսղէն, Կիւրղէն, Ոսկեբերանէն եւ այլն, աղէկ կրնան ճանչնալ. ասոնց վարդապետութիւնը բաւական զիրենք կը յանդիմանէ եւ երեսնին կը զարնէ այն վարդապետաց հաւատքէն որչափ հեռացած ըլլալնին։ Ասոր համար ալ Յոյնք՝ Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցիէն առջի անգամ բաժնուելէն ետքը, շատ անգամ այս ճշմարտութեան զօրութենէն բռնադատուելով՝ նորէն նոյն եկեղեցւոյ հետ հաշտուեցան ու միացան։ Բայց ետքէն կրկին ու կրկին բաժնուեցան։ Վերջապէս ԺԵ. դարուն մէջ Փլորենտեան ժողովքին մէջ Յովհաննէս Պալէոլոկ Արեւելեան կայսեր հետ հրապարակաւ դարձան ու եկեղեցւոյ հետ միացան։ Բայց քիչ մը ետքը Մարկոս Եփեսացւոյն հնարքներովը նորէն բաժնուեցան։ Ան ատենէն ետքը միշտ անստուգութեան անդնդի մը մէջ կը թարթափին՝ առանց միութեան հաստակաց կենդրոն մ'ունենալու, եւ օրէ օր ալ աստուածային բաներու թանձր տգիտութեան, գործնական մոլորութիւններու եւ հաւատոյ վարդապետութեան դէմ սխալմունքներու մէջ լինալով՝ չարէ ի չարն դահավէժ կ'ընթանան։

78. Վերի ցուցմունքներէն կը հետեւի որ կաթուղիկէ Ս. եկեղեցիէն դուրս ոչ ոք կրնայ յաւիտենական փրկութեան հասնիլ: Անոր համար ալ երբոր Առաքեալը կ՚ըսէ թէ "Առանց հաւատոց անհնար է հաճոյ լինել Աստուծոյ,,[1], ուրիշ հաւատոյ մը վրայ չիմանար աս խօսքը, բայց եթէ անոր՝ զորն որ Քրիստոս Տէրն մեր սորվեցուցած է, առաքեալք ալ քարոզած են, եւ որն որ մինչեւ հիմայ Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցւոյն մէջ պահուած է: Ուստի թէ որ առանց այսպիսի հաւատոյ՝ Աստուծոյ հաճոյ ըլլալ անկարելի է, անկարելի է նաեւ փրկուիլն ալ: Դարձեալ՝ երբոր Քրիստոս Տէրն մեր իր առաքեալները քարոզութեան խաւրելով՝ "Որ ոչն հաւատայ՝ դատապարտեսցի,,[2] ըսաւ, աս խօսքով ամբողջ ու միանգամայն առաքեալներէն քարոզուած եւ ուղղափառ եկեղեցւոյ մէջ միայն պահուած վարդապետութիւնն իմացաւ, չէ թէ անոր միայն մէկ մասը. եւ դատապարտութեան պատժով ամէն մարդ աս վարդապետութեան հաւտալու պարտաւորեց: Անոր համար Պօղոս առաքեալ՝ շատ իրաւամբ հերետիկոսաց համար կ՚ըսէ թէ մոլորեալ ու թիւրեալ են եւ իրենք զիրենք կը դատապարտեն[3]. աս պատճառաւ ամէն Ս. Հարք, ինչպէս նաեւ ընդհանուր եկեղեցին, հաւատոյ մաս ու վարդապետութիւն կը համարի աս վճիռը թէ իր ծոցէն դուրս ոչ ոք փրկութեան կրնայ հասնիլ: Եւ Ս. Օգոստինոսին հետ այս վճիռը կը կրկնէ ըսելով. "Ով որ կաթուղիկէ եկեղեցիէն անջատուած է, այնպիսին թէպէտ եւ բարի ու գովելի կեանք ալ ունենայ, միայն աս եղեռնագործութեան համար՝ որ Քրիստոսի միութենէն զատեալ ու որոշեալ է, յաւիտենական կենաց արժանի չէ, այլ Աստուծոյ բարկութիւնն անոր վրայ կը մնայ,,: Ուստի շատ յարմա-

1 Եբր. ԺԱ. 6:
2 Մարկ. ԺԶ. 16:
3 Տիտ. Գ. 11:

րութեամբ Հայաստանեայց եկեղեցին իր Շարականին մէջ տապանի կը նմանցնէ Ս. եկեղեցին [1], ուսկից դուրս փրկութիւն չկայ: Նոյն մտօք կը կարդանք նաեւ Տօնապատճառին մէջ ալ թէ "Որ ոչ մտանէ յեկեղեցի, ոչ մտանէ յարքայութիւն": Այս ուղղափառ վարդապետութեան՝ մինչեւ հիմա յայտնապէս ցուցուած ճշմարտութիւններուն հետ ունեցած կապակցութիւնը, նոյն իսկ բնական բանէն կը տեսնուի. ինչու որ Քրիստոսի հաստատած ու իբրեւ փրկութեան հարկաւոր միջնորդ մեզի առաջարկած ու քարոզած կրօնը, միայն կաթուղիկէ եկեղեցւոյ մէջ ճշմարտապէս ու ամբողջապէս կը պահուի. անոր համար ալ՝ ով որ նոյն եկեղեցիէն դուրս կ'ըլլէ կը զատուի, նովին գործով փրկութեան հարկաւոր միջնորդը կը մերժէ ու կը հերքէ: Ուրեմն անտարբերութիւնը կամ աստուածաբանական թոյլտուութիւնը՝ չիկրնար ամենեւին եղանակաւ մ'ընդունելի ըլլալ կամ ջատագովուիլ:

79. Անտարբերականք մեր աս ըսածին վրայ կը տրտնջեն ու կ'ըսեն թէ նոյն վարդապետութիւնն աստուածային բարութեան ու ողորմութեան դէմ կ'ըլլէ, սորվեցնելով որ կաթողիկէ եկեղեցիէն դուրս փրկութիւն չկայ: Այս առարկութիւնը չունի այն զօրութիւնը՝ որ կարենայ տապալել մեր ըսած հաւատոյ վարդապետութիւնը, որն որ աստուածային յայտնութեան վրայ կը հիմնի, եւ ոչ ալ կարելի բան է՝ որ մէկ յայտնեալ հաւատոյ մաս մը հակառակ ու հակասական ըլլէ ուրիշ հաւատոյ մասի մը, որն որ նոյնպէս Աստուծմէ յայտնուած է: Իրօք ալ աս հաւատոյ մասին մէջ եւ ոչ առերեւոյթ հակառակութիւն մը կը գտնուի աստուածային բարութեան ու ողորմութեան դէմ: Վասն զի Աստուծոյ բարութեան ու ողորմութեան հակառակ բան չէ՝

1 "Որ ի ծովս այս աշխարհի, չինեաց տապան զեկեղեցին": Հարց Գ. Կիւրակ. Քառասն:

իր բանական ու անձնիշխան արարածին՝ փրկութեան հասնելու եւ դատապարտութենէ ազատ մնալու համար թէութիւններ դրած ըլլալն ու ասոր դէմ կամաւորութեամբ հակառակողներն ալ պատժել ուզելը. մանաւանդ որ Աստուած այնպիսի նշաններ տուած է իր եկեղեցւոյն՝ ուսկից դուրս չ'ուզեր որ ամենեւին մէկը փրկութեան հասնի, որ ճշմարտութիւնը սիրող ու փնտռողը՝ շատ դիւրութեամբ կըրնայ զանիկա գտնել ու ճանչնալ. միանգամայն ալ ամենուն առանց զանազանութեան, առատութեամբ իր շնորհքը կու տայ, որով ամէն մարդ կարող է ճշմարտութեան ծանօթութեան հասնիլ. իսկ եթէ մէկն անյաղթելի տգիտութեամբ Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցին ճանչնալ չկրնայ նէ, Աստուած մինակ աս պատճառիս համար զանիկա չիդատապարտեր. եւ եթէ ուրիշ կողմանէ բարի, գովելի ու խղճմտանքի համաձայն կեանք կ'անցընէ նէ, անոր նաեւ փրկութեան հասնելու համար հարկաւոր եղած շնորհքը չիզլանար: Դարձեալ բոլորովին սուտ խօսք ու զրպարտութիւն է ըսելը՝ թէ ուղղափառները հաւատոյ աս մասին զօրութեամբ շատ մարդիկ մշտնջենաւոր դատապարտութեան կը մատնեն. ինչու որ ճշմարիտ ուղղափառն՝ իր կրօնին սկզբունքներուն համաձայն՝ ի մասնաւորի ոչ զոք կը դատապարտէ, հապա իւրաքանչիւրոյ վրայ ըլլալու դատաստանն Աստուծոյ միայն կը թողու: Ուղղափառն ասիկա միայն աստուածային յայտնութեամբ կը հաւատայ թէ ամէն մարդ՝ որն որ կամ անհաւատութեամբ եւ կամ ինչ եւ իցէ մահուչափ մեղօք աշխարհքէս կ'ելլէ, յաւիտեան կը դատապարտուի: Մանաւանդ որ բարի ուղղափառը միշտ կը բաղձայ ու ետեւէ կ'ըլլայ որ անհաւատը դառնայ ու ճըշմարտութիւնը ճանչնայ. աս մասին մէջ եկեղեցւոյ՝ գթած մօրն օրինակին հետեւելով, անոր համար աղօթք ու պաղատանք կը մատուցանէ Աստուծոյ:

80. Կաթողիկէ եկեղեցին՝ հաւատոյ նիւթերու մէջ կարծիքներու թոյլտուութիւն չ'ընդունիր, բայց ասոր համար քաղաքական ու գործնական անթոյլտուութիւն (intolérance) մը յառաջ չիբերեր, եւ ոչ ալ մարդկային մտաց վրայ արտաքին բռնութիւն մը բանեցընել կ'ուզէ: Ինչու որ աս տեսակ բռնական միջոցներն ուղղակի կը հակառակին ճշմարիտ կրօնին ոգւոյն, որն որ կ'ուզէ թէ ամէն մարդ ազատօրէն ստանայ հաւատոյ համոզումը եւ ազատութեամբ իր միտքն ու կամքն անոր հպատակութեան տակ ձգէ, աղէկ գիտնալով որ արտաքին երկիւղն ու սպառնալիքն ուրիշ պտուղ յառաջ չեն բերեր՝ բայց եթէ անթիւ անհամար կեղծաւորութիւններ ու սրբապղծութիւններ: Սակայն մէկալ կողմանէ աս ալ յայտնի է որ իշխանք ու մեծամեծք մեծ պարտաւորութիւն ունին ամէն եղանակաւ հոգ տանելու, որ իրենց տէրութեան ու երկիրներուն մէջ հաստատուած ճշմարիտ կրօնը պահուի ու պաշտպանուի եւ անոր դէմ չարութեամբ արտաքին արհամարհութիւն ընողները նաեւ արտաքին պատիժներով խրատուին: Եւ եթէ իրենց երկրին մէջ աս միակ ճշմարիտ կրօնէն ուրիշ սուտ կրօն մը չկայ նէ, ամէն կերպով աշխատելու են որ չըլլայ թէ՝ ի վնաս աս ճշմարիտ կրօնի՝ ուրիշ սուտ ու վնասակար կրօն մը իրենց երկիրը մտնէ ու հաւատացելոց գայթակղութեան պատճառ ըլլայ: Իսկ եթէ արդէն մտած է ու քաղաքական իրաւունք մը կամ թէ ըսեմ նախադրութիւն մը ստացած է նէ, ան ատեն ծանրապէս կը պարտաւորին փոյթ տանելու որ իր մոլորութիւնները հաւատացելոց մէջ կարող չըլլայ տարածել: Մանաւանդ թէ քրիստոնէական սէրը կը պարտաւորէ նաեւ իշխանները, որ ջանան ու աշխատին, բայց ամենեւին առանց բռնական միջոց մը բանեցընելու, որ մոլորեալներն ալ ճշմարտութիւնը ճանչնան եւ

ուղիղ հաւատքի դառնան: Ինչու որ իրօք ալ կրօնի միութիւնը՝ չէ թէ միայն աստուածային ճշմարիտ պաշտօնի ու յաւիտենական փրկութեան նկատմամբ՝ հապա նաեւ տէրութեանց ժամանակաւոր յաջողութեան համար ալ շատ հարկաւոր է: Ըսածնիս ընդհանուր պատմութեան մէջէն ալ յայտնի կ'երեւայ, որ տէրութեան մը մէջ կրօնի զանազանութիւնը՝ շատ անգամ ինչպիսի՛ քաղաքական արիւնահեղ պատերազմներու եւ հայրենեաց մատնութիւններու առիթ ու պատճառ եղած է:

81. Հոստեղս հարկաւոր կը սեպենք նաեւ ցուցնել որ ինչպէս նոր մատենագիրներէն ոմանք՝ անիրաւութեամբ զրպարտութիւններ կը յաճախեն Ս. քննութեան ատեանին վրայ, որն որ առջի ատենները Եւրոպայի քանի մը ուղղափառ թագաւորութեանց մէջ եկեղեցւոյ իշխանութեամբ հաստատուած էր՝ կրօնի դէմ եղած յանցանքները քննելու եւ դատելու համար: Նախ եւ յառաջ աս ատեանին վախճանն ու նպատակը սուտ կրօնի մէջ ծնածներն ու կրթուածները բռնութեամբ եւ արտաքին վախերով ու սպառնալիքներով ճշմարիտ հաւատքի բերել կամ զանոնք՝ ուղիղ հաւատքի դառնալ չուզելնուն համար՝ արտաքին (քաղաքական) ատեանի մէջ դատել չէր: Երկրորդ՝ նոյն ատեանն ամենեւին ուրիշին ներքին հաւատքին վրայ դատաստանական իրաւաբանութիւն յափշտակել կամ ի գործ դնել չէր ուզեր, հապա դատաստան կ'ընէր միայն անոնց վրայ՝ որոնք հրապարակաւ ճշմարիտ հաւատքը կ'ուրանային եւ կամ ծուռ ու մոլար վարդապետութեամբ ուրիշներուն ուղղափառ հաւատքը վտանգի մէջ կը ձգէին. միայն այսպիսեաց վրայ իր դատաստանական իշխանութիւնը կը բանեցընէր. եւ երբոր զիրենք դատաստանի մէջ յանցաւոր գտնելու ըլլար նէ, պատժելու համար աշխարհական ատենի կը յանձնէր: Իսկ եթէ քանի

մը տեղ քննութեան դատաւորներն իրենց իշխանութիւնը չարաչար գործածեցին նէ, ասիկա չէ թէ նոյն ատեանին էութեան կամ բնութեան պէտք է տալ, հապա անձինքներուն պակսութեան. ուստի ըստ հետեւորդի շատ անիրաւ բան է՝ այնչափ աղաղակներ յարուցանել նոյն ատեանին դէմ. ապա թէ ոչ՝ պէտք էր նաեւ ամէն թագաւորական աթոռները, նոյնպէս թէ քաղաքական ու թէ յանցաւորաց դատաստանական ատեանները բոլորովին կործանել ու աշխարհքիս վրայէն վերցընել. ինչու որ ասոնց մէջն ալ մարդկային չարութեամբ շատ անգամ նոյն գերագոյն իշխանութիւնը չարաչար կը գործածուի:

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ.

Եկեղեցւոյ գլուխն է ան որ՝ հաւատացելոց վրայ ունեցած իշխանութիւնը:

82. Եկեղեցւոյ գլուխն ո՞վ է եւ հաւատացելոց վրայ ի՞նչ հեղինակութիւն ու իշխանութիւն ունի: — 83. Առաքեալք եկեղեցիներ հիմնած ժամանակնին ի՞նչ օրէնքներ կը դնէին. Ս. Պետրոս ասոնցմէ աւելի ի՞նչ առաւելութիւն ունէր: — 84. Հռոմայ Քահանայապետն ինչո՞ւ համար Ս. Պետրոսի յաջորդն է: — 85. Հռոմայ Քահանայապետին վրայ ի՞նչ արտօնութիւններ կը գտնենք. աս նախագահութեան առաւելութիւններուն ու նոյն իսկ հարկաւոր միութեան վրայ այլակրօնք ի՞նչ նախապաշարումներ ունին: — 86. Աս ամէն վերի ըսածներնէս ի՞նչ կը հետեւցընենք:

82. Քրիստոս Տէրն մեր յանձին սրբոյն Պետրոսի իր եկեղեցւոյ վրայ վերին գլուխ կամ վերին հովիւ մը դրաւ, որուն ուրիշ առաքեալներէն աւելի արտօնութիւններ ու իշխանութիւններ շնորհեց: Երբ որ Պետրոս ամէնէն յառաջ Քրիստոսի աստուածութիւնը խոստովանեցաւ, Քրիստոս անոր աս ըրած խոստովանութիւնը վարձատրել ուզելով, ի-

րէն այսպէս ըսաւ. “Եւ ես քեզ ասեմ, զի դու ես վէմ (Պետրոս) եւ ի վերայ այդր վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ եւ դրունք դժոխոց զնա մի յաղթահարեսցեն: Եւ տաց քեզ զփականս արքայութեան երկնից. եւ զոր միանգամ կապեսցես յերկրի՝ եղիցի կապեալ յերկինս, եւ զոր արձակեսցես յերկրի՝ եղիցի արձակեալ յերկինս„[1]: Այս խօսքերէն յայտնի կ՚երեւայ որ Քրիստոս Տէրն մեր զՊետրոս առաքեալ երկրի վրայ լինելի ու բովանդակ իշխանութեամբ իրեն փոխանորդ դրաւ. եւ որովհետեւ Քրիստոս Տէրն մեր եկեղեցւոյ բուն հիմն է, անոր համար զՊետրոս իր տեղը դնելով՝ զինքն ալ անշարժ ու հաստատուն հիմ եկեղեցւոյ դրաւ. Նմանապէս որովհետեւ Քրիստոսի յատուկ է իր երկնաւոր իշխանութեամբը կապել ու արձակել, աս խօսքին մէջ կը տեսնենք որ նոյն իշխանութիւնը Պետրոսի կը յանձնէ: Դարձեալ Քրիստոս իր չարչարուելէն յառաջ Պետրոսի այսպէս ըսաւ. “Ես աղաչեցի վասն քո, զի մի պակասեսցեն հաւատք քո, եւ դու երբեմն դարձցիս եւ հաստատեսցես զեղբարս քո„[2]: Այս խօսքերէն ալ յայտնի կ՚երեւայ որ Քրիստոս Տէրն մեր գլխաւորաբար զՊետրոս առաքեալ հաւատոյ մէջ հաստատեց ու զօրացուց՝ որ չպակսի ու չխախտի, որով եւ իր մէկ պաշտօնն ալ ըլլայ՝ մէկալ եղբարքը հաւատոյ մէջ հաստատել: Նմանապէս Քրիստոս Տէրն մեր Պետրոս առաքելյն իր վրայ ունեցած սէրը քննելէն ու փորձելէն ետեւ ըսաւ իրեն. “Արածեա զգառինս իմ, արածեա զոչխարս իմ„[3]: Արդ աս ամէն յառաջ բերուած վկայութիւններէն յայտնի կ՚երեւայ որ Ս. Պետրոս Քրիստոսէն բոլոր եկեղեցւոյ վրայ նախնական ու վերին իրաւաբանութիւն եւ իշխանութիւն առաւ՝ հոգեւորապէս Քրիստոսի տեղ կառավարելու: Բանալեաց իրեն յան-

1 Մատթ. ԺԶ. 18—20:
2 Ղուկ. ԻԲ. 32:
3 Յովհ. ԻԱ:

ձնուլին եւ Քրիստոսի գառինքն ու ոչխարքն արածելու համար տրուած պաշտօնը՝ աս իշխանութիւնը կը նշանակեն. ինչու որ ամէն հաւատացեալք՝ Քրիստոսի գլխաւոր կամ առաջին հօտին ոչխարքն են, որոնց համար ինք կ՚ըսէ. «Եղիցին մի հօտ եւ մի հովիւ»[1]. ուրեմն երբոր Քրիստոս Տէրն մեր զասոնք արածելու պաշտօնը Պետրոսի կը յանձնէ, ըսել է՝ որ զՊետրոս առաքեալ իրեն տեղ անոնց հովիւ կը դնէ:

Պետրոս առաքելոյն աս առաւելութիւնն աւետարանագիրները շարունակ կը ցուցընեն: Ամէն հեղ առաքելոց անունները յիշած ատեննին՝ Պետրոս առաքելոյն անունը միշտ յառաջ կը դասեն, իսկ մէկալնոնցը՝ երբեմն այսպէս եւ երբեմն այնպէս՝ առանց հաստատուն կարգի մը կը գրեն, թէպէտ Ս. Պետրոս ոչ հասակաւ եւ ոչ ալ առաքելական կոչմամբ առաջինն էր: Դարձեալ կը տեսնենք շատ անգամ որ Ս. Պետրոս՝ առաքելոց ամէն գործքերուն մէջ միշտ գլխաւորութիւն ու առաջնութիւն ունի: Ասոր համար երբոր առաքեալք վերնատունը ժողվուած՝ Հոգւոյն սրբոյ գալստեան կը սպասէին, Պետրոս առաքեալ իշխանութեամբ մ՚ըսաւ որ Յուդային տեղ՝ որն որ Քրիստոսի մատնիչ եղած էր, ուրիշ մէկն ընտրելու է, որ տասուերկու թուերնին լեցուի. եւ մէկալնոնք անմիջապէս անոր բածին գլուխ ծռեցին[2]: Նոյնպէս Հոգին սուրբ ընդունելէն ետքը, երբոր առաքեալք ժողովրդեան առջեւն ելան, պինտ առաջ Պետրոս առաքեալ ամենուն կողմանէ ձայնը բարձրացուց ու սկսաւ ժողովրդեան քարոզել ու վարդապետել[3]: Դարձեալ երբոր առաքեալք Երուսաղէմ ժողվուած էին՝ որոշելու համար որ հեթանոսներէն դարձողները Հրէից հին օրէնքին համաձայն պէտք են թլփատիլ՝ թէ չէ,

1 Յովհ. Ժ. 16:
2 Գործ. Ա:
3 Անդ. Բ:

Պետրոս առաքեալ ամենէն յառաջ աս խնդիրն որոշեց ու ցուցուց որ հեթանոսք նոյն օրէնքէն ազատ են, եւ աս խօսակցութեան ժամանակ բոլոր ուրիշ առաքեալք մասդրութեամբ մտիկ կ՚ընէին եւ անոր տուած վճռոյն կը հնազանդէին[1]։ Ասոնցմէ բոլոր Ս․ Հարք ու Ս․ ժողովք կը հետեւցընեն որ Ս․ Պետրոսի նախագահութիւնն աստուածային իրաւամբ հաստատուած է[2]։

83․ Թէեւպէտ ամէն առաքեալք ի Քրիստոսէ իշխանութիւն ունէին՝ բոլոր աշխարհք եկեղեցիներ հիմնելու եւ զանոնք կառավարելու, բայց Պետրոս աս մասնաւոր առաւելութիւնն ալ ունէր՝ որ մէկալ առաքեալք եկեղեցիներ հաստատած ժամանակնին՝ այնպիսի օրէնքներ կը պարտաւորէին դնել, որ իւրաքանչիւր եկեղեցի ընդհանուր գերագոյն գլխոյ մը տակ ըլլար, անոր հետ միութիւնը պահէր եւ անոր հնազանդէր․ ինչու որ ընդհանուր եկեղեցին Ս․ Պետրոսի վիմին վրայ պէտք էր շինուիլ, եւ նոյն Ս․ Պետրոս էր Քրիստոսի միակ հօտին միակ գերագոյն հովիւը։ Դարձեալ պէտք էր որ առաքեալք ընդհանուր եկեղեցւոյ վերաբերած հասարակաց իրերը Ս․ Պետրոսի առջը բերէին ու անոր վճռոյն տակ ձգէին, ինչպէս իրօք ալ ըրին հրէական ծէսերուն պահպանութեան վրայ եղած խնդրոյն մէջ, զորն որ երբոր Պետրոս որոշեց ու վճռեց, մէկալները Յակոբոս առաքելոյն հետ նոյն վճռոյն անմիջապէս համաձայնեցան։

84․ Հռոմայ Քահանայապետը Ս․ Պետրոսին յաջորդն է, եւ ըստ հետեւորդի՝ ժառանգ ան ամէն արտօնութիւններուն, զորոնք Քրիստոս Տէրն մեր

1 Գործ․ ԺԵ։

2 Ասոր ինչպէս նաեւ ասկէ վերջը ընկերներնուս վրայ մանէրս հրատարակեալ Աբոտ Գէթթէի տոտէլլադէի ըրուած գրքին մէջ խնդրոյն ընդարձակ տեղեկութիւններ ու վկայութիւններ կրնայ գտնել, ուր որ նաեւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյն՝ աս նիւթին վրայ ունեցած կարծիքը տեղն ի տեղը յառաջ բերուած է։

տուաւ Ս. Պետրոսին՝ իբրեւ եկեղեցւոյ եւ ամէն հաւատացելոց գլխոյն ու գերագոյն հովուին. ինչու որ Ս. Պետրոս Անտիոքայ եկեղեցին հիմնելէն ետքը իր աթոռը Հռոմ հաստատեց եւ առաջին եպիսկոպոս եղաւ Հռոմայ, ուր Ներոն կայսեր ժամանակ փառաւոր նահատակութեամբ իր կեանքը վճարեց, ինչպէս կը վկայեն ընդհանուր հնութիւնը, ամէն յիշատակարաններն եւ նոյն իսկ առաքելոց իշխանին գերեզմանը՝ որն որ առջի դարէն մինչեւ հիմայ միշտ պատուոյ ու մեծարանաց մէջ է: Արդ՝ Հռոմայ Քահանայապետը ժառանգած է ան եպիսկոպոսական աթոռը՝ զորն որ Ս. Պետրոս մեռնելէն ետքը թողուցած էր. ուրեմն անոր ճշմարիտ յաջորդն է: Քրիստոս իր ընդհանուր եկեղեցւոյն բարեացը համար, որն որ մինչուկ աշխարհքիս վերջը պիտի մնայ, ուզեց որ նոյն եկեղեցին իբրեւ մի հօտ՝ մէկ հովուի տակ ըլլայ, եւ աս վախճանաւ հաստատեց Պետրոսի նախագահութիւնը եւ ուզեց որ՝ դարձեալ նոյն եկեղեցւոյն օգտին համար՝ աս նախագահութիւնը մշտնջենաւոր ըլլայ, ուստի եւ աստուածային կարգադրութեամբ՝ Պետրոսի նախագահութիւնն իր բոլոր արտօնութիւններովը անոր յաջորդներուն անցնի:

Արդ հաւատոյ հաստատուն վարդապետութիւն է որ Հռոմայ Քահանայապետը՝ ընդհանուր եկեղեցւոյ գլուխ ու գերագոյն հովիւ է: Ս. Իրենէոսէն սկսեալ, որն որ առաքելոց ժամանակին մերձաւոր է, բոլոր յոյն, հռոմայեցի ու հայ Ս. Հարք անդադար աս վարդապետութիւնը կը սորվեցընեն: Եկեղեցւոյ ընդհանուր ու մասնաւոր ժողովներու սովորութիւնն ալ ասիկա կը հաստատէ, որոնք՝ ինչպէս իրենց գործքերէն կ'երեւայ, միշտ Հռոմայ Քահանայապետն իրենց նախագահ ճանչցած ու մեծարած են: Մեր Մխիթար կաթողիկոսն ալ իր ԺԴ. դարուն գումարած Սսոյ ժողովքին մէջ, մեր

ըսածին ճշմարտութիւնն այսպէս կը հաստատէ. "Նիկիական հարքն վճիռ տուին թէ եկեղեցին Հռոմայ գլուխ է այլոց եկեղեցեաց եւ հայրապետն Հռոմայ գերագոյն է քան զայլ հայրապետս: Զայսն եւ մեք ասեմք եւ ունիմք": Ս. Ներսէս Շնորհալին զՀռոմայ Քահանայապետը "Սուրբ եւ առաջին ամենայն եպիսկոպոսապետաց... եւ փոխանորդ Պետրոսի առաքելոյ"[1] կ'անուանէ: Փլորենտեան ժողովքն ալ, որն որ Յունաց, Հայոց եւ ուրիշ քանի մը արեւելեան ազգաց եկեղեցիները՝ հռոմէական եկեղեցւոյ հետ միաբանելու համար գումարուած էր (1431—1439), սրբոց Հարց եւ ընդհանուր ժողովոց օրինակին ետեւէն երթալով՝ աս հաւատոյ մասը սահմանեց. "Սահմանեմք զի սուրբ եւ առաքելական եկեղեցին եւ Քահանայապետն Հռոմայ, ունի զգլխաւորութիւն ընդ ամենայն աշխարհ. եւս՝ նոյն Քահանայապետն Հռոմայ է յաջորդ սրբոյն Պետրոսի՝ իշխանին առաքելոց, ճշմարիտ փոխանորդ Քրիստոսի, գլուխ համօրէն եկեղեցեաց եւ ամենայն քրիստոնէից հայր եւ վարդապետ, որում՝ յանձին երանելւոյն Պետրոսի՝ տուաւ ի Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ, լի եւ կատարեալ իշխանութիւն արածելոյ, հովուելոյ եւ վարելոյ զընդհանուր եկեղեցին, որպէս կայ եւ ի գործս տիեզերական ժողովոց եւ ի կանոնս սուրբս": Եւ ինչպէս արդէն ամենուն ծանօթ է, նոյն ժողովքին ամէն վճիռներն ու որոշմունքները, ուստի եւ աս վճիռն ալ, թէ Յոյնք եւ թէ Հայք[2] ընդունեցան եւ իրենց ստորագրութեամբ հաստատեցին:

85. Արդ աս սահմանին նայելով՝ Հռոմայ Քահանայապետին վրայ հետեւեալ առաւելութիւններն ու արտօնութիւնները կը գտնենք: Նախ՝ թէ անոր

1 Շնորհ. Թուղթ առ Մանուէլ կայսր. Տպ. Պետրբ. Էջ 110:

2 Առանձինն Հայոց վրայ տես Աթոռ Ս. Պետրոսի առաքելապետի. Էջ 259—263:

կ՚ըլլայ բոլոր աշխարհքիս եկեղեցիներուն հոգը, որ եկեղեցական կանոնաց պահպանութեան հսկէ, եւ իշխանութիւն ունենայ ապստամբներն ու յամառները պատժելու։ Երկրորդ՝ թէ անոր վճիռները բովանդակ աշխարհքիս հաւատացեալներուն կը վերաբերին, եւ բաւական որ նոյն վճիռները սովորական կերպով հրատարակուին, ամէնքն ի խղճէ կը պարտաւորին կատարելու։ Երրորդ՝ թէ հաւատոյ ու բարուց վերաբերեալ խնդիրներուն մէջ, Հռոմայ Քահանայապետը գլխաւոր մասն ունի թէ ժողովոց մէջ ու թէ ժողովներէն դուրս։ Չորրորդ՝ ամէն եկեղեցական օրէնքներուն մէջ կրնայ տնօրինել։ Հինգերորդ իրաւունք ունի ընդհանուր ժողովք գումարելու, անոնց նախագահ ըլլալու եւ զանոնք հաստատելու։

Այլակրօնք աս եկեղեցական նախագահութեան առաւելութիւններն ու նոյն իսկ հարկաւոր միութիւնը՝ խիստ ու անախորժ գաղափարով կամ նախապաշարմամբ կ՚ըմբռնեն, կարծելով որ ասանկ միութեան մը հետեւութեամբ՝ ազգի մը ծէսերուն ու իրեն սեպհական եկեղեցական սահմանադրութեան մէջ բռնազբօսիչ ու փոփոխիչ ձեռք մը կը մտնէ, տեղական եպիսկոպոսաց սեպհական իշխանութիւնը կը տկարանայ եւ իբր թէ ազգայնութեան նշանները կամաց կամաց կը վերցուին։ Բայց մենք կատարեալ ստուգութեամբ կրնանք ըսել որ ասոնք՝ բառին բովանդակ ընդարձակութեամբը, նախապաշարում եւ զրպարտութիւն են. որովհետեւ եկեղեցական պատմութեան ու հին եւ նոր քրիստոնեայ ազգաց վիճակին քիչ մը տեղեակ եղողը գիտէ որ Հռոմայ եկեղեցւոյն հետ միացեալ ամէն ազգերն իրենց ամբողջ ծէսն ու եկեղեցական սահմանադրութիւնը պահած են, ցորչափ որ հաւատոյ հարկաւոր միութեան դէմ չեն։ Իսկ եթէ բան մ՚ալ փոփոխուած է նէ, աւելի իրենց անձինքներուն շարժմամբը՝ քան

թէ ուրիշ տեղէն ստիպուելով եղած է։ Դարձեալ՝ յայտնի է որ Ս․ եկեղեցին, չէ թէ ըստ քմաց գործող բռնաւոր՝ հապա գթած մայր է, որ ամէն ազգաց այսպիսի ծէսերուն ու զանազանութիւններուն վրայ իբրեւ իր որդւոց այլեւայլ հարստութեանց վրայ կ'ուրախանայ, եւ իւրաքանչիւրոց ունեցածին հաւատարիմ ու վրէժխնդիր պահապան է, ինչպէս զանազան Քահանայապետաց կոնդակներէն յայտնի է[1]։ Ծիսական զանազանութիւնք եկեղեցւոյ միու-

1 Տես Բենեդիկտոս ԺԴ․ Քահանայապետին Միխիթարայց գրած ընդհանրական թուղթը, որուն մէջ յայտնապէս կը զգուշէ․ (Տպ․ Հռոմայ, էջ 10․) "Այլ ոչ երբեք յորդական ծիսի արեւելեայց զնոսա ինչ հասուցցի"։ Իսկ 32—33երորդ էջերուն մէջ այսպէս կը զգուշէ․ "Առ ի դարձուցանել զԱրեւելեայս ․․․ ոչ միայն չէ պարտ խախտել զծէսս նոցա կամ եղծանել, որովհետեւ միշտ օտար եղեւ այդ ի դիտմանէ առաքելական աթոռոյն ․․․ այլ եւ այդպիսի ձկտումն բազմօք դիմադարձի ըղձալի միաբանութեան, որպէս ուղիղ գրէ Թոմաս Ցիսուսեան Ցաղագս հոգաբարձութեան դարձի ամենայն ազանց։ (Գիրք Է․ Գլ․ Բ․) "Պարտ է, ասէ, ցուցանել թէ եկեղեցին Հռոմէական հաւանի եւ թոյլ տայ զի իւրաքանչիւր եկեղեցի զիւրոց ծիսից եւ արարողութեանց զհետ երթիցէ"․․․։ Եւ քիչ մը ետքը այսպէս կը գրէ․ "Ի գլուխ յամենայնէ զոր ի վերագոյնդ գրեցաք՝ այս ինչ երրորդաբար մակաբերի, թէ ամենեւին զգուշանալ պարտ է Մխիթարին՝ որ զարեւելեան ոք հերձուածող դարձուցանել կամիցի, զի մի ձկտեսցի ձգել զնա յընդունելութիւն լատինական ծիսի։ Զի այս գործ եւեթ յանձն է Մխիթարին՝ դարձուցանել զԱրեւելեանս յուղղափառ հաւատ եւ ոչ թէ ի լատին ծէս զնա մուծանել"։ — Դարձեալ ասիկա կը ցուցնէ Գրիգոր ԺԳ․ Ս․ Քահանայապետին Տարեգրութեանէն ալ՝ զորն որ Հ․ Մաֆէոս գրած է եւ Հռոմ 1742ին տպագրուած։ Ասոր Գ․ Հատորին Գ․ Մասին մէջ վերոյիշեալ Ս․ Քահանայապետին՝ Հայոց ու Խփտիներուն նկատմամբ ըրածներէն կը տեսնուի Հռոմայ եկեղեցւոյ հոգին, մանաւանդ Հռոմ նոյն ժամանակը կառուցած երեք դպրոցներէն, զորոնք Բենեդիկտոս ԺԴ․ ալ յառաջ բերելով (Տես էջ 20) այսպէս կը խօսի․ "․․․ յորս զուսանօղս այնց ազանց դաստիարակել հրամայեաց․ բայց այնպէս զի միշտ յարեւելեան ծէսս իւրեանց կայցեն մնասցեն"։ — Իննովկենտիոս Գ․ Ս․ Քահանայապետն ալ զանազան ազգերը դարձնելու դիտման մէջ վերոյիշեալ Ս․ Քահանայապետներուն ճամբան եւ ուղղութիւնը բռնած էր, ինչպէս աղէկ կը ցուցնէ Հուրթեր անուանի հեղինակը իր Իննովկենտիոս Գ․ ըսուած գրքին մէջ, զորն որ տակաւին բողոքող եղած ժամանակ գրած է։ Տես Տպագր․ Համպուրկեան, Հատ․ Բ․ էջ 737։

թեան չէ թէ միայն ամենուրեն վնաս մը չ՚ըներ, հա-
պա նաեւ իր ամենամեծ զարդերէն ու առաւելու-
թիւններէն մէկն է: Եկեղեցին ասով՝ Աստուծոյ առ-
ջեւն է «իբրեւ դշխոյ ի հանդերձս ոսկեհուռն զար-
դարեալ եւ պաճուճեալ»: Ուստի եւ Հռոմէական
Ս. եկեղեցին աղէկ գիտէ որ ասոր ձեռք դպցընելը՝
եկեղեցւոյ մէկ էական զարդին ձեռք դպցընել եւ
ազգերը Քրիստոսի փարախէն խրտեցընել է. անոր
համար ալ միշտ քրիստոնեայ ազգերուն ծիսական
ախորժակին, իրենց եկեղեցական սահմանադրու-
թեան ու նուիրապետութեան, ցորչափ որ ուղղա-
փառ հաւատոյ մասունքներուն հակառակ չեն եղեր,
միշտ նպաստաւոր եղած է ու կ՚ըլլայ:

86. Մ՚ինչեւ հիմակ ըսածներնէս կը հետեւցը-
նենք որ հաւատոյ վարդապետութիւն ու հաւատոյ
անսխալ կանոն է նախ՝ ինչ որ Ս. Գրքին մէջ ուղ-
ղափառ եկեղեցւոյ մտքին կամ Ս. Հարց իմացուա-
ծին համաձայն կը պարունակուի: Երկրորդ՝ ինչ որ
աստուածային աւանդութենէ օրինաւորապէս կը
ճանչցուի: Երրորդ՝ ինչ որ ուղղափառ եկեղեցին
հաւատոյ ու բարուց մէջ, միակերպ իբրեւ մասն
հաւատոյ կը սորվեցընէ կամ միակերպ ու հաստա-
տուն սովորութեամբ կը հաւատայ: Չորրորդ՝ ինչ
որ օրինաւոր ընդհանուր ժողովքը հաւատոյ ու բա-
րուց վարդապետութիւններուն մէջ որոշակի վճիռ
կու տայ: Հինգերորդ՝ ինչ որ նոյն նիւթերուն մէջ
Հռոմայ Քահանայապետը հաւատալու համար առ-
ջեւնիս կը դնէ. մանաւանդ երբոր ուղղափառ ե-
պիսկոպոսաց մեծ մասը, թէպէտ զանազան տեղեր
գտնուին, անոր որոշումը կ՚ընդունին: Արդ՝ աս ամէն
աղբիւրներն աստուածային անսխալ հեղինակու-
թեան վրայ յեցեալ ըլլալով, Քրիստոսի աս խօսքը
ասոնց ամենուն ալ կը վերաբերի թէ «Որ ոչն հա-
ւատայ՝ դատապարտեսցի»: Ուրեմն ամէն քրիստո-
նեայ պէտք է որ հաստատութեամբ ու առանց երկ-

բայելու ընդունի ան ամէն վարդապետութիւնները՝ որոնք աս աղբիւրներէն յառաջ կու գան, որոնք թէեւ մտաց հասողութենէ վեր ալ ըլլան, պէտք չէ նոյն դժուարութեան միտ դնել, ինչու որ մէկ կողմանէ Աստուծոյ խորհուրդները պէտք է որ մեր չափաւոր մտաց հասողութենէն վեր ըլլան, մէկալ կողմանէ ալ Աստուած չիկրնար խաբել եւ ոչ ալ խաբուիլ:

Դարձեալ՝ որովհետեւ առանց աստուածային շնորհաց ազդեցութեան՝ կարելի չէ գերբնական հաւատոյ հաւանութիւն ընծայել, անոր համար պէտք է որ խոնարհութեամբ Աստուծմէ աստ մէջ յարատեւութիւն խնդրենք: Վերջապէս առանց գործոց հաւատքը մեռած ըլլալով, բարի գործքով մեր բոլոր կեանքն այնպէս պիտի կանոնաւորենք, որ Յովհաննէս առաքելոյն հետ կարող ըլլանք ըսել. “Այս է յաղթութիւնն՝ որ յաղթէ աշխարհի, հաւատքն մեր,,[1]:

1 Ա. Յով. Ե. 4:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿՐՕՆԻ

1. Առաջին մասին մէջ ցուցուցինք թէ քրիստոնէական կրօնին սկիզբն աստուածային է, եւ անոր հեղինակը Քրիստոս՝ նոյնն իր աշակերտաց ձեռքով բոլոր աշխարհք տարածեց. դարձեալ տեսանք որ առաքեալք նոյն վարդապետութիւնն իրենց յաջորդաց աւանդեցին թէ բերնով ու թէ աստուածային ազդեցութեամբ գրուած գրքերով, եւ թէ հռոմէական եկեղեցին է միայն՝ որ իր վրայ անսխալութեան կնիքը կը կրէ եւ նոյն հաւատքն ամբողջ ու մաքուր կը պահէ: Հիմայ մեկնենք նոյն կրօնին վարդապետութիւնները. բայց ասոնց մեկնութիւնն ու հաստատութիւնը պէտք է որ առնունք նոյնպէս ան երկու աղբիւրներէն, այս ինքն է՝ բանն Աստուծոյ գրեալ եւ բանն Աստուծոյ աւանդեալ: Աս ալ ուրիշ կերպով չենք կրնար ընել, բայց եթէ հետեւելով ան մտքին ու իմացուածին, որով զանոնք ուղղափառ Ս. եկեղեցին կ՚իմանայ, որ է սիւն եւ հաստատութիւն ճշմարտութեան եւ անսխալ պահապան ու թարգման գրեալ եւ աւանդեալ բանիցն Աստուծոյ: Ուրեմն ամէն բան հեղինակութեամբ պիտի որոշենք, որպէս զի հաւատանք Աստուծոյ՝ որ զանոնք մեզի կը յայտնէ, եւ հաւատալով՝ յաւիտենական կեանքն ընդունինք. որովհետեւ գերբնական հաւատքը՝ առանց որոյ անկարելի է հաճոյ ըլլալ Աստուծոյ եւ յաւիտենական կեանք ստանալ, ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ հաւանութիւն, որով կը հաւատանք Ս. եկեղեցւոյ մեզի առաջարկած բաներուն. եւ կը հաւատանք անոր համար՝ վասն զի Աստուած է զանոնք յայտնողը:

ԳԼՈՒԽ Ա.

Աստուծոյ՝ արարչին վրայ:

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա.

Աստուծոյ միութեան եւ անոր ծայրագոյն կատարելութեան վրայ:

2. Աստուծոյ միութիւնն ու ծայրագոյն կատարելութիւնը ինչպէս կը ցուցընես: — 3. Մտքերնուս մէջ մոլար ու աստուածային ծայրագոյն մեծվայելչութեան անարժան գաղափարներ չունենալու համար ի՞նչ ընելու ենք:

2. Թէպէտ նոյն ինքն բանական միտքը յայտնի եղանակաւ Աստուծոյ մի ըլլալը կը համոզցընէ, բայց եւ այնպէս գրեթէ ամէն ազգերը, իրենց մտաց լոյսը խաւարեցընելով՝ շատ աստուածներ կեղծեցին. անոր համար ալ Աստուած յայտնութեան ձեռքով ուզեց իր բնութեան միութիւնը մարդկային ազգին սորվեցընել: Մովսէս ու մարգարէք եւ նոյն ինքն Յիսուս Քրիստոս ու իր առաքեալներն ուրիշ բանի վրայ այնչափ յաճախ չեն խօսիր, որչափ Աստուծոյ միութեան վրայ: Ս. Գրոց մէջ Աստուած այսպէս կ'ըսէ. "Ես եմ տէր Աստուած քո... մի եղիցին քեզ այլ աստուածք՝ բաց յինէն" [1]: Դարձեալ ուրիշ տեղ մ'ալ կը զրուցէ. "Տէր Աստուած մեր Տէր մի է" [2]: Քրիստոս՝ իր Հօրը աղօթք ըրած ժամանակ կը զրուցէ. "Այս են յաւիտենական կեանք, զի ծանիցեն զքեզ միայն ճշմարիտ Աստուած" [3]: Ասոնցմէ զատ՝ նոյն իսկ Աստուծոյ՝ գերագոյն ու ամենակատար էակի ծանօթութիւնը՝ հարկաւ անոր միութիւնը կը ցուցընէ: Որովհետեւ թէ որ երկու Աստուած ըլլար, անոնց մէկն ալ գերագոյն ու ամենակատար չէր ըլլար, վասն զի իւրա-

1 Ելից. Ի. 2. 3: 2 Բ. Օրի. Զ. 4: 3 Յովհ. ԺԷ. 3:

քանչիւրն իրեն հաւասար մը կ'ունենար. ուրեմն այնու իսկ որ Աստուած ամենակատար է, պէտք է որ միանգամայն մէկ ըլլայ: Աստուծոյ միութեան վրայ՝ փիլիսոփայութիւնը շատ յայտնի ու պայծառ ձեռնարկութիւններ ու ցուցումներ կ'ընէ :

Եւ թէ Աստուած ամէն բանի մէջ ծայրագոյն ու կատարելագոյն է, անանկ որ իրեն բան մ'ալ չիպակսիր եւ իրմէ բարեգոյն ու երջանկագոյն բան մ'ալ չիկրնար մտածուիլ, Ս. Գիրքն ամէն տեղ մեզի կը սորվեցընէ. ինչպէս մարգարէութեանց մէջ Աստուած՝ մեծ, զարմանալի, բարձր ու անչափ կ'անուանուի[1]: Ս. Գրքին գրեթէ ամէն երեսը Աստուծոյ յաւիտենականութեան, ամենագիտութեան, իմաստութեան, ամենակարողութեան, անչափութեան, անփոփոխութեան, սրբութեան, արդարութեան, ողորմութեան, գեղեցկութեան, առատաձեռնութեան ու կատարեալ երջանկութեան վրայ գովութեամբ լի է: Այսպիսի զանազան անուններով կը նշանակուին աստուածային կատարելութիւնները՝ մարդկային մտածման եղանակին համաձայնցընելով, որոնց ամէնն ալ Աստուծոյ պարզ ու անսահման բնութեան վրայ կը նոյնանան: Աստուածային բնութեան աս անսահման կատարելութիւնն աւելի յայտնի կ'երեւայ անկից՝ որ իր գոյութիւնն ուրիշ պատճառէ մը չիկախուիր, հապա իր կարելի էութեան մէջ կատարելապէս ունի իր գոյութեան բաւական պատճառը կամ ինքնագոյ է: Որովհետեւ ինքնագոյ էակը անոր համար կայ, վասն զի իր կարելի էութեան մէջ կը բովանդակէ միանգամայն իր գոյութեան ամենաբաւական պատճառը. ապա այսպիսի էակին կարելի էութեան հետ կը նոյնանան ամէն կարելի անսահման կատարելութիւնք. վասն զի ուրիշ բանով կարելի չէ՝ բայց եթէ անով որ ամէն կարելի անեղը կատարելութիւններն իր վրայ

1 Բար. Գ:

կրնան միանալ. ուրեմն որովհետեւ աս էակն իրօք կայ, անով բոլորովին կայ իր էութիւնը՝ որով կարելի է. կամ որ նոյն բան ըսել է՝ ամէն կարելի անեզր կատարելութիւններն իր վրայ կը գտնուին: Բաց ասկից՝ որովհետեւ ամէն սահմանաւորութիւն յառաջ կու գայ իր արտաքին պատճառէն՝ որն որ կամ չէկրնար եւ կամ չուզեր մեծագոյն կատարելութիւն մը շնորհել անոր. կը հետեւի որ ինքնագոյ էակը՝ արտաքին պատճառ մը չունենալով, չունենայ նաեւ սահմանաւորութիւն մը. եւ որովհետեւ իր լինելութեան մէջ անկախ եւ անսահման է, պէտք է որ անսահման ըլլայ միանգամայն իր լինելութեան ամէն եղանակին մէջ. դարձեալ որովհետեւ ինքնագոյ էակին լինելութեան եղանակին կը վերաբերին նաեւ իր կատարելութիւնները, ուրեմն ինքնագոյ էակը հարկաւ ասոնց մէջն ալ անսահման է:

3. Ուրեմն ինչ որ պարզապէս բարեգոյն ու կատարելագոյն է, ան ամէն բան յանսահմանս կատարեալ եղանակաւ կը գտնուի աստուածային բնութեան մէջ՝ իր ծայրագոյն էութեան համար: Աս սկիզբներէն մեզի դիւրին ճամբայ մը կը բացուի ցուցընելու թէ աս կամ ան առաքինութիւններն առանձինն առանձինն յԱստուած կը գտնուին. ինչու որ ընդհանուր ցուցումէն՝ օրինաւոր եզրակացութեամբ մը կրնայ յառաջ բերուիլ որպիսի եւ իցէ մասնական կատարելութիւն: Եւ որպէս զի մտքերնուս մէջ մոլար ու աստուածային մեծվայելչութեան անարժան գաղափարներ չունենանք, միտ դնելու ենք հետեւեալ կանոններուն:

Նախ՝ բացարձակ կատարելութիւնները պէտք է զանազանել յարաբերական կատարելութիւններէն, այս ինքն այնպիսի կատարելութիւններէն՝ որոնք միայն սահմանաւոր էակի մը վրայ կը տեսնուին ու սահմանաւորութիւն մը կ'ենթադրեն. այսպիսի

կատարելութիւններն Աստուծոյ գաղափարէն պէտք է մէկդի հեռացընել: Դարձեալ այն կատարելութիւնները՝ զորոնք ստեղծուած էակներէն առ Աստուած կը փոխաբերենք, պէտք ենք զտել ու մաքրել այն ամէն անկատարութիւններէն՝ որոնք սովորաբար ստեղծուածներուն վրայ մէկտեղ միացեալ կը գտնուին:

Երկրորդ՝ որովհետեւ աստուածային կատարելութիւններն անսահման են, անոր համար ալ սահմանաւոր միտքը զանոնք իրենց գերազանցութեան համեմատութեամբ չիկրնար ըմբռնել. ուստի պէտք ենք մտածել որ աս կատարելութիւնները մեր ըմբռնումէն աւելի յանչափս գերագոյն ու բարձր եղանակաւ յԱստուած կը գտնուին. ինչպէս Ս. Օգոստինոս աղէկ կը զրուցէ ասոր վրայ. "Եթէ խնդրես զգեղեցկութիւն, գեղեցկագոյն է. եթէ զքաղցրութիւն, քաղցրագոյն. եթէ զպայծառութիւն, պայծառագոյն„:

Երրորդ՝ երբ որ չենք կրնար իմանալ թէ ինչպէս կատարելութիւն մը կը միաբանի ուրիշ կատարելութեան հետ, զոր օրինակ պարզութիւն ու հոգեւորութիւն՝ անչափութեան հետ, ազատութիւն՝ անփոփոխականութեան հետ եւ այլն, մեծ հայհոյութիւն ըրած կ'ըլլանք թէ որ անոնցմէ մէկն Աստուծոյ վրայ ուրանալու ըլլանք, բաւական որ երկուքն ալ ճշմարիտ կատարելութիւններ ըլլան. իսկ թէ մենք ինչու համար չենք կրնար զանոնք մէկմէկու հետ համաձայնցընել, պէտք ենք մեր մտքին ու իմացականութեան չափաւորութեան մեղադիր ըլլալ: Եւ եթէ անաստուած մը ասոնց մէջ հակասութիւն տեսնէ, անոր պատասխան կու տանք որ աս երկու մէկմէկու հետ յարաբերութիւն ունեցող բացատրութիւնները կամ եզրները պայծառ չիհասկընար, եւ անոր համար փուչ բան է անոնց մէջ հակասութիւն տեսնելը:

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ.

Աշխարհքիս արարչագործութեան ու կառավարութեան վրայ։

4. Աշխարհքիս ստեղծման վրայ գիտնալու ինչ բան կայ. ամենէն գերազանց էակը որն է։ — 5. Դեւերուն վրայ ինչ գիտնալու բան կայ։ — 6. Մարդուս ստեղծման ու վախճանին վրայ ինչ գիտնալու է։ — 7. Աստուծոյ՝ աշխարհքիս վրայ ունեցած վերին կառավարութիւնն ուստի կը ցուցընես։

4. Հոստեղս աշխարհքիս սկզբան ու կառավարութեան վրայ եղած փիլիսոփայական խնդիրները թող տալով, մէկդի ձգելով նաեւ ան առասպելներն ալ՝ զորոնք թէ հեթանոսական հնութեանց յիշատակարանները եւ թէ ետքի ժամանակներուն նոր բուսած անաստուածներուն դրութիւնները հնարեցին ու բոլոր աշխարհք տարածեցին, մենք աս նիւթին վրայ ընդհանրապէս աստուածային յայտնութեան հեղինակութեան վրայ հիմնեալ կը խօսինք, կաթողիկէ հաւատքին համաձայն՝ խոստովանելով միայն զԱստուած՝ երկնի եւ երկրի ու ամէն երեւելի եւ աներեւոյթ բաներուն ստեղծիչ։ Հաւատոյ աս մասով բոլոր կը տապալենք ու կը ջնջենք թէ Պղատոնականաց մոլորութիւնը՝ որոնք կ՚ըսէին թէ աշխարհքս Յաւիտեանք ըսուած պաշտօնէից, այսինքն՝ էակաց ձեռքով ստեղծուած է, եւ թէ Մանիքեցւոցը՝ որոնք կը հաստատէին թէ շատ բան չար սկիզբէն ստեղծուած է։ Ինչու որ Աստուծոյ այնպէս յատուկ ու առանձինն կը պատշաճի ստեղծելը, որ ստեղծուածներէն եւ ոչ մէկու մը կրնայ վերաբերիլ. որովհետեւ անսահման կարողութեան գործք է էակ մը գոյացընելը, կամ ըսելը՝ որ տակաւին գոյութիւն չունեցող բանը՝ սկսի գոյութիւն ունենալ, առանց ամենեւին մէջը արտաքին նիւթ մը մտնելու՝ բայց եթէ ամենակարող կամքի մը ներգործութիւնը։ Աս աստուածային ներգործութեան

վրայ Ս. Գիրքն այնպիսի եղանակաւ կը խօսի՝ որ անով աստուածային անսահման կարողութիւնը մեզի կը յայտնէ. “Նա ասաց եւ եղեն, կ՚ըսէ, հրամայեաց եւ հաստատեցան„ [1]: Մովսէս արարչագործութիւնը ստորագրած ժամանակ՝ շատ տեղ աս ոճը կը գործածէ. “Ըսաց Աստուած եղիցի, եւ եղեւ այնպէս„: Արդ Աստուած՝ որն որ յինքեան այնպէս յանսահմանս երջանիկ է՝ որ ուրիշ բանի մը կարօտութիւն չունի, հաճեցաւ արարչագործութիւն ընել, որ իր բարութիւնը հաղորդէ ստեղծուածներու ալ:

Աստուծմէ ստեղծուած էակներուն ամենէն գերազանցն ու ազնուագոյնը, ինչպէս յայտնութենէ գիտենք, պարզ հոգեւոր կամ հրեշտակային բնութիւնն է: Աս հրեշտակներն Աստուած ստեղծեց եւ բնութեան ու շնորհաց երեւելի ձիրքերով զանոնք զարդարեց, խոստանալով անոնց որ եթէ քիչ մը ժամանակ ազատութիւննին աղէկի գործածելով Աստուծոյ հաւատարիմ մնան նէ, զիրենք արժանի կ՚ընէ իրեն հետ միանալու եւ իր անսահման երանութեան հաղորդելու: Անոնց մեծագոյն մասն Աստուծոյ հաւատարիմ մնալով՝ յաւիտենական երջանկութիւնը վայելելու արժանի եղան: Անոնք Աստուծոյ սպասաւորներն ու երկրի վրայ անոր կամացը գործադիրներն են: Ս. Գիրքը զանոնք զանազան անուններով կը նշանակէ. Զօրութիւնք, Իշխանութիւնք, Քերովբէք, Սերովբէք. շատ անգամ ալ անոնց մարդկան երեւնալը կը յիշատակէ, թէ հին ու թէ նոր կտակարանի մէջ. մարդկան վերաբերեալ զանազան գործքերնին ալ կը յայտնէ: Բայց գլխաւորաբար աստուածային առանձին նախախնամութեամբ մը, պահապան ու յանձանձող դրուած են՝ չէ թէ միայն թագաւորութեանց, ինչպէս Դանիէլի գրքին մէջ կը կարդանք [2], հապա նաեւ առանձինն առանձինն ամէն մէկ մարդու, ինչպէս Քրիստոս

1 Սաղ. ճԽԸ. 5: 2 Դանիէլ. Ժ:

Տէրն մեր կը ցուցնէ, ըսելով տղոց համար թէ “Հրեշտակք նոցա յերկինս հանապազ տեսանեն զերեսս Հօր իմոյ,,[1]: Արդ՝ ասոնց թիւը շատ է, անանկ որ Դանիէլ Աստուծոյ մեծութեամբ ու փառաւորութեամբ իրեն երեւնալը ստորագրած ժամանակ՝ կ'ըսէ. “Հազարք հազարաց պաշտէին զնա եւ բիւրք բիւրուց կային առաջի նորա,,[2]:

5. Բայց աս ազնուական հոգիներէն երեւելի մաս մը իր ազնուականութիւնն ու մեծութիւնը չպահեց ու Աստուծոյ շնորհքը կորսնցնելով՝ յաւիտենական դատապարտութեան մէջ ինկաւ: Եւ թէպէտ աստուածային յայտնութիւնը մեզի չյայտներ թէ ինչ տեսակ մեղքով աս թշուառ հոգիք զԱստուած անարգեցին, բայց անոնց մեղանչելն ու ամէն գերբնական ձիրքերէն զրկուելով յաւիտենական պատիժ կրելու համար դժոխք խրկուիլը յայտնի կը ցուցնէ: Ս. Գիրքը նոյն անիծեալ ոգիքը՝ դեւ, այս չար, սատանայ, հոգի չար, ոգի պիղծ կ'անուանէ: Քրիստոս Տէրն մեր ալ անոնց թշուառ անկման ու յաւիտենական տանջանաց մատնուելուն կը վկայէ ըսելով. “Տեսանէի զսատանայ անկեալ յերկնից իբրեւ զփայլակն,,[3]: Դարձեալ ուրիշ տեղ մ'ալ կը զրուցէ որ յաւիտենական հուրը սատանայի եւ անոր հրեշտակաց պատրաստեալ է[4]: Նոյնպէս Ս. Պետրոսի թղթերուն մէջ կը կարդանք որ “Ի հրեշտակսն յանցուցեալս Աստուած ոչ խնայեաց, այլ խաւարին կապանօք արկեալ ի տարտարոսն՝ ետ պահել ի դատաստան,,[5]: Յայտնութեան գրքին մէջն ալ անոնց անկումն ու տանջանքը կենդանի կը նկարագրուի: Աս հաւատոյ վարդապետութիւնը բովանդակ յայտնեալ կրօնին մէջ միշտ կ'ենթադրուի, եւ մեծ զարմանք է թէ ինչպէս ոմանք՝ որոնք քրիստոնէի

1 Մատթ. ԺԸ. 10:
2 Դան. Է. 10:
3 Ղուկ. Ժ. 18:
4 Մատթ. ԻԵ. 41:
5 Բ. Պետր. Բ. 4:

անուամբ կը պարծին, սատանայի գոյութիւնն ուրանալու կը յանդգնին:

Թէպէտ եւ ասոնց ամէնն ալ դժոխքի պատիժներուն դատապարտուած են, բայց ամէնն ալ ան դժոխային բանտին մէջ փակուած չեն, հապա Աստուծոյ կարգադրութեամբը ոմանք ժամանակ մը երկրի վրայ կը գտնուին՝ իբրեւ գործիք մեղաւորները տանջելու նաեւ արդարները փորձելու: Եւ գլխաւորաբար Քրիստոսի գալէն յառաջ, մեծ իշխանութիւն ունեցան անհաւատ ազգերուն վրայ, զորոնք կռապաշտութեան լծոյն տակ իբրեւ իրենց գերիները կը բռնէին: Իսկ հիմայ թէպէտ Քրիստոսի աշխարհք գալովն անոնց իշխանութիւնը շատ նուազեցաւ, բայց բոլորովին չվերցաւ. ինչու որ զմարդիկ ներքին փորձութիւններով միշտ ի չարն մոլորեցընելու կը ջանին, ինչպէս Քրիստոս Տէրն մեր կը վկայէ, ըսելով առաքեալներուն. "Ահա սատանայ խնդրեաց զձեզ խարբալել, իբրեւ զցորեան"[1]: Դարձեալ աւետարանին մէջ կը կարդանք թէ "Սատանայի իսկ արկեալ էր ի սիրտ՝ զի մատնեսցէ զնա Յուդա Սիմոնի Իսկարիովտացւոյ"[2]: Ս. Պետրոս ալ իր առջի կաթուղիկեայց թղթին մէջ կը խրատէ. "Արթուն լերուք՝ հսկեցէք, զի ոսոխն ձեր սատանայ իբրեւ զառիւծ գոչէ, շրջի եւ խնդրէ թէ զո՛ կլանիցէ"[3]: Արտաքուստ ալ թէ՛ ուղղակի անձամբ եւ թէ՛ իրենց կամակից եղող չար մարդկան ձեռքով վնասելու սովոր են. ինչպէս Գործք Առաքելոցին, եկեղեցական պատմութեանց ու Ս. Հարց վկայութիւններէն գիտենք[4]:

6. Մ՚եր երկրին, ծովուն, հանքերուն, տնկերուն եւ ուրիշ արարածներուն ստեղծման նկատմամբ՝ Մովսէս ծննդոց Ա. Գլխոյն մէջ կը պատմէ

1 Ղուկ. ԻԲ. 31: 2 Յովհ. ԺԳ. 2: 3 Ա. Պետր. Ե. 8:
4 Ասոր վրայ տես հին կտակարանին մէջ, Ա. Մնաց. ԻԱ: Յոբ Բ: Գ. Թագ. ԻԲ: Իսկ նոր կտակարանին մէջ աւետարանին ու առաքելոց թղթերուն շատ տեղերը:

Թէ ասոնց ամենուն ալ արարչագործութեան կարգը վեց օրուան (վեց անորոշ ժամանակներու) մէջ եղաւ լմնցաւ։ Աս պատմելէն ետքը կ՚աւելցընէ միանգամայն թէ "Ասաց Աստուած. Արասցուք մարդ ըստ պատկերի մերում եւ ըստ նմանութեան. եւ իշխեսցէ ձկանց ծովու եւ թռչնոց երկնից, եւ անասնոց...։ Եւ արար Աստուած զմարդն ի պատկեր իւր... արու եւ էգ արար զնոսա. եւ օրհնեաց զնոսա Աստուած եւ ասէ. Աճեցէք եւ բազմացարուք եւ լցէք զերկիր, եւ տիրեցէք դմա եւ իշխեցէք ձկանց ծովու եւ թռչնոց երկնից եւ ամենայն անասնոց"[1]։ Ուրեմն մարդս աշխարհքիս ամէն էակներէն գերազանցն է, ինչու որ միայն ինք ըստ հոգւոյ՝ իր արարչին կենդանի պատկերը կը կրէ, բոլոր ուրիշ էակաց կը տիրէ, եւ մինակ ինքն է որ իր արարիչը կրնայ ճանչնալ ու իր ազատ կամօքն անոր պաշտօն մատուցանել, ի ձեռն սիրոյ անոր հետ միանալ ու անոր երջանկութեան մասնակից ըլլալ։ Եւ որպէս զի մարդս հասնի աս վախճանին՝ որուն համար ստեղծուած է, ամէն ձիրքերով զարդարուած, շնորհքներով զօրացած ու ամէն կերպ բաներու գործածութիւնն անոր տրուած է, որպէս զի ասոնցմով իրեն ճամբայ բացուի իր արարիչը ճանչնալու եւ զանիկա սիրելու։

Արարչութեան գաղափարէն ի հարկէ յառաջ կու գայ որ Աստուած ամէն բանի նաեւ մեր վրայ ալ բացարձակ տէրութիւն ունի, մենք ալ իրեն հնազանդելու պարտք ունինք, գլխաւորաբար անոր համար՝ որովհետեւ կը ճանչնանք որ ամէնիմաստ, ամենասուրբ եւ ամենաբարի է։ Արդ որովհետեւ Աստուած իր գերագոյն կատարելութեան համար՝ չիկրնար բան մ՚ընել առանց ամենակատարեալ վախճանի, եւ այս վախճանն ուրիշ բան չէ՝ բայց միայն նոյն ինքն Աստուած, ուղիղ կը հետեւի որ արար-

1 Ծնն. Ա. 26—28.

չութեան վերջին վախճանը՝ որուն բոլոր մէկալ վախճանները ստորակարգեալ են, ըլլայ նոյն ինքն Աստուած եւ անոր փառքը՝ որն որ իր կատարելութիւններուն յայտնութենէն կը ծագի: Աս մտօք կ'ըսուի որ "Զամենայն ինչ գործեաց Տէր վասն իւր[1]": Որն որ իրօք ալ այնպէս է. ամէն արարած բաները պէտք ենք դիտել իբրեւ միջնորդք ան գերագոյն վախճանին հասնելու, զանոնք աւելի չստանալ՝ բայց որչափ որ ան վախճանին հասնելու կ'օգնեն, եւ զանոնք այլազգ չգործածել՝ բայց միայն աս Աստուծոյ փառաց վախճանաւ. անոր համար է որ կը գրէ Առաքեալը. "Եթէ ուտիցէք, եթէ ըմպիցէք, եթէ զինչ եւ գործիցէք, զամենայն ինչ ի փառս Աստուծոյ արասջիք"[2]:

Աստուած զմարդն ստեղծելէն ետքը՝ սքանչելի ու գեղեցիկ տեղ մը դրաւ, որն որ երկրաւոր դրախտ կը կոչուէր. հոն չէ թէ միայն ամէն հարկաւոր, այլ նաեւ զուարճալի բաներու առատութիւն կար, օդերու կամ ուրիշ արտաքին պատճառաւ անհանգստութիւն մը կրելիք չունէր: Առաջին Նախահարց աս երանելի կեանքին յիշատակն աւանդութեամբ պահուած է. աւելորդապաշտութեան մէջ ընկղմած ազգերն աս ատենս ոսկեղէն դար կը կոչեն: Իսկ Ս. Գիրքն[3] ու աւանդութիւնն առջի մարդուն վիճակին վրայ, որ սկզբնական արդարութեան վիճակ կը կոչուի, կ'ըսեն նախ՝ թէ հիւանդութիւններէ ու ցաւերէ ազատ ստեղծուած էր եւ մարմնոյ անմահութիւն ունէր: Երկրորդ՝ պայծառ ծանօթութիւն ունէր Աստուծոյ վրայ, որուն հետ միանգամայն ընտանեբար կը կենցաղավարէր, դարձեալ ստորին ախորժակը վերնոյն ստորակարգեալ էր, եւ ազատութեան կատարեալ գործածութիւնն ունէր: Երրորդ՝ սրբարար շնորհաց գերբնական պար-

1 Առակ. ԺԶ. 4:
2 Ա. Կոր. Ժ. 31:
3 Ծնն. Ա. Բ: Սիրաք. ԺԷ:

գեւով զարդարեալ էր ու Աստուծոյ հետ ներքին բարեկամութիւն ունէր: Չորրորդ՝ գերբնական վիճակի մը սահմանուած էր, Աստուծմէ խոստում առնելով որ առեննին պիտի հասնի կատարեալ երջանկութեան մը՝ որն որ Աստուծոյ դէմյանդիման տեսութեան եւ անոր հետ անքաժին միաւորութեան վրայ կայացեալ էր: Աս ամէն արտօնութիւններն իր յաջորդներուն ալ պիտ'որ անցնէին՝ թէ որ Աստուծոյ հաւատարիմ մնալու ըլլար:

7. Ինչպէս որ Աստուած ի սկզբանէ իր ամենակարող կամքովն ամէն բան ստեղծեց, այսպէս ալ զանոնք միշտ կը պահպանէ ու կը կառավարէ. պահպանութեան վրայ տարակոյս չիկրնար ըլլալ, որովհետեւ նոյն իսկ ստեղծեալ իրաց բնութիւնն ու հանգամանքը կը ցուցընեն. իսկ կառավարութիւնը կամ Աստուծոյ նախախնամութիւնը կը ճանչնանք աստուածային անսահման կատարելութենէն. ինչու որ ամէնիմաստ, ամենագէտ ու ամենակարող Աստուածը՝ որն որ իր բարութեամբն ամէն բան ստեղծեց, իր արարածները չիկրնար երեսէ թողուլ. ուստի եւ նոյն իսկ փորձառութենէ կը ճանչնանք, կը տեսնենք եւ իբրեւ թէ ձեռօք կը շօշափենք աշխարհքիս վրայ Աստուծոյ վերին կառավարութիւնը: Կը տեսնենք էակներու այնչափ շատութիւնն ու զանազանութիւնը, որոնցմէ շատերն իրարու հակառակ զօրութիւններ ունին եւ որոնք այնչափ դարերէ ի վեր աանի գեղեցիկ կարգաւ մը կը պահպանուին: Աս ճշմարտութիւնները նաեւ աստուածային յայտնութիւնը մեզի կը սորվեցընէ: Իմաստութեան մէջ կը կարդանք թէ "Զամենայն չափով եւ թուով եւ կշռով կարգեցեր. զի մեծապէս կարող լինել յամենայն ժամ առ քեզ է, եւ զօրութեան բազկի քո ո՞վ է որ ընդդէմ դառնայցէ"[1]: Աստուծոյ աս նախախնամութիւնը յայն կը

1 Իմաս. ԺԱ. 21. 22:

ձգի, որ ամէն էակներն իրենց անմիջական վախճաններուն ուղղուին, եւ աս վախճաններով հասնին մինչեւ վերջին վախճանին. աս նախախնամութիւնը մինչուկ ամենափոքր ու մասնական բաներուն կը տարածուի, ինչպէս Քրիստոս Տէրն մեր մեզի կը սորվեցընէ, ըսելով. “Ո՞չ ապաքէն երկու ճնճղուկք դանկի միոջ վաճառին, եւ մի ի նոցանէ յերկիր ոչ անկցի առանց Հօր ձերոյ. այլ ձեր եւ ամենայն իսկ հեր գլխոյ թուեալ է„[1]: Ասով սորվեցընել կ'ուզէ Քրիստոս որ ամէն գործքերնիս Աստուծոյ յանձնենք եւ մեր վստահութիւնն անոր վրայ դնենք. ուստի եւ կը խրատէ. “Մի այսուհետեւ հոգայցէք եւ ասիցէք. Զի՞նչ կերիցուք կամ զի՞նչ արբցուք կամ զի՞նչ զգեցցուք... քանզի գիտէ Հայրն ձեր երկնաւոր թէ պիտոյ է ձեզ այդ ամենայն„[2]: Աս նախախնամութիւնը մարդկան վրայ աւելի եւս պայծառ կ'երեւայ գերբնական բաներու մէջ, որովհետեւ մեզի շարունակ թէ ներքին ու թէ արտաքին շնորհքներու միջնորդներ կու տայ, որոնցմով առանց մեր ազատութիւնը կորսնցընելու՝ մեր վերջին վախճանին հասնելու կարողութիւն կ'ունենանք:

1 Մատթ. Ժ. 29. 30: 2 Անդ. Զ. 31. 32:

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ.

Աստուածային երեք անձանց կամ Երրորդութեան վրայ։

8. Ինչո՞ւ համար Աստուած Երրորդութեան խորհուրդը հին կտակարանին մէջ Հրէից յայտնել չուզեց։ — 9. Նոր կտակարանին մէջ աս խորհուրդն ի՞նչպէս յայտնուեցաւ։ — 10. Աս խորհրդեան ուղիղ դաւանութիւնն ի՞նչու համար պէտք է։ — 11. Ամենասուրբ Երրորդութեան անձանց յարաբերութեան վրայ ուղղափառ վարդապետութիւնն ի՞նչ կը սորվեցընէ։ — 12. Աս անճառ խորհուրդը խօսքով կրնա՞յ մի բացայայտուիլ. անախորժ խնդիրներու առջեւն առնելու համար ի՞նչ պէտք է ընել։ — 13. Ի՞նչ պատասխան տալու է անհաւատից՝ որոնք խորհուրդներն իրարու հակասական կը համարին։ — 14. Աս կերպ անճառ խորհուրդներուն կենդանի հաւատք ընծայելէն ի՞նչ օգուտ կը քաղենք։

8. Աստուածային յայտնութիւնը մեզի կը սորվեցընէ թէ Աստուած մէկ է, բայց միանգամայն կը հրամայէ հաւատալ որ յԱստուած երեք անձինք կան։ Հին կտակարանին մէջ Աստուած չուզեց որ Հրէից ժողովուրդն աս խորհրդեան յայտնի ու բացայայտ ծանօթութիւն ունենայ, որովհետեւ միշտ բազմաստուածութեան միտեալ էր, թէպէտեւ շատ անգամ իբրեւ քօղով մը յայտնած ու իմացուցած է, ինչպէս հին կտակարանին շատ տեղերը կը ցուցընեն։ Նախ եւ յառաջ Ծննդոց Ա. Գլխոյն մէջ ան խորհրդակցութեան եղանակը՝ որով Աստուած կ'ըսէ. "Արասցուք մարդ ըստ պատկերի եւ ըստ նմանութեան մերում,, Աստուծոյ վրայ անձանց բազմութիւն մը կը ցուցընէ. Նոյն իսկ Երրորդութեան խորհուրդը չընդունող Հրեայք ասիկա չեն կրնար ամենեւին մերժել, ուստի եւ Փիլոն իր Զարարչագործութենէ աշխարհի ըսուած գրքին մէջ կ'ըսէ որ Աս խօսքին իմաստն Աստուծոյ միայն յայտնի է։ Նոյնպէս Սաղմոսն ալ զՀայր Աստուած եւ զՈրդին Աստուած կը յայտնէ, ըսելով. "Ասաց Տէր ցՏէր

իմ. Նիստ ընդ աջմէ իմմէ...: Ընդ քեզ է սկիզբն աւուրց... յառաջ քան զարուսեակ ծնայ զքեզ,,[1]. եւ ինչպէս յայտնի է՝ Քրիստոս Տէրն մեր նոյն վկայութիւնը յառաջ կը բերէ իր աստուածութիւնը ցուցընելու համար[2]: Նոյնպէս նաեւ Սաղմոսին Բ. Գըլխոյն մէջ կ'ըսէ. “Տէր ասաց ցիս Որդի իմ ես դու. ես այսօր ծնայ զքեզ,,. եւ Սաղմոս ԼԲ. ուր աշխարհքիս արարչագործուելուն վրայ կը խօսի, երեք աստուածային անձ կը զանազանէ, ըսելով. “Բանիւ Տեառն երկինք հաստատեցան եւ Հոգւով բերանոյ նորա ամենայն զօրութիւնք նոցա,,:

9. Իսկ նոր կտակարանին մէջ, որովհետեւ Աստուած Քրիստոսի աստուածութեան հաւատքովը զմեզ փրկել կ'ուզէր, պատուիրեց որ նաեւ ամենասուրբ Երրորդութեան խորհուրդն ալ ամենուն քարոզուի ու ամենէն հաւատացուի: Աս մեծ խորհրդոյն առաջին ու որոշ յայտնութիւնն ան ատեն եղաւ, երբոր Քրիստոս Ս. Յովհաննէսէն մկրտուելէն ետքը՝ երկինքը բացուեցաւ եւ Հայրն Աստուած իմանալի ձայնիւ ըսաւ. “Դա է որդի իմ սիրելի՝ ընդ որ հաճեցայ,,. Հոգին սուրբ ալ աղաւնւոյ կերպարանքով Քրիստոսի վրայ իջաւ[3]: Դարձեալ Քրիստոս Տէրն մեր առաքեալները քարոզութեան խրկած ատեն ըսաւ. “Աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս, մկրտեցէք զնոսա յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ,,[4]: Արդ հոս Քրիստոս Տէրն մեր Յանուն ըսելով՝ աստուածային բնութեան միութիւնը կը ցուցընէ. իսկ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ ըսելով՝ երեք աստուածային անձինք կը զանազանէ, որոնցմով՝ մկրտուելու ժամանակնիս կը սրբուինք: Նոյնպէս նաեւ Քրիստոսի Տեառն մերոյ ու առաքելոց բոլոր վարդապետութիւնն անձանց երրորդութիւնը կը քարոզէ: Հայր միշտ Աստուած կ'ըսուի, նոյնպէս Որդին, նոյն-

1 Սաղ. ՃԹ. 1—3:
2 Մատթ. ԻԲ:
3 Անդ, Գ. 16. 17:
4 Անդ, ԻԸ. 19:

պէս ալ Հոգին սուրբ. եւ Աստուծոյ անունն այնպէս խուրաքանչիւր անձանց զատ զատ կ՚ընծայուի, որ աս անձինքն իրարմէ զանազանուին: Արդ որովհետեւ աստուածային յայտնութիւնը մէկ կողմանէ մեզի կը սորվեցընէ թէ Աստուած մի է, մէկալ կողմանէ ալ երեք զանազան անձինքներուն աստուածութիւն կ՚ընծայէ, կը հետեւի ուրեմն որ աստուածային կրօնի վարդապետութիւն է թէ Աստուած բնութեամբ մի է ու երեք այլեւայլ անձ ունի. կամ որ նոյն է, մէկ աստուածային անբաժանելի բնութիւնը՝ երեք մէկմէկէ զանազան անձանց հասարակ է:

Ստուգիւ Ս. Գրոց մէջ շատ յայտնի եւ պայծառ կերպով կը տեսնուի զատ զատ անձանց աստուածութեան սեպհականութիւնը: Քրիստոս Տէրն մեր շատ անգամ աղօթք մատոյց Հօր Աստուծոյ. “Գոհանամ զքէն, Հայր, տէր երկնի եւ երկրի„ [1]. մեզի ալ իր երկնաւոր Հօրն ըլլալու աղօթքը սորվեցուց, եւ երբոր խաչին վրայ կախուած էր, Հօրը աղաղակեց. “Աստուած իմ, Աստուած իմ, ընդէ՞ր թողեր զիս[2]: Հայր, ի ձեռս քո աւանդեմ զհոգի իմ„[3]: Ըստ ամենայնի Որդւոյն ալ նոյն կերպով աստուածութիւնը կը տրուի: Որովհետեւ Սաղմոսին մէջ Որդին ալ՝ Հօր պէս Տէր կը կոչուի[4]: Նոյն ինքն Քրիստոս զինքն իր երկնաւոր Հօրը բնութենակից, ուստի եւ ճշմարիտ Աստուած ըսաւ. “Ես եւ Հայր իմ մի եմք„[5]: “Որ ետես զիս՝ ետես զՀայրն„[6]: Ս. Յովհաննէսին աւետարանին սկիզբը՝ մի եւ նոյն եղանակաւ Հայրն ու Որդին աստուած կը կոչուին. “Բանն էր առ Աստուած եւ Աստուած էր Բանն„[7]: Նոյն կերպով Հոգւոյն սրբոյ ալ աստուածութիւն կը տրուի: Որովհետեւ հին կտակարանի մարգարէները

1 Մատթ. ԺԱ. 25:
2 Անդ, ԻԷ. 46:
3 Ղուկ. ԻԳ. 46:
4 Սաղ. ՃԹ:
5 Յովհ. Ժ. 30:
6 Անդ, ԺԴ. 9:
7 Անդ, Ա. 1:

միշտ յանուն Աստուծոյ կը խօսէին եւ աս ոճը կը գործածէին. «Այսպէս ասէ Տէր զօրութեանց». եւ առաքեալք մեզի կը սորվեցընեն որ ան Տէրն է Հոգին սուրբ. «Ի Հոգւոյն սրբոյ կրեալք՝ խօսեցան մարդիկ յԱստուծոյ»[1]: Այնպէս Պօղոս առաքեալ Եսայի մարգարէն կոչելով՝ կ'ըսէ. «Բարւոք խօսեցաւ Հոգին սուրբ ի ձեռն Եսայեայ մարգարէի»[2]. եւ որովհետեւ Եսայեայ բերնէն խօսողը ճշմարիտ Աստուած է, ուրեմն եւ Հոգին սուրբ ճշմարիտ Աստուած է: Ս. Պետրոս զԱնանիան յանդիմանելով՝ ըսաւ. «Ընդէր ելից սատանայ զսիրտ քո՝ ստել քեզ Հոգւոյն սրբոյ... ոչ ստեցեր մարդկան, այլ Աստուծոյ»[3]. որով եւ յայտնապէս հաստատեց որ Հոգին սուրբ Աստուած է: Դարձեալ Պօղոս առաքեալ Հոգւոյն սրբոյ անձը՝ մէկալ աստուածային անձանց հետ կը միացընէ, երբ որ կորնթացիներն օրհնելով կը գրուցէ. «Շնորհք տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եւ սէրն Աստուծոյ եւ հաղորդութիւն Հոգւոյն սրբոյ ընդ ձեզ ամենեսին»[4]:

10. Աս խորհուրդը դաւանելով՝ Քրիստոսի կը մերձենանք. եւ ուրիշ եղանակաւ չենք կրնար իր եկեղեցւոյն անդամ ըլլալ, բայց եթէ մկրտութեան մէջ յայտնապէս մեր վրայ ամենասուրբ Երրորդութիւնը կանչելով: Աս խորհուրդն առաքեալք միշտ քարոզեցին ու եկեղեցին միշտ ասոր վրայ հաստատուն հաւատք ունեցաւ, ինչպէս յայտնի է բոլոր հին Ս. Հարցմէ. Ս. Կղեմեսէն (ի թղթին առ կորնթացիս), Ս. Յուստինոսէն (ի գիրս ջատագովութեան), Ս. Պօղիկարպոսէն. Նոյնպէս ամէն ժողովոց գործքերէն, ամէն հաւատոյ հանգանակներէն, ամէն քրիստոնէական վարդապետութիւններէն եւ ան փառաբանական երգէն՝ որն որ եկեղեցւոյ մէջ շատ հին ատեններէ վեր կը գործածուի, այսինքն՝ Փառք

1 Բ. Պետր. Ա. 21:
2 Գործ. ԻԸ. 25:
3 Անդ, Ե. 3. 4:
4 Բ. Կորն. ԺԳ. 13:

Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ։ Անոր համար ալ
երբոր առջի դարերուն մէջ աս խորհրդեան դէմ՝
Սաբէլի, Փոտինոսի ու Արիոսի հերետիկոսութիւն-
ներն ելան, ամէն հաւատացեալք առանց ընդհանուր
ժողովքի սպասելու, զանոնք իբրեւ հերետիկոս ու
առաքեալներէն ընդհանրապէս աւանդուած հաւատ-
քին հակառակող սեպելով, անոնցմէ կը խորշէին ու
անոնց հաղորդութենէ կը բաժնուէին։ Ետքէն Նի-
կիայի առաջին Տիեզերական ժողովն աս հերետիկո-
սութիւնները հանդիսութեամբ մերժեց, սորվեցը-
նելով թէ Յիսուս Քրիստոս է Որդի Աստուծոյ, Աս-
տուած յԱստուծոյ, լոյս ի լուսոյ, Աստուած ճշմա-
րիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ. ծնունդ եւ ոչ արարած.
համագոյակից Հօր։ Քիչ մը ետքը երբոր Մակեդոն
Հոգւոյն սրբոյ աստուածութիւնը կ՚ուրանար, Կոս-
տանդնուպոլսոյ առաջին ժողովն անոր մոլորութիւ-
նը դատապարտելով՝ աւելի բացայայտ եղանակաւ մը
Հոգւոյն սրբոյ աստուածութիւնը սորվեցընելու հա-
մար, Նիկիայի հանգանակին վրայ յաւելուած մ՚ը-
րաւ, կոչելով զՀոգին սուրբ՝ Տէր եւ կենդանարար,
ելող ի Հօրէ, որ ընդ Հօր եւ ընդ Որդւոյ ի միասին
երկրպագի եւ փառաւորի, որ խօսեցաւ ի մարգարէս։

11. Իսկ ամենասուրբ Երրորդութեան անձանց
յարաբերութեան վրայ՝ ուղղափառ հաւատոյ վար-
դապետութիւնն աս է։ Հայր է սկիզբն եւ անծին,
Որդին՝ ծնեալ ի Հօրէ ի յաւիտենից, Հոգին սուրբ՝
ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ բղխեալ ի յաւիտենից։ Որով-
հետեւ Հայրն յաւիտենական իր Որդւոյն այսպէս կը
խօսի. “Ընդ քեզ է սկիզբն աւուրն զօրութեան.
ի վայելչութիւն սրբոց քոց յարգանդէ յառաջ քան
զարուսեակ ծնայ զքեզ,,[1]։ Եւ Սաղմոսի Բ. Գլխոյն
մէջ Որդին կ՚ըսէ. “Տէր ասաց ցիս՝ Որդի իմ ես
դու. ես այսօր ծնայ զքեզ,,։ Եւ Յովհաննու Ա.
Գլխոյն մէջ Քրիստոս՝ Միածին Որդի Աստուծոյ

1 Սաղ. ճԹ.

որ ի ծոց Հօր կ՚ըսուի։ Այսպէս նաեւ Հոգին սուրբ Ս. Գրոց մէջ՝ երբեմն Հոգի Հօր, երբեմն ալ Հոգի Որդւոյ կը կոչուի. երբեմն՝ ի Հօրէ ու երբեմն յՈրդւոյ պիտի խրկուի կ՚ըսուի։ Նոյնպէս Քրիստոս Հոգւոյն սրբոյ վրայ կ՚ըսէ. "Նա զիս փառաւորեսցէ. զի յիմմէ անտի առնուցու....։ Զամենայն ինչ զոր ունի Հայր՝ իմ է. վասն այսորիկ ասացի ձեզ թէ յիմմէ անտի առնու„ [1]։ Արդ աս առաքումն ու ընդունելութիւնը՝ աստուածային անձանց մէջ, որոնց բնութիւնը մի եւ նոյն է ու կատարեալ հաւասար, չէկրնար հրամայական առաքում նշանակել եւ ոչ ինչ եւ իցէ պատահական պարգեւի ընդունելութիւն, հապա միայն ելման կամ բղխման կարգը կը ցուցընէ, որով Որդին ընդ Հօր՝ աստուածային էութիւնն անհասանելի եղանակաւ մը Հոգւոյն սրբոյ կը հաղորդէ ի հարկէ աստուածային բնութեան։ Հոգւոյն սրբոյ ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ բխումը կամ որ նոյն է՝ առաքումը, եկեղեցւոյ մէջ միշտ հաստատուն կը հաւատացուէր ու բոլոր Ս. Հարք նոյնը կը քարոզէին. բայց Կոստանդնուպոլսոյ հանգանակին մէջ չդրուեցաւ, որովհետեւ այն ժողովոյն գլխաւոր նպատակը Մակեդոնեանց մոլորութիւնը հերքելն էր, որոնք Հոգւոյ սրբոյ աստուածութիւնը կ՚ուրանային ու հայհոյելով կը սորվեցընէին թէ Հոգին սուրբ Որդւոյ ստեղծուածն է։ Ուստի եւ ժողովքն աս հերետիկոսութիւնը ցրուելն ու մերժելը բաւական սեպեց ու Հոգւոյն սրբոյ ի Հօրէ բխումը յայտնի խոստովանեցաւ. իսկ յՈրդւոյ բխման վրայ խոհեմութեամբ լռեց, որպէս զի չըլլայ թէ ժամանակին հերետիկոսները հանգանակին մէջ բացայայտ դրուած գտնելով զբխումն Հոգւոյն նաեւ յՈրդւոյ, կարենան զանիկայ իրենց հերետիկոսական մտքին դարձընել։ Բայց շատ ժամանակ անցնելէն ետքը,

1 Յովհ. ԺԶ. 14. 15։ Տես նաեւ ԺԴ. ԺԵ. ու ԺԶ. Գլուխները։ Հռոմ. Ը. Գաղ. Դ։

երբոր հերձուածող Յոյնք Հոգւոյն սրբոյ՝ յՈրդւոյ
ալ բխումն ուրացան, շատ ուղղափառ եկեղեցիներ
Կոստանդնուպոլսոյ հանգանակին մէջ Հոգւոյն սրբոյ
Նաեւ յՈրդւոյ բխելուն որոշ ու բացայայտ խոս-
տովանութիւնն աւելցուցին: Ասոնցմէ ետքը Լուգ-
դոնի երկրորդ ու Փլորենտեան ժողովքին մէջ, ուր
որ Յոյնք Քրիստոսի եկեղեցւոյն հետ միացան, Հո-
գւոյն սրբոյ Նաեւ յՈրդւոյ բխումը նորէն սահ-
մանուեցաւ եւ ընդհանուր եկեղեցւոյ հեղինակու-
թեամբ Կոստանդնուպոլսոյ հանգանակին վրայ աւել-
ցուեցաւ:

12. Բայց պէտք է աղէկ գիտնալ որ աս անճառ
խորհուրդը ոչ խօսքով կրնայ բացայայտ մեկնուիլ,
ոչ ալ մարդկային իրերէ առնուած նմանութեամբ
մը լուսաւոր ցուցուիլ: Աստուածային հաւատքով աս
միայն գիտենք ու կը խոստովանինք որ անձանց զա-
նազանութիւնն իրենց մէջ անհաւասարութիւն մը
չիբերեր. եւ Որդին՝ ի Հօրէ ծնեալ, Հոգին սուրբ՝
ի նոցունց բխեալ կամ ելեալ, ըստ ամենայնի նոյն
եղանակաւ մշտնջենաւոր ու ամենակարող եւ այլն
են, ինչպէս է Հայրն անծին. որովհետեւ մի եւ նոյն
աստուածային բնութիւնը՝ որ է ի Հայր, է եւս
յՈրդին եւ ի սուրբ Հոգին. եւ ի հարկէ նոյն իսկ
աստուածային բնութեան՝ թէ Որդին ի յաւիտե-
նից ի Հօրէ կը ծնանի ու թէ Հոգին սուրբ յեր-
կոցունց կը բղխի. եւ թէպէտ խօսակցութեան մէջ
սովորութեամբ ստեղծումը կ՚ընծայուի Հօր, փըր-
կութիւնը՝ Որդւոյ, իսկ Հոգւոյն սրբոյ՝ սրբարա-
րութիւնը. սակայն ասոնք պէտք չէ բացառու-
թեամբ առնուլ, որովհետեւ ինչ որ Հօր կը պատ-
շաճի, նոյնը՝ բնութեան նոյնութեան համար՝ կը
պատշաճի նաեւ Որդւոյ ու Հոգւոյն սրբոյ, բաց ի
անձնական յարաբերութիւններէն՝ որոնք փոփոխա-
կի մէկմէկու չեն հաղորդուիր: Ուստի եւ թէպէտ
մէկ անձը, Որդին, մարդկային բնութիւն առաւ,

բայց մէկալ անձերն ալ աս խորհրդոյն հեղինակ եղան, որովհետեւ ամէնն ալ առանց զանազանութեան իրենց ամենակարողութիւնն ի գործ դրին, ինչպէս նաեւ ուրիշ ամէն գործքերու մէջ՝ զորոնք Աստուած իրմէ դուրս կը գործէ։ Արդ պարզ հաւատքով մը աս ծանօթութիւններով՝ որոնք աստուածային յայտնութեան վրայ կը հիմնին, շատանալու եւ մեր միտքը հանդարտեցընելու ենք. եւ հաւատքի մէջ պարզութիւն ու անտարբերութիւն ցուցընող անձանց հետ խօսած ժամանակ՝ պէտք չէ աս սքանչելի խորհրդոյն եղանակին վրայ վիճաբանել, ուսկից ուրիշ բան չիկրնար ծագիլ, բայց եթէ անօգուտ բառից խառնակութիւն մը եւ հետեւապէս ալ հաւատքի ու միութեան տարաձայնութիւն, որովհետեւ մտքով չենք կրնար գաղափար մը շինել ու հասու ըլլալ թէ աս խորհուրդներն ինչ կերպով կը կատարուին յԱստուած, ուստի եւ բնական ծանօթութեանց սկիզըներուն մէկն ալ չիկրնար ասոր մերձեցուիլ։ Իրաւցընէ ամէն առողջ եւ ուղիղ միտք ունեցող մարդիկ հարկաւ կը խոստովանին թէ աստուածային բնութիւնը բոլոր ստեղծական բնութենէ շատ հեռու եւ մարդուս խելքէն ու մտքէն շատ վեր է. անոր համար վերջին աստիճանի ծիծաղական բան է, ստեղծական իրաց ծանօթութիւններէն յառաջ եկած սկիզըները՝ Աստուծոյ մերձեցընել ուզել եւ անոնցմէ կշռել ու դատել աստուածային խորհուրդները։

Սակայն աս եւ ասոր նման ուրիշ աստուածային խորհուրդներուն դէմ եղած անիմաստ խնդիրներուն ու վիճաբանութիւններուն առջեւն առնելու եւ դէմ դնելու համար՝ պէտք է հետեւեալ գիտելիքներն ու տեղեկութիւններն աղէկ մը մտքերնուս մէջ տպաւորել։ Որովհետեւ Աստուած անսահման էակ մըն է, ասով իսկ պէտք է որ սահմանաւոր մտքէ ու իմացականութենէ անհասանելի ու անբռ-

վանդակելի ըլլայ. ինչու որ եթէ սահմանաւոր միտքն ու իմացականութիւնը կարող ըլլար լիով զԱստուած ըմբռնել, ան ատեն Աստուած կը դադրէր անսահման էակ ըլլալէն: Արդ որովհետեւ Աստուած իր անսահման էութեան վերաբերեալ բաներէն շատերը մեզի յայտնել ուզեց, հարկաւ կը հետեւի որ այսպիսի յայտնութենէ ծնած կրօն մը՝ մտքի ու խելքի չհասնելու խորհուրդներ ալ ունենայ: Աս ըսուածքին ճշմարտութիւնը հաստատելու համար՝ մտածենք ու քննենք մեր ամէն օրուան փորձառութիւնը: Ստոյգ է որ բնութեան շատ երեւոյթները կը ճանչնանք ու շատ նիւթերու յատկութիւնները գիտենք. բայց երբ որ այսպիսի յատկութիւններուն պատճառն իմանալ կ'ուզենք, միտքերնիս կը կաղայ ու կը շփոթի: Ո՞վ կրնայ իմանալ ու հասկընալ թէ ինչպէս արեւն այնչափ ահագին մեծութեամբ միջոցը միշտ ու անընդհատ իր լուսովը կը լեցընէ, կամ ինչպէս կ'ըլլայ որ լուսոյ ճառագայթներուն բեկբեկելովը մեզմէ հեռաւոր եղած առարկաները մեզի տեսանելի կ'ըլլան, կամ կերած կերակուրնիս ինչպէս արեան կը փոխուի ու ասոր նման հազարումէկ խնդիրներ: Ուրեմն երբ որ բնական ու մեր ներքին երեւոյթներուն եղանակը չենք գիտեր ու չենք կրնար հասկընալ, զարմանալու բան չէ որ աստուածային կատարելութեանց յարաբերութեան խելքերնիս չհասնի, վասն զի աստուածային խորհուրդներուն էութենէն է որ մթին ու անհասկանալի ըլլան:

13. Անհաւատք կ'ըսեն թէ խորհուրդները մէկմէկու հակասական են: Բայց իրօք այնպէս չէ ու չիկրնար ալ ըլլալ, որովհետեւ աս առերեւոյթ հակասութեան պատճառն իրենց մթութիւնն ու անհասութիւնն է: Եւ ասիկա նոյն իսկ մտաւորական գիտութեանց մէջ ալ կը գտնուի, այսինքն բնագիտութեան եւ ուսողութեան մէջ. ասոնք ալ նոյն

տեսակ առերեւոյթ հակասութիւններու զանազան օրինակներ առջեւնիս կը բերեն, որոնք իրօք ուրիշ բան չեն՝ բայց եթէ մեր մտքին չափաւորութեան պտուղը: Ի ծնէ կոյր մը՝ աչքի տակ ինկող կամ տեսաբանութեան վերաբերեալ նիւթոց վրայ խօսք մը լսած ժամանակ՝ ինչ զգացում ու գաղափար որ կ'ունենայ նէ, նոյնը շատ անգամ մեզի կը պատահի՝ երբոր աստուածային առարկաներու վրայ կը մտածենք: Բայց յայտնեալ խորհուրդներուն մէջ իրական հակասութիւն գտնուիլն անկարելի է. եւ ասիկա՝ աստուածային անսխալականութեան պատճառաւ: Իսկ մարդկային իմացականութիւնը չիկրընար անոնց մէջ իրական հակասութիւն մ'ըմբռնել. աս ալ՝ իմացական բնութեան պատճառաւ, որովհետեւ միտքը կամ իմացականութիւնը՝ մինչեւ որ յարաբերութեանց երկու եզրներն ալ պայծառ ու լուսաւոր եղանակաւ չիճանչնար, մէջերնին գտնուած յարաբերութիւնը չիկրնար իմանալ ու հասկընալ: Ուստի կրօնի խորհուրդները մտքէ վեր են, բայց մտքի դէմ չեն. անհաւատներն ալ անոնց մէջ ճըշմարիտ հակասութիւն մը չեն կրնար ցուցընել: Խորհուրդներուն հաւատալն ալ մտաց համաձայն է, որովհետեւ միտքը մեզի յայտնի կը ցուցընէ որ հարկաւ պէտք է հաւատալ Աստուծոյ՝ երբ որ բան մը կը յայտնէ, վասն զի ինքն էապէս անսխալական է:

14. Կրօնի խորհուրդներէն մեծամեծ ու երեւելի օգուտներ կը քաղենք, ինչու որ անոնց հաւատալով՝ կ'ընծայենք Աստուծոյ ներքին փառաբանութեան նուէրը կամ զոհը, գերելով մեր միտքն ի հնազանդութիւն հաւատոց: Դարձեալ աստուածային անսահման մեծվայելչութիւնը, անոր բնութեան անըմբռնելիութիւնը, եւ ան ամէն ծանօթութիւններն ու հոգւոյ զգածմունքները՝ զորոնք աստուածութեան վրայ ունինք, խորհրդոց մթութեամբն աւելի եւս կը հաստատուին: Որովհետեւ

թէ որ Աստուծոյ բնութեան ու գործքերուն լիով ու կատարելապէս խելք հասցնէինք, ան ատեն ոչինչ կերպով անսահման բնութեան նկարագիրը կրնար Աստուծոյ պատշաճիլ: Աս այսպէս ըլլալով՝ ճշմարտութեամբ ուրեմն պէտք է որ մենք ալ Ս. Օգոստինոսին ու Լեւոն Մեծ Հայրապետին հետ ըսենք, թէ մեր՝ Աստուծոյ վրայ ունեցած ծանօթութիւնն այնչափ կատարելագոյն է, որչափ Աստուծոյ գործքերուն խելք հասցնելու անբաւականութիւննիս աւելի կը ճանչնանք: Եւ թէպէտ մտաց հարկաւոր ու օրինաւոր հետեւութեանց համաձայն կ'ընծայենք Աստուծոյ մշտնջենաւորութիւն, անչափութիւն եւ այլն, բայց թէ ինչ եղանակաւ աս յատկութիւններն Աստուծոյ կը պատշաճին, մտքով չիկրնար ըմբռնուիլ, ինչպէս Երրորդութեան խորհուրդը:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Յիսուսի Քրիստոսի մարդեղութեան ու փրկագործութեան վրայ:

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա.

Յիսուսի Քրիստոսի Ս. Կուսէն մարմին առնելը:

15. Քրիստոսի մարդեղութեան վրայ ինչ կը խոստովանինք: Աս հաւատոյ մասն ինչպէս կը ցուցուի: — 16. Կրնա՞յ մի ըսուիլ որ Քրիստոս որդեգրական Որդի Աստուծոյ էր: — 17. Ի՞նչպէս կը ցուցընես թէ Քրիստոս Տէրն մեր ըստ մարմնոյ հայր չունէր եւ թէ Ս. Աստուածածին միշտ կոյս մնաց:

15. Հաւատոյ գլխաւոր մասերէն մէկն է թէ ամենասուրբ Երրորդութեան երկրորդ անձը կամ Որդին Աստուծոյ՝ երանելւոյ Կուսին Մարիամու արգանդին մէջ անձնաւորական միութեամբ այնպէս

մարդկային բնութիւնն առաւ, որ յանձին Որդւոյն Աստուծոյ՝ կրկին բնութիւն եղաւ, աստուածային ու մարդկային. եւ ըստ հետեւորդի՝ Յիսուս Քրիստոս է Աստուած եւ մարդ, հնուցմէ խոստացուած Մեսիան եւ մարդկան ազգին փրկիչը: Քրիստոս անունը կը նշանակէ օծեալ Տեառն, իսկ Յիսուս անունը՝ փըրկիչ, եւ աս վերջին անունն երկնաւոր Հօրէն հրեշտակին ձեռքովը Քրիստոսի դրուեցաւ:

Հաստատելու համար հաւատոյ աս ճշմարտութիւնը թէ Որդին Աստուծոյ ճշմարտութեամբ մարմնացաւ եւ թէ անիկա Յիսուս Քրիստոսն է, բաց ան ցուցմունքներէն՝ որոնք քրիստոնէական կրօնին աստուածային ծագումը հաստատող ցոյցերուն ընդհանուր շղթայէն կ'առնուին եւ որոնց վրայ առաջին մասին մէջը խօսեցանք, Ս. Գրքէն կը բերուին նաեւ հետեւեալ ձեռնարկութիւնները: Ս. Յովհաննէս Յիսուսի Քրիստոսի աւետարանական պատմութիւնն այսպէս կը սկսի. «Ի սկզբանէ էր Բանն եւ Բանն էր առ Աստուած եւ Աստուած էր բանն... եւ Բանն մարմին եղեւ եւ բնակեաց ի մեզ»[1]: Ուրեմն մարմին կամ մարդ եղողն եւ ի մեզ բնակողն՝ է Աստուած, Բանն կամ Հօր կենդանի պատկերը, Որդին Աստուծոյ, որն որ յաւիտենական ծննդեամբ ծնաւ ի Հօրէ: Դարձեալ երբ որ Ս. Պետրոս Քրիստոսի ըսաւ. «Դու ես Քրիստոսն, Որդի Աստուծոյ կենդանւոյ», Քրիստոս անմիջապէս աս խոստովանութիւնը գովելով ըսաւ. «Երանի քեզ, Սիմոն՝ որդի Յովնանու, զի մարմին եւ արիւն ոչ յայտնեաց քեզ, այլ Հայր իմ՝ որ յերկինս է»[2]: Արդ որովհետեւ երկնաւոր Հօր յայտնածն անսխալ ճշմարտութիւն է, ուրեմն անսխալ ճշմարտութիւն է թէ Որդի Աստուծոյ է ան Քրիստոսն՝ որն որ տեսանելի մարմնով առաքելոց հետ կը խօսէր: Նոյնպէս երբոր Կայիափաս կ'երդուընցընէր զինքը, որպէս զի ըսուցէ թէ

1 Յովհ. Ա. 1. 14: 2 Մատթ. ԺԶ. 16. 17:

արդեօք Որդի Աստուծո՞յ է, պատասխանեց Ես եմ[1]։ Յարութենէն ետքը՝ երբոր Թովմաս անհաւատութենէ դառնալով՝ Քրիստոսին "Տէր իմ եւ Աստուած իմ" գոչեց, Քրիստոս աս խոստովանութիւնը հաստատելով պատասխան տուաւ. "Այդ զի տեսերդ զիս եւ հաւատացեր. երանի՛ որոց ոչ իցէ տեսեալ եւ հաւատասցեն"[2]։ Ուրիշ հազարումէկ ասոնց նման օրինակներ կրնան բերուիլ թէ հին մարգարէներուն եւ թէ առաքեալներուն գրուածներէն։ Բայց ո՞վ չիգիտեր թէ ո՛րչափ եւ ինչպիսի՛ հրաշքներով աս ճշմարտութիւնը հաստատեցին թէ նոյն ինքն Քրիստոս եւ թէ իր առաքեալները։

16. Թէ աս ամէնը պէտք չէ անյատուկ մտօք իմանալ, իբրեւ թէ Քրիստոս Տէրն մեր ինք զինքն որդեգիր Աստուծոյ կոչած ըլլայ, անկից յայտնի է, որովհետեւ Քրիստոս իրեն կը սեպհականէ ան տեղը՝ ուր որ խօսքը Որդւոյն ի Հօրէ յաւիտենական ծնընդեան վրայ է[3]։ Դարձեալ եթէ Քրիստոս ինք զինքն Աստուծոյ որդեգիր կոչէր, պատճառ մը չէր ըլլար որ Հրեայք անոր համար զինքը քարկոծել ուզէին եւ Կայիափաս ալ իբրեւ հայհոյիչ յանդիմանէր ու մահուան դատապարտէր, որովհետեւ ընկալեալ սովորութիւն մը կար Հրէից մէջ, որով ամէն արդարներն իրենք զիրենք որդեգիր Աստուծոյ կը կոչէին։ Ասոր վրայ ան ալ աւելցընելու է որ Քրիստոս այնպէս յայտնի սորվեցուց թէ ինք Որդի Աստուծոյ է ի նմին գոյացութենէ Հօր կամ համագոյակից Հօր, որ Արիանոսաց նպաստաւոր մեկնութեան ամենեւին տեղի չթողուց. ինչու որ ըսաւ. "Ես եւ Հայր իմ մի եմք։ Որ ետես զիս, ետես զՀայր։ Ես ի Հայր եւ Հայր յիս է"[4]։

Աս հաւատոյ մասը բոլոր առաքեալներն անդադար կը կրկնէին հաւատացելոց, բայց ամենէն

1 Մարկ. ԺԴ. 62։
2 Յովհ. Ի. 28. 29։
3 Սաղ. ՃԹ։ Մատթ. ԻԲ։
4 Յովհ. Ժ. 29. ԺԴ. 9. 10։

յաճախ Ս. Յովհաննէս եւ Ս. Պօղոս: Առաջինը՝ որովհետեւ աւետարանն իր սաստիկ ծերութեան ատենը գրած էր, որ ժամանակ արդէն Քրիստոսի աստուածութեան դէմ շատ հերետիկոսութիւններ ելած էին, բոլոր ջանքն ան եղաւ որ ցուցընէ թէ Մարեմայ կուսէն ծնողն ու խաչին վրայ մեռնողը՝ ստուգիւ Որդի Աստուծոյ է: Յարմար է հոստեղս շատերուն մէջէն մէկ տեղը, որն որ աս նիւթին մէջ ամենէն երեւելին է, Ս. Պօղոսէն յառաջ բերել. "Բազում մասամբք եւ բազում օրինակօք կանխաւ խօսեցաւ Աստուած ընդ հարս մեր մարգարէիւք: Ի վախճան աւուրցս այսոցիկ խօսեցաւ ընդ մեզ Որդւովն, զոր եդ ժառանգ ամենայնի. որով եւ զյաւիտեանսն արար: Որ է լոյս փառաց եւ նկարագիր էութեան նորա, որ կրէ զամենայն բանիւ զօրութեան իւրոյ, սրբութիւն մեղաց մերոց արարեալ՝ նստաւ ընդ աջմէ մեծութեանն ի բարձունս: Այնչափ առաւել եղեալ քան զհրեշտակս, որչափ լաւ եւս քան զնոսա անուն ժառանգեաց: Քանզի ցո՞ ուրեք ասաց ի հրեշտակաց Որդի իմ ես դու. ես այսօր ծնայ զքեզ: Եւ դարձեալ թէ Ես եղէց նմա ի Հայր եւ նա եղիցի ինձ յՈրդի: Այլ յորժամ միւսանգամ մուծցէ զանդրանիկն յաշխարհ ասէ. երկիր պագցեն նմա ամենայն հրեշտակք Աստուծոյ: Այլ առ հրեշտակսն ասէ. Ո՞ արար զհրեշտակս իւր հոգիս եւ զպաշտօնեայս իւր բոց հրոյ: Իսկ ցՈրդին ասէ. Աթոռ քո Աստուած յաւիտեանս յաւիտենից, գաւազան ուղղութեան, գաւազան արքայութեան քոյ: . . . Եւ դու Տէր իսկզբանէ զերկիր հաստատեցեր եւ գործք ձեռաց քոց երկինք են. նոքա կորնչին եւ դու կաս եւ մնաս, ամենեքեան իբրեւ զձորձս մաշեսցին, իբրեւ զվերարկու. գալարեսցես զնոսա իբրեւ զհանդերձ եւ գալարեսցին: Բայց դու նոյն իսկ ես, եւ ամք քո ոչ պակասեսցեն„ 1:

1 Եբր. Ա. 1—12:

Ա՛ս Յիսուսի Քրիստոսի ճշմարիտ աստուածութեան վարդապետութիւնը բոլոր Ս. Հայք աւանդեցին, նաեւ Նիկիական ժողովքէն յառաջ, սկսելով առաքելոց աշակերտներէն, որոնց հետոց վրայ հաստատուն մնալով՝ Նիկիական ժողովքը հանգանակին մէջ կը սորվեցընէ թէ անիկա՝ որն որ ի կուսէ ծնաւ եւ խաչեցաւ, է Աստուած յԱստուծոյ, ծնունդ եւ ոչ արարած, համագոյակից Հօր։ Նոյնպէս յայտնի կերպով կը հաստատուի թէ Քրիստոս Տէրն մեր յառաջուընէ խոստացուած Մեսիան է։ Ինչու որ Եսայի Մեսիայի համար կը գրուցէ. "Աստուած... ինքնին եկեսցէ եւ փրկեսցէ զմեզ„ [1]։ Իսկ Քրիստոս Տէրն մեր աս խօսքն իր վրայ կ՚առնէ [2]։ Դարձեալ ըստ հին մարգարէութեանց՝ Մեսիան ի կուսէ պիտ՚որ ծնանէր, Բեթղեհէմի մէջ, թագաւորներէ երկրպագութիւն պիտ՚որ ընդունէր եւ նախընթաց կարապետ մը պիտ՚որ ունենար, որն որ զժողովուրդն անոր գալստեան պիտի պատրաստէր, պիտի նախատուէր, այպանուէր եւ սպանուէր։ Այս ամենայն ալ ի Յիսուս Քրիստոս կատարուեցաւ, ինչպէս առաջին մասին մէջ ընդարձակ ցուցուած է։

17. Յիսուս Քրիստոս մարդկային բնութեան կողմանէ հայր չունեցաւ, այլ գերբնական զօրութեամբ Հոգւով սրբով յղանալով երանելոյ կուսին Մարեմայ արգանդին մէջ՝ անոր գոյացութենէն շինուած մարմին առաւ։ Ասիկայ Ս. Գիրքն ու աւանդութիւնը յայտնի կը սորվեցընեն։ Որովհետեւ Եսայի մարգարէէն զատ, որն որ յառաջագոյն գուշակեց Մեսիային ի կուսէ ծնանիլը, Ս. Ղուկասին մէջ կը կարդանք թէ երբ որ Գաբրիէլ հրեշտակն երանելոյ կուսին աւետեց Քրիստոսի մարմնաւորութիւնն ըսելով. "Ահա յղասցիր եւ ծնցես որդի„. երանելի կոյսը պատասխան տուաւ հարցընելով թէ "Զիա՞րդ լինիցի ինձ այդ, քանզի զայր ոչ գիտեմ„. իսկ

1 Եսայ. ԼԵ. 4.   2 Մատթ. ԺԱ.

հրեշտակը պատասխան տուաւ. "Հոգի սուրբ եկես-
ցէ ի քեզ... քանզի եւ որ ծնանելոցն է ի քէն՝
սուրբ է եւ որդի Աստուծոյ կոչեսցի„. պատճառն ալ
վրան աւելցուց թէ "Զի ոչ տկարասցի առ յԱս-
տուծոյ ամենայն բան„[1]: Նոյնպէս Ս. Մատթէոս կը
հաստատէ թէ երանելի Կոյսը Հոգւով սրբով յղա-
ցաւ եւ կը վկայէ թէ երբոր Յովսէփ եղածին վրայ
կը զարմանար, հրեշտակն իրեն ըսաւ. "Որ ի նմայն
ծնեալ է՝ ի Հոգւոյն սրբոյն է„[2]: Անոր համար Ս.
Ղուկաս ալ Քրիստոսի ազգաբանութիւնն երանելւոյ
կուսին Մարեմայ ծնողքներէն յառաջ բերելով՝
զՔրիստոս չ'ըսեր որդի Յովսեփու, այլ «որպէս կարծէր
որդի Յովսեփու»[3]: Ուստի երբոր աւետարանին մէջ
ուրիշ տեղեր՝ Ս. Յովսէփ Քրիստոսի հայր կը կոչուի,
աս մոք իմանալու է՝ որ Աստուծմէ ընտրուեցաւ,
որպէս զի Փրկչին մանկութիւնը խնամելու մէջ՝
հօր տեղը բռնէ: Այսպէս նաեւ Ս. Յովսէփ կը կո-
չուէր այր Մարեմայ, եւ երանելի Կոյսը՝ կին Յով-
սեփու, որովհետեւ իրօք Յովսէփին նշանուած էր:
Իսկ Քրիստոսի ճշմարիտ մարմին առնուլը, եւ ան
ալ՝ երանելւոյ Կուսին մարմնէն, Ս. Գրոց մէջէն եւ
եկեղեցւոյ մշտնջենաւորական հաւատքէն յայտնի
է: Վասն զի չէր կրնար ըսուիլ, ինչպէս որ միշտ կը
գրուի, մարդ, որդի մարդոյ, չարչարեալ, մեռեալ,
մարմին եւ ոսկր ունեցող, եթէ ճշմարիտ մարմին
չունենար. եւ ոչ երանելի Կոյսը կրնար ըսուիլ մայր
Յիսուսի, ինչպէս որ աւետարանին մէջ միշտ կը
գրուի, եթէ Յիսուս Քրիստոս անկից մարմին ա-
ռած չըլլար: Բայց հարկ չկայ աս վարդապետու-
թեանց վրայ եղած շարունակ եւ անընդհատ աւան-
դութեանց կարգը յառաջ բերել, որովհետեւ ե-
կեղեցւոյ մէջ միշտ գործածուած առաքելական եւ
Նիկիական հանգանակները՝ որոնց մէջ կը խոստովա-
նինք զՔրիստոս Հոգւով սրբով յղացեալ եւ ծնեալ

1 Ղուկ. Ա. 31—37: 2 Մատթ. Ա. 20: 3 Ղուկ. Գ. 23:

ի Մարեմայ կուսէն, զմեզ կը համոզեն որ միշտ այսպէս հաւատացուած է. եւ դարձեալ որովհետեւ Եփեսոսի եւ Քաղկեդոնի ժողովքները, ինչպէս նաեւ եկեղեցին իր աղօթքներուն մէջ՝ զՄարիամ կը կոչեն Միշտ Կոյս:

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ.

Թէ Քրիստոս մէկ անձն եւ երկու բնութիւն ունի:

18. Քրիստոսի՝ մի անձն ու երկու բնութիւն ունենալն ուսումն կը ցուցընես: — 19. Նեստորի, Եւտիքեսի, Ապողինարի ու Միակամադաւանից հերետիկոսութեանց վրայ ի՞նչ գիտնալու բան կայ: Ի՞նչպէս կը հերքուին ասոնց հերետիկոսութիւնները:

18. Քրիստոս՝ մի միայն աստուածային անձն ունի. իսկ մարդկային բնութիւնը յատուկ անձնաւորութիւն կամ ենթակայութիւն մը չիկացուցաներ, հապա Բանին կամ Որդւոյն Աստուծոյ աստուածային անձին վրայ միացեալ է: Վասն զի ի Գրոց յայտնի է թէ Քրիստոս Տէրն մեր իր վրայ խօսելով՝ ինք զինքը միանգամայն Որդի Աստուծոյ եւ Որդի մարդոյ, Աստուած եւ մարդ կ՚անուանէ, որն որ ճշմարտութեամբ չէր կրնար ըսել, թէ որ որդին մարդոյ կամ Մարեմայ՝ անձնաւորապէս զատ ըլլար յՈրդւոյն Աստուծոյ: Աս նոյնութիւնը՝ Պօղոս առաքեալն ալ Հռոմայեցւոց կը սորվեցընէ ըսելով. “Յորոց (յիսրայելացւոց) Քրիստոս ըստ մարմնոյն, որ է ի վերայ ամենեցուն Աստուած օրհնեալ„[1]: Յովհաննէս առաքեալն ալ այսպէս կ՚ըսէ. “Այսուիկ գիտացաք զսէրն Աստուծոյ, զի նա զանձն իւր եդ վասն մեր„[2]: Արդ Իսրայելացիներէն ըստ մարմնոյ ծնեալն ու իր անձը մեզի համար դնողը՝ Աստուած է: Բայց ասիկա չիկրնար աստուածային ու մարդկային բնութեան նոյ-

1 Հռոմ. Թ. 5: 2 Ա. Յովհ. Գ. 16:

նութեան վրայ իմացուիլ, որովհետեւ աստուածային ու մարդկային բնութիւններն իրենց էութենէն՝ իրարմէ յանաշման հեռու են, եւ աստուածային բնութիւնը ոչ կրնայ ծնանիլ, ոչ ալ մեռնիլ· ուրեմն աս նոյնութիւնը պէտք ենք անձին նոյնութեան վրայ իմանալ ու ըսել թէ ի Քրիստոս է մի անձն եւ թէ աս անձն աստուածային է ու երկու բնութիւն ունի: Ասոր համար ալ ի Քրիստոս՝ պատճառաւ նոյնութեան անձին, աստուածային բնութեան յատկութիւնները կամ ստորոգելինները՝ իրօք կրնան զըցուիլ կամ ստուգասուիլ մարդկային բնութեան վրայ ալ· նոյնպէս մարդկային բնութեան ստորոգելիքն՝ աստուածային բնութեան վրայ: Ուստի եւ ամենայն ճշմարտութեամբ կ'ըսուի, Աստուած ծնաւ ի կուսէն, մեռաւ ի խաչին· Որդին Մարեմայ է Աստուած, ամենակարող, ամենագէտ եւ այլն· բայց այս ամենայն կ'ըսուի ի թանձրացեալն Քրիստոսի անձին վրայ եւ ոչ երբեք ի վերացեալն՝ իւրաքանչիւր բնութեանց վրայ:

Ա՛ս հաւատոյ վարդապետութիւնը Ս· Հարք առաքելական աւանդութենէ առած՝ միշտ սորվեցուցին: Ս· Իգնատիոս Եփեսացւոց գրած թղթին մէջ կ'ըսէ· "Աստուած մեր ի Մարեմայ կրեցաւ յորովայնի,,: Ս· Իրենէոս կ'ըսէ թէ Մի միայն է Բանն Աստուծոյ եւ աս մի միայն Բանն Աստուծոյ մարմնացաւ[1]: Այսպէս նաեւ Հայոց երեւելի Ս· Հարցշատերը· Ս· Ներսէս Լամբրոնացին իր Ատենախօսութեան մէջ այսպէս կը քարոզէ այս վարդապետութիւնը· "Յայտ է թէ, կ'ըսէ, որ Աստուած եւ մարդ դաւանեաց, զայլեւայլ բնութիւնսն ի վերայ միոյ անձինն ստուգեաց,,: Իսկ Զաքարիա Կաթուղիկոս Վասն եկեղեցւոյ ճառին մէջ՝ "Քրիստոս յերկուց բնութեանց միացեալ, յանմարմին աստուածութենէն եւ ի մարդկային մարմնոյս,, կ'ըսէ:

1 Ընդդէմ Հերետ. Գիրք Գ։

Ս․ Ներսէս Շնորհալւոյն թղթերն ու երգերն այս հաւատոյ վարդապետութեան գեղեցիկ օրինակներով ու խօսքերով լեցուն են։

19․ Հինգերորդ դարուն մէջ Նեստոր Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը սկսաւ սորվեցընել թէ ուրիշ անձ է Որդին Աստուծոյ եւ ուրիշ՝ որդին Մարեմայ, եւ թէ զՄարիամ պէտք չէ մայր Աստուծոյ կոչել, հապա միայն մայր Քրիստոսի։ Եփեսոսի ընդհանուր ժողովքը (431ին) անոր դէմ գումարուելով՝ անմիջապէս այս վարդապետութիւնը դատապարտեց ու հերետիկոսական անուանեց․ եւ հին առաքելական հաւատոց համաձայն սահմանեց թէ որդին Մարեմայ ու Որդին Աստուծոյ է մի եւ նոյն անձն եւ թէ երանելի կոյսն իրօք պէտք է մայր Աստուծոյ կամ աստուածածին ըսուիլ։ Ինչու որ թէպէտ Ս․ Կոյսը չծնաւ Քրիստոսի աստուածութիւնը՝ որն որ յաւիտենական է, բայց ծնաւ ան մարդը՝ որն որ աստուածային անձին հետ անձնաւորական միաւորութեան համար՝ ճշմարտապէս եւ յատկապէս Աստուած է։ Անոր համար Ս․ Ղուկայ աւետարանին մէջ ըսուածը թէ "Եւ Յիսուս զարգանայր իմաստութեամբ եւ հասակաւ եւ շնորհօք յԱստուծոյ"[1] պէտք ենք իմանալ յատկապէս ու ճշդիւ արտաքուստ յայտնուելուն վրայ, չէ թէ յինքեան ու ներքուստ, որովհետեւ Յիսուսի վրայ՝ իր անձնաւորական աստուածային միաւորութեան համար, յղութեան առաջին վայրկենէն՝ իմաստութեան ու շնորհաց ամէն լիութիւնը հանգեաւ ու բնակեցաւ։

Նոյնպէս՝ մի եւ նոյն դարուն մէջ Նեստորի դէմ սաստկութեամբ կռուած ատեն՝ անոր հակառակ հերետիկոսութեան մէջ ինկաւ, Քրիստոսի վրայ մի բնութիւն միայն սորվեցընելով, իբրեւ թէ աստուածային ու մարդկային բնութիւններէ խառնուած ու շփոթուած մէկ բնութիւն մը կազմուած

1 Ղուկ․ Բ․ 51։

ըլլայ: Ի՛նչ քիմերական ու այլանդակ մոլորութիւն, որ բոլորովին աստուածային յայտնութեան հակառակ է, ինչու որ ոչ մարդկային բնութիւնն աստուածայնոյն, ոչ ալ աստուածայինը մարդկայնոյն կրնայ երբեք փոխուիլ, որն որ բնազանցապէս կամ մեթափիզիքապէս անհնար է: Դարձեալ Ս. Գիրքն ու եկեղեցւոյ մշտնջենաւոր վարդապետութիւնը կը քարոզեն ի Քրիստոս՝ երկու զանազան բնութիւններ: Քրիստոս Տէրն մեր տեղ մը այսպէս կ'ըսէ. “Ես եւ Հայր իմ մի եմք„[1]. ուրիշ տեղ մ'ալ կ'ըսէ. “Հայր իմ մեծ է քան զիս„[2]. ուրեմն որպէս զի աս երկու խօսքն ալ ճշմարիտ ըլլան, հարկաւոր է որ ի Քրիստոս ըլլայ աստուածային բնութիւն՝ որով Հօրը հետ մի է, եւ մարդկային բնութիւն՝ որով Հօրմէ պզտիկ ու անոր հպատակ է: Դարձեալ Քրիստոս Տէրն մեր Մատթէի Ա. Գլխոյն մէջ կը կոչուի որդի Դաւթի եւ որդի Աբրահամու, որն որ միայն մարդկային բնութեան համար կրնայ իմացուիլ. իսկ ուրիշ տեղ Քրիստոս Տէրն մեր իրեն համար կ'ըսէ. “Յառաջ քան զլինելն Աբրահամու եմ ես„[3]. որն որ այլազգ չիկրնար իմացուիլ՝ բայց եթէ աստուածային բնութեան վրայ, որովհետեւ իբրեւ մարդ՝ Աբրահամէն շատ դարեր ետքն էր: Անոնցմէ զատ՝ նաեւ իրօք չարչարեցաւ ու մեռաւ. իսկ աս դէպքերն աստուածային բնութեան չեն կրնար պատշաճիլ: Ուստի եւ Քաղկեդոնի տիեզերական ժողովքը (451ին) Եւտիքական հերետիկոսութիւնն իբրեւ առաքելական վարդապետութեան հակառակ դատապարտելով՝ առաջնորդութեամբ սրբոյն Լեւոնի այս հաւատոյ մասը սահմանեց. “Ի Քրիստոս՝ ողջ կացեալ սեպհականութեան երկոցունց բնութեանցն, աստուածայնոյն եւ մարդկայնոյն, ի մի անձն գումարեցաւ անշփոթ եւ անբաժանապէս„:

Քրիստոսի երկուց բնութեանց վարդապետու-

1 Յովհ. Ժ. 29. 2 Անդ, ԺԴ. 28: 3 Անդ, Ը. 58:

թենէն կը տապալի նաեւ Ապողինարին հերետիկոսութիւնը, որն որ Դ. դարուն մէջ կը սորվեցընէր թէ Որդին Աստուծոյ մարմին միայն առաւ, իսկ հոգւոյն տեղ՝ աստուածութիւնը կը լեցընէր: Արդ աս վարդապետութիւնն ալ չէկրնար երկուց բնութեանց վարդապետութեան հետ համաձայնիլ, ինչու որ միայն մարմինը մարդկային բնութիւն չկացուցանելով, եթէ Քրիստոս միայն մարմին առած ըլլար՝ չէր կրնար ճշմարիտ մարդ ըսուիլ. ուստի Քրիստոս Տէրն մեր չէ թէ միայն մարմին, հապա ստեղծական հոգի ալ ունեցաւ, իր մարմնաւորութեան վայրկենէն սկսեալ: Դարձեալ Քրիստոս Տէրն մեր իր հոգւոյն վրայ այնպիսի խօսքեր կը զրուցէ, որոնք բացարձակապէս աստուածութեան վրայ չեն կըրնար լինալ. այսպէս իր չարչարանքէն քիչ մը յառաջ առաքեալներուն ըսաւ. “Տրտում է ոգի իմ մինչեւ ի մահ„ [1]. եւ Մարկոս կ'ըսէ Քրիստոսի վրայ թէ “Սկսաւ տխրել եւ հոգալ„ [2]: Արդ հակասական ու այլանդակ բան է ըսելը թէ աստուածութիւնը տխրի ու հոգայ, եւ այլն. ուրեմն Քրիստոս՝ երկիւղի ու տրտմութեան ընդունակ մարդկային հոգի ունեցաւ: Ուստի եւ Քաղկեդոնեան ժողովը հինգերորդ գումարման ատեն, հաւատոյ սահմանին մէջ ըսաւ. “Խոստովանիմք զՅիսուս Քրիստոս կատարեալ յաստուածութեան եւ կատարեալ ի մարդկութեան, Աստուած ճշմարիտ եւ մարդ ճշմարիտ, ի բանաւոր հոգւոյ եւ ի մարմնոյ. բնակից Հօր ըստ աստուածութեան եւ բնակից մեզ ըստ մարդկութեան, յամենայնի մեզ նման առանց մեղաց„:

Նոյնպէս աս վարդապետութեամբ կը կործանի նաեւ Միակամադաւանից հերետիկոսութիւնը: Ասոնք Է. դարուն մէջ ելան եւ թէպէտ ի Քրիստոս երկու բնութիւն կ'ընդունէին, բայց աս իրենց

1 Մատթ. ԻԶ. 38:   2 Մարկ. ԺԴ. 33:

ընդունած վարդապետութեան հակառակ՝ կ՚ըսէին թէ ի Քրիստոս միայն մէկ կամք ու մէկ աստուածային գործողութիւն կայ, որն որ իբրեւ սկզբնական պատճառ զմարդկային բնութիւնն իբրեւ գործիքական պատճառ՝ կը գործածէ: Աս վարդապետութեան հակասութիւնը բացայայտ կ՚երեւայ, որովհետեւ կատարեալ մարդկային բնութիւնը չէկրնար ըլլալ՝ առանց իրեն յատուկ կամաց. ինչու որ կամքը բանական հոգւոյ էական կարողութիւնն է: Արդ Քրիստոս Տէրն մեր կատարեալ Աստուած եւ կատարեալ մարդ ըլլալով՝ հարկ է որ իր վրայ ըլլայ թէ աստուածային ու թէ մարդկային կամք իրարմէ տարբեր, ինչպէս որ աստուածային ու մարդկային բնութիւնն իրարմէ տարբեր են: Հաւատոյ աս ճշմարտութիւնը նոյն ինք Քրիստոս Տէրն մեր մեզի սորվեցուց, երբոր իր չարչարանաց ժամանակը մօտենալով՝ ըստ ստորին մասին բնական զարհուրանք ու վախ ունեցաւ եւ իր Հօրը աղաչեց որ նոյն բաժակն իրմէ անցնի. բայց անմիջապէս ալ ըսաւ. "Այլ ոչ իմ կամք, այլ քոյդ լիցին„ [1]: Դարձեալ՝ "Իջի ես յերկնից ոչ զի զկամս իմ արարից, այլ զկամս այնորիկ՝ որ առաքեացն զիս„[2]: Աս խօսքերէն յայտնի է որ Քրիստոս Տէրն մեր հոստեղս իր աստուածային կամքին վրայ չխօսիր, որովհետեւ աստուածային կամքը հարկաւ ու էապէս նոյն է յՈրդին՝ ինչպէս ի Հայրն. վասն զի նոյն երկու անձն ալ մի եւ նոյն աստուածային բնութիւնն ունին: Դարձեալ հաւատոյ աս ճշմարտութիւնը բացայայտ եղանակաւ սահմանուեցաւ Կոստանդնուպոլսոյ երկրորդ ժողովքին մէջ՝ որն որ Միակամաց աւանից դէմ գումարուած էր: Բայց աղէկ պէտք է գիտնալ որ թէպէտ մարդկային կամքն ի Քրիստոս աստուածայինէն տարբեր էր, սակայն Բանին անձին հետ անձնաւորապէս միաւորեալ ըլլալուն համար՝

1 Ղուկ. ԻԲ. 42: 2 Յովհ. Զ. 38:

միշտ ու կատարելապէս աստուածային կամաց ստորակարգեալ էր, ուստի եւ ի Քրիստոս ամենեւին ընդդէմ օրինաց հակում մը կամ ներքին փորձութիւն տեղի չունեցաւ, ասոր համար ալ սատանան միայն արտաքին փորձութեամբ Քրիստոսի վրայ յարձակեցաւ [1]:

ՑՕԴՈՒԽԱԾ Գ.

Թէ ինչ էր Քրիստոսի աշխարհս գալուն վախճանը. եւ թէ ինչպէս մեռաւ, յարութիւն առաւ ու երկինք համբարձաւ:

20. Քրիստոսի Տեառն մերոյ աշխարհք գալուն վախճանն ի՞նչ էր: — 21. Մեր առջի նախահարց՝ սկզբնական արդարութեան մէջ չյարատեւելէն՝ իրենց սերընդոց վրայ ի՞նչ ազդեցութիւն եղաւ. ի՞նչ է սկզբնական մեղքը: — 22. Ս. Հարք ալ աս հաւատոյ ճշմարտութեան կը վկայե՞ն. Ս. Աստուածածին աս սկզբնական մեղաց տակ ինկա՞ւ: — 23. Սկզբնական մեղաց հետեւութիւններն որո՞նք են: — 24. Սկզբնական մեղքին՝ Ադամայ ամէն զաւկըներուն վրայ տարածուիլը Աստուած յայտնա՞ծ է: Անհաւատներն աս վարդապետութեան դէմ ի՞նչ կը զրուցեն: — 25. Աս մեղքին դարման ու արժանի հատուցում մ'ընելու համար Քրիստոսի մարմնաւորութենէն ուրիշ ճար կա՞ր: Աս փրկագործութեան բարերարութիւնն առ հասարակ ամէն մարդու վրայ կը տարածի՞: — 26. Քրիստոս իրօք ու ճշմարտապէս չարչարեցա՞ւ ու ցաւերուն բոլոր զօրութիւնը վրան զգա՞ց: — 27. Քրիստոսի մեռնելէն ետքը անոր աստուածութիւնը թէ՛ մարմնէն թէ՛ հոգիէն բաժնուեցա՞ւ: — 28. Երանելի ոգւոց երկինք Քրիստոսի հետ ունեցած ընկերութիւնը երկրի վրայ ի՞նչ բանի օրինակ է:

20. Քրիստոսի վարդապետութիւններէն գիտենք արդէն որ ինք անոր համար աշխարհք եկաւ, որպէս զի զմեզ մեր գերընական վախճանին հասցընելու համար մեզի վարդապետ եւ օրէնսդիր ըլ-

1 Մատթ. Դ:

ըլլայ, ամէն առաքինութեանց օրինակը տայ մեզի եւ զմեզ փրկէ։ Նկատմամբ իր վարդապետական պաշտօնին՝ առաքելոց ըսաւ. «Դուք կոչէք զիս վարդապետ եւ Տէր եւ բարւոք ասէք. քանզի եմ իսկ»[1]։ Քրիստոս Տէրն մեր իր վարդապետութեան պաշտօնը տասուերկուերորդ տարիքէն սկսաւ ի գործ դնել. իսկ իր կենաց վերջին երեք տարիները ինք զինքը բոլորովին աս պաշտօնը կատարելու տուաւ. Հրէաստանի ամէն գաւառները պտըտելով՝ կը սորվեցընէր ու Աստուծոյ արքայութիւնը կը քարոզէր, եւ մինչեւ հիմակ ալ աս վարդապետական պաշտօնն ի գործ կը դնէ իր պաշտօնէից ձեռքով, որոնց ըսաւ. «Աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս»։ Եւ այսպէս նորոգեց թէ բնական կրօնն ու թէ նախկին յայտնութիւնը՝ որն որ մարդկային մոլութիւններով աղտացած ու ծածկուած էր. անոնցմէ զատ յայտնեց շատ տեսական ու գործնական ճշմարտութիւններ, որոնք հին օրինաց մէջ անծանօթ էին. մարդիկներուն՝ Աստուծոյ, իրենց անձանց եւ ուրիշներուն հետ ունեցած յարաբերութիւնը եւ անոնցմէ ծագած պարտաւորութիւններն ըստ ամենայն պարագայից որոշեց, եւ զանոնք զօրացուց ու հաստատուն ըրաւ աստուածային կատարելութիւններէն ու մարդուս հանդերձեալ կենաց վիճակէն առնուած պատճառներով։ Վերջապէս սորվեցուց նաեւ թէ ինչ եղանակաւ կրնայ մարդ հաշտուիլ Աստուծոյ հետ՝ երբոր զանիկա դժբախտութեամբ վշտացընելու ըլլայ։

Քրիստոս մեր վրայ միայն վարդապետի պաշտօն չբանեցուց, հապա նաեւ իբրեւ գերագոյն օրէնսդիր՝ իր պատուիրաններուն զմեզ պարտաւորեց։ Աս օրէնսդրութեան իշխանութիւնը՝ Քրիստոսի չէ թէ միայն աստուածային բնութեան, հապա մարդկային բնութեան ալ կը պատշաճի, որուն համար

1 Յովհ. ԺԳ. 13։

ալ ինք ըսաւ. “Տուաւ ինձ ամենայն իշխանութիւն յերկինս եւ յերկրի„[1] : Այս իշխանութեան զօրութեամբ՝ Քրիստոս թէ բնական օրէնքը նորոգեց եւ թէ միանգամայն շատ մը նոր դրական օրէնքներ աւելցուց, գլխաւորաբար շնորհք ու յաւիտենական փրկութիւն ստանալու համար հարկաւոր եղած գերբնական միջոցաց գործածութեան նկատմամբ : Իսկ իր ընդհանուր օրէնսդրութիւնը միայն աս համառօտ սկզբան մէջ ամփոփեց. “Սիրեսցես զՏէր Աստուած քո յամենայն սրտէ քումմէ եւ յամենայն անձնէ քումմէ եւ յամենայն զօրութենէ քումմէ եւ յամենայն մտաց քոց. եւ զընկեր քո՝ իբրեւ զանձն քո„[2] : Ուզեց ալ որ նոյն աստուածային սէրը՝ որն որ ամէն պատուիրանաց վախճանն է, մեր վրայ երեւայ իր պատուիրանաց հաւատարիմ պահպանութեամբը. “Եթէ սիրէք զիս, զպատուիրանս իմ պահեսջիք„[3] :

Բայց Տէրն մեր բաւական չսեպեց որ միայն վարդապետելով ու պատուիրաններ դնելով փրկութեան ճամբան մեզի ցուցընէ. հապա ուզեց ինք մեզի օրինակ ըլլալ, որ իր պատուիրաններն աղէկ կերպով մեր վրայ ներգործեն : Եւ որպէս զի ցուցընէ թէ առաքինութեան փութոյն ու ջանքին մէջ ամենեւին դադրելու չէ, հապա միշտ պէտք է բարձրագոյն առաքինութեանց հետեւելու ջանալ, նմանելու համար մեր առջին դրաւ իր երկնաւոր Հայրը՝ որն որ ծայրագոյն սրբութեան ու կատարելութեան օրինակ է : Բայց որովհետեւ մարմնաւոր զգայութիւններով պատեալ ու պաշարեալ ըլլալով՝ դժուար էր մեզի իմանալ ու գիտնալ թէ ինչ կերպով կրնանք Աստուծոյ նմանիլ. անոր համար Որդին Աստուած մարդկային մարմին առնելով՝ ուզեց որ մեզի տեսանելի օրինակ ըլլայ, ուստի եւ ըսաւ. “Ուսարուք յինէն, զի հեզ եմ եւ խոնարհ սրտիւ„[4] : Ասոր հա-

1 Մատթ. ԻԸ. 18:
2 Ղուկ. Ժ. 27.
3 Յովհ. ԺԴ. 14.
4 Մատթ. ԺԱ. 29.

մար ալ առաքեալք իրենց թղթերուն մէջ զմեզ միշտ Քրիստոսի նմանութեան կը յորդորեն[1]: Ուրեմն քրիստոնէի պարտքն է որ Քրիստոսի գործքերն ու անոր առաքինութեանց օրինակները միշտ աչքին առջեւն ունենայ եւ իր բոլոր գործքերն ու մտածմունքն անոնց համաձայնեցընէ: Վերջապէս Քրիստոս Տէրն մեր իր չարչարանօքն ու մահուամբը մեր վրայ նաեւ փրկչի պաշտօնն ի գործ դնելով՝ մեղքի մէջ ինկած մարդկային ազգն Աստուծոյ հետ հաշտեցուց եւ անոր նախնական իրաւունքը նորէն դարձուց: Աս մեծ բարերարութեան վրայ կարգաւ խօսելու համար՝ պէտք է նախ սկզբնական մեղաց ու անոր հետեւութիւններուն վրայ ճառել:

21. Աստուածային յայտնութիւնը մեզի կը սորվեցընէ որ մեր նախահարքն իրենց ընդունած արդարութեան ու սկզբնական սրբարար շնորհաց մէջ չյարատեւեցին, հապա ազատութիւննին չարաչար գործածելով՝ զանոնք բոլորովին կորսնցուցին ու իրենց սահմանուած վիճակէն զրկուեցան: Ծննդոց գրքին մէջ կը կարդանք որ Աստուած Ադամայ ըսաւ. “Յամենայն ծառոց՝ որ է ի դրախտիդ, ուտելով կերիցես. բայց ի ծառոյն գիտութեան բարւոյ եւ չարի մի ուտիցէք, զի յորում աւուր ուտիցէք ի նմանէ՝ մահու մեռանիցիք„[2]: Իսկ սատանան օձի կերպարանօք՝ սուտումուտ խոստմունքներով Եւան մոլորեցուց, որն որ սատանային խօսքերէն խաբուելով ու արգելուած պտղոյն արտաքին գեղեցկութենէն յափշտակուելով՝ առաւ, կերաւ ու Ադամայ ալ տուաւ, որն որ նոյնպէս կերաւ Եւայի սիրտը չկոտրելու համար: Ուրեմն մեր նախահարց մեղքն անհնազանդութեան մեղքն էր: Ասով մեր նախածնողաց գլուխն եկած վնասներն ասոնք են. սրբարար շնորհքէն ու ամէն գերբնական պարգեւներէն զրկուիլ, յաւիտենական երջանկութեան իրաւունքը

1 Ա. Պետր. Բ. 21: Ա. Կոր. Դ: 2 Ծննդ. Բ. 16. 17:

կորսնցընել, դրախտէն արտաքսուիլ, ամէն տեսակ դժուարութեանց, նեղութեանց ու մահուան ենթակայ ըլլալ, ստորին մասին վերին մասէն ապըստամբիլը, որուն պատճառաւ մարդս ի չարն հակեալ է ու բարոյական աղէկութիւններ ընելու կը դժուարի: Եւ թէպէտ մեր Նախածնողքն աս մեղքով իրենց բնական ձիրքերն, ազատութիւնն ու բանավարութիւնը չկորսնցուցին, բայց իրենց կամքը չարաչար յօժարութիւններով ու բերումներով խռովեցաւ, մտքերնին ալ անանկ մթութեամբ ու խաւարով պաշարեցաւ՝ որ կարծեցին թէ իրենք զիրենք Աստուծմէ կրնան ծածկել: Մեր Նախածնողաց փորձութեան ու անկման վրայ Ս. Գրոց մէջ այսպէս կը կարդանք. "Աստուած հաստատեաց զմարդն յանեղծութեան եւ ի պատկեր իւրոյ բարերարութեանն արար զնա. Նախանձու բանսարկուին եմուտ մահ յաշխարհ,, [1]: Քրիստոս ալ զսատանան՝ աս իր խաբէութեան ու մոլորեցուցչութեան համար՝ "Մարդասպան ի սկզբանէ,, [2] կը կոչէ: Տրիդենտեան ժողովը հինգերորդ գումարման մէջ, Նախածնողաց մեղօք ապականեալ ու խանգարեալ վիճակին վրայ խօսելով, առաքելական վարդապետութենէ առեալ՝ կը ճառէ թէ առաջին մարդը երբոր դրախտին մէջ Աստուծոյ պատուիրանը զանցառութեամբ չպահեց, անմիջապէս կորսնցուց իր սրբութիւնն ու արդարութիւնը՝ որոնց մէջ ստեղծուած էր. Աստուծոյ բարկութեան հանդիպեցաւ, մահուան հետ մէկտեղ նաեւ սատանային գերութեան մէջ ինկաւ. բոլոր մարդկութիւնն ալ աս մեղքով չարագոյն ու յոռեգոյն վիճակի մը փոխուեցաւ:

Աս մեղքը՝ որն որ մեր Նախահարց անձնական էր, անոնց բոլոր որդւոց վրայ ալ տարածուեցաւ. որովհետեւ մեր սկզբնաւորութիւնն Ադամէն ըլլալով՝ չէ թէ միայն ան մեղքին պատուղներն ու հե-

1 Իմաստ. Բ. 23. 24: 2 Յովհ. Ը. 44:

տեւութիւնները, որոնք են թշուառութիւնք կենաց, չարաչար յօժարութիւնք, մահ եւ այլն, հապա նոյն իսկ մեղքը ժառանգեցինք. այնպէս որ աս մեղքն ամէն մէկերնուս յատուկ ու սեպհական է: Եւ որովհետեւ ասիկա չէ թէ նմանութեամբ, հապա ի նախահարց կը տարածի մեր վրայ, անոր համար ալ սկզբնական կ'ըսուի: Աս հաւատոյ վարդապետութիւնը նախ եւ յառաջ ի Ս. Գրոց կը ցուցուի: Դաւիթ իր անձնական մեղքերուն համար Աստուծոյ ողորմութիւնը խնդրած ժամանակ, Աստուծոյ ողորմութիւնն իր վրայ շարժելու համար, բնութեան սկզբնական ապականութիւնն իր մեղքին պատճառ բերելով՝ կ'ըսէ. "Անօրէնութեամբ յղացայ եւ ի մեղս ծնաւ զիս մայր իմ,,[1]: Առաքեալն ալ Հռոմայեցւոց յայտնապէս աս ճշմարտութիւնը կը սորվեցընէ ըսելով. "Ի միջէ մարդոյ մեղք յաշխարհ մտին, եւ ի մեղաց անտի մահ. եւ այնպէս յամենայն մարդիկ տարածեցաւ մահ, որով ամենեքին մեղան,,[2]: Արդ Առաքելոյն աս խօսքերն ուրիշ բանի վրայ չեն կրնար իմացուիլ, բայց եթէ սկզբնական մեղքի վրայ, որովհետեւ Առաքեալը՝ մեղքն ամէն մարդու վրայ տարածեցաւ ըսելով, ստուգիւ չխօսիր անձնական մեղքերու վրայ՝ որոնցմով շատերը կը նմանին Ադամայ, ինչու որ աս մտքով առնուած մեղքը չէր կրնար ամէն մարդու վրայ տարածիլ. որովհետեւ շատերը նոր ծնած ու տղայութեան ատենին կը մեռնին, որ հասակին մէջ բանավարութիւննին բացուած չըլլալով, ամենեւին անձնական մեղաց ընդունակ չեն. ուրեմն Առաքեալը հոս կը խօսի սկզբնական մեղքի վրայ, որն որ նոյն իսկ ծննդեամբ նաեւ տղոց վրայ ալ կը գտնուի. աս պատճառիս համար է որ նաեւ կ'ըսէ. "Էաք արդարեւ որդիք բարկութեան,,[3]:

22. Եկեղեցին աս հաւատոյ ճշմարտութիւնը

1 Սաղ. Ծ. 7: 2 Հռոմ. Ե. 12: 3 Եփես. Բ. 3:

միշտ ունեցաւ ու սորվեցուց, ինչպէս յայտնի է զանազան Ս. Հարց գործքերէն ու գրուածներէն. Յուստինոսէն, Իրենէոսէն, Կիպրիանոսէն, Գրիգոր Լուսաւորչէն, Ամբրոսիոսէն, Օգոստինոսէն եւ աս վարդապետութիւնն ուրացող հերետիկոսաց դատապարտութենէն, ինչպէս Ե. դարուն մէջ Պեղագիոսի ու անոր հետեւողներուն՝ սկզբնական մեղաց գոյութիւնն ուրանալուն համար Իննովկենտիոս, Զոսիմոս ու Կելեստինոս ծայրագոյն Քահանայապետներէն դատապարտուելէն, նաեւ Ափրիկէի, Եւրոպայի ու Ասիայի շատ գաւառական ժողովներէն եւ վերջապէս Եփեսոսի տիեզերական ժողովէն: Վերջին ատենները երբոր նորաղանդներէն շատերն աս հաւատոյ վարդապետութիւնը չարաչար մեկնելու սկսան, Տրիդենտեան Ս. ժողովքն աս նիւթին վրայ առաքելական հաւատքը նորոգելով՝ հինգերորդ գումարման մէջ այսպէս վճիռ տուաւ. "Եթէ ոք ասիցէ թէ պատուիրանազանցութիւնն Ադամայ, նմա միայն եւ ոչ զաւակաց նորա վնասեաց, եւ թէ զընկալեալ սրբութիւնն եւ զարդարութիւնն՝ զոր կորոյս, անձին միայն եւ ոչ մեզ եւս կորոյս, եւ կամ թէ յանցուածն անհնազանդութեան մեղաց նորա զմահ եւեթ եւ զմարմնոյ պատիժս ձգեաց տարածեաց ի վերայ ամենայն ազգի մարդկան, եւ ոչ եթէ զմեղս՝ որ է մահ հոգւոյ. եղիցի նզովեալ,,: Սակայն նոյն Տրիդենտեան ժողովքը՝ մի եւ նոյն գումարման մէջ բացայայտ ըսաւ թէ աս վճռոյն մէջ, ինչպէս նաեւ աս նիւթին վրայ ուրիշ Ս. Գրոց խօսքերուն մէջ, Ս. Աստուածածին չիպարունակիր: Եւ թէպէտ Ս. Կուսին առանց սկզբնական մեղաց յղանալը՝ վարդապետօրէն չսահմանեց ու ասոր հակառակ կարծիք ունեցողներն իբրեւ հերետիկոս չդատապարտեց, բայց Քսեստոս Ս. Քահանայապետին վճիռը նորոգեց, որն որ ընդ պատժով նզովից կ'արգելէ որ ամենեւին մէկը չզրուցէ կամ չհաստատէ թէ

Ս. Աստուածածին սկզբնական ապականութեան մէջ յղացած է։ Իսկ ընդհանուր եկեղեցին Ս. Աստուածածնայ Յղութեան տօնը կատարելով, ըստ բաւականին իր միտքը յայտնեց՝ Աստուածամօր աս առանձնական արտօնութեան վրայ։ Վասն զի եթէ եկեղեցին չհամարելու ըլլար որ Ս. Աստուածածին նոյն իսկ յղութեան ատեն սկզբնական արատաւորութենէ ազատ էր, այն տօնը չէր հաստատեր, որովհետեւ հակառակ ենթադրութեամբ՝ աս բանս Ս. Աստուածածնայ աւելի նախատական կ՚ըլլար։

Երբ աս սկզբնական մեղքը, որն որ ըստ վարդապետութեան Տրիդենտեան ժողովքին՝ ամէն մարդկանց վրայ յատկապէս կը գտնուի, թէպէտ իրօք՝ մեր սեպհական կամօքը չգործեցինք, ինչու որ դեռ ստեղծուած չէինք, սակայն ճշմարտապէս ու յատկապէս ամէն մարդու ալ սեպհական եղաւ։ Որովհետեւ Աստուած՝ մեր նախահայրը ճոխացուցած էր ձրի ու պարզ առատաձեռնութեամբ գերբնական պարգեւներով, որոնք ամենեւին մարդկային բնութեան էական ու անհրաժեշտ հարկաւոր չէին, կրնար նաեւ զանոնք չկորսընցընելու եւ իր յաջորդներուն ալ փոխաբերելու համար վրան քանի մը թէութիւններ ու պարտաւորութիւններ դնել, այնպէս որ եթէ ան թէութիւնները կատարէր ու անոնց մէջ հաւատարիմ մնար, ան ատեն իր բոլոր ապագայ զաւակներն ալ ան ամէն ձիրքերուն հաղորդակից ըլլային. իսկ եթէ ան թէութիւնները չպահելով բռնաբարէր ու անհնազանդ եւ անհաւատարիմ գտնուէր, իրեն հետ մէկտեղ նաեւ իր բոլոր յաջորդ զաւկըներն ալ անոնցմէ բոլորովին զրկուէին։ Ուրեմն երբոր Ադամ՝ ան արգելուած պտղէն չուտելու պատուիրանը բռնաբարեց ու աս անհնազանդութեամբ Աստուծոյ պատկերն իր վրան տգեղացուց, Աստուծոյ արդար դատաստանը թէ զինքն ու թէ բոլոր իր զաւկըները զրկեց այն ամէն պարգեւ-

ներէն, սրբարար շնորհքէն եւ երկնից երանութեան իրաւունքէն. եւ ամէն մէկերնուս սեպհական անձն ու հոգին Աստուծոյ աչքին առջեւ անհաճոյ ու զզուելի եղաւ, ինչպէս կ'ըսէ Առաքեալ. "Էաք արդարեւ որդիք բարկութեան"[1]: Եւ այսպէս սկզբնական մեղքը, ինչպէս կը սորվեցընէ Տրիդենտեան ժողովքը, ամէն մարդիկներուն վրայ Ադամէն՝ սերընդեամբ տարածեցաւ:

23. Սկզբնական մեղաց հետեւանքը կամ պատիժներն ասոնք եղան: Նախ՝ աշխարհքիս վրայ եղած ամէն դժբախտութիւններն ու թշուառութիւնները, մարմնոյ մահը, ինչպէս յայտնի է Ս. Գրոց մէջէն. "Զի Աստուած զմահ ոչ արար...: Հաստատեաց զմարդն յանեղծութեան... Նախանձու բանսարկուին եմուտ մահ յաշխարհ"[2]: Երկրորդ՝ մտաց բթանալն ու աղօտանալը, գլխաւորաբար աստուածային բաներն իմանալու մէջ: Երրորդ՝ օրինաց հակառակ ապստամբ ցանկութիւնը, որով ի չարն դիւրամէտ ենք ու բարւոյն ընդդիմացող: Չորրորդ՝ երկնաւոր փառաց երանութենէն զրկուիլն ու մերժուիլը: Եւ թէպէտ մկրտութեամբ՝ մեղքին յանցաւորութիւնը կը ջնջուի եւ սրբարար շնորհքն ու երկնաւոր երանութեան իրաւունքը նորէն մեզի կը շնորհուի, բայց մեղքին մնացորդ ազդեցութիւնները կը մնան, ինչպէս են աս կեանքին թշուառութիւնները, մարմնոյ մահը, յաստուածայինս մտաց տկարութիւնը՝ որուն պատճառաւն այնչափ մոլութիւններ ելան, եւ ցանկական մասին ապստամբ զօրութիւնը. թէպէտ աս ցանկութիւնը, ինչպէս կը սորվեցընէ Տրիդենտեան ժողովքը, հաւանութիւն չտուողներուն չիկրնար ամենեւին վնասել, հապա մանաւանդ թէ Քրիստոսի շնորհքով անոր դէմ դնողներուն ու յաղթութեամբ պատերազմողներուն՝ մեծ վարձուց ու արդեանց պատճառ կ'ըլլայ: Իսկ

1 Եփես. Բ. 3: 2 Իմաստ. Ա. 13. Բ. 23. 24:

մեր կամաց ազատութիւնը սկզբնական մեղաց պատճառաւ ամենեւին կորսուած չէ, ինչպէս որ քանի մը հերետիկոսներ անմտութեամբ կը սովրեցընեն. ինչու որ սկզբնական մեղքէն ետքն ալ Աստուած նորանոր օրէնքներ տուաւ ու հրատարակեց, որոնք յայտնապէս մարդուս ազատութիւնը կ'ենթադրեն. ուստի եւ Տրիդենտեան ժողովքն աս մոլորութիւնը դատապարտեց, ըսելով. «Եթէ ոք ասիցէ թէ ազատ կամք մարդոյ յետ մեղացն Ադամայ կորեաւ եւ սպառեցաւ, եղիցի նզովեալ»:

24. Աստուած մեզի յայտնեց միայն որ սկզբնական մեղքն՝ Ադամայ ամէն յաջորդ զաւկըներուն վրայ տարածեցաւ. բայց թէ անոր բնութիւնն ինչ է ու ինչ կերպով աս տարածումը կամ փոխանցութիւնը կ'ըլլայ, ամենեւին մեզի յայտնի չէ, ոչ ալ բնական մտքով կրնանք խելք հասցընել. անոր համար աս նիւթին մէջ անօգուտ ու վնասակար խնդիրներէն ու վէճերէն պէտք է խորշիլ: Որովհետեւ ոմանք իրենց մտաց քննասիրութեան անհամբերութեամբն՝ աս բանիս անհասկնալի ու մտքի տակ չիյնկող եղանակը մեկնելու ետեւէ իյնալով՝ չարաչար մոլորեցան ու այնպիսի կարծիքներ ունեցան, որոնք սկզբնական մեղքին վարդապետութիւնը բոլորովին վերցընելու կը միտէին:

Նոյն իսկ մարդկային միտքն ու փորձառութիւնը կրնայ մեր սկզբնական ապականութիւնը ճանչնալ, որովհետեւ զմարդն անանկ վիճակի մը մէջ ինկած կը տեսնենք՝ որուն մէջ չէր կրնար գտնուիլ իր արարչին ձեռքէն դուրս ելած ժամանակ: Եկեղեցւոյ վարդապետութեան նայելով՝ ստոյգ է որ Աստուած կրնար զմարդ ցաւոց ու մահուան ենթակայ ստեղծել, ինչպէս նաեւ բուն զգայական ախորժակին՝ ենթակայ հակամիտութեան չարին, որովհետեւ ասոնց ամէնն ալ զգայական բանական բնութեան սեպհական հետեւութիւններն են: Բայց մտաց այնպիսի

մթութիւնն ու խաւարը, որով այնչափ ազգեր դարերով խորին տգիտութեան մէջ ընկղմած մնացին եւ առանց իրենց արարիչն ու իրենց սահմանուած վիճակը ճանչնալու ապրեցան. այնչափ ուժգին ու սաստիկ բերումը՝ այնպիսի առարկաներու, զորոնք նոյն իսկ բանը կը դատապարտէ եւ որոնք միշտ զմարդս կորստեան ծանր վտանգի մէջ կը ձգեն. այս ամենայն, կ՚ըսենք, դժուարաւ կրնար համաձայնիլ ծայրագոյն բարի արարչի մը գաղափարին հետ, թէ որ մարդս ինք իր յանցանքովը վիճակը գէշցուցած ու ապականած չըլլար: Ասոր համար է որ աստուածաբանք ալ առակ ըրած են ու կ՚ըսեն թէ մարդս սկզբնական մեղօք գերբնական ձիրքերէն կողոպտուեցաւ, իսկ բնական ձիրքերը վիրաւորեցան: Անոր համար նոյն իսկ հեթանոս փիլիսոփայք ու բանաստեղծք ճանչցան ու իմացան մարդուս սկզբնական արդարութիւնն ու ապականութիւնը, թէպէտ աղօտ ու մակաբերութեամբ:

Ուրեմն պարապ տեղ անհաւատներն աս վարդապետութեան դէմ կը դնեն ու կը պատերազմին, ըսելով թէ սկզբնական մեղաց իր գործքերովը մէկտեղ Ադամայ յաջորդ զաւկըներուն վրայ ալ անցնիլը՝ աստուածային արդարութեան հակառակ է: Ասոնց դէմ նախ եւ յառաջ կ՚ըսենք թէ Աստուած՝ որն որ յինքեան էապէս արդար է, ինք որոշակի յայտնեց սկզբնական մեղքին ամենուն վրայ ալ ծաւալիլը՝ ինչպէս վերի ցուցմունքներէն յայտնի է, ուստի եւ սկզբնական մեղաց տարածուիլն Աստուծոյ արդարութեան ամենեւին չիհակառակիր: Երկրորդ՝ ամենեւին անիրաւութիւն մը չիկրնար սեպուիլ, որ Աստուած զԱդամ մերկացընէ իրեն ձրի տուած գերբնական շնորհքներէն ի պատիժ իր մեղացը, եւ մենք ալ՝ որ այսպիսի հօրէ մը ծնած ու յառաջ եկած ենք, նոյն շնորհքներէն զրկուած ըլլանք. մանաւանդ որ Ս. Գրքէն ու եկեղեցւոյ վարդապետու-

թենէն ալ գիտենք որ առանց անձնական մեղաց ու միայն սկզբնական մեղօք աշխարհքէս ելլողները գերբնական երջանկութենէ միայն կը զրկուին, բայց թէ արդեօք անդին աշխարհք ինչպիսի վիճակի մէջ պիտի ըլլան, ամենեւին չենք գիտեր: Աս ամէն բաներէն կը հետեւցընենք որ սկզբնական մեղքին տարածումն առանց խորհրդոյ չէ, ուստի եւ պէտք չէ յանդգնութեամբ անոր դէմ դնել ու փուչ տեղ վնասակար խնդիրներ հանել, հապա մանաւանդ թէ աս նիւթին մէջ Աստուծոյ անքնին խորհրդոց պէտք է երկիրպագանել ու սկզբնական մեղքին դէմ մեզի ի ձեռն Յիսուսի Քրիստոսի տրուած դարմանին համար շնորհակալութիւն մատուցանել. աս մեծ բարերարութեան վրայ է որ հիմայ կ'ուզենք խօսիլ:

25. Արդ այսպէս մարդկային ազգն ի մեղս գըտնուելով` ալ ամենեւին գերբնական շնորհքի իրաւունք մը չէր կրնար ունենալ. ուստի եւ Աստուած թէպէտ կրնար ամենուն գոցել թողութեան յոյս ունենալու ճամբան, բայց իր անսահման ողորմութիւնը` որն որ իր ամէն գործոց վրայ կը տեսնուի, այլազգ ընել ուզեց. այսինքն եղած մեղքին արժանաւոր հատուցում մը առնել: Եւ որովհետեւ մեղքով անսահման էակին եղած անարգանաց ու անիրաւութեան` արարածներէն ոչ ոք արժանաւոր հատուցում մը կրնար ընել, անոր համար Աստուծոյ սքանչելի խորհրդով ու տեսչութեամբ ամենասուրբ Երրորդութեան երկրորդ անձը կամ Որդին Աստուծոյ մարդկային բնութիւն զգեցաւ, ըստ ամենայնի մեզի նման եղաւ` բաց ի մեղաց, եւ յօժարութեամբ յանուն մարդկային ազգին` սկզբնական ու անձնական մեղաց համար հատուցման բեռն ու պարտաւորութիւնն իր վրան առաւ: Եւ այսպէս միանգամայն Աստուած եւ մարդ ըլլալով եւ անսահման արժանաւորութիւն ունենալով, իր չարչարանքներովն ու մահուամբը բոլոր աշխարհքիս մեղաց համար աստուա-

ծային արդարութեան արժանաւոր հատուցում ըրաւ, մարդկային ազգն Աստուծոյ հետ հաշտեցաւ, ու նորէն հաստատեց երկնաւոր ժառանգութեան իրաւանց մէջ, որուն հանելու համար հարկաւոր եղած գերընական շնորհքն ալ մեզի արդիւնաւորեցաւ:

Աստուած մարդկային ազգին ապագայ փրկագործութիւնն իր անսահման գթութեամբը մեր նախահարց անմիջապէս իրենց մեղանչելէն ետքը ծանուցած էր՝ խոստանալով որ իրենց զաւակ մը պիտի ծնանի, որն որ օձին գլուխը պիտի ջախջախէ [1]: Ուստի եւ հին օրինաց մէջ Աստուծոյ ողորմութեան արժանի ըլլողներն աս փրկագործութեան ու Քրիստոսի Տեառն մերոյ ապագայ արժանեաց հաւատքով փրկուեցան: Հին կտակարանին ամէն նշաններն ու ձեւերը, զոհերն ու պատարագները կը նշանակէին մարդկային ազգին Քրիստոսի ձեռքով փրկագործուիլը. ասիկա ամէն մարգարէք կը գուշակէին, որոնցմէ մէկը միայն բաւական կը սեպենք հոստեղս յառաջ բերել: Եսայեայ մարգարէութեան մէջ Քրիստոսի վրայ այսպէս կը կարդանք. "Եւ Տէր մատնեաց զնա առ մեղս մեր ... յանօրէնութեանց ժողովրդեան իմոյ ի մահ վարեցաւ,,[2]: Նոյն իսկ Քրիստոս Տէրն մեր ու առաքեալք շարունակ մեզի կը յիշեցընեն ու առջեւնիս կը դնեն աս հաւատոյ ճըշմարտութիւնը, որուն վրայ կը յենու նաեւ բոլոր մեր յոյսն ալ: "Այնպէս սիրեաց Աստուած զաշխարհ, կ'ըսէ Քրիստոս, մինչեւ զՈրդին իւր միածին ետ. զի ամենայն որ հաւատայ ի նա՝ մի կորիցէ, այլ ընկալցի զկեանսն յաւիտենականս,,[3]: Դարձեալ կ'ըսէ թէ իր արիւնը պիտի թափուի ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց[4]: Պօղոս առաքեալն ալ կը գրէ. "Մինչ թշնամիքն էաք, հաշտեցաք ընդ աստուծոյ մահուամբ Որդւոյ Նորա,,[5]: Յայտնութեան մէջ կը կարդանք.

1 Ծննդ. Գ. 15:
2 Եսայ. ԾԳ. 7. 8:
3 Յովհ. Գ. 16:
4 Մատթ. ԻԶ. 28:
5 Հռոմ. Ե. 10:

"Քրիստոս սիրեաց զմեզ. եւ եղծ զկապանս մեղաց մերոց արեամբն իւրով"[1]: Այս վկայութեանց վրայ կը յենու նաեւ ան հաւատոյ մասը՝ որով մեղաց թողութիւնը կը դաւանինք. բայց աս նիւթին վրայ ետքէն մկրտութեան ու ապաշխարութեան խորհրդոց վրայ խօսած ժամանակնիս աւելի ընդարձակ կը գրենք:

Այս փրկագործութեան բարերարութիւնը չէ թէ միայն քանի մը մարդկան՝ հապա առհասարակ ամէն մարդիկներու վրայ ալ կը տարածուի. այնպէս որ Քրիստոսի չարչարանաց զօրութեամբ նաեւ իր ծնանելէն յառաջ աշխարհքիս վրայ եղած մարդիկը, ամէն դատապարտեալք ու յաւիտենական պատժոց մատնուածները, կրնային փրկուիլ: Առաքեալը կ՚ըսէ. "Աստուած զամենայն մարդիկ կամի զի կեցցեն եւ ի գիտութիւն ճշմարտութեան եկեսցեն: Զի մի է Աստուած եւ մի միջնորդ Աստուծոյ եւ մարդկան, մարդն Յիսուս Քրիստոս, որ ետ զանձն փրկանս ընդ ամենեցուն"[2]: Արդ որովհետեւ առանց Քրիստոսի փրկագործութեան՝ ոչ ոք կրնայ փրկուիլ եւ Աստուած ալ կ՚ուզէ որ ամէն մարդ փրկուի, ուրեմն ասկից կը ցուցուի թէ Քրիստոս ամենուն համար մեռած է: Ասոր համար Հռովմայեցւոց թղթին մէջ կը կարդանք որ Աստուած "Յիւր Որդին ոչ խնայեաց, այլ վասն մեր ամենեցուն մատնեաց զնա"[3]: Բայց աս վարդապետութիւնը պէտք չէ իմանալ ան մտքով, ինչպէս որ քանի մը հերետիկոսք իմացան ու սորվեցուցին, թէ առանց ամենեւին մեր գործակցութեան, այլ Քրիստոսի հատուցանելովը միայն ստոյգ փրկութեան կը հասնինք, միայն թէ հաստատապէս հաւտանք որ Քրիստոս մեզի համար հատուցում ըրաւ եւ թէ մենք ալ աս հատուցմամբ փրկութեան պիտի ժամանենք: Ստոյգ է որ Քրիստոս Տէրն մեր իր կողմանէ բաւականէն աւելի առհա-

1 Յայտ. Ա. 5: 2 Ա. Տիմ. Բ. 4—6: 3 Հռովմ. Ը. 32:

սարակ ամենուն համար իր փրկագործութիւնը կատարեց ու ճշմարիտ կամք ալ ունեցաւ որ անով ամէն մարդ փրկուի. բայց թէութիւններ ալ դրաւ եւ ուզեց որ միայն անոնցմով իր չարչարանաց ու մահուան արդիւնքը մեզի մերձեցընէ։ Այսպէս սկզբնական մեղաց թողութեան համար նաեւ ի մանկունս մկրտութիւն կը պահանջէ. “Եթէ ոչ ոք ծնցի ի ջրոյ եւ ի Հոգւոյ, ոչ կարէ մտանել յարքայութիւն Աստուծոյ”[1]։ Իսկ չափահասներուն համար բաց ի մկրտութենէ կը պահանջէ նաեւ գործուած մեղաց վրայ ապաշխարութիւն ու պատուիրանաց պահպանութիւն. “Եթէ կամիս ի կեանսն յաւիտենականս մտանել, պահեա զպատուիրանս”[2]։

26. Արդ Քրիստոս Տէրն մեր իրօք ու ճշմարտապէս չարչարեցաւ եւ արտաքին չարչարանքներէն բնականապէս յառաջ եկած ցաւերուն բոլոր զօրութիւնն իր վրան զգաց։ Եսայի մարգարէն Քրիստոսի համար՝ “Այր մի ի հարուածս, կ՚ըսէ, եւ գիտէ համբերել ցաւոց”[3]։ Նոյն ինքն Քրիստոս Տէրն մեր յառաջուընէ տեսնելով իր չարչարանաց սաստկութիւնն ու դժնդակութիւնը, “Տրտում է ոգի իմ մինչեւ ի մահ”[4] ըսաւ։ Եւ թէպէտ ի Քրիստոս մարդկային բնութիւնը՝ աստուածային անձին հետ միացեալ էր, սակայն այս միութիւնը չէր արգելեր՝ որ չարչարանաց դժնդակութիւնն ամբողջ ու բովանդակ չզգայ, այնպէս իբր թէ ի նմա (ի Քրիստոս) մարդկային բնութիւնն աստուածայնոյն հետ միացեալ չըլլար։ Եւ որովհետեւ, ինչպէս Քաղկեդոնի Ս. Ժողովքը կը սորվեցընէ, ի Քրիստոս երկու բնութեանց յատկութիւններն ու սեպհականութիւններն ալ ամբողջ ու անփոփոխ պահուեցան, անոր համար՝ ինչպէս տղայութեան անհանգստութիւնները, այսպէս ալ չարչարանաց ցաւերն ամբողջ կը զգար,

1 Յովհ. Գ. 5։
2 Մատթ. ԺԹ. 17։
3 Եսայ. ԾԳ. 3։
4 Մատթ. ԻԶ. 38։

առանց իր աստուածութիւնն արգելք մ'ըլլալու։ Դարձեալ հանգամանքին մէջ կը խոստովանինք թէ Քրիստոս մեռաւ, այսինքն՝ հոգին ճշմարտապէս ու իրօք բաժնուեցաւ մարմնէն, ինչպէս որ մարգարէները կը նախագուշակեն ու աւետարանագիրները կը հաստատեն, ըսելով՝ “Աւանդեաց զոգին„։ Դարձեալ խաչին վրայ ուզեց մեռնիլ, որով թէ փրկագործութեան խորհուրդը կատարելապէս եղաւ, ինչու որ աս տեսակ մահը շատ դառն ու նախատական էր, եւ թէ, ինչպէս Հայաստանեայց եկեղեցին կ'երգէ, “Զմեռեալս մեղօք փայտին ճաշակմամբն, ի սմա նորոգեալ կենդանացոյց„[1]։

27. Քրիստոսի մեռնելէն ետքը իր աստուածութիւնը ոչ մարմնէն եւ ոչ ալ հոգիէն ամենեւին չբաժնուեցաւ. հապա անոնց հետ անբաժին ու միացեալ մնաց։ Մարմինը թողուեցաւ. իսկ հոգին, ինչպէս որ հաւատոյ հանգամանքին մէջ կը դաւանինք, դժոխքն իջաւ, այսինքն ան տեղը՝ որն որ գոգն Աբրահամու եւ լիմպոս կ'ըսուէր, ուր որ հին կտակարանին արդարոց հոգիքը կատարելապէս մաքրուած ու սրբուած՝ փրկագործութեան կը սպասէին, որպէս զի կարող ըլլան Աստուծոյ դէմյանդիման տեսութեան հասնիլ ու յաւիտեան զմայլելով երանելի ըլլալ։ Իսկ երեք օրէն ետքը յաղթանակով յարութիւն առաւ՝ փառաւորեալ, անմահ ու անչարչարելի մարմնով, եւ քառասուն օր երկրի վրայ մնալէն ետքը՝ իր աշակերտներուն աչքին առջեւը համբարձաւ ու իր հետը նաեւ բոլոր արդարոց հոգիքն երկինք տանելով, ըստ մարդկութեան ամէն արարածներէն վեր փառօք բարձրացաւ, ինչպէս որ հանգամանքին՝ ընդ աջմէ Հօր բառերովը կը նշանակուի։ Այսպէս կատարուեցան ան ամէն մարգարէութիւնները, որոնք Մեսիայի փառաւոր ու անվախճան թագաւորութեան վրայ գուշակած էին։ Եւ իր Հօրը քով

1 Շարակ. յորհ. Կիւրակ. Խաչվերաց։

շարունակ մեզի համար բարեխօսութիւն ու միջնոր-
դութիւն կ'ընէ եւ զմեզ ամէնքս ալ կը հրաւիրէ,
որ իր պատուիրանները պահելով՝ իր փառաց ու պա-
տուոյն հաղորդակից ու մասնակից ըլլանք։

28. Երանելի ոգւոց երկինքը Քրիստոսի հետ ու-
նեցած ընկերութեան օրինակը՝ երկրիս վրայ Քրիս-
տոսի եկեղեցին է, որուն հետ իբրեւ մի մարմին ա-
մէն հաւատացեալքս անդամք ենք, իսկ Քրիստոս
այս մարմնոյն գլուխն է։ Եւ այսպէս իր եկեղե-
ցւոյն մէջ եղած ընկերութեամբ՝ հաղորդակից ու
մասնակից կ'ըլլանք խորհրդոց, արդեանց պատա-
րագին եւ ուրիշ ամէն բարեաց՝ զորոնք Քրիստոս
Տէրն մեր իր չարչարանքովն ու մահուամբն արդիւ-
նաւորեցաւ։ Բայց աս բարիքներն անոնք միայն կըր-
նան վայելել, որոնք քրիստոնէավայել կեանք անցը-
նելով՝ ի ձեռն սիրոյ միացեալ են Աստուծոյ հետ։
Իսկ որոնք որ ծանր մեղքով կապեալ կաշկանդեալ
ուստի եւ Աստուծոյ շնորհքէն զրկուած են, այնպի-
սիները թէպէտեւ եկեղեցւոյ անդամ ըլլալէն չեն
դադրիր՝ ցորչափ որ եկեղեցիէն բոլորովին կտրուած
ու հերքուած չեն, սակայն մեռեալ անդամներ են,
եւ ամենեւին չեն կրնար հաղորդակից ու մասնա-
կից ըլլալ եկեղեցւոյ բարեաց ան ամէն հոգեւոր
պտուղներուն՝ զորոնք արդարք կը ստանան։ Այս
է աւասիկ *Հաղորդութիւն սրբոց* ըսուածը, զորն որ
հանգանակին մէջ կը դաւանինք եւ որն որ հաղոր-
դութիւն հաւատացելոց ըսել է. սուրբ անունն ալ
անոր համար կը տրուի իրենց, որովհետեւ անդամ
են այն սուրբ ընկերութեան՝ որ է եկեղեցին Քրիս-
տոսի։

ԳԼՈՒԽ Գ.

Մահուընէ ետքը մարդուս ունենալու վիճակին վրայ։

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա.

Դատաստանի եւ մարմնոյ յարութեան վրայ։

29. Դատաստանի ու մարմնոց յարութեան վրայ գիտնալու ի՞նչ բան կայ։ — 30. Աստուած ինչո՞ւ համար առանձնական դատաստանէն զատ՝ ընդհանրական դատաստան մ'ալ դնել ուզեց։ — 31. Մարմնոց յարութիւնն ինչպէս կը ցուցընես։ Փառաւորեալ մարմնոց նշաններն ու ձիրքերն ի՞նչ բան պիտ'որ ըլլան։ Մարմինները յարութիւն առնելէն ետքը ո՞ւր պիտ'որ ժողվուին։

29. Թէ՛ մարդուն մարմինն ապականելէն ետքը՝ հոգին չիկորսուիր ու յաւիտեան կը մնայ, ասիկայ յառաջ կը բերուի թէ բնական պատճառներէ, այս ինքն՝ հոգւոյն յատկութիւններէն, Աստուծոյ իմաստութենէն, բարութենէն ու արդարութենէն, եւ թէ միանգամայն յայտնութենէն, որովհետեւ հին ու նոր կտակարանը շարունակ նոյնը մեզի կը սորվեցընէ՝ մեր աչքերը դնելով մարդուս գործքերուն համեմատ մշտնջենաւոր վարձք կամ տանջանք։ Արդ որովհետեւ աստուածային արդարութիւնն իւրաքանչիւր գործքին համեմատ հատուցում կը պահանջէ, կը հետեւի ուրեմն որ մարդս լմնցընելէն ետքը իր կենաց ընթացքը՝ որն որ վիճակ ճանապարհի եւ արդիւնաւորելոյ է, ամէն գործքերուն համար պիտի դատուի եւ անոնց աղէկութեան ու գէշութեան համեմատ՝ վարձք կամ տանջանք պիտ'որ ընդունի։ Աս հաւատոյ մասը հանգանակին մէջն ալ կը դաւանինք ըսելով՝ Գալոց է (Քրիստոս) դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս։ Պօղոս առաքեալ աս դատաստանին վրայ խօսելով, կ'ըսէ. «Քանզի ամենե-

յուն մեզ յանդիման լինել կայ առաջի ատենին Քրիստոսի. զի ընկալցի իւրաքանչիւր իւրով մարմնով զոր ինչ գործեաց յառաջ՝ եթէ բարի եւ եթէ չար,, [1]:

Ամէն մարդ Աստուծոյ առջեւ երկու անգամ պիտ'որ ելլէ, մէյ մը աշխարհքիս վերջը մարմնոյ յարութենէն ետքը, որ ատեն՝ ամէնքնիս ալ առհասարակ պիտի դատուինք, որուն համար ալ նոյն դատաստանն ընդհանրական կ'ըսուի եւ որուն ինչպէս ըլլալիքը Քրիստոս Տէրն մեր աւետարանին մէջ կը պատմէ: Իսկ մէկալն առանձնական դատաստան կ'ըսուի, որուն մէջ ամէն մարդ մեռնելէն անմիջապէս ետքը կը դատուի. եւ աս առանձնական դատաստանին մէջ ամէն մէկուն վիճակին վրայ վճիռ պիտի տրուի, որն որ ընդհանրական դատաստանին ժամանակ աւելի պիտ'որ հաստատուի: Աս առանձնական դատաստանին համար Ս. Գիրքը կ'ըսէ. “Թեթեւ է յաչս Տեառն յաւուր վախճանի հատուցանել մարդոյ ըստ ճանապարհաց իւրոց,, [2]: Դարձեալ “Կայ մնայ մարդկան մի անգամ մեռանել եւ յետ այնորիկ դատաստան,, [3]: Բայց ասկից՝ աս առանձնական դատաստանին մէջ թէ արդարոց ու թէ մեղաւորաց վիճակն ընդ միշտ պիտի որոշուի. ինչպէս յայտնի է Քրիստոսի՝ ագահ մեծատան ու աղքատ Ղազարոսին վրայ պատմածէն [4]. ուր մեծատան համար՝ Մեռաւ ու դժոխքը թաղուեցաւ, իսկ Ղազարու համար ալ՝ Հանգեաւ ի գոգն Աբրահամու, կ'ըսէ: Նմանապէս դարձող աւազակին Քրիստոս խաչին վրայէն արքայութիւն խոստացաւ ըսելով. “Այսօր ընդ իս իցես ի դրախտին,, [5]: Որոնցմէ աս կ'եզրակացընենք թէ որովհետեւ բարիներուն մահուընէն անմիջապէս ետքը վարձք կը տրուի, մեղաւորաց

1 Բ. Կոր. Ե. 10:
2 Սիրաք, ԺԱ. 28:
3 Եբր. Թ. 27:
4 Ղուկ. ԺԶ:
5 Անդ, ԻԳ. 43:

ալ՝ տանջանք, ուրեմն կը հետեւի որ անմիջապէս
իրենց մահուընէն ետքը դատաստան կ'ըլլայ ու վճիռ
կը տրուի: Աս ճշմարտութեան մէջ աւելի եւս կը
հաստատեն զմեզ Քրիստոսի Տեառն մերոյ զանազան
առիթներու մէջ յառաջ բերած այլեւայլ գեղեցիկ
առակները. զոր օրինակ հաւատարիմ ծառային,
հարսանեաց զգեստ չունեցող մարդուն, եւ այլն:

30. Բայց թէ Աստուած ինչու համար առան-
ձնական դատաստանէն զատ՝ ընդհանրական դա-
տաստան մ'ալ դնել ուզեց, աս հետեւեալ պատ-
ճառները յառաջ կը բերենք: Նախ՝ որովհետեւ
մարդկան բարի ու չար գործքերն իրենց մահուընէ
ետքը յազգէ ազգ մինչուկ աշխարհքիս վերջը զա-
նազան հետեւութիւններ կ'ունենան, հարկ է ու-
րեմն որ ասոնց ամենուն վրայ ալ դատաստան ըլ-
լայ, որն որ այլազգ չիկրնար կատարուիլ, բայց ե-
թէ բոլոր մարդկային սերունդը վերջանալէն ետքը:
Երկրորդ՝ որպէս զի աստուածային դատաստանին
արդարութիւնն ու անաչառութիւնն ամենուն ցու-
ցուի: Երրորդ՝ շատ անմեղաց անունը յանիրաւի ա-
րատելով ու ասոր ներհակ չարագործներուն ա-
ռանց արդիւնաւորութեան գովեստ ու փառք ունե-
նալով, աստուածային արդարութիւնը կը պահան-
ջէր որ աս մասին մէջն ալ ամէն մէկուն իրենց ար-
դեանց համեմատ հատուցում ըլլայ: Վերջապէս ո-
րովհետեւ մարդիկ շատ բարի ու չար գործքեր սո-
վոր են ի ձեռն մարմնոյ իբրեւ ի ձեռն գործւոյ
գործել, անոր համար պատշաճ է որ մարմինն ալ
մասնակից ըլլայ թէ վարձուց ու թէ տանջանաց
կամ պատժոց:

31. Արդ ընդհանուր դատաստանէն յառաջ
մարմնոց յարութիւն առնելը՝ որով անմահութիւն
պիտ'որ զգենունք, հին կտակարանին մէջ Աստուած
շատ տեղ ի ձեռն մարգարէից մեզի աւետեց [1]: Իսկ

1 Տես Դան. ԺԲ. 2. 3: Յոբ. ԺԹ. 25. 26. եւ այլն:

նոր կտակարանին մէջ Քրիստոս ու առաքեալք նոյնը ստէպ կը հաստատեն. եւ Քրիստոսի յարութիւնն ալ ասոր հաստատութիւն է: Յովհաննու աւետարանին մէջ Քրիստոս Տէրն մեր ասոր վրայ յայտնի կը խօսի. “Եկեսցէ ժամանակ, կ՚ըսէ, յորում ամենեքին՝ որք ի գերեզմանս կայցեն, լուիցեն ձայնի նորա (Որդւոյն Աստուծոյ) եւ ելցեն արտաքս, որոց բարիս գործեալ իցէ՝ ի յարութիւն կենաց, եւ որոց չար արարեալ՝ ի յարութիւն դատաստանաց[1]: Պօղոս առաքեալն ալ՝ “Ամենեքեան ննջեսցուք, կ՚ըսէ, այլ ոչ եթէ ամենեքեան նորոգեսցուք: Յանկարծակի յական թօթափել՝ ի փող յետին, քանզի փող հարկանի, եւ մեռեալք յարիցեն առանց ապականութեան, եւ մեք նորոգեսցուք„[2]: Արդ ինչպէս որ արդարոց հոգիէն՝ Քրիստոսի փառաւորեալ մարմնոյն նման՝ փառք ու պայծառութիւն պիտի զեղանի իրենց մարմնոյն վրայ՝ ի մշտնջենաւորս զիրենք երանացընելու եւ ամէն տեսակ փառաց ձիրքերով զարդարելու համար, սանկ ալ դատապարտեալներուն հոգիէն անէծք պիտ՚որ ելլէ ու իրենց մարմնոյն վրայ պիտ՚որ տարածի: Իսկ աս վերջինները անոր համար միայն մշտնջենաւոր անմահութիւն պիտ՚որ ստանան, որպէս զի յաւիտեանս չարաչար տանջանք կրեն:

Բայց յարութեան ժամանակ նոր մարմիններ պիտի չստեղծուին, հապա ինչ մարմին որ հիմակ իւրաքանչիւր ոք ունի, նոյնը յարութիւն պիտ՚որ առնէ, ինչպէս որ աստուածաշնչի խօսքերն ալ ասոնք մեզի կը սորվեցընեն: Պօղոս առաքեալ կ՚ըսէ. “Պարտ է ապականութեանս այսմիկ զգենուլ զանապականութիւն, եւ մահկանացուիս այսմիկ զգենուլ զանմահութիւն„[3]: Նոյնպէս Յոբ երանելին ալ իր գրքին մէջ գեղեցիկ այլաբանութեամբ մը աս

1 Յովհ. Ե. 28. 29:
2 Ա. Կոր. ԺԵ. 51:
3 Անդ, ԺԵ. 53:

նիւթին վրայ կը խորհրդածէ, ըսելով. "Քանզի գիտեմ զի մշտնջենաւոր է որ լուծանելոցն է զիս յերկրի, յարուցանել զմարմին իմ՝ որ կրեաց զայս ամենայն: Ի Տեառնէ վճարեցաւ ինձ այս, զոր ես անձին իմում իրազեկ եմ: Զոր ակն իմ ետես եւ ոչ այլ ոք,,[1]: Արդ որչափ ծիծաղական բան է որ անհաւատներէն ոմանք մարմնոյ յարութեան վրայ կ'երկբային. միթէ դժուարին բա՞ն է Աստուծոյ ամենակարողութեան՝ որն որ ոչնչէ գոյութիւններ կը ստեղծէ, ցրուեալ եւ ուրիշ գոյացութիւններու փոխուած մարմիններն իրենց առաջին կերպարանաց դարձընել:

Փառաւորեալ մարմնոց նշաններն ու ձիրքերը Ս. Գրոց խօսքերէն ու Քրիստոսի յարութենէ ետքը իր փառաւորեալ մարմնոյն վրայ ունեցած յատկութիւններէն կը հետեւցընենք: Նախ՝ անմահ, անապական եւ ամէն ցաւերէն ու անկատարութիւններէն ազատ պիտ'որ ըլլան: "Սերմանի, կ'ըսէ Առաքեալ, ապականութեամբ, եւ յառնէ առանց ապականութեան,,[2]: Երկրորդ՝ հոգւոյ նման անօսրութիւն պիտ'որ ունենան, որով ինչ եւ իցէ արգելքներէն կարող ըլլան թափանցել անցնիլ: "Սերմանի, կ'ըսէ դարձեալ Առաքեալ, մարմին շնչաւոր, եւ յառնէ մարմին հոգեւոր,,[3]: Երրորդ՝ պայծառութիւն, որով մեծամեծ ու անճառ զարդերով պիտի փայլին. "Յայնժամ արդարքն ծագեսցին իբրեւ զարեգակն յարքայութեան երկնից,,[4]: Չորրորդ՝ վերջապէս ամէն անկարգ ախորժակներէն ու հակումներէն ազատ պիտ'որ ըլլան եւ հոգւոյ հետ կատարեալ հաւան ու միակամ:

Մարմինները յարութիւն առնելէն ետքը՝ տեղ մը պիտի ժողվուին, որն որ կը կարծուի թէ Ձիթենեաց լերան մօտերն ըլլայ, ուսկից Քրիստոս եր-

1 Յոբ. ԺԹ. 25—27:
2 Ա. Կոր. ԺԵ. 42:
3 Անդ. ԺԵ. 44:
4 Մատթ. ԺԳ. 43:

կինք համբարձաւ. եւ ան ատեն, ինչպէս Քրիստոս կարգաւ կը պատմէ, հրեշտակք չարերը բարինե-րէն պիտ'որ զատեն, եւ աշխարհքիս փրկագործու-թեան Նշան Ս. Խաչը զարմանալի պայծառութեամբ ամպոց մէջէն պիտ'որ երեւայ: Վերջապէս Քրիս-տոս փառաց մեծվայելչութեամբ չորս կողմանէ հրեշտակներով պատած՝ երկնքէն պիտ'որ իջնայ, բարիներն՝ աջակողմը, չարերը ձախակողմը պիտի կեցընէ. եւ իր Նախախնամութեամբ ամէն մէկուն տուած խորհուրդներն ու բարի բարի ազդեցու-թիւնները ամենուն առջեւը պիտի բանայ եւ ամե-նուն սրտին բարի կամ չար խորհուրդները պիտ'որ յայտնէ: Ետքը՝ արդարները պիտ'որ գովէ ու վճիռ-նին պիտ'որ տայ ըսելով. “Եկայք, օրհնեալք Հօր իմոյ, ժառանգեցէք զպատրաստեալ ձեզ զարքայու-թիւնն,,. իսկ մեղաւորները յանդիմանելով ու ը-րածնին երեսնին զարնելով՝ պիտի ըսէ. “Երթայք յինէն, անիծեալք, ի հուրն յաւիտենական՝ որ պա-տրաստեալ է սատանայի եւ հրեշտակաց նորա,,: Քրիստոս Տէրն մեր այս ամենայն մէկիկ մէկիկ ընդ-արձակ զրուցելէն ետեւ՝ խօսքը կը լմնցընէ ըսե-լով. “Եւ երթիցեն նոքա ի տանջանսն յաւիտենա-կանս, իսկ արդարքն ի կեանսն յաւիտենականս,,[1]:

1 Մատթ. ԻԵ.

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ.

Հանդերձեալ կենաց տանջանաց ու վարձուց վրայ։

32. Հանդերձեալ կենաց տանջանքին ու վարձքին վրայ գիտնալու ինչ բան կայ։ — 33. Հուրը՝ հոգւոյն վրայ ի՛նչպէս կ'ազդէ։ — 34. Տանջանաց յաւիտենականութիւնն աստուածային արդարութեան հակառա՞կ է։ — 35. Աստուած արդարոց ինչ տեսակ վարձք պիտի տայ։ — 36. Արդարներուն երանութիւնն իրենց արդեանց համեմատ շատ կամ քիչ պիտ'որ ըլլա՞յ։ — 37. Քաւարանն ինչ է. իրօք քաւարան ըլլալն ինչպէս կը ցուցուի։

32. Աւետարանին մէջ դժոխքը՝ կը կոչուի տեղի տանջանաց, ուր կը խրկուին այն ամէն մեղաւորք՝ որոնք մեղքերնին ապաշխարութեամբ քաւած չեն եւ արատաւորեալ ըլլալով, իրենց կենաց մէջ գործած մեղքերնուն համար՝ յաւիտենական տանջանքներով կը տանջուին. եւ իրենց անօրէնութիւնը որչափ մեծ է, այնչափ ալ հոն տանջանքնին սաստիկ ու զարհուրելի կ'ըլլայ, ինչպէս Յայտնութեան գրքին մէջէն յայտնի է. "Եւ որչափ փառաւորեաց զինքն եւ խայտաց, այնչափ հատուցէք դմա սուգ"[1]։ Թէ մեղաւորք անմիջապէս իրենց մահուընէ ետքը դժոխք կը խրկուին, յայտնի կը ցուցընենք Քրիստոսի Տեառն մերոյ՝ մեծատան վրայ պատմածէն, զորն որ վերը (Համ. 29) յառաջ բերինք. "Մեռաւ եւ մեծատունն եւ թաղեցաւ. եւ ի դժոխսն ամբարձ զաչս իւր մինչ ի տանջանսն էր"[2]։ Աստուածային յայտնութիւնը մեզի յայտնի կը սորվեցընէ թէ դժոխքին տանջանքները մարդուս մտաց ըմբռնումէն շատ վեր են, եւ անկից ազատելու ամենեւին յոյս չկայ, այլ յաւիտեան ու անվախճան պիտ'որ տեւէ. "Իսկ արդ ո՞ պատմեսցէ ձեզ, կը հարցընէ Հոգին սուրբ, եթէ հուր բորբոքեալ կայ, կամ ո՞ պատմեսցէ ձեզ զտեղւոյն յաւիտենից"[3]։ Քրիստոս Տէրն մեր ալ

1 Յայտ. ԺԸ. 7։
2 Ղուկ. ԺԶ. 22. 23։
3 Եսայ. ԼԳ. 14։

աւետարանին մէջ խիստ շատ տեղեր նոյն աս ճշմարտութիւնը մեր սրտին մէջ տպորել կ՚ուզէ դժոխքը՝ գեհեն, հրոյ հրոյ անուանելով, մեծատան համար բոցերուն մէջ կը տանջուէր ըսելով, հուրն անշէջ զրուցելով, եւ վերջապէս վերջին դատաստանին օրը դատապարտելոց վճռոյն համար աս խօսքերն ըսելով․ “Երթայք յինէն, անիծեալք, ի հուրն յաւիտենական„: Յովհաննու Յայտնութեան գրքին մէջ աս տանջանքները յաւիտենականութեան հետ մէկտեղ կը յիշուին․ Ի․ Գլխոյն մէջ դժոխքը կը կոչուի ծով հրոյ ու ծծմբոյ, ուր սատանաներն ու ամբարիշտ մարդիկ գիշեր ցորեկ պիտ՚որ տանջուին յաւիտեանս յաւիտենից: Ասկից կը հետեւի որ դժոխքին մէջ երկու տեսակ տանջանք կայ․ մէկը պատիժ վնասու, որն որ հոգւոյն սաստիկ սրտցաւութեան ու յուսահատութեան վրայ կը կայանայ, զԱստուած զգերագոյն բարին ու մշտնջենաւոր երանութիւնը յաւիտեան կորսնցընելուն համար․ մէկալն ալ՝ զգայութեան, որով ամէն տեսակ դառն ցաւերը կը զգացուին:

33․ Բայց անհաւատք կը հարցընեն մեզի որ ինչպէս հուրը կ՚ազդէ մարմնէն բաժնուած հոգւոյն վրայ: Ասոր պատասխան կու տանք որ ինչպէս ըլլալը չենք կրնար երեւակայել, որովհետեւ մարմնէն բաժնուած հոգւոյ վիճակի մէջ երբեք գտնուած չենք: Բայց մարդուս ներկայ վիճակէն կրնանք նմանութիւն մը բերել․ թէպէտ գիտենք ու կը զգանք որ հուրը մարմնոյն միջնորդութեամբ հոգւոյն կը ներգործէ եւ աս ներգործութենէն՝ հոգին ինչ տեսակ զգածում ունենալը կ՚ըմբռնենք․ բայց եղանակը չենք կրնար իմանալ թէ ինչպէս հրոյ ներգործութիւնը՝ մարմնոյն միջնորդութեամբ կը ներգործէ հոգւոյն: Սակայն բանի մը ինչպէս ըլլալը մեր ըմբռնման կարողութենէն վեր ըլլալէն՝ անոր անհնար ըլլալը չհետեւիր: Արդ ինչպէս որ հիմա-

կուան վիճակին մէջ գտնուած նիւթական մարմինը՝ հոգւոյն զգածմունքներուն գործիքն է, սանկ ալ մարմնէն բաժնուած վիճակին համար կրնանք ըսել, որովհետեւ հոգին ներքուստ զգածման ընդունակ է, ուստի եւ նիւթական հրոյ ներգործութեամբ կրնայ անոր պատճառած ցաւն ալ զգալ: Իսկ դատապարտելոց մարմնոյ յարութենէն ետեւ ունենալու դժբախտ վիճակը՝ վերի տրուած մեկնութենէն արդէն ըստ բաւականին կրնայ իմացուիլ: Ս. Օգոստինոս աս խնդրոյն ամէն դժուարութեանց առջեւն առնելով՝ կ'ըսէ որ դատապարտեալք զարմանալի բայց ճշմարիտ եղանակաւ դժոխքի մէջ կը չարչարուին. եւ ամենակարողն Աստուած կրնայ այնպիսի բան մ'ընել, զորն որ մենք հետազօտելով չենք կրնար գտնել: Ուստի եւ պէտք չէ զմեզ այնչափ նեղել ու յոգնեցընել դժոխքին տանջանաց եղանակներն իմանալու եւ բացատրելու, հապա աւելի անոր պէտք ենք աշխատիլ որ մեղքերէն փախչելով՝ ան տանջանքներէն ազատ ըլլանք:

34. Անհաւատք տանջանաց յաւիտենականութիւնը՝ աստուածային արդարութեան հակառակ կը սեպեն, որովհետեւ համեմատութիւն չիկրնար ըլլալ, կ'ըսեն, ժամանակաւոր մեղաց ու մշտնջենաւոր պատժոց մէջ: Բայց կարծեմ թէ յանսահմանս կատարեալ էակն աւելի աղէկ կը ճանչնայ թէ ո՛ր բանն արդարութեան համեմատ է եւ ո՛ր բանը չէ. ուստի եւ այսպիսի էակ մը՝ իր աստուածային էութեան զօրութեամբը՝ արդարութեան մէջ չիկրնար պակսիլ: Արդ որովհետեւ յանսահմանս կատարեալ էակը յայտնեց թէ մեղաւորաց մշտնջենաւոր պատիժներ պատրաստուած են, ինչպէս Ս. Գիրքն ալ յայտնի կը սորվեցընէ, եւ նոյնը կը հաստատէ եկեղեցւոյ մշտնջենաւոր վարդապետութիւնը, որն որ նաեւ Կոստանդնուպոլսոյ երկրորդ եւ երրորդ ժողովքներուն մէջ, Նիկիայի երկրորդին եւ ու-

բիչ ընդհանուր ժողովոց մէջ դժոխքի պատիժներուն յաւիտենականութիւնը տարակուսանաց տակ ձգողներն իբրեւ հերետիկոս դատապարտեց. ուրեմն ստուգութեամբ կը հետեւի որ ամբարշտաց՝ մշտնջենաւոր պատիժներ պատրաստուած են եւ միանգամայն թէ սոնք Աստուծոյ արդարութեան հակառակ չեն: Մանաւանդ թէ նոյն իսկ մտքերնիս պատժոց յաւիտենականութեան վրայ մեզի անյաղթելի փաստեր կը մատակարարէ: Աստուածային օրէնքները ոտքի տակ առնող ամբարիշտներն Աստուծոյ դէմ մեղանչելով՝ իրենց ցանկութիւններն Աստուծոյ կամքէն ու հաճոյքէն շատ վեր կը դասեն, որով առարկապէս անսահման չարութիւն կը գործեն. ուրեմն որպէս զի պատիժն՝ ըստ կանոնաց արդարութեան՝ այսպիսի չարութեան մը համեմատ ըլլայ, պէտք է որ անսահման ըլլայ կամ ըստ սաստկութեան կամ ըստ ընդարձակութեան: Արդ՝ որովհետեւ ըստ սաստկութեան անսահման պատիժ մը անկարելի է ու սահմանաւոր էակի մը վրայ չէկրնար մտածուիլ, ուրեմն պէտք է որ անսահման պատիժ ըլլայ՝ ըստ ընդարձակութեան ժամանակին: Դարձեալ մեղաւորք հանդերձեալ կենաց մէջ շնորհաց ճամբէն դուրս գտնուելով՝ ուղղութեան տեղի մը չեն կրնար ունենալ. իսկ հոգին մէկ կողմանէ ի բնութենէ իւրմէ անմահ ըլլալով՝ Աստուած անոր ներքին յատկութիւններուն համար զանիկա ոչընչացընել չուզեր, մէկալ կողմանէ ալ դժոխքի մէջ միշտ մեղօք շաղախեալ կը մնայ, անոր համար ալ միշտ պատժոց արժանի կը ճանչցուի. եւ թէ որ Աստուած զանոնք ի պատժոց ազատ կացուցանելու ըլլար, իր անսահման կատարելութիւններուն դէմ ըրած կ'ըլլար, ինչու որ ասով առաքինութեան ու մեղաց մէջ եղած զանազանութիւնը կը վերցընէր ու ամբարիշտներն արդարներուն հետ մէկ կ'ընէր: Ասոնցմէ զատ՝ ան

ալ պէտք է աւելցնել որ մեր յանսահմանս իմաստուն ու սուրբ արարիչը զօրաւոր միջոցներ պէտք էր որ ի գործ դնէր, որով ազատ էակն իր ազատութիւնը պահելով ու որպիսի եւ իցէ դժուարութիւններն ու չարաչար հակումները յաղթելով, ի պահպանութիւն բարոյական օրինաց բերուէր. արդ թէ պատժոց ու թէ վարձուց ազդու եւ զօրաւոր գրգիռը՝ յաւիտենականութիւնն է. որովհետեւ վախճան ունեցող բաները կրնան արհամարհուիլ՝ իրենց վախճանը հասնելով անցնելնուն համար: Ասոր համար նաեւ հեթանոսաց իմաստուն փիլիսոփաներն ու բանաստեղծներն աս պատճառներէն շարժելով՝ հանդերձեալ կենաց պատիժներուն յաւիտենականութիւնը ճանչցան: Վիրգիլիոս ամբարշտաց դժոխքի մէջ կրելու զանազան տանջանքները կը ստորագրէ, եւ Թեսէոսին վրայ կ'ըսէ. “Նստի եւ յաւիտեան նստցի, թշուառն Թեսէոս„[1]:

53. Աստուած՝ ինչպէս դատապարտելոց մշտնջենաւոր տանջանք, ասանկ ալ արդարոց մշտնջենաւոր վարձք պատրաստեց, եւ դատաստանին օրը պիտի ըսէ անոնց. “Եկայք, օրհնեա՛լք Հօր իմոյ, ժառանգեցէք զպատրաստեալ ձեզ զարքայութիւն„: Արդ արդարներն աս յաւիտենական երկնաւոր կենաց մէջ ամէն տեսակ բարութիւններով այնպէս, պիտի ճոխանան, որ աւելի կատարելագոյն երանութեան կարող պիտի չըլլան բաղձալ: Աստուածային գրքերը կենդանի գոյներով աս երջանկութեան ստորագրութիւնը մեզի կ'ընեն: Յայտնութեան գրքին մէջ՝ նախ եւ յառաջ արքայութեան մէջ մեզի ամէն տեսակ չարիքներէ ու վշտերէ ազատ ըլլալը կը խոստացուի: “Ոչ քաղցիցեն եւ ոչ ծարաւիցեն, եւ ոչ դք մեղիցէ նոցա, ոչ արեգակն եւ ոչ տօթ: Եւ գառնն ի միջոյ աթոռոյն իւրոյ հովուեսցէ զնոսա եւ առաջնորդեսցէ նոցա ի կենաց աղբիւր ջրոյ կենդանւոյ.

1 Վիրգիլ. Ենէակ. Զ:

քանզի եհատ Աստուած զամենայն արտօսր յերեսաց նոցա։ ... Եւ մահ ոչ եւս գոյ, ոչ սուգ եւ ոչ աղաղակ, ոչ ցաւք եւ ոչ աշխատանք ոչ եւս գոյ, զի առաջինն էանց„[1]: Դարձեալ կը խոստացուի ան ամէն բարեաց առատութիւնը, զորն որ մենք աս աշխարհքիս վրայ չենք կրնար մտածել ու բաղձալ. աս բարեաց առատութիւնը Ս. Գիրք հեղեղ բերկրութեանց կը կոչէ, որուն համար Առաքեալն ալ կ'ըսէ. "Զոր ակն ոչ ետես, եւ ունկն ոչ լուաւ, եւ ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ, զոր պատրաստեաց Աստուած սիրելեաց իւրոց„[2]: Աս երանութեան աղբիւրն է Աստուծոյ դէմյանդիման տեսութիւնն ու անոր կատարեալ ստացումը, եւ որպէս զի հոգին՝ Աստուծոյ մեր գերագոյն բարւոյն ընդունակ ըլլայ, երկինք մտած ժամանակ գերբնական եղանակաւ կերպարանափոխ պիտ'որ ըլլայ ու լուսով փառաց ճոխանայ. որով Աստուծոյ դէմյանդիման տեսութիւնը պիտ'որ ստանայ եւ անպատմելի ուրախութեամբ ու ցնծութեամբ լեցուի եւ ի նմանութիւն Աստուծոյ պիտ'որ դառնայ, ինչպէս Յովհաննէս առաքեալ կը վկայէ ըսելով. "Այժմ որդիք Աստուծոյ եմք, եւ չեւ եւս է յայտ եթէ զինչ լինելոց եմք. գիտեմք՝ զի յորժամ նա յայտնեսցի, նման նմա լինելոց եմք, զի տեսանելոց եմք զնա՝ որպէս եւ էն„[3]: Աս ամէն բարիքներուն հաղորդ պիտ'որ ըլլայ յարութենէ ետքը նաեւ մարմինն ըստ ընդունակութեան: Նոյն երջանկութեան ծայրագոյն կատարելութիւնը բուն ան է՝ որ ամենեւին փոփոխման մը տակ չ'իյնար, որով յաւիտեան կը տեւէ. եւ աս մշտնջենաւոր տեւելուն ծանօթութիւնը՝ որն որ կը կայանայ ի դէմյանդիման տեսութեան աստուածային անփոփոխութեան ու մշտնջենաւորութեան, այնպէս մը կ'ընէ՝ որ երանեալ հոգիներն իւրաքանչիւր բո-

1 Յայտ. Է. 16. 17. եւ ԻԱ. 4:
2 Ա. Կոր: Բ. 9.
3 Ա. Յովհ. Գ. 2.

պէ յաւիտենական ուրախութիւններն ու զուարճութիւնները միանգամայն կը վայելեն ։

36. Երանեալ հոգիք իրենց արդեանց համեմատ՝ մէկմէկէ աւելի կամ նուազ երանութիւն պիտի ունենան, ինչպէս Քրիստոս տէրն մեր Յայտնութեան մէջ կ'ըսէ թէ իւրաքանչիւրոց իրենց գործոց համեմատ պիտ'որ հատուցանէ[1] ։ Նաեւ Պօղոս առաքեալն ալ նոյնը կը կրկնէ ըսելով. "Որ սերմանէ ճշդելով՝ ճշդելով եւ հնձեսցէ, եւ որ սերմանէ առատութեամբ՝ առատութեամբ եւ հնձեսցէ,,[2] ։ Բայց ասոր համար իրենց մէջ նախանձ կամ սրտնեղութեան զգածումներ երբեք պիտ'որ չունենան եւ աւելի բանի մ'ալ պիտ'որ չըղձան. որովհետեւ ամէն մէկն իր ընդունած երանութեան աստիճանին մէջ բոլորովին գոհ ու յագեալ պիտի ըլլայ ։ Աստուած արքայութիւն գացող ամէն մէկ արդարոյն՝ իր արդեանց համեմատ զանազան ընդունակութիւն պիտի տայ, որ գերագոյն բարին վայելէ. արդ աս ամբողջ ընդունակութիւնն իւրաքանչիւրոց վրայ այնպէս ցյագ պիտի ըլլայ, որ երջանկութեան լիութեան պատճառաւ ամենեւին մէկը կարող պիտի չըլլայ աւելի բանի մը բաղձալ ։ Ուրեմն այսպիսի երջանկութեան մը հասնելու համար պէտք է որ բոլոր ճգամբ ջանանք աս կենաց թշուառութիւնները սիրով ու համբերութեամբ կրելու, աստուածային օրինաց պահպանութեան մէջ մեզի պատահած դժուարութիւններուն արիութեամբ յաղթելու եւ բնութեան չարաչար յօժարութիւններուն ու միտումներուն դէմ կենալու. որոնց համար մեզի յորդոր կ'ըլլան Առաքելոյն ըսած խօսքերը թէ "Առժամայն յաճախութիւն թեթեւ նեղութեանս մերոյ . . . զմեծութիւն փառացն գործէ ի մեզ . . . զի երեւելիքս առժամանակ մի են, եւ աներեւոյթքն յաւիտենականք,,[3] ։

1 Յայտ. ԻԲ. 12 ։ 2 Բ. Կոր. Թ. 6 ։ 3 Անդ. Դ. 17. 18 ։

37 . Աստուածային հաւատքը մեզի կը սորվեցընէ թէ երկինքէն ու դժոխքէն զատ՝ միջին տեղ մ'ալ կայ, որ քաւարան կը կոչուի: Աս վարդապետութիւնը՝ կրօնի ուրիշ վարդապետութեանց հետ ներքին ու սերտ կապակցութիւն մ'ունի: Արդ քաւարանն ան տեղն է, ուր որ Աստուծոյ շնորհաց մէջ մեռնող արդարոց հոգիքը, կամ ներելի եւ կամ թողուած մահուչափ մեղքերուն պարտքերը հատուցանելու համեմատ պատիժնին կը քաշեն ու կը կենան հոն մինչեւ որ կատարելապէս մաքրուելով՝ կարող ըլլան արքայութիւն մտնել: Ս. Գիրքէն յայտնի կ'երեւայ թէ մահուչափ մեղքն՝ ըստ յանցանաց եւ ըստ յաւիտենական պատժոց թող տրուած ժամանակը, ժամանակաւոր պատժոց պարտքն ալ միշտ մէկտեղ թող չտրուիր, հապա շատ անգամ անոնց հատուցում մ'ընելու պարտքը կը մնայ: Ինչպէս Դաւթի օրինակէն կը տեսնուի, որուն Նաթան մարգարէն Աստուծոյ կողմանէ՝ իր գործած մեղքերուն թողութիւն տրուած ըլլալն աւետելու ատեն, միանգամայն աս ալ աւելցուց թէ ի պատիժ ան մեղքերուն՝ իրեն ծնանելու զաւակը մեռնի եւ իր տան մէջէն սուր ու կոտորած չպակսի: Արդ որովհետեւ շատերն իրենց մեղքէն դառնալէն ետքը անմիջապէս եւ կամ բաւական ապաշխարութեամբ իրենց պարտքն Աստուծոյ չհատուցած՝ կը մեռնին, անոր համար հարկաւոր է որ անդին աշխարհքն իրենց պարտքերուն մնացորդն Աստուծոյ արդարութեան հատուցանեն: Ուրեմն աս հատուցումն ընելու համար մասնաւոր սահմանուած տեղ մը պիտի ըլլայ: Ուստի եւ Տրիդենտեան ժողովքը (Գում. Զ. կան. 30.) կ'ըսէ. “Եթէ ոք ասիցէ թէ իւրաքանչիւր ապաշխարող մեղաւորի, յետ ընդունելոյ զշնորհս արդարացուցման, այնպէս իմն թողութիւն լինի մեղաց եւ ջնջի յաւիտենական պատժոց յանցաւորութիւնն, զի այլ եւս ոչինչ յանցաւորութիւն

մնասցէ ժամանակաւոր պատժոց, զոր պարտ լիցէ քաւել կամ յայսմ աշխարհի եւ կամ ի հանդերձեալն՝ ի Քաւարանի, յառաջ քան զբանալ մտից արքայութեան երկնից, եղիցի նզովեալ„:

Ներելի մեղքերով մարդիկ աստուածային շնորհքէն ու երկնային ժառանգութեան իրաւունքէն չեն զրկուիր. բայց ստուգիւ իրական մեղքեր են, հոգին կ՚արատեն ու շատ արդարներ աս տեսակ մեղքերով անդիի աշխարհք կ՚երթան: Իսկ Քրիստոս Տէրն մեր ըսած է թէ մարդս՝ ամէն մէկ դատարկ խօսքի համար Աստուծոյ հաշիւ պիտ՚որ տայ. Յայտնութեան մէջն ալ կը կարդանք թէ ‘‘Ոչ մտցէ անդ ամենայն չարակամ եւ պիղծ„[1]: Ուրեմն ասանկ արդարներուն հոգին՝ արքայութիւն չմտած՝ պէտք է որ անդիի աշխարհք աս տեսակ մեղքերուն պարտաւոր ու համեմատեալ հատուցումն ընէ ու մաքրուի: Դարձեալ Քրիստոս կը զրուցէ. ‘‘Ամենայն մեղք եւ հայհոյութիւնք թողցին մարդկան. բայց զհոգւոյն հայհոյութիւն մի թողցի... մի յայսմ աշխարհի եւ մի ի հանդերձելումն„[2]: Աս խօսքէն օրինաւոր կերպով կրնանք հետեւցընել թէ Քրիստոս մեղաց այնպիսի տեսակ մը կը սահմանէ, որն որ թող պիտի չտրուի ոչ աս աշխարհքիս մէջ եւ ոչ ալ անդիի աշխարհք: Ուրեմն կայ մեղք ալ՝ որ անդիի աշխարհքը թող կը տրուի: Արդ՝ աս տեսակ մեղքը մահուչափ չիկրնար ըլլալ, որովհետեւ թող չտրուած մահուչափ մեղքով մեռնողն անմիջապէս դժոխք կ՚իջնայ՝ ուր որ փրկութեան ու անկից ելլելու յոյս ամենեւին չկայ. ուրեմն անդիի աշխարհքը թող տրուած մեղքը՝ միայն ներելին է, ուրեմն կայ տեղ մը՝ ուր որ աս տեսակ մեղքերը հատուցմամբ կը քաւուին ու կը մաքրուին, անոր համար ալ Ս. եկեղեցին աս տեղւոյն Քաւարան անունը կու տայ:

Դարձեալ Մակաբայեցւոց գրքին մէջ կը պատ-

1 Յայտ. ԻԱ. 27:

2 Մատթ. ԺԲ. 31. 32:

մուխ թէ Յուդա Մակաբէ փոյթ տարաւ որ հայ-
րենեաց վրայ անհաւատից դէմ պատերազմելով՝
փառաւոր մահուամբ ննջողներուն համար զոհեր
մատուցուի. աս պատմելէն ետքը կ՚աւելցընէ գրո-
ղը թէ "Սուրբ եւ փրկարար է յիշատակ ննջե-
ցելոց եւ աղօթելն վասն նոցա, զի սրբեսցին ի մե-
ղաց"[1]: Ուրեմն դարձեալ կը հետեւցընենք որ ե-
թէ քաւարան չըլլար, չէր կրնար ըսուիլ թէ մեռ-
նողները յիշատակելն ու անոնց համար աղօթելը
սուրբ եւ օգտակար բան է: Ինչու որ այսպիսի ա-
ղօթք մը արքայութիւն գացող հոգիներուն համար
չէր կրնար սուրբ ըսուիլ, հապա մանաւանդ թէ
ընդդէմ էր հաւատոյ՝ որն որ մեզի կը սորվեցընէ
թէ արքայութիւն գացող հոգիները կատարեալ ե-
րանութեան վիճակի մէջ են բոլորովին մեղքերէ
ազատ, եւ անոր համար ալ մեր աղօթքին կարօ-
տութիւն չունին, հապա մանաւանդ թէ մենք անոնց
աղօթից կը կարօտինք: Նմանապէս դատապարտելոց
համար եղած աղօթքն ալ սուրբ չէր կրնար ըսուիլ,
հապա հերետիկոսական ու ամբարիշտ, որովհետեւ
դժոխքին մէջ փրկութիւն չկայ: Ուրեմն կայ միջին
տեղ մը՝ ուր որ ննջեցելոց հոգիքը, մեր աղօթից
նպաստիւքը, իրենց մեղքերուն պատժէն կրնան
ազատիլ: Հոստեղս աս ալ հարկաւոր կը համա-
րինք ծանուցանել որ Քաւարանի խնդիրը՝ քաւարան
բառին վրայ չէ, հապա չդատապարտուած ու դեռ
երանութեան չհասած հոգւոց համար աս կերպ
միջին վիճակ ու տեղ մը գտնուելուն վրայ է, որն
որ ինչպէս ցուցուեցաւ, ստոյգ է ամենայն ստուգու-
թեամբ: Իսկ թէ մեր եւ թէ ուրիշ ազգերու քանի
մը Ս. Հարց կայան անուանածը (բաւական որ ուղիղ

1 Բ. Մակաբ. ԺԲ. 46. ըստ. լտ. թարգ. ուր մեր թարգմանութիւնը՝ թէպէտ նոյն իմաստը կը պարունակէ, բայց տարբեր բառերով այսպէս կը բացատրէ. "Արութեամբ քաջութեամբ վասն մեռելոցն զմաւ ածէր (Յուդա Մակաբէ) այց լինել մեղացն թողութեան":

խմաստով առնուի) մեր քաւարան ըսածին հետ նոյն է եւ առնուած է հոգւոց հոն կենալէն, իսկ քաւարան (կամ որ նոյն է մաքրարան) բառն իրենց մեղաց պատիժները քաւուելու վիճակը կը ցուցընէ: Քաւարանի հաւատքն առաքելական աւանդութենէ յառաջ գալով՝ միշտ հաստատուն մնաց ու աս հաւատքին համաձայն եկեղեցւոյ առաջին դարուց մէջն ալ միշտ աղօթքներ ու պատարագներ կը մատուցուէին հոն գտնուող հոգիներուն համար. ինչպէս Ս. Օգոստինոս իր մօրը Ս. Մոնիկեայ համար կը վկայէ թէ մեռնելու մօտիկցած ժամանակ խնդրեր է որ Ս. Սեղանին վրայ յիշուի: Արդ աս յիշատակները, աղօթքներն ու պատարագները բոլորովին պարապ տեղ կ'ըլլային՝ թէ որ Քաւարան չըլլար:

Ընդհանուր եկեղեցւոյ լատին, յոյն ու հայ Ս. Հարք առաքելական աւանդութենէ առնելով՝ աս մի եւ նոյն վարդապետութիւնը մեզի սորվեցուցին. ինչպէս մեր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն ալ իր Յաճախապատում ըսուած գրքին մէջ յայտնի կ'ըսէ. “Իսկ զհաւատացելոց մեռուցելոց եւ խոստովանողաց եւ ապաշխարողաց, եւ հաղորդեալ փրկական խորհրդոյն եւ հրաժարեալք յաշխարհէս, եւ նոցա կատարեսցին յիշատակք, Քրիստոսի պատարագաւն եւ աղօթիւք եւ գթով տնանկաց եւ այլ բարի գործովք. զի վերջնովքս բարեգործութեամբք հանգուցեալքն նորոգեսցին նորոգութեամբ կենացն անվախճանից,,[1]: Նաեւ բոլոր մեր պատարագամատոյցն ու ծիսարանն ասիկա կ'ենթադրեն[2]: Նոյնը Փլորենտեան ժողովքն

1 Յաճախապ. Տպագր. Վենետ. էջ 141:

2 Այն անթիւ անհամար վկայութիւններէն՝ զորոնք աս նիւթին վրայ կրնայինք մեր Ս. Հարց ու ծիսական գրքերուն մէջէն յառաջ բերել, բաւական կը սեպենք միայն Շարականին հետեւեալ կտորը, որուն մէջ քաւարանի ուղղափառ վարդապետութիւնն ամբողջ կը բովանդակուի: “Ահեղ խորհուրդ քահանային, բազկատարած կայր ի բեմին, առաջի Ս. Սեղանոյն, հուր չիջանի, խաւար մերժի, արտմեալ հոգիքն ուրախանան, զի թողութիւն մեղաց լինի,,:

ալ Յունաց դէմ ու Տրիդենտեան ժողովքը Բողոքականաց դէմ յայտնի ու որոշ բառերով սահմանեցին, սորվեցընելով միանգամայն ի հաւատոց՝ թէ Քաւարանի մէջ գտնուող հաւատացելոց հոգիքը կրնան օգնութիւն գտնել մեր նպաստելովը, այսինքն՝ պատարագով, աղօթքով, ծոմերով, պահքերով, ողորմութիւններով եւ ուրիշ բարեգործութիւններով, զորոնք Աստուծոյ կը նուիրենք անոնց սփոփութեան ու դիւրութեան համար: Դարձեալ Քաւարանի մէջ եղած հոգիներն՝ ըստ այլեւայլ ծանրութեան եւ թուոյ մեղաց, որոնց համար պարտական են հատուցում ընել Աստուծոյ, նաեւ զանազան պատիժներով կը տանջուին, թէ ըստ սաստկութեան եւ թէ ըստ երկարութեան ժամանակին: Քաւարանի մէջ տանջուող հոգիք՝ միայն աստուածային արդարութեան հատուցում կ'ընեն ու ամենեւին վարձք չեն արդիւնաւորիր, որովհետեւ արդիւնաւորելու ճամբուն մէջ չեն· բայց աս պատիժները կրած ժամանակնին՝ կամքերնին բոլորովին Աստուծոյ հետ կը համակերպեն, սրբարար շնորհք ու սէր կ'ունենան եւ աստուածային սիրով կը բորբոքին: Քաւարանի մտածութենէն թէ կամաւոր հատուցման գործքեր ընելու կը յորդորուինք, թէ թեթեւագոյն մեղքերէ ալ կը խորշինք եւ թէ միանգամայն մեր ընկերներուն հոգւոյն օգնելու կը ջանանք· եւ աս տեսակ գործքերը թէ անոնց հոգւոյն օգուտ է, թէ մեզի փրկաւէտ եւ թէ Աստուծոյ հաճոյական:

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՇՆՈՐՀԱՑ ՈՒ ԽՈՐՀՐԴՈՑ ՎՐԱՅ

1. ՅԱՒԻՏԵՆԱԿԱՆ փրկութիւնն ուրիշ կերպով չենք կրնար ստանալ, բայց եթէ մեր կենարար Փրկչին անսահման արդիւնքներովը. "Չիք այլով իւիք փրկութիւն, կ՚ըսէ Պետրոս առաքեալ. զի եւ ոչ անուն այլ գոյ ի ներքոյ երկնից տուեալ ի մարդիկ, որով արժան իցէ կեալ մեզ"[1]: Բայց Քրիստոսի արժանեաց մասնակից ըլլալու եւ իրօք փրկութեան հասնելու համար՝ Աստուած մեզի թէութիւններ ալ դրած է, այս ինքն՝ հաւատքն ու իր պատուիրաններուն պահպանութիւնը. "Որ ոչն հաւատայ, կ՚ըսէ Քրիստոս, դատապարտեսցի"[2]: Առաքեալն ալ՝ "Առանց հաւատոց անհնար է հաճոյ լինել" Աստուծոյ[3], կ՚ըսէ: Դարձեալ Քրիստոս Տէրն մեր կը զրուցէ. "Եթէ կամիս ի կեանսն յաւիտենականս մտանել, պահեա զպատուիրանսն"[4]: Սակայն ոչ կրնանք փրկութիւնաբեր հաւատք ունենալ, ոչ ալ աստուածային պատուէրները հաստատութեամբ ու յաւիտենական կեանքը ստանալու կերպով կատարել, բայց եթէ աստուածային շնորհաց օգնութեամբ: Ուստի աս մասին մէջ նախ շնորհաց ու արդարութեան վրայ պիտի խօսինք, ետքը խորհրդոց վրայ՝ որոնք շնորհաց գործիքական պատճառներն են:

1 Գործ. Դ. 12:
2 Մարկ. ԺԶ. 16:
3 Եբր. ԺԱ. 6:
4 Մատթ. ԺԹ. 17:

ԳԼՈՒԽ Ա.

Շնորհաց ու արդարացուցման վրայ:

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա.

Շնորհաց բնութեան ու անոր զանազան բաժանմանց վրայ:

2. Ի՞նչ է շնորհքն ու քանի՞ կը բաժնուի: — 3. Ներքին գործնական շնորհքը քանի՞ կը բաժնուի: Բաւական եւ ազդու շնորհքը ո՞րն է:

2. Շնորհքը Աստուծոյ ձրի պարգեւն է, որն որ ոչ մեր արդեանց համար եւ ոչ իբրեւ պարտք, այլ պարզապէս Աստուծոյ առատաձեռնութեամբ մեզի կը տրուի, ինչպէս Ս. Պօղոս Հռոմայեցւոց թղթին մէջ կ'ըսէ. "Եթէ շնորհօք, ոչ եւս ի գործոց. ապա թէ ոչ՝ շնորհքն ոչ եւս շնորհք լինէին"[1]: Շնորհքը երկու տեսակ է, բնական ու գերբնական: Բնական շնորհքը՝ բնական բարիք մը ստանալու վրայ կայացեալ է. զոր օրինակ՝ մտաց ձիրք, առողջութիւն, եւ այլն: Իսկ գերբնականը՝ ձրի պարգեւ է Քրիստոսի արդեամբ տրուած նկատմամբ յաւիտենական կենաց. զոր օրինակ՝ հաւատքի կանչուիլը կամ դարձը, կամքին ապաշխարութեան յորդորուիլը եւ այլն: Աս գերբնական շնորհքները կամ ունակական կ'ըսուին կամ գործնական: Ունակականն է, որն որ ունականութեան եղանակաւ կը տրուի ու ենթակային վրայ հաստատապէս կը յենու. ինչպէս է սրբարար շնորհքը՝ որն որ զմեզ Աստուծոյ բարեկամ ու երկնից արքայութեան ժառանգ կ'ընէ, նոյնպէս շնորհքն հաւատոյ եւ ուրիշ աստուածաբանական առաքինութեանց, որոնք զմեզ գերբնական բարի գործքեր գործելու կը տրամադրեն ու

1 Հռոմ. ԺԱ. 6:

կը պատրաստեն: Գործնականն է՝ որն որ մեզի կը տրուի անցանող շարժման մը պէս եւ զմեզ կը շարժէ գերընական բարի գործքեր գործելու: Աս գործնական շնորհքը կամ արտաքին է եւ կամ ներքին: Արտաքին կ'ըսուի ան՝ որն որ արտաքուստ կը շարժէ բարի գործելու եւ չարէն կը խորշեցընէ. զոր օրինակ՝ վարդապետութիւն հաւատոյ եւ բարի վարուց, Քրիստոսի ու սրբոց օրինակները, եւ ուրիշ ասոր նման բաներ: Ներքին կ'ըսուի ան՝ որն որ գերընական կերպով մը մեր միտքը կը լուսաւորէ, կամքերնիս կը շարժէ ու անոր կ'օգնէ որ փրկութեան հասնելու գործքեր գործէ:

3. Ներքին գործնական շնորհքը կամ նախընթաց կ'ըսուի, կամ զուգընթաց եւ կամ հետեւորդ: Նախընթաց կ'ըսուի Աստուծմէ տպաւորուած ան սուրբ մտածմունքը կամ կամաց շարժումը, որով մեղաւորը դառնալու եւ արդարը կատարելութենէ կատարելութիւն յառաջ երթալու կը յորդորէ: Զուգընթաց ան՝ որով Աստուած իրօք ու ներգործութեամբ կ'օգնէ որ կամքը նախընթաց շնորհքին հաւանի: Իսկ հետեւորդ կ'ըսուի այն շնորհքը՝ որն որ կամքը բարի յառաջադրութեան մէջ կը հաստատէ, եւ պտղաբեր ու արդիւնաւոր կ'ընէ: Դարձեալ շնորհքներէն ոմանք բաւական կ'ըսուին, ոմանք ալ ազդու: Բաւական կ'ըսուի ան շնորհքը՝ որն որ կարողութիւն կու տայ բարի ու փրկաւէտ գործք մ'ընելու, բայց ընդունողին չարաչար ու գէշ տրամադրութեան համար՝ անգործ ու անպտուղ կը մնայ: Իսկ ազդու կ'ըսուի ան շնորհքը՝ որն որ ընդունողին ազատ հաւանութեամբն իրօք ի գործ կը դրուի ու արդիւնաւոր կ'ըլլայ:

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ.

Շնորհաց հարկաւորութեան վրայ։

4. Առանց գերընական ներքին շնորհաց աջակցութեան՝ փրկաւէտ գործք մը կրնա՞նք գործել։ — 5. Պելագիոս շնորհաց հարկաւորութեան դէմ ի՛նչ կը փաստաբանէր։ — 6. Ինչո՞ւ համար մարդս առանց գերընական շնորհաց բացարձակապէս կարող չէ փրկաւէտ գործողութիւն մ'ընել եւ յաւիտենական կենաց երանութիւնը ստանալ։ — 7. Ի՞նչպէս պէտք է իմանալ Ս. Գրոց ու Հարց խօսքը թէ մարդիկ պէտք են բարի գործքով իրենք զիրենք պատրաստել ու տրամադրել շնորհք ընդունելու համար։

4. Առանց գերընական ներքին շնորհաց աջակցութեան՝ փրկաւէտ գործք մը չիկրնար գործուիլ։ Ուստի եւ Քրիստոս Տէրն մեր ըսաւ. “Ոչ ոք կարէ գալ առ իս, եթէ ոչ Հայրն՝ որ զիս առաքեաց, ձգեսցէ զնա„ [1]։ Նոյնպէս թէ “Ես եմ որթ եւ դուք ուռ. որ հաստատեալ է յիս եւ ես ի նա, նա բերէ պտուղ յոյժ. զի առանց իմ ոչինչ կարէք առնել„ [2]։ Քրիստոսի աս խօսքերն ուրիշ բան չեն իմացըներ, բայց եթէ հաւատոյ ու սիրոյ ներգործութիւններով անոր հաճոյանալ, գալ, մօտենալ ու յաւիտենական կենաց արժանի ըլլալ։ Իսկ արդ Քրիստոսի մօտ ոչ ոք կրնայ գալ՝ եթէ Հայր զանիկա չբերէ. ուրեմն ոչ ալ կրնայ Քրիստոսի բարեկամութեան ու յաւիտենական կենաց արժանի գործքեր գործել՝ թէ որ Հայրն իր շնորհօքը զինքը չքաշէ։ Ուռերն իրենք իրենցմէ պտուղ չեն կրնար բերել՝ բայց եթէ որթէն ծծած հիւթերուն զօրութեամբ։ Իսկ Քրիստոս Տէրն մեր ինք զինքն որթ կ'անուանէ, եւ զմեզ՝ ուռ. ուրեմն մենք ալ մեզմէ բարի գործքերով փրկութեան պտուղներ չենք կրնար բերել, բայց եթէ Քրիստոսի շնորհաց զօրութեամբ։ “Ուրեմն եթէ շատ եւ եթէ սակաւ, առանց Նորա

1 Յովհ. Զ. 44.   2 Անդ. ԺԵ. 5.

չմարթի ինչ լինել. առանց նորա ոչինչ լինի„ կ՚ըսէ Ս. Օգոստինոս։

Նմանապէս առաքեալք ալ, իրենց վարդապետին ու վարդապետութիւնը հաւատացեալներուն միտքին մէջ շարունակ կը տպաւորէին. մանաւանդ Ս. Պօղոս իր զանազան թղթերուն մէջ. “Շնորհօքն Աստուծոյ եմ զինչ եւ իցեմ„[1]։ Եւ կ՚ուսուցանէ միանգամայն Առաքեալը թէ մենք մեզմէ ամենեւին բան մ՚ընելու կամ մտածելու կարողութիւն ու բաւականութիւն չունինք, հապա մեր ամէն կարողութիւնն ու բաւականութիւնը Աստուծմէ է[2]։ Դարձեալ կ՚ըսէ. “Զի Աստուած է՝ որ յաջողէ ի մեզ զկամելն եւ զառնելն վասն հաճութեան„[3]։ Աս ամէն խօսքերէն այսպէս կ՚եզրակացընենք. եթէ Առաքեալն Աստուծոյ շնորհքովն եղած է ինչ որ եղած է նէ, այսինքն՝ որն որ յառաջ եկեղեցւոյ հալածիչ էր, ետքը Աստուծոյ շնորհքովը դարձաւ ու առաքեալ Աստուծոյ եղաւ, ուրեմն մենք ալ մեզմէ բարի ու փրկարար բան մը մտածելու բաւականութիւն չունինք, թէ որ Աստուած ըստ իր բարեհաճութեան չյաջողէ մեր ուզելն ու գործելը. ուստի չէ թէ միայն փրկաւէտ գործքի մը համար, հապա նաեւ մտածելու համար, կամաց բարի ու փրկարար շարժման համար՝ էականապէս հարկաւոր է ու կը խնդրուի նախընթաց շնորհք։ Եւ ասիկա արտաքին քարոզութեան կամ բարի օրինակ ըլլալու շնորհաց վրայ միայն պէտք չէ որ իմանանք, հապա ներքին, նախընթաց ու զուգընթաց շնորհաց վրայ։ Ինչու որ Ս. Պօղոս աւետարանի քարոզութեան դարձողներուն համար ալ կ՚ըսէ. “Ես տնկեցի, Ապողոս ջուր ետ, այլ Աստուած աճեցոյց։ Այսուհետեւ ոչ այն ինչ ոք է՝ որ տնկեացն, եւ ոչ այն՝ որ զջուրն ետ, այլ որ աճեցոյցն Աստուած„[4]։

1 Ա. Կոր. ԺԵ. 10։
2 Բ. Կոր. Գ. 4. 5։
3 Փիլիպ. Բ. 13։
4 Ա. Կոր. Գ. 6. 7։

5. Եկեղեցին՝ իբրեւ առաքելական վարդապետութիւն՝ հաստատուն կը բռնէ աս ճշմարտութիւնը, թէ փրկաւէտ գործք մը գործելու եւ նոյն իսկ հաւատոյ սկիզբն ունենալու համար՝ միշտ հարկաւոր է ներքին գերբնական շնորհք: Ուստի եւ երբոր Պեղագիոս հերեսիովտապետը, հինգերորդ դարուն սկիզբները, իր աղանդակիցներովը մէկտեղ, սխալ սորվեցընել թէ փրկաւէտ գործքեր ընելու համար շնորհքն էապէս հարկաւոր չէ, հապա միայն ան գործքերը դիւրութեամբ ընելու համար օգտակար է. անկից ետքն ալ, երբոր Կիսապեղագեանք կը սորվեցընէին թէ շնորհքը փրկաւէտ գործքեր ընելու սկզբնաւորութեան համար հարկաւոր չէ, հապա միայն նոյն սկսուած գործքերը յառաջ տանելու եւ կատարելագործելու համար հարկաւոր է. ամէն ճշմարիտ ուղղափառները բողոքեցին եկեղեցւոյ մէջ աս նոր երեւցած վարդապետութեան դէմ, նոյն առենուան Ս. Հայրք ալ, գլխաւորաբար Ս. Օգոստինոս ու Ս. Յերոնիմոս, իրենց բոլոր զօրութեամբն աս մոլորութիւններուն ու ծուռ վարդապետութիւններուն դէմ խօսեցան ու դէմ գրին. Հռոմայ Քահանայապետներն ու եպիսկոպոսաց շատ գաւառական ժողովները զանոնք իբրեւ ուղղափառ հաւատոյ հակառակող դատապարտեցին: Վերջապէս Տրիդենտեան ժողովքն արդարացուցման վրայ ուղղափառ վարդապետութիւնն ընդարձակ խօսքերով դնելէն ետքը, ամէն մէկ փրկաւէտ գործքերու համար՝ ներքին շնորհաց հարկաւորութիւնն ուրացող մոլորական վարդապետութիւններն՝ իբրեւ յայտնի հերետիկոսութիւն դատապարտեց ու նզովեց, երրորդ կանոնին մէջ այսպէս վճիռ տալով. "Եթէ ոք ասասցէ թէ առանց նախաժամանելոյ ազդմանց Հոգւոյն սրբոյ եւ առանց նորա օգնականութեան՝ կարող իցէ մարդն հաւատալ, յուսալ, սիրել եւ ապաշխարել, որպէս ինչ պարտ եւ պատ-

շաճ է առ ընդունելութիւն շնորհաց արդարացուցման, եղիցի նզովեալ,,:

6. Դարձեալ որովհետեւ գերբնական է յաւիտենական կենաց երանութիւնը՝ որուն սահմանուած ենք Աստուծոյ ողորմութեամբ, պէտք է ուրեմն որ նաեւ գերբնական ըլլան անոր գործողութիւնները, որոնցմով՝ իբրեւ միջնորդօք՝ մեր վախճանին կը հասնինք. վասն զի պէտք է որ պատշաճ համեմատութիւն գտնուի միջնորդաց ու վախճանին մէջ: Իսկ արդ՝ գերբնական գործողութիւնները, նոյլին իսկ որ գերբնական են, բնական զօրութեամբ չեն կրնար ի գործ դրուիլ, ուրեմն զանոնք գործադրել կարող ըլլալու համար՝ էապէս հարկաւոր է գերբնական շնորհք: Ասկից կը հետեւի ուրեմն որ մարդս առանց գերբնական շնորհաց՝ բացարձակապէս ու ֆիզիգապէս կարող չէ փրկաւէտ գործողութիւն մը գործել. որովհետեւ զանիկա գործադրելու համար հարկաւորապէս պահանջուած բաները չունի: Ուստի մարդս բնական զօրութեամբ միայն՝ չիկրնար ինք զինքն այնպէս տրամադրել՝ որ կարող ըլլայ ներգործական գերբնական շնորհք մը արդիւնաւորել. ինչու որ աս տեսակ տրամադրութիւնը ճշմարտապէս փրկաւէտ գործողութիւն ըլլալով՝ միայն բնական զօրութեան հետ համեմատութիւն չիկրնար ունենալ. միանգամայն ալ եթէ այլազգ ըլլար, շնորհքն ըստ արդեանց տրուած կ՚ըլլար, որով յատուկ ու սեղմեալ մտօք՝ շնորհք չէր կրնար ըսուիլ:

7. Իսկ Ս. Գրոց ու սրբոց Հարց անի շատ անգամ ըսած խօսքը, թէ մարդիկ պէտք են բարի գործքերով իրենք զիրենք պատրաստել ու տրամադրել շնորհք ընդունելու եւ այլն, պէտք չէ առաջին, նախընթաց կամ նախաժաման շնորհաց վրայ իմանալ, որովհետեւ առանց աս նախընթաց շնորհաց՝ անկարելի է գերբնական շնորհաց տրամադրող բարի գործք մը գործել. հապա պէտք է իմանալ

զուգընթաց ու հետեւորդ շնորհաց վրայ։ Որովհետեւ երբ որ շնորհօք զօրացեալ կ՚ըլլանք՝ մեր ազատ կամքին ուղիղ գործածութեամբն առաջին շնորհաց գործակից կ՚ըլլանք, եւ աս գործակցութիւնը զմեզ կը պատրաստէ ուրիշ շնորհաց ընդունելութեան ալ, որոնք ի մերձուստ մեր փրկութեան կը պատշաճին. զոր օրինակ՝ մեղաւոր մը նախընթաց շնորհօք կը յորդորուի որ դառնալու ալ շնորհք խնդրէ Աստուծմէ. անհաւատ մը կը յորդորուի որ իրեն լոյս խնդրէ ճշմարտութիւնը ճանչնալու համար։ Արդ՝ թէ որ մեղաւորն ու անհաւատը աս առաջին նախաժաման շնորհքին՝ ազատութեամբ գործակից կ՚ըլլայ, ինք զինք կը պատրաստէ ուրիշ հարկաւոր շնորհքներն ալ ընդունելու, որով մեղաւորը՝ կատարեալ դարձի, անհաւատն ալ հաւատքի կը դառնայ. որուն չէին կրնար հասնիլ, թէ որ բանի տեղ չդրած ըլլային ան առաջին նախաժաման շնորհքը՝ որն որ զիրենք աղօթելու եւ խնդրելու յորդորած էր։ Բայց գերբնական շնորհաց հարկաւորութեան վրայ հոս մեր ամէն բսածը պէտք է իմանալ միայն ան բարի գործքերուն վրայ՝ որոնք յաւիտենական փրկութեան հասնելու եւ սրբարար շնորհքն աճեցընելու յարաբերութիւն ունին, ինչու որ ուրիշ բարոյական բարի գործքերն ու բնական առաքինութիւնները կրնան նաեւ միայն բնական զօրութեամբ ալ ի գործ դրուիլ։

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ.

Թէ Աստուած ո՛րչափ առատաձեռն է երջանկութեան հարկաւոր եղած շնորհքը տալու մէջ:

8. Աստուած արդարոց ու մեղաւորաց առհասարակ փրկութեան հարկաւոր եղած շնորհքը կու տա՞յ: — 9. Աս շնորհքն ի՛նչ տեսակ է: Ի՞նչպէս պէտք է իմանալ Ս. Գրքին ան տեղերը՝ ուր որ կ'ըսուի թէ Աստուած երբեմն ձգեց յամառեալ մեղաւորը:

8. Աստուած ամէն արդարոց գերբնական շնորհք կու տայ, որ զօրանալով՝ կարող ըլլայ ամէն պատուիրանները պահել, փորձութիւններուն յաղթել, եւ այնպէս արդարութեան վիճակին մէջ հաստատուիլ: Առաքեալն այս կերպ շնորհաց վրայ խօսելով, կ'ըսէ. "Հաւատարիմ է Աստուած, որ ոչ արկցէ զձեզ ի փորձութիւն առաւել զկար ձեր. այլ արասցէ ընդ փորձութեանն եւ զելս, զի համբերել կարասջիք,,[1]: Ուրիշ տեղ մ'ալ կը գրէ. "Որոց սիրենն զԱստուած՝ յամենայնի գործակից լինի ի բարիս,,[2]: Արդ թէ որ արդարք պատուիրանները պահելու եւ փորձութիւնները յաղթելու շնորհքը միշտ իրենց քով պատրաստ չունենային, իրենց ունեցած զօրութենէն շատ վեր փորձուած կ'ըլլային, փորձութիւններն ալ գործակից չէին ըլլար անոնց ի բարին. ուրեմն միշտ պատրաստ ունին իրենց ան շնորհքը, որով զօրացած՝ կարող կ'ըլլան պատուիրանները պահել ու փորձութիւններուն յաղթել: Դարձեալ Քրիստոս Տէրն մեր աւետարանին մէջ ըսաւ. "Լուծ իմ քաղցր է, եւ բեռն իմ փոքրոգի,,[3]: Ուրիշ տեղ մ'ալ կը կարդանք թէ "պատուիրանքն նորա չեն ինչ ծանունք,,[4]: Իսկ արդ եթէ արդարք Աստուծոյ պատուիրանները պահելու համար շնորհաց զօրութեամբ պատշաճական կարո-

1 Ա. Կոր. Ժ. 13:
2 Հռոմ. Ը. 28:
3 Մատթ. ԺԱ. 30:
4 Ա. Յովհ. Ե. 3:

զութիւն ունենալու չըլլային նէ, Քրիստոսի լուծը քաղցր չէր ըլլար, հապա մանաւանդ թէ խիստ ու ծանր: Ուստի եւ Տրիդենտեան ժողովը (Վասն արդարացուցման մետասաներորդ գլխուն մէջ) կ՚ըսէ. “Աստուած զանհնարինսն ոչ հրամայէ. այլ ի հրամայելն՝ ուսուցանէ (monet) առնել զոր կարեսն, եւ խնդրել՝ զոր ոչն կարես, եւ օգնէ զի կարիցես: Քանզի Աստուած զմիանգամ արդարացեալսն շնորհօք իւրովք՝ ոչ լքանէ, եթէ ոչ նախ ի նոցանէ լքանիցի„: Եւ ութեւտասներորդ կանոնին մէջն ալ այսպէս վճիռ կու տայ. “Եթէ ոք ասիցէ թէ պատուիրանքն Աստուծոյ առն արդարացելոյ իսկ եւ ի շնորհս եղելոյ՝ անհնարին ի պահել են, եղիցի նզովեալ„: Արդ՝ թէ որ Աստուծոյ պատուիրաններուն պահպանութիւնն արդարներուն կարելի ու հնարաւոր է, ուրեմն նաեւ հարկաւոր շնորհքն ալ իրենց պատրաստ է, որով զօրացեալ՝ կարող կ՚ըլլան պատուիրանները կատարել:

Աս վարդապետութիւնը կը զօրէ չէ թէ միայն արդարներուն վրայ՝ որոնք արդարութեան մէջ կը յարատեւեն, հապա նաեւ անոնց վրայ ալ՝ որոնք փորձութիւններէն յաղթուելով՝ պատուիրանները կը բռնաբարեն, ինչու որ նաեւ անոնց ալ պատրաստ է բաւական շնորհքը, որուն զօրութեամբ՝ թէ որ իրենք ալ գործակից ըլլան, կրնան փորձութեան դէմ դնել ու յաղթել: Ինչու որ վերը բերուած վկայութիւններն ընդհանուր են ու Տրիդենտեան ժողովոյն վճիռն առ հասարակ ամէն արդարներուն վրայ է, թէ՛ իրօք իրենց ունեցած արդարութեան մէջ յարատեւեն, թէ՛ ոչ: Ամէն մարդ՝ որ մեղքի մը հաւանութիւն կու տայ, միշտ շնորհաց օգնականութեամբ անոնց դէմ դնելու հարկաւոր կարողութիւնն ալ ունի. ուստի եւ իյնալը՝ չէ թէ շնորհաց պակասութենէն է, հապա միշտ կամաց խեղաթիւրութենէն. ինչպէս Հոգին սուրբ կը գան-

դատէ ըսելով. "Կոչէի եւ ոչ լսէիք, յերկարէի զբանս իմ եւ ոչ անսայիք"[1]: Բայց շնորհքը կամքին հարկաւորութիւն կամ բռնութիւն չիպատճառեր. հապա անտարբերութեան ազատութիւնն անարատ կը թողու, որպէս զի կամաց ազատ հաւանութեամբը շնորհքին արդիւնաւոր կամ պտղաւէտ ըլլայ. ապա թէ ոչ՝ շնորհաց զօրութեամբ գործուած բարի գործքերը վարձուց արժանի ու արդիւնաւոր գործքեր չէին կրնար սեպուիլ: Անոր համար Առաքեալը՝ "Աղաչեմք, կ'ըսէ, մի ընդունայն զշնորհսն Աստուծոյ ընդունել ձեզ"[2]: Արդ թէ որ մարդս կարող չըլլար շնորհաց դէմ դնել, աւելորդ էր Առաքելոյն զկորընթացիս աղաչելն ու խրատելը՝ որ Աստուծոյ շնորհքին ընդունայն չընեն: Ուստի եւ Տրիդենտեան ժողովն աս խնդրոյն վրայ սանկ վճիռ տուաւ (չորրորդ կանոնին մէջ վասն արդարացուցման). "Եթէ ոք ասիցէ թէ ազատ կամքն մարդոյ՝ որ յԱստուծոյ շարժի եւ յորդորի, ի հաւանել իւրում Աստուծոյ՝ որ շարժէն եւ յորդորէ, ոչինչ իւիք գործակից լինի, եւ ոչ կարէ ի կամել իւրում՝ չհաւանել, այլ որպէս անզգայ ոք ոչինչ գործէ, միայն կրէ, եղիցի նզովեալ":

Աստուած նոյն իսկ մեղաւորաց կու տայ փրկութեան հարկաւոր եղած շնորհքները: Ինչպէս Հոգին սուրբ Եզեկիէլ մարգարէին բերնով կը յայտնէ. "Կենդանի եմ ես, ասէ Ադոնայի տէր, ոչ կամիմ զմահ ամպարշտին. որպէս զդառնալ ամպարշտին ի չար ճանապարհէ իւրմէ եւ կեալ"[3]: Նոյնպէս Առաքեալը կ'ըսէ Աստուծոյ վրայ. "Որ զամենայն մարդիկ կամի զի կեցցեն եւ ի գիտութիւն ճշմարտութեան եկեսցեն"[4]: Արդ վերը ըսածներնուս համաձայն՝ ամբարիշտը չիկրնար առանց շնորհաց դառնալ ու կեալ, մարդիկ առանց շնորհաց չեն կրնար

1 Առակ. Ա. 24:
2 Բ. Կոր. Զ. 1:
3 Եզեկ. ԼԳ. 11:
4 Ա. Տիմ. Բ. 4:

փրկուիլ եւ ի գիտութիւն ճշմարտութեան գալ, ուրեմն Աստուած ամենուն, նաեւ մեղաւորներուն ու անհաւատներուն, դարձի ու փրկութեան հարկաւոր շնորհքը կու տայ: Ապա թէ ոչ՝ չէր կրնար ըսել Աստուած թէ ամենուն փրկուիլը կ'ուզեմ եւ ամբարիշտներուն դարձին կը բաղձամ, թէ որ իրօք ալ անոնց դարձին ու փրկութեան հարկաւոր եղած միջոցներն իրենց չմատակարարէր: Նոյն իսկ մեր կենարարը յայտնի խօսքերով հաստատեց թէ աշխարհք եկած է, չէ թէ արդարները՝ հապա մեղաւորները կոչելու համար: Ուստի եւ Ս. Հարք աս վկայութեանց վրայ հիմնեալ՝ երբեմն երբեմն շատ գեղեցիկ ու ընդարձակ ճառերով նոյն վարդապետութիւնը կը մեկնեն ու կը բացայայտեն: Ինչպէս Ս. Գրիգոր իր Յաճախապատումին մէջ, Ս. Ոսկեբերան ի ճառն Ի. Յովհաննու, Ս. Ամբրոսիոս, Ս. Օգոստինոս, Ս. Ներսես Շնորհալի Յիսուս որդին մէջ. եւ այլն:

9. Բայց աս ըսածնիս պէտք չէ միշտ իմանալ ան շնորհաց վրայ, որոնք մերձաւորապէս հարկաւոր են հաւատոյ ու արդարացուցման համար. հապա ուրոյն ու զատ, մերձաւոր կամ հեռաւոր բաւական շնորհաց վրայ: Ինչպէս օրինակի համար, Աստուած անհաւատին կամ մեղաւորին յորդորիչ շնորհք կու տայ, որ աղօթք ընէ կամ կրօնական կրթութիւններու եւ քարոզներու ականջ կախէ: Արդ՝ անոնց կատարեալ դարձին համար հեռաւորապէս բաւական է աս շնորհքը, որուն եթէ իրենք ալ գործակից ըլլան, աս գործակցութեամբ ընդունակ կ'ըլլան ընդունելու նաեւ ան շնորհքները՝ որոնք մերձաւորապէս զիրենք արդարացուցման կ'առաջնորդեն: Իսկ եթէ առաջին շնորհքները մերժելու, դէմ դնելու ըլլան, իրենք իրենց յանցանքովը պատճառ կ'ըլլան որ Աստուած ալ իրենց չտայ իր այն շնորհքները՝ որոնցմով դարձի պիտ'որ

գայլին եւ գերենք երեսի վրայ թողու: Ուստի եւ Ս. Գրքին ան տեղերը՝ ուր որ կ'ըսուի թէ Աստուած երեսի վրայ ձգեց կամ խստացուց կամ կուրցուց յամառեալ մեղաւորները, պէտք է իմանալ շնորհաց աս տեսակ բարձման վրայ. ինչպէս միաբան հաւանութեամբ կը սորվեցընեն Ս. Հարք եւ կը վարդապետէ ուղղափառ եկեղեցին: Ինչու որ Աստուած ոչ երբեք դրականապէս կամ իրօք կը խստացընէ մեղաւորը, անոր սրտին չարութիւնն աւելցընելով ու սաստկացընելով, որն որ իր սրբութեան հակառակ բան է. հապա միայն բացասապէս, այսինքն՝ անոր հարկաւոր եղած բարեկամական նպաստն ու լուսաւորութիւնը չտալով՝ կը խստացուցանէ, մերձաւոր բաւական շնորհքները զլանալով մեղաւորին՝ ի պատիժ իր նախընթաց օրինազանցութիւններուն ու մեղքերուն: Ասկից յայտնի է ուրեմն որ ինչչափ եռանդեամբ ու փութով պիտի անսանք աստուածային ազդեցութիւններուն. որպէս զի չըլլայ թէ անոնց դէմ դնելով՝ պատճառ ըլլանք ուրիշ շնորհքներուն աղբիւրն ալ մեզի դէմ գոցել տալու:

ՅՕԴՈՒԱԾ Դ.

Թէ մարդ շնորհօք ի՞նչպէս կ'արդարանայ:

10. Մարդ շնորհքով ի՞նչպէս կ'արդարանայ: — 11. Մարդս բարի գործքերով արդիւնք կը ստանա՞յ: — 12. Ո՛ր են իցէ մահուչափ մեղքը սրբարար շնորհքն ու բոլոր բարի գործքերուն արդիւնքը կը կորսուի՞:

10. Մարդուն՝ մեղաց վիճակէն, սրբարար շնորհաց վիճակ դառնալը, արդարացուցումն կ'ըսուի. իսկ սրբարար շնորհք ըսելով՝ կ'իմացուի Աստուծոյ այն գերբնական պարգեւը, որով մարդուս սիրտը լեցընելով՝ զանիկա իրեն հաճոյական կ'ընէ, որդեգրական որդի ու երկնից արքայութեան ժառանգ:

Ուստի եւ արդարացուցմամբ՝ բոլորովին կը սրբուին ու կը ջնջուին բոլոր մեղքերը, թէ սկզբնականն ու թէ անձնականները: Աստուած մարգարէներուն ձեռքով խոստացաւ թէ Քրիստոսի արդիւնքներով մեր ամէն մեղքերէն պիտի մաքրուինք ու սրբուինք[1]. Յովհաննէս առաքեալ ալ կ'ըսէ թէ “Արիւնն Յիսուսի Որդւոյ Նորա սրբէ զմեզ յամենայն մեղաց„[2]: Իսկ Պօղոս առաքեալ Կորնթացիներուն ցուցընելէն ետքը որ դառնալնէն յառաջ իրենք զիրենք ինչպիսի մեղքերու տուած էին, այսպէս կ'աւելցընէ. “Եւ դուք այնպիսիք ոմանք էիք. այլ լուացարուք, այլ սրբեցարուք, այլ արդարացարուք„[3]: Ուրեմն արդարացուցմամբ՝ ճշմարտապէս ու իրօք կը ջնջուին մեղքերը: Բայց աս արդարացուցումը չէ թէ մեղաց թողութեան վրայ միայն կը կայանայ. հապա, ինչպէս Տրիդենտեան ժողովը կը սորվեցընէ, նաեւ շնորհաց ու սիրոյ վրայ՝ որն որ արդարացեալներուն սրտին մէջ Հոգւին սուրբէն հեղուած ըլլալով, սրտերնուն մէջ կը տոգորուի կը մնայ ու զանոնք սրբացընէ:

Արդարացուցումն ընել տուող արդիւնագործ (efficiens) պատճառն Աստուծոյ ողորմութիւնն է. ինչպէս կը վկայէ Տրիդենտեան ժողովքին վարդապետութիւնը՝ որ Ս. Գրքին վրայ հիմնեալ է. արդիւնաւորական պատճառն ալ՝ Քրիստոսի չարչարանքն ու մահն է, որոնցմով Քրիստոս մեր մեղացը համար Աստուծոյ արդարութեան հատուցում ըրաւ ու մեզի համար արդիւնաւորեցաւ արդարութիւնը կամ արդարացուցումը՝ որով երկնից արքայութեան ժառանգութեան կը մտնենք: Գործիքական պատճառը՝ մկրտութեան խորհուրդն է. իսկ մկրտութենէ ետքը նորէն մեղքի մէջ ինկողներուն համար՝ խոստովանութեան խորհուրդը սահմանուած է: Կերպա-

1 Եզեկ. ԼԶ. եւ ուրիշ շատ տեղեր:

2 Ա. Յովհ. Ա. 7:

3 Ա. Կոր. Զ. 11:

կան պատճառն է արդարութիւնը, որով արդար ու Աստուծոյ հաճոյական կ'ըլլանք: Վերջապէս վախճանական պատճառն է Աստուծոյ փառքն ու մեր յաւիտենական փրկութիւնը: Արդ մեղաւորներն աս ճամբով կը տրամադրուին ու կը հասնին արդարութեան. աստուածային շնորհքէն յորդորուելով ու օգնուելով՝ ազատութեամբ կը շարժին ու կը դառնան, հաւատալով թէ ճշմարիտ են ամէն աստուածային յայտնութիւններն ու խոստումները, եւ գլխաւորաբար հաւատալով թէ մեղաւորն Աստուծմէ կ'արդարանայ ի ձեռն աստուածային շնորհաց եւ փրկագործութեան Քրիստոսի. ետքը իրենց մեղաւոր ըլլալը ճանչնալով ու աստուածային արդարութեան երկիւղէն շարժելով՝ կը դառնան առ Աստուած, մտածելով անոր ողորմութիւնը՝ որով յոյս կը զգենուն թէ Աստուած Քրիստոսի համար՝ իրենց քաւիչ կ'ըլլայ, ուստի եւ կը սկսին սիրել զԱստուած՝ որն որ ամէն արդարութեան աղբիւր է, անոր համար ալ իրենց մեղքերէն ատելութեամբ ու գանելով կը դարշին: Վերջապէս կ'առաջադրեն մկրտուիլ, իսկ թէ որ արդէն մկրտուած են՝ ապաշխարութեան խորհրդին մօտենալ, անկէ ետքը նոր կեանք մը սկսիլ ու աստուածային պատուիրանները պահել: Բայց ամէն արդարացեալներն ալ մի եւ նոյն չափով սրբարար շնորհք չեն ընդունիր, հապա ըստ իրենց տրամադրութեան ու գործակցութեան: Աս ըսածնիս, ինչպէս յայտնի է, չափահասներուն վրայ միայն իմանալու է. ինչու որ պզտի տղաք հաւատարապէս՝ առանց իրենց գործակցութեան՝ մկրտութեամբ կ'արդարանան:

11. Արդար մարդն՝ ինչ տեսակ բարի գործք որ գործելու ըլլայ, բաւական որ գերբնական բարութիւն մ'ունենայ, սրբարար շնորհաց ու արդեանց աճում եւ առաւելութիւն կ'ընդունի ու երկնային փառքը կ'աւելնայ: Վասն զի ինչպէս Հոգին սուրբ

կ՚ըսէ․ “Ճանապարհք արդարոց որպէս լոյս ծագեն, առաջնորդեն եւ լուսաւորեն, մինչեւ տիւն լուսաւորեսցէ,,[1]․ Պետրոս առաքեալն ալ զմեզ կը յորդորէ ըսելով․ “Աճեցէք շնորհօք,,[2]։ Իսկ Յայտնութեան գիրքը բոլորովին սրբութեան ու արդարութեան կը փութացընէ զմեզ ըսելով․ “Որ արդարանալոյն է՝ արդարասցի, եւ որ սրբելոյն է՝ սրբեսցի,,[3]։ Արդ Հոգին սուրբ չէր կրնար զմեզ յորդորել որ արդարութեան ու սրբութեան շնորհաց մէջ աճինք ու զարգանանք, եթէ մեր բարի գործքերը՝ զորոնք շնորհաց մէջ գտնուելով ու շնորհաց օգնութեամբ կ՚ընենք, աս արդարութեան առաւելութիւնն ու աճումը պատճառելու չըլլային։ Ասոր համար Տրիդենտեան ժողովը կը վճռէ ըսելով․ “Եթէ ոք ասիցէ թէ ընկալեալ արդարութիւնն ոչ աճէ եւ առաւելու գործովք բարեաց, եղիցի նզովեալ,,։ (Գում․ Զ․ կան․ 24։) Իսկ թէ բարի գործքերը նաեւ երկնաւոր փառաց առաւելութիւնը կ՚արդիւնաւորեն, բոլոր Ս․ Գրքերն ու քրիստոնէական կրօնին անընդհատ վարդապետութիւնը մեզի կը հաւատարմացուցանեն աս ճշմարտութիւնը։ Դարձեալ չափահասներուն յաւիտենական կեանք խոստացուած ժամանակ՝ ուրիշ կերպով չխոստացուիր, բայց եթէ բարի գործոց արդիւնքներուն համար։ Ուստի եւ Քրիստոս Տէրն մեր կ՚ըսէ Յայտնութեան մէջ․ “Ահա գամ վաղվաղակի եւ վարձք իմ ընդ իս․ հատուցանել իւրաքանչիւր ըստ գործս իւրեանց,,[4]։ Ասիկա այնչափ ճշմարիտ ու հաստատուն է՝ որ Քրիստոս Տէրն մեր վարձք կը խոստանայ նաեւ անոր, որն որ իրեններէն մէկուն գաւաթ մը ցուրտ ջուր կուտայ[5]։ Նաեւ Առաքեալն ալ կը վկայէ թէ մեր վայրկենական ու թեթեւ նեղութիւնները մեզի յաւիտենական փառաց աճումն ու առաւելութիւն կու

1 Առակ․ Դ․ 18։
2 Բ․ Պետր․ Գ․ 18։
3 Յայտ․ ԻԳ․ 11։
4 Անդ․ ԻԲ․ 12։
5 Մատթ․ Ժ․ 42։

տան[1]: Ասոր համար դարձեալ Տրիդենտեան ժողովքը կը վճռէ ըսելով. “Եթէ ոք ասիցէ թէ արդարքն վասն բարեաց գործոց՝ զոր վասն Աստուծոյ արարին, եթէ հանապազորդեսցեն ի բարեգործութիւնս եւ ի պահպանութիւնս աստուածեղէն հրամանաց, ոչ ունին ակնունել եւ յուսալ յողորմութենէ Աստուծոյ եւ յարդեանց Յիսուսի Քրիստոսի զմշտնջենաւոր հատուցումն, եղիցի նզովեալ„: (Գում. Զ. կան. 24:)

12. Ո՛ր եւ իցէ մահուչափ մեղօք սրբարար շնորհքն ու բոլոր բարի գործքերուն արդիւնաւորութիւնները կը կորսուին: Աստուած Եզեկիէլին բերնովը կ՚ըսէ. “Արդարն ոչ կարասցէ ապրել յաւուր մեղաց իւրոց... եւ նա յուսացեալ յարդարութիւն իւր՝ առնիցէ անօրէնութիւն, ամենայն արդարութիւնք նորա մի յիշեսցին„[2]: Առաքեալն ալ մահուչափ մեղքի մէջ ըլլող ամէն մեղաւորներն արքայութենէ դուրս կը ձգէ ըսելով. “Ոչ գողք, ոչ ագահք, ոչ արբեցողք, ոչ բամբասողք... զարքայութիւն Աստուծոյ ոչ ժառանգեն„[3]: Ամէն սրբարար շնորհք ունեցողները երկնից արքայութեան ժառանգ են. եւ որովհետեւ որպիսի եւ իցէ մահուչափ մեղքը կը զրկէ զմարդ Աստուծոյ արքայութենէն, ուրեմն անով կը զրկէ սրբարար շնորհքէն ու բարի գործքերուն արդիւնքներէն ալ: Մանաւանդ թէ որպիսի եւ իցէ մահուչափ մեղք կը զրկէ զմարդ նաեւ յաւիտենական կենաց արդիւնք ժողվելու ընդունակութենէն. ինչու որ մեր բարի գործքերը միայն սրբարար շնորհօք կ՚ունենան երկնաւոր վարձուց արդիւնաւորութիւն. ինչպէս Առաքեալն ալ կ՚ըսէ. “Եթէ ունիցիմ զամենայն հաւատս՝ մինչեւ զլերինս փոփոխելոյ... եւ եթէ ջամբիցեմ զամենայն ինչս իմ աղքատաց եւ մատնիցեմ զմարմինս իմ

1 Բ. Կոր. Դ. 17:
3 Ա. Կոր. Զ. 10:
2 Եզեկ. ԼԳ. 12. 13:

յայրումն, եւ սէր ոչ ունիցիմ, ոչինչ օգտիմ,,[1]: Բայց թէպէտ առանց սիրոյ կամ սրբարար շնորհաց եղած բարի գործքերը՝ գերբնական պատճառէ մը գործուած ըլլալով ալ՝ յաւիտենական կենաց արժանաւորութիւն չեն ունենար, սակայն գործելն օգտակար ու գովելի է. վասն զի գործողը՝ թէեւ մեղաւոր ու անհաւատ ըլլայ, անով դարձի ու արդարացուցման կը պատրաստուի: Անոր համար ալ Դանիէլ մարգարէն խրատ կու տար ու կը յորդորէր Նաբուքոդոնոսոր մեղաւոր ու անհաւատ թագաւորը, որ ողորմութիւն ընելով՝ գործած մեղքերուն դարման մը տանի. “Թերեւս, կ՚ըսէ, երկայնամիտ լիցի ի վերայ յանցանաց քոց Աստուած,,[2]:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Խորհրդոց վրայ:

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա.

13. Խորհրդոց վրայ առհասարակ ի՞նչ գիտնալու բան կայ: — 14. Քանի՞ են խորհուրդք: Եկեղեցւոյ շարունակ աւանդութիւնն ու Ս. Հարք ի՞նչ կը սորվեցընեն խորհրդոց նկատմամբ: — 15. Խորհրդոց արդիւնքը կամ գործքերը ի՞նչ են:

13. Թէպէտ արտաքին հնութեանց նայելով՝ խորհուրդ բառը զատ նշանակութիւն ունի, բայց Քրիստոսի եկեղեցւոյն մէջ՝ աս բառն, ըստ հասարակ առման, կը նշանակէ սուրբ ու սրբարար իր մը: Արդ՝ աս մտքով առնուած խորհուրդը կը սահմանուի. Աներեւոյթ շնորհաց տեսանելի նշան, ի Քրիստոսէ հաստատեալ եւ ի սրբութիւն մեր կարգեալ: Նշան ըսինք, ինչու որ ուրիշ իրի մը ծանօթութիւնը մեր վրայ կը տպաւորէ, այսինքն՝ կատարուած խորհուրդներուն ազդած շնորհքները: Տէսա-

1 Ա. Կոր. ԺԳ. 2. 3.   2 Դան. Դ. 24.

նելն, մարդուս զգայութեան տակ իյնալուն համար, որպէս զի խորհրդոյն ուր եւ երբ կատարուիլը գիտնայ: Աներեւոյթ շնորհաց, վասն զի զհոգին ներքուստ ու հոգեւորապէս կը զարդարէ: Ի Քրիստոսէ հաստատեալ, որովհետեւ Աստուծմէ ուրիշը չիկրնար անտարբեր նշան մը Աստուծոյ շնորհաց հետ անխալապէս կապակցել տալ: Ի սրբութիւն մեր հոգւոյն, այսինքն՝ չէ թէ միայն արտաքին, այլ եւ ներքին սրբութեան, որով միայն՝ մարդս Աստուծոյ աչքին հաճոյ կ՚ըլլայ, այնպէս որ աղէկ պատրաստութիւն ու տրամադրութիւն ունեցողներուն վրայ, խորհուրդներն, իրենց ներքին զօրութեամբը՝ զորն որ աստուածաբանք ի գործոյ գործեցելոյ կ՚անուանեն, անվրէպ կ՚ազդեն կամ առաջին սրբարար շնորհքը կամ շնորհաց աճումը. եւ ասիկայ կ՚ընեն զօրութեամբ չարչարանաց ու մահուան Քրիստոսի՝ որուն արդիւնքները խորհրդոց ձեռքով մեզի կը մերձեցուին ու կը համարուին:

Խորհուրդը՝ խորհուրդ ընողներն են նիւթ, կերպ ու պաշտօնէին դիտաւորութիւնը: Նիւթ ըսելով՝ կ՚իմանանք խորհուրդները կատարուած ատեն գործածուած իրերը. զոր օրինակ՝ մկրտութեան նիւթն է ջուրը, ամենասուրբ հաղորդութեանն ալ՝ հացն ու գինին: Կերպ ըսելով՝ ան խօսքերը կ՚իմանանք, որոնք խորհուրդները կատարուած ատեն պէտք է որ ըսուին: Պաշտօնէին դիտաւորութեամբ ալ ան կ՚իմացուի որ պաշտօնեան կամք ունենայ իրօք խորհուրդը մատակարարելու կամ սուրբ եկեղեցւոյն գիտածներն ու ըրածներն ընելու. որովհետեւ խորհրդոց կատարման համար նիւթին ու կերպին միաւորութիւնը միայն բաւական չէ, հապա պէտք է որ ասոնք պաշտօնէին ուղղելովն ի գործ ածուին: Անոր համար եթէ աս երեքէն մէկը պակսելու ըլլայ, խորհուրդը չիկատարուիր, ինչպէս Փլորենտեան Ս. Ժողովն ալ կը սորվեցընէ: Իսկ Ս. խորհուրդն

ընդունողին կողմանէ պահանջուածն աս է որ եթէ չափահաս է նէ, խորհուրդն ընդունելու դիտաւորութիւն ունենայ: Դարձեալ՝ խորհուրդն օրինաւորապէս մատակարարելու համար՝ կը խնդրուի որ պաշտօնեան շնորհաց վիճակի մէջ ըլլայ ու եկեղեցիէն պատուիրուած ամէն ծէսերը պահէ. եւ եթէ ստիպողական մեծ հարկաւորութիւն մը չկայ նէ՝ ամբողջ կատարէ: Նաեւ ընդունողն արժանապէս ընդունելու համար քանի մը պատրաստութիւններ կը պահանջուին, որոնց վրայ հետզհետէ առանձին կը խօսինք:

14. Նոր օրինաց խորհուրդները եօթն են, ոչ աւելի ոչ պակաս. եւ են՝ մկրտութիւն, դրոշմ, հաղորդութիւն, ապաշխարութիւն, վերջին օծումն, կարգ քահանայութեան ու պսակ: Ասոնցմէ աւելի խորհուրդ չկայ, զորոնք Ս. Գիրքը կամ եկեղեցւոյ մշտնջենաւոր աւանդութիւնը յառաջ բերեն ու հաստատեն: Թէ արեւելեան եւ թէ արեւմտեան եկեղեցիներուն մէջ առաքելոց ժամանակէն մինչեւ հիմայ միշտ անանկ հաւատացուած է ու կը հաւատացուի որ խորհուրդք եօթն են, եւ աս հաւատքին սկիզբը երբեք դարերէն չէ: Ամէն ժողովները խորհրդոց վրայ յիշատակութիւն ըրած ատեննին՝ միշտ եօթը կ՚ընդունին. աս եօթնեակ թիւն ամէն հին ծխարաններուն ու երախայից կրթութեան գրքերուն մէջ կը գտնուի: Վերջապէս Տրիդենտեան ժողովքն ալ խորհրդոց եօթն ըլլալուն վրայ հնուցմէ այնպէս հաւատացուած ըլլալը կը հաստատէ, եւ ասոր դէմ սորվեցընողները նզովիւք կը նզովէ: (Գում. Է. կան. 1:)

Եկեղեցւոյ շարունակեալ աւանդութիւնը կը սորվեցընէ որ ամէն խորհուրդները Քրիստոսէ հաստատուած են. ասիկայ այսպէս կը հաստատեն Նաեւ առաքելոց ժամանակակից Ս. Հարք. ինչպէս Ս. Ամբրոսիոսին խորհրդոց ու կրօնի վրայ գրած գր-

քերէն, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին վարդապետական գրուածներէն ու Տրիդենտեան ժողովոյն վճիռներէն կրնայ տեսնուիլ: Դարձեալ ոչ եկեղեցին եւ ոչ առաքեալք կրնային անանկ արտաքին նշաններ դնել, որոնցմով անսխալապէս Աստուծոյ շնորհքը բղխէր. ուրեմն իրենց մատակարարած եւ մատակարարելու համար եկեղեցւոյ աւանդած խորհուրդներն՝ ուրիշէն յառաջ եկած չեն, բայց եթէ Քրիստոսէն: Ասկից կը հետեւի նաեւ որ խորհրդոց նիւթն ու կերպը Քրիստոսէն հաստատուած է, ոմանց՝ ինչպէս մկրտութեան ու հաղորդութեան՝ ճշդիւ ու որոշակի, որոնք Ս. Գրոց մէջն ալ յայտնի կը պարունակուին. իսկ ոմանց ալ՝ ընդհանրապէս ու անորոշակի, այս ինքն՝ առաքելոց ու եկեղեցւոյ յանձնելով անոնց որոշումը, բաւական որ պատշաճ նշաններ ըլլան խորհրդոց ազդեցութիւնն ու վախճանը ցուցնելու համար:

15. Խորհուրդներուն արդիւնքները կամ գործքերն ասոնք են. Նախ՝ շնորհք կու տան անոնց՝ որոնք արգելք մը չեն դներ, եւ աս բանս ամէն խորհրդոց համար ալ իմանալու է: Երկրորդ՝ անջնջելի կնիք մը կը տպաւորեն. բայց ասիկայ միայն երեքին սեպհական է, այս ինքն են՝ մկրտութիւն, դրոշմ ու կարգ քահանայութեան, որոնք աս պատճառիս համար չեն կրկնուիր եւ զմարդ ընդունակ կ՚ընեն սուրբ բան մ՚ընդունելու կամ ընելու: Երրորդ՝ սրբարար շնորհքէն զատ՝ կու տան մասնական շնորհք ալ կամ իրաւունք ան մասնական շնորհքներուն՝ որոնք աս կերպ կերպ խորհուրդներուն կարգեալ վախճաններուն կը պատշաճին. ինչպէս վերջին օծումը՝ մահուան աղէկ պատրաստուելու համար մասնաւոր շնորհք կու տայ, քահանայութեան կարգը՝ մասնաւոր շնորհք կու տայ որ կարգին հետ կապակցեալ պաշտօնները սրբութեամբ ու օգտակարապէս կատարուի, դրոշմը՝ որ հաւատքն արիու-

թեամբ խոստովանինք՝ թէեւ վտանգ ու ժամանակաւոր չարիք մը հանդիպի: Բայց աս խորհուրդներուն ամէնն ալ փրկութեան հասնելու համար հարկաւոր չեն: Միայն մկրտութիւնը, աւետարանին քարոզութենէն ետքը, փրկութեան հասնելու համար ամենուն, նաեւ տղոց, բացարձակապէս հարկաւոր է, ինչպէս Քրիստոս Տէրն մեր ալ կ՚ըսէ. "Եթէ ոչ ոք ծնցի ի ջրոյ եւ ի Հոգւոյ, ոչ կարէ մտանել յարքայութիւն Աստուծոյ" [1]: Իսկ հաղորդութեան խորհուրդն անոնց հարկաւոր է՝ որոնց միտքը կատարեալ բացուած է. եւ հարկաւոր է աստուածային պատուիրանին համար, զոր տուաւ Քրիստոս ըսելով. "Եթէ ոչ կերիջիք զմարմին որդւոյ մարդոյ եւ արբջիք զարիւն նորա, ոչ ունիք կեանս յանձինս" [2]: Ապաշխարութեան խորհուրդը կամ խոստովանութիւնը՝ թէութեամբ հարկաւոր է, այս ինքն անոնց միայն հարկաւոր է, որոնք մկրտութենէն ետքը մահուչափ մեղք գործած են: Իսկ ուրիշ խորհուրդներն ամէն մէկ մարդու զատ զատ հարկաւոր չեն: Դարձեալ ամէն խորհուրդներն ալ մի եւ նոյն գերազանցութիւնը չունին, հապա հաղորդութեան խորհուրդն ամենէն աւելի մեծ ու գերազանց է, ինչու որ աստ կը տրուի մեզի շնորհաց ու խորհրդոց նոյն իսկ աղբիւրը, որ է Քրիստոս Տէրն մեր: Ասոնք՝ եկեղեցւոյ մէջ շարունակ այսպէս հաւատացուեցան: Իսկ Լուտերին ու իր հետեւողներուն հերետիկոսութեանց պատճառաւ, որոնք գըլխաւորաբար աս նիւթին մէջ հերետիկոսական վարդապետութիւններ ունեցան, Տրիդենտեան ժողովն եօթներորդ գումարման մէջ բացայայտ ու որոշ վճիռներ տուաւ: Խորհուրդները զանոնք ընդունողներուն վրայ հաւասար աստիճանաւ շնորհք յառաջ չեն բերեր. հապա, ինչպէս Տրիդենտեան ժողովը կը սորվեցընէ, իւրաքանչիւր ընդունողներուն

1 Յովհ. Գ. 5:   2 Անդ. Զ. 54:

տրամադրութեան ու ջերմեռանդութեան համաձայն՝ աւելի կամ պակաս շնորհք կը պատճառեն։ Ս. Թովմաս աս վարդապետութիւնն օրինակով մը աւելի կը բացայայտէ։ “Ի շնորհաց խորհրդոյ, կ'ըսէ, ոմն շատ եւ ոմն սակաւ առնու, որպէս եւ ի միոյ հրոյ վառելոյ՝ նա առաւել ընդունի զջերմութիւնն, որ այնմ առաւել մերձենայ, թէպէտ եւ հուրն յինքեան զհաւասար ջերմութիւն ընդ ամենայն կողմանս ծաւալէ,,։

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ.

Մկրտութեան խորհրդոյն վրայ։

16. Մկրտութիւնն ի՞նչ է։ — 17. Մկրտութեան պաշտօնեան ո՞վ է։ — 18. Մկրտութեան գործքերն որո՞նք են։ — 19. Ինչո՞ւ համար մկրտութիւնն առհասարակ ամէն մարդու հարկաւոր է։ — 20. Մարտիրոսութիւնը մկրտութեան տեղ կը լեցնէ՞։ — 21. Ստո՞յգ է որ առանց մկրտութեան աշխարհքէս ելող տղաք՝ Աստուծոյ տեսութեան արժանի չեն ըլլար։ — 22. Մկրտութեան ծէսերուն մէջ ի՞նչ գիտնալու բան կայ։

16. Մկրտութիւնը կը սահմանուի. Խորհուրդ վերստին ծննդեան ի ջրոյ, յանուն ամենասուրբ Երրորդութեան։ *Խորհուրդ* է, որովհետեւ խորհրդոյ վերաբերեալ ամէն նշանները վրան ունի։ Ի Քրիստոսէ հաստատեալ ըլլալը յայտնի է[1], որուն՝ սրբարար շնորհաց խոստումն ալ մէկտեղ յարակցեալ է։ Ըսինք *վերստին ծննդեան*, որովհետեւ մարդ ասով նորէն կը ծնանի ու որդեգրական որդի Աստուծոյ կ'ըլլայ, երկնից արքայութեան ալ ժառանգ։ Ուստի եւ Քրիստոս աս խորհրդեան վրայ խօսելով՝ ըսաւ. “Պարտ է ձեզ ծնանել վերստին,,[2]. այսինքն ջրով, որովհետեւ աս խորհրդին նիւթը՝ բնական ջուրն է

1 Մատթ. ԻԸ. 19։ 2 Յովհ. Գ. 7։

կամ ջրով լուացումը, ինչպէս Քրիստոս այն վերոյիշեալ տեղը յայտնապէս կը գրուցէ. "Եթէ ոչ ոք ծնցի ի ջրոյ եւ ի Հոգւոյ, ոչ կարէ մտանել յարքայութիւն երկնից": Առաքեալք ալ աս խորհուրդը միշտ ջրոյ լուացմամբ կը մատակարարէին, ինչպէս Գործք առաքելոցին մէջ յաճախակի կը կարդանք: Յանուն ամենասուրբ Երրորդութեան, որովհետեւ Քրիստոս իր առաքեալներուն ըսաւ. "Աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս, մկրտեցէք զնոսա յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ"[1]: Ուստի եւ մկրտութեան կերպն աս է. "Այս անուն մկրտի այժմ ի ձեռս իմ յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ". կամ "Ես մկրտեմ զքեզ յանուն Հօր" եւ այլն: Բայց ջուրը՝ որպէս զի խորհրդոյն յարմար նիւթ ըլլայ, պէտք է որ յատկապէս բնական ջուր ըլլայ, ծովու կամ աղբեր, գետի կամ անձրեւի: Դարձեալ ջուրը մկրտութեան պատշաճ նիւթ ըլլալու համար պէտք է որ եկեղեցւոյն օրհնութիւնն ունենայ, ի բաց առեալ՝ եթէ ստիպողական հարկն այլապէս կը պահանջէ: Բայց խորհրդին վաւերութեան ամենեւին արգելք չ'ըլլար՝ թէ լուացումն ընկղմամբ կամ սրսկմամբ եւ կամ հեղմամբ եղեր է, միայն թէ սրսկմամբ եղած ժամանակ՝ ջուրն այնչափ քանակութեամբ պիտի ըլլայ որ մկրտուողը կարող ըլլայ լուացուած ըսուիլ: Մկրտելոյն գլուխը լուացուած ժամանակ՝ կերպն ու նիւթն ալ մի եւ նոյն պաշտօնէէն մատուցուի պիտի. խօսքը գրուցելն ու նիւթը մերձեցընելն ալ մի եւ նոյն ատեն պիտ'որ ըլլայ:

17. Աս խորհրդին սովորական պաշտօնեան քահանան է. բայց քահանային յանձնարարութեամբ՝ սարկաւագն ալ կրնայ կատարել: Նաեւ ուրիշ ով որ ըլլայ նէ՝ կրնայ վաւերութեամբ միշտ աս խորհուրդը տալ, միայն թէ ուր որ հարկաւոր դէպք մը

1 Մատթ. ԻԸ. 19.

չիհանդիպիր նէ՝ հրաման չկայ։ Իսկ երբ որ ստիպողական դիպուած մը հանդիպի եւ շատ երկընցընելէն վախցուի նէ, ով որ ըլլայ, թէ այր ու թէ կին, թէ հաւատացեալ ու թէ անհաւատ, վաւերաբար ու օրինապէս կրնայ կատարել, միայն թէ խորհրդին պահանջած նիւթն ու կերպը տայ, պէտք եղած դիտաւորութիւնն ալ ունենայ։ Ասիկա եկեղեցւոյ մշտնջենաւոր աւանդութենէն ալ կը ցուցուի. ինչու որ Տերտուղիանոս, Ս. Յերոնիմոս ու Ս. Օգոստինոս այսպէս կը սորվեցընեն. նաեւ Ս. Քահանայապետք, Ս. Ստեփանոս, Ս. Նիկողայոս Ա. Եւգինէոս Դ. որոնք աս նիւթին վերաբերեալ ամէն տարակոյսներն ալ կը լուծեն։ Իսկ հերետիկոսաց գալով, Տրիդենտեան ժողովը չորրորդ կանոնին մէջ կը վճռէ որ նաեւ հերետիկոսաց տուած մկրտութիւնը վաւեր է, միայն թէ անոր ամէն պահանջուած թէութիւնները պահեն։ Մկրտութեան պաշտօնէին այսպէս դիւրին ու հասարակ ըլլալուն պատճառն աստուածային բարութիւնն է, որովհետեւ մկրտութիւնը՝ փրկութեան հասնելու համար բացարձակապէս հարկաւոր է։ Ինչու որ ամէնն ալ աս խորհուրդն ընդունելու հարկաւորութիւն ունին, եւ ինչպէս Քրիստոս Տէրն մեր անոր նիւթը ջուրը դրաւ, որն որ ամէն բանէն հասարակ է ու դիւրաւ կը գտնուի, այսպէս ալ ուզեց որ ամէն մարդ, առանց մէկը դուրս հանելու, կարող ըլլայ զանիկա մատակարարել։

18. Մ՝կրտութիւնը նախ սրբարար շնորհք կուտայ, որով մկրտուողը նորէն կը ստանայ սկզբնական մեղօք կորսընցուցած արդարութիւնը եւ երկնից արքայութեան ժառանգ կ՚ըլլայ։ Ինչպէս Առաքեալը կը վկայէ ըսելով. “Ապրեցոյց զմեզ ի ձեռն աւազանին միւսանգամ ծննդեանն, եւ նորոգութեամբ Հոգւոյն սրբոյ„[1]։ Երկրորդ՝ թէ սկզբնական

1 Տիտոս. Գ. 5։

ու թէ անձնական մեղքերը՝ իրենց արժանաւորած պատիժներովը մէկտեղ կատարելապէս կը ջնջէ. ինչպէս Պետրոս առաքեալը կ'ըսէ. “Մկրտեսցի իւրաքանչիւր ոք ի ձէնջ յանուն Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի ի թողութիւն մեղաց„[1]: Ս. Պօղոս ալ մկրտելոց համար՝ “Ոչինչ դատապարտութիւն է այնոցիկ„[2] կ'ըսէ: Երրորդ՝ զմեզ Քրիստոսի հետ կը միաւորէ, իբրեւ անդամ՝ գլխոյն հետ. “Որք միանգամ ի Քրիստոս մկրտեցարուք, զՔրիստոս զգեցեալ էք„[3]: Չորրորդ՝ ներգործական շնորհք ստանալու իրաւունք կու տայ, որ կարող ըլլանք քրիստոնէաբար ապրիլ, եւ ընդունակ կ'ընէ թէ ուրիշ խորհուրդները եւ թէ եկեղեցւոյ բարիքներն ընդունելու. միանգամայն մկրտուողն ի ձեռն մկրտութեան՝ եկեղեցւոյ իշխանութեան ու իրաւաբանութեան տակ կ'իյնայ: Մկրտութեան աս ամէն գործքերն ընդարձակ խօսքերով կը հաստատուին եկեղեցւոյ աւանդութենէն ու Կոստանդնուպոլսոյ առաջին, Փլորենտեան ու Տրիդենտեան ժողովներուն վարդապետութենէն: Աս գործքերն ընդունելու համար պզտիկ տղաք ի հաւատս եկեղեցւոյ ամէնն ալ հաւասարապէս տրամադրեալ են. իսկ չափահասներուն վրայ կը պահանջուի տրամադրութիւն ու պատրաստութիւն գերբնական հաւատոյ, յուսոյ յողորմութիւնն Աստուծոյ Քրիստոսի արդեանց համար, անձնական մեղաց վրայ ցաւ, հաստատուն առաջադրութիւն ամէն պատուիրանները պահելու, եւ ամէն բանէն յառաջ՝ Աստուծոյ սէր: Վասն զի “Առանց հաւատոյ անհնար է հաճոյ լինել„ Աստուծոյ[4], կ'ըսէ Առաքեալը. եւ դարձեալ “Ապաշաւեցէք եւ մկրտեսցի իւրաքանչիւր ոք ի ձէնջ„[5]. Յովհաննէս առաքեալն ալ՝ “Որ ոչն սիրէ, անդէն ի մահուն կայ„[6] կ'ըսէ:

1 Գործ. Բ. 38: 2 Հռոմ. Ը. 1: 3 Գաղ. Գ. 27:
4 Եբր. ԺԱ. 6: 5 Գործ. Բ. 38: 6 Ա. Յով. Գ. 14:

19. Մ՚կրտութիւնն առհասարակ ամենուն թէ տղոց եւ թէ չափահասից բացարձակապէս հարկաւոր է փրկութեան հասնելու կամ գերընական երանութիւնը ստանալու համար. որովհետեւ Քրիստոսի՝ "Եթէ ոչ ոք ծնցի ի ջրոյ եւ ի Հոգւոյ, ոչ կարէ մտանել յարքայութիւն երկնից„[1] խօսքը վճռողական է: Ուստի եւ եկեղեցւոյ մէջ աս վարդապետութիւնը միշտ հաստատուն մնաց, ամէն Ս. Հարք ալ միաբան այսպէս աւանդեցին, ինչպէս Ս. Իրենէոսէն, Տերտուղիանոսէն, Ս. Կիւրեղ Երուսաղեմացիէն, Ս. Ամբրոսիոսէն, Ս. Օգոստինոսէն, Ս. Փուլգենտիոսէն բաւական յայտնի է. դարձեալ առաջին դարուց գաւառական ժողովներէն եւ եկեղեցւոյ շարունակ գործածութենէն, որն որ մկրտութեան հարկաւորութիւնն ուրացողները միշտ իբրեւ հերետիկոս կը դատապարտէր ու կը հրամայէր որ տղաք մկրտուին. վերջապէս Տրիդենտեան ժողովոյն նոր ժամանակուան հերետիկոսներուն դէմ տուած աս վճռէն. "Եթէ ոք ասիցէ թէ մկրտութիւնն չէ կարեւոր ի փրկութիւն, եւ թէ չէ պարտ մկրտել զմանկունս, եղիցի նզովեալ„: (Գում. Ե. եւ Է:)

20. Բայց պէտք է գիտնալ որ արեան մկրտութիւնը կամ մարտիրոսութիւնն ալ՝ զորն որ չափահասը Քրիստոսի համար կամօք կ՚ընդունի, մկրտութեան տեղը կը լեցընէ եւ անոր գործքն ունի, այսինքն՝ մեղաց ու պատժոց կատարեալ թողութիւն կու տայ, սրբարար շնորհք ու իրաւունք յաւիտենական կենաց. ինչպէս Քրիստոս Տէրն մեր կ՚ըսէ. "Որ կորուսցէ զանձն իւր վասն իմ եւ վասն աւետարանին, ապրեցուսցէ զնա„[2]: Իսկ արդ այսպիսի մարտիրոս մը իրօք ինք զինքը կը կորսընցընէ Քրիստոսի ու անոր աւետարանին համար, ուրեմն ինք զինքը կը փրկէ: Ասկից եկեղեցին իբրեւ սուրբ կը յարգէ ու կը պատուէ շատ երախաները՝ որոնք հաւատքի

1 Յով. Գ. 5: 2 Մարկ. Ը. 35:

համար սպանուած են: Որպէս զի չափահասները մարտիրոսութեան արդիւնքն ընդունին, կը պահանջուի որ ունենան նոյն տրամադրութիւնները՝ որոնք ջրոյ մկրտութեան ընդունելութեան համար պէտք են: Նաեւ ան տղաք՝ որոնք հաւատոյ պատճառի մը համար սպանուած են, մարտիրոս կը սեպուին, թէեւ մկրտուած չըլլան. ինչու որ անոնք ալ իրենք զիրենք Քրիստոսի համար կը կորսընցընեն. եւ պէտք չէ ըսել որ ասոնք նոյն մարտիրոսութիւնն իրենց կամօքը չեն կրեր, ինչու որ նաեւ ջրոյ մկրտութիւնն ալ իրենց կամօքը չեն ընդունիր, սակայն ի հաւատոց է որ զօրութեամբ մկրտութեան՝ փրկութեան կը հասնին: Ուստի եւ եկեղեցին իսկզբանէ մինչեւ հիմայ կրօնական պաշտամամբ կը յարգէ ու իբրեւ մարտիրոս կը պատուէ Բեթղեհէմի մանկունքը՝ որոնք Քրիստոսի դէմ եղած ատելութեան համար Հերովդէսէն սպանուեցան. այսպէս կը պատուէ նաեւ զՍ. Սիմոն մանուկը՝ որն որ երեք տարւան չեղած՝ 1475ին Քրիստոսի համար Տրիդենտ քաղաքը սպանուեցաւ Հրէիցմէ: Նոյն եղանակաւ չափահասներուն վրայ կատարեալ զղջումը՝ երբ որ միացեալ կ՚ըլլայ բաղձանքով մկրտութիւն ընդունելու եւ ամէն պատուիրանները պահելու, իրական մկրտութեան տեղ կը լեցընէ, թէ որ նոյնն իրօք ընդունելը կարելի չէ. վասն զի Աստուած մարգարէին բերնով կ՚ըսէ. "Անօրէնութիւն անօրինին ոչ չարչարեսցէ զնա յաւուր՝ յորում դառնայցէ յամենայն անօրէնութենէ իւրմէ"[1]: Իսկ արդ կատարեալ զղջացողն ու ամէն պատուիրանները պահելու կամք ունեցողը՝ իրօք ու ճշմարտութեամբ դարձած է ամբարշտութենէ, ուրեմն ամբարշտութիւնն անոր վնաս մը չիկրնար բերել ու փրկութեան արգելք ըլլալ: Դարձեալ Քրիստոս Տէրն մեր կ՚ըսէ. "Որ սիրէն զիս, սիրեսցի ի Հօրէ իմմէ"[2]: Իսկ արդ

1 Եզեկ. ԼԳ. 12. 2 Յովհ. ԺԴ. 21.

կատարեալ զղջացողն ու ամէն պատուիրանները պահելու կամք ունեցողը՝ իրօք ու ճշմարտութեամբ կը սիրէ զԱստուած, ուրեմն նաեւ Աստուծմէ ալ կը սիրուի. եւ որովհետեւ Աստուծմէ սիրուողը՝ սրբարար շնորհք ունի, ուրեմն կատարեալ զղջացողը սրբարար շնորհք ունի: Արդ որովհետեւ սրբարար շնորհքը յաւիտենական փրկութեան իրաւունք կու տայ, ուրեմն այսպէս զղջացեալը յաւիտենական փրկութեան իրաւունք ունի: Ասոր համար երբոր Վաղենտիանոս Բ. բարեպաշտ կայսրը սպանուեցաւ մկրտութիւն ընդունելէն յառաջ՝ զորն որ քիչ մը ետքը պիտ'որ ընդունէր, Ս. Ամբրոսիոս անոր գամբանական ճառին մէջ ըսաւ. "Զի եթէ մարտիրոսք իւրեանց արեամբ լուացեալ լինին, եւ զսա լուաց բարեպաշտութիւն անձին եւ իւր կամքն: Զքեզ ոչ այլ ոք, այլ Քրիստոս լուսաւորեաց շնորհօք իւրովք, նա զքեզ մկրտեաց, զի մարդկեղէն դարմանք քեզ պակասեցին,,:

21. Իսկ ան տղաք՝ որոնք դեռ չմկրտուած ու առանց մարտիրոսութեան աշխարհքէս ելած են, ամենաստոյգ է թէ Աստուծոյ դէմյանդիման տեսութեան արժանի չեն ըլլար ու երանութեան չեն հասնիր: Աս ճշմարտութիւնը կը հաստատուի թէ Քրիստոսի ան խօսքերէն՝ որ կ'ըսէ. "Եթէ ոչ ոք ծնցի ի ջրոյ եւ ի Հոգւոյ, ոչ կարէ մտանել յարքայութիւն երկնից,,. եւ թէ Յայտնութեան ան խօսքէն՝ որ կ'ըսէ թէ երկնից արքայութեան մէջ արատաւոր բան պիտի չմտնէ[1]: Եւ որովհետեւ այսպէս մեռած տղաք սկզբնական մեղքով արատաւորեալ են, ուրեմն արքայութիւն չեն կրնար մտնել: Բայց ասկից պէտք չէ հետեւցընել որ անոնք դժոխքին յաւիտենական տանջանաց մատնուած ըլլան, ինչու որ մարդ սկզբնական մեղքով՝ միայն գերբնական պարգեւները կորսընցուց, որոնք պարտք չէր որ

1 Յայտ. ԻԱ. 27:

մարդկային բնութեան վրայ գտնուէին․ իսկ սկզբնապէս յաւիտենական տանջանքներէն ազատ ըլլալը՝ մարդկային բնութեան հարկաւոր պարգեւ մըն էր, այնպէս որ Աստուած իր անսահման բարութեան համար չէր կրնար զմարդն այսպիսի տանջանաց ենթակայ ստեղծել: Ուրեմն նաեւ սկզբնական մեղքէն ետքն ալ մարդս եթէ ուրիշ անձնական մեղք մը չունի, ինչպէս տղաք չունին, այսպիսի տանջանքներէ ազատ ըլլալու պարգեւը կը վայելէ: Բայց թէ այսպիսիներուն հոգիքը ճշդիւ ինչ վիճակի մէջ կը գտնուին, ոչ Ս․ Գիրքը, ոչ ալ եկեղեցին մեզի որոշակի բան մը կը սորվեցընէ: Ուրեմն աս խնդիրը հետազօտելէն պէտք է հրաժարինք եւ անոր միայն միտ դնենք ու փութով ետեւէ ըլլանք որ տղաք առանց մկրտութեան աշխարհէս չելլեն:

22․ Հոստեղս քանի մը խօսք ալ մկրտութեան ծէսերուն վրայ ընենք: Մկրտութեան ժամանակ կնքահայր ալ կը դրուի, հոգեւորական ծնունդը ցուցընելու համար: Կնքահօր պաշտօնն ան է որ իր հոգեւոր զաւկըները կրօնի ու քրիստոնէական վարդապետութեան մէջ կրթէ, թէ որ ուրիշները փոյթ տանելու չըլլան: Երախան եկեղեցւոյ արտաքին դրան առջեւը կեցընել կու տան, նշանակելու համար որ դեռ եկեղեցիէն դուրս է ու միայն մկրտութեամբ կ'ըլլայ անդամ եկեղեցւոյ: Կը հարցուի իրեն որ արդեօք կը հրաժարի՞ սատանայէն, անոր ամէն գործքերէն եւ ունայնութիւններէն, այս ինքն՝ մեղքերէն, աշխարհային ունայնութիւններէն ու պերճութիւններէն: Դարձեալ կը հարցուի թէ արդեօք կը հաւատա՞յ Յիսուսի Քրիստոսի եւ անոր պատուիրանները պահել կ'ուզէ՞, որպէս զի գիտնայ թէ ինչ է քրիստոնէի պաշտօններն ու պարտաւորութիւնները: Խաչի նշանով կը կնքուի, որպէս զի ցուցուի թէ Քրիստոսի չարչարանքներուն զօրութեամբն ի մահուանէ ի կեանս կը փոխուի: Սուրբ

իւղով կ՚օծուի, նշանակելու համար որ Քրիստոսի կենդանի տաճար կ՚ըլլայ։ Մկրտուելէն ետքը ճերմակ զգեստ կը հագցընեն, նշանակելու համար իր նորէն ստացած անմեղութիւնն ու սրբարար շնորհքը. իրեն խրատ կը տրուի որ նոյնպէս անարատ Քրիստոսի ատենին առջեւն երեւայ։ Ձեռքը վառած ճրագ կը տրուի, նշանակելու համար որ բարի վարուց օրինակներով պայծառ լուսոյ պէս պէտք է լուսաւոր ըլլալ։ Մկրտութեան աս ծէսերն ու անկից յանձն առած պարտաւորութիւննիս ու ընդունած շնորհքնիս արժան է որ ստէպ յիշատակենք, որպէս զի աս յիշատակով քաջալերուինք հաւատարմութեամբ կատարելու քրիստոնէին ամէն պարտքերը։

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ.

Դրոշմի վրայ։

23. Ի՞նչպէս կը սահմանուի դրոշմը։ — 24. Դրոշմին խորհուրդ ըլլալն ուստի՞ կը ցուցընես։ — 25. Մեռոնն ի՞նչ է։ — 26. Դրոշմին գործքն ի՞նչ է։

23. Դրոշմը կը սահմանուի. Խորհուրդ նոր օրինաց, որով մկրտուածներուն՝ Հոգւոյն սրբոյ զօրութիւնը կը տրուի, որ հաստատութեամբ հաւատան եւ վտանգներու մէջ արիութեամբ հաւատքը խոստովանին։ Մկրտուածներուն ըսինք, որովհետեւ մկրտութիւնն ուրիշ ամէն խորհուրդներուն դուռն է, անանկ որ մկրտութենէն յառաջ տրուած ամէն խորհուրդները պարապ ու անվաւեր են։ Ասիկա Գործք առաքելոցին մէջէն ալ յայտնի կը ցուցուի, որովհետեւ առաքեալք ալ միշտ դրոշմը մկրտութենէն ետքը կու տային։ Հոգւոյն սրբոյ զօրութիւնը ըսինք, որովհետեւ թէպէտ ամէն խորհուրդներով ալ սրբարար շնորհք կը տրուի, բայց դրոշմով՝ այնպիսի լիութիւն շնորհաց կը տրուի՝ որ զընդունողը

կը կատարելագործէ, կը զօրացընէ ու կը քաջալերէ: Որ հաստատութենամբ հաւատան եւ այն, վասն զի աս խորհրդով գլխաւորաբար շնորհք կը տրուի որ հաւատոյ դէմ եկած ամէն փորձութիւններուն աբիութեամբ դէմ դնենք, մանաւանդ արտաքին փորձութիւններուն դէմ, ինչպէս նախատանաց, սպառնալեաց, հրապուրանաց, նաեւ մահուան վտանգներէն չվախնալով՝ հաստատութեամբ հաւատքնիս խոստովանինք: Աս շնորհաց լիութիւնը՝ որն որ դրոշմի խորհրդով կը տրուի, Քրիստոս Տէրն մեր առաքելոց խոստացաւ ըսելով. “Նստարուք ի քաղաքիս Յերուսաղէմ, մինչեւ զգենուցուք զօրութիւն ի բարձանց„ [1]. եւ Հոգեգալստեան օրը նոյն խոստումը կատարեց [2]: Բայց առաքեալք Հոգւոյն սրբոյ լիութիւնը խորհրդապէս միայն չընդունեցան, հապա արտաքոյ կարգի հրաշալի կերպով մը, եւ ետքը նոյն շնորհաց լիութիւնն ուրիշ հաւատացելոց ալ արտաքին ծէսով հաղորդեցին:

24. Դրոշմին ճշմարիտ խորհուրդ ըլլալը՝ նախ եւ յառաջ Ս. Գրքէն կը ցուցուի: Աստուած Յովէլ մարգարէին բերնով խոստացած էր ըսելով. “Եւ եղիցի յետ այսորիկ հեղից յՈգւոյ իմոյ ի վերայ ամենայն մարմնոյ„ [3]: Ս. Պետրոս ալ կ'ըսէ որ Աստուծոյ աս խոստումը պենտեկոստէից օրը կատարուեցաւ, երբոր Հոգին սուրբ Քրիստոսի առաքելոց վրայ իջաւ [4]: Գործք առաքելոցին մէջ այսպէս կը կարդացուի. Պետրոս եւ Յովհաննէս “եդին զձեռս ի վերայ նոցա (մկրտելոց), եւ առնուին Հոգի սուրբ„ [5]: Նոյնպէս մկրտուած Եփեսացիներուն վրայ այսպէս կ'ըսուի. “Եւ ի դնել ի վերայ նոցա Պաւղոսի զձեռն, եկն Հոգի սուրբ ի վերայ նոցա„ [6]: Որոնցմէ յայտնի կ'երեւայ դրոշմին խորհուրդ ըլլալը, որովհետեւ է երեւելի նշան՝ որն որ ձեռքի դրութեամբ

1 Ղուկ. ԻԴ. 49: 2 Գործ. Բ: 3 Յովէլ. Բ. 28:
4 Գործ. Բ: 5 Անդ, Ը. 17: 6 Անդ, ԺԹ. 6:

կը ցուցուի։ Քրիստոսէ հաստատեալ է. ինչու որ առաքեալք՝ որոնք Աստուծոյ խորհուրդներուն հազարապետները կը կոչուին[1], եթէ աս նշանը Քրիստոսէն այսպէս հաստատուած չգիտնային, ոչ իրենք ինքնակամ յանդգնելով կը գործածէին, ոչ եկեղեցւոյ ասանկ բան մը իրենցմէ կ'աւանդէին, ոչ ալ հաւատացելոց այսպիսի նշանով Հոգին սուրբ կրնային տալ։ Իրեն հետ կապակցեալ սրբարար շնորհք ունի, որն որ կը նշանակուի "Զօրութիւն ի բարձանց եւ Հոգի սուրբ„ խօսքերով։ Ուրեմն դրոշմը խորհրդոյ մը համար պահանջուած ամէն յատկութիւններն ունի եւ է ճշմարիտ խորհուրդ նոր օրինաց։

Նոյնը կը հաստատուի նաեւ եկեղեցւոյ մշտնջենաւոր աւանդութենէն։ Ինչու որ առաջին դարուց Ս. Հարքն ու ծայրագոյն Քահանայապետները, դարձեալ զանազան գաւառական հին ժողովները շարունակ դրոշմի վրայ կը խօսին, իբրեւ այնպիսի խորհրդոյ մը վրայ՝ որ եկեղեցւոյ մէջ առաքելոց ժամանակէն սկսեալ՝ միշտ գործածուած ըլլայ. եւ աս խորհուրդը տալու սովորութիւնն աշխարհքիս ամէն կողմն ալ թէ Լատինացւոց, թէ Յունաց ու թէ Հայոց եկեղեցւոյն մէջ միշտ առանց ընդհատելու տեւեց ու կը տեւէ։ Աս խորհրդին վրայ կը խօսին Ս. Իրենէոս (Գիրք Գ. Ընդդէմ Հերետ.), Որոգինէս (Ճառ ի Ղեւտացիս), Տերտուղիանոս (Վասն մկրտութեան), Ս. Կիպրիանոս (Թուղթ ԻԷ.), նոյնպէս Ս. Կիւրեղ, Ս. Ամբրոսիոս, որոնց կը համաձայնին Հայոց երեւելի Հարքն ու ծիսարանները։ Իսկ ծայրագոյն Քահանայապետներէն՝ Ս. Մեղքիադէս, Ս. Փաբիանոս, Ս. Կոռնելիոս, զորն որ Եւսեբիոս իր Եկեղեցական պատմութեան մէջ յառաջ կը բերէ. նոյնպէս նաեւ զանազան ժողովքները Գ. դարէն սկսեալ, ինչպէս են Իլլեբերիտա-

[1] Ա. Կոր. Դ. 1։

ցւոց, Լաւոդիկեցւոց, եւ այլն, մի եւ նոյն վարդապետութիւնն աս խորհրդեան վրայ կ՚աւանդեն. վերջապէս Տրիդենտեան ժողովքն ալ եօթներորդ գումարման մէջ աս խորհուրդն ուրացողները նզովելով կը դատապարտէ:

25. Աս խորհրդեան նիւթն է եպիսկոպոսէն օրհնած մեռոնը. իսկ մեռոնն է ձիթոյ ու բալասանի բաղադրութիւնը: Ձէթը՝ որ տարածական ու հեղական բնութիւն ունի, կը նշանակէ աս խորհրդով մեր վրայ հեղուած շնորհքը. իսկ բալասանը կը նշանակէ աղէկ գործքերուն քաղցրահոտութիւնն ու զօրութիւնը, որով ապականութենէ ազատ կը մնանք: Թէպէտ եւ Ս. Գրոց մէջ մեռոնի յիշատակութիւնը չենք գտներ, սակայն վերը յառաջ բերուած երեւելի Հարց վկայութիւններէն կը սորվինք ու կ՚իմանանք որ եկեղեցւոյ սկզբէն միշտ սովորութիւն եղած է որ մեռոնը՝ ճակատը, աչուըներն եւ ուրիշ զգայարանքները քսելով՝ աս խորհուրդը կը մատակարարուէր: Աս խորհրդեան կարգաւոր պաշտօնեան միայն եպիսկոպոսն է. ասիկա անկից յայտնի կ՚երեւայ որ Փիլիպպոս սարկաւագը Սամարացիները մկրտելէն ետեւ՝ Երուսաղեմայ եկեղեցին զանոնք դրոշմելու համար Պետրոս ու Յովհաննէս առաքեալները խաւրեց[1]. ուրեմն աս խորհրդին կարգաւոր պաշտօնեաներն են առաքեալք ու անոնց յաջորդները, այսինքն՝ եպիսկոպոսունք. այսպէս կը սահմանէ նաեւ Տրիդենտեան ժողովքը: Իսկ ի յանձնարարութենէ եկեղեցւոյ՝ նաեւ պարզ քահանան կրնայ ըլլալ աս խորհրդին արտաքոյ կարգի պաշտօնեան: Ասիկայ եկեղեցւոյ սովորութենէն յայտնի է, որն որ առջի ատեններէն՝ որուն սկիզբը չենք գիտեր, աս յանձնարարական իշխանութիւնը տուած է Յունաց ու Հայոց քահանաներուն, որ կարող ըլլան իրենց

1 Գործ. Ը. 14—16.

ժողովուրդը դրոշմել՝ անմիջապէս մկրտելէն ետեւ: Իսկ ան տեղերը՝ ուր եպիսկոպոս չէր գտնուէր, հասարակօրէն Ս. Քահանայապետք աս իշխանութիւնը զատ զատ կու տան լատին քահանայից ալ:

26. Դրոշմին յատուկ գործքն ան է որ դրոշմուածը հաւատոյ մէջ զօրացընէ եւ մարմնոյ, սատանայի ու աշխարհի բռնութեանց դէմ պատըսպարէ: Խորհրդին աս գործքերը նաեւ առաքելոց վրայ ալ եղանակաւ մը կը տեսնենք. ասոնք յառաջագոյն վերջին աստիճանի տկար ու վախկոտ էին. իսկ Հոգին սուրբ առնելէն ետքը՝ Հրէից բոլոր սպառնալիքը զիրենք չկրցան արգելուլ որ զՔրիստոս չքարոզեն. զիրենք հալածողներուն այսպէս պատասխան կու տային. "Հնազանդել պարտ է Աստուծոյ՝ առաւել քան մարդկան„ [1]. եւ ուրիշ բան իրենց աւելի մեծ երջանկութիւն չէին սեպեր, բայց եթէ Քրիստոսի անուան համար նախատուիլ, կապուիլ ու սպանուիլ: Դրոշմուողին վրայ տպաւորուած կնքոյն վրայ արդէն (Համ. 15.) խօսեցանք: Աս խորհուրդն ընդունելու համար՝ բաց ի ան տրամադրութենէ ու պատրաստութենէ, որն որ նաեւ չափահասներուն մկրտութեան համար ալ կը պահանջուի, պէտք է որ դրոշմուողը նաեւ մկրտուած ու շնորհաց վիճակի մէջ ըլլայ. ուստի եւ ապաշխարութեամբ չքաւուած մահուչափ մեղքի մէջ գտնուելով աս խորհուրդն ընդունելը՝ սրբապղծութիւն եւ խորհրդոյն անարգութիւն ու բռնաբարութիւն է: Անոր համար հաւատացելոց առհասարակ սովորութիւնն է որ աս խորհրդոյն մերձեցած ժամանակնին՝ վերջին աստիճանի ճշդութեամբ չեն փնտռեր որ արդեօք մահուչափ մեղաց մէջ կը գտնուին՝ թէ չէ. հապա խորհրդին մօտենալէն յառաջ՝ բարեպաշտութեամբ ու ջերմեռանդութեամբ խորհրդական խոստովանութեամբ կը մաքրուին ու

1 Գործ. Ե. 29:

կը սրբուին։ Դրօշմի խորհուրդը թէպէտ փրկութեան համար հարկաւորութեամբ միջնորդի կամ պատուիրանի հարկաւոր չէ, բայց ով որ առիթ ու դիւրութիւն ունի ընդունելու եւ անփութութեամբ չ'ընդունիր, ինք զինքը փորձութեանց յաղթելու եւ բարեգործութեանց մէջ հանապազորդելու զօրաւոր միջնորդէ մը կը զրկէ։

ՅՕԴՈՒԱԾ Դ.

Հաղորդութեան խորհրդոյն ու պատարագին վրայ։

27. Ս. հաղորդութեան խորհուրդն ուրիշ ի՞նչ անուններ ունի. Ճշմարիտ խորհուրդ ըլլալն ուստի՞ կը ցուցուի։ — 28. Աս խորհրդոյն նիւթն ու կերպն ի՞նչ է։ — 29. Քրիստոսի՝ հաղորդութեան մէջ իրական, ճշմարիտ ու մնայուն ներկայութեան վրայ ուղղափառ հաւատքն ու աւանդութիւնը մեզի ի՞նչ ցուցումներ կը մատակարարեն։ — 30. Գոյացափոխութիւնն ի՞նչ է։ — 31. Ուղղափառ մը ի՞նչպէս պիտ'որ հաւատայ աս խորհրդին ու բնական պատճառներով վիճաբանելու հոգիէն հեռու պիտ'որ կենայ։ — 32. Ամենասուրբ հաղորդութեան խորհուրդն արժանապէս ընդունելէն հոգւոյ վրայ ի՞նչ ազդեցութիւն կ'ըլլայ։ — 33. Աս խորհուրդն ընդունելու պարտք կա՞յ մի եւ որո՞նց։ — 34. Երկու տեսակաւ ընդունելու հարկաւորութիւն կա՞յ — 35. Արտաքին զոհով ի՞նչ կ'իմացուի. ի՞նչ է պատարագը։ — 36. Քրիստոս՝ քահանայական իշխանութիւն ե՞րբ տուաւ առաքելոց։

27. Հաղորդութիւն կ'ըսուի Քրիստոսի Տեառն մերոյ մարմնոյ եւ արեան խորհուրդը, որն որ հացի ու գինւոյ տեսակաց տակ՝ մեզի հոգեւոր սնունդ տալու համար հաստատուած է։ Աս խորհրդին թէ Ս. Գիրքն ու թէ Ս. Հարք զանազան անուններ կու տան. ինչպէս Հաց կենաց, Երկնաւոր Հաց, բաժակ օրհնութեան, խորհուրդ հաւատոյ, մարմին Քրիստոսի, հաղորդութիւն, գոհութիւն կամ խորհուրդ գոհութեան, խորհուրդ սեղանոյ, սրբութիւն սրբոց,

եւ այլն. որոնց ամէնն ալ ճշմարտութեամբ ու արդեամբ ամենասուրբ հաղորդութեան կը պատշաճին: Հաղորդութեան ճշմարիտ խորհուրդ ըլլալը՝ նախ եւ յառաջ Ս. Գրքէն յայտնի է, ինչու որ արտաքին նշան մըն է ընդ տեսակօք հացի ու գինւոյ. Քրիստոսէն հաստատեալ, ինչպէս երեք աւետարանագիրները Քրիստոսի Տեառն մերոյ յետին ընթրեաց պատմութեան մէջ կը բացայայտեն. "Առ Յիսուս հաց, օրհնեաց եւ եբեկ եւ ետ աշակերտացն եւ ասէ. Առէք կերայք, այս է մարմին իմ: Եւ առեալ բաժակ՝ գոհացաւ, ետ նոցա եւ ասէ. Արբէք ի դմանէ ամենեքին, զի այդ է արիւն իմ„[1]: Աս արտաքին նշանին հետ միացեալ է շնորհաց խոստումն ու զանիկա նորէն նորէն կրկնելու պատուէրը. ինչպէս յայտնի է Քրիստոսի խօսքերէն. "Որ ուտէ զմարմին իմ եւ ըմպէ զարիւն իմ, յիս բնակեսցէ եւ ես ի նմա: . . . Որ ուտէ զհացս զայս, կեցցէ յաւիտեան„[2]: Ուրիշ տեղ մ'ալ. "Զայս արասջիք առ իմոյ յիշատակի„[3]: Ուրեմն հաղորդութեան խորհուրդն ունի խորհուրդ ըսուելու պահանջուած ամէն յատկութիւնները: Ասոր վրայ ան ալ կ'աւելցընենք որ եկեղեցին հաղորդութիւնն իբրեւ խորհուրդ միշտ հաւատաց ու վարդապետեց, ինչպէս յայտնի է առաքեալներուն ժամանակակից հին Հարցմէ եւ ան ամէն ժողովներէն՝ որոնք աս խորհրդոյն վրայ խօսելու առիթ ունեցած են:

28. Աս խորհրդին նիւթը՝ ցորենէ շինուած հացն է, ինչպէս յայտնի է անոր հաստատութենէն ու եկեղեցւոյ մշտնջենաւոր աւանդութենէն: Թէպէտ Քրիստոս, ինչպէս յայտնի է Հրէից զատկական սովորութենէն, աս խորհուրդը հաստատած ժամանակ բաղարջ կամ անխմոր հաց գործածեց, բայց

1 Մատթ. ԻԶ. 26—28. Տես նաեւ Մարկ. ԺԴ. 22—24. Ղուկ. ԻԲ. 17—20:
2 Յով. Զ. 57. 59:
3 Ղուկ. ԻԲ. 19:

խմորուած հաց գործածելն ալ խորհրդոյն արգելք մը չիդներ. ինչպէս սովորութիւն է Յունաց եւ ուրիշ քանի մը եկեղեցիներուն: Աս տարբերութիւնը պարզ պատահական բան մըն է, ինչու որ երկուքն ալ հաց են, երկուքն ալ սոյն ցորենէ շինուած հաց կ՚ըսուին: Աս խորհրդոյն երկրորդ մասնական նիւթն է՝ յատուկ ու ճիշդ մօք առնուած գինին, այսինքն՝ որթէն կամ խաղողէ ելած գինին. որովհետեւ Քրիստոս աս տեսակ գինի գործածեց, զորն որ ինք բեր որթոյ կը կոչէ. աս գինւոյն ինչ տեսակ ու ինչ գաւառէ ըլլալը հոգ չէ: Իսկ խորհրդոյն կերպն աս է. “Այս է մարմին իմ. այս է արիւն իմ„. եկեղեցիէն պատուիրուած նախընթաց խօսքերուն հետ, որով բուն կերպին բառերուն նշանակութիւնը կ՚որոշուի եւ յանձն Քրիստոսի զըցուիլը յայտնի կ՚ըլլայ, միանգամայն կը ցուցուի որ մի եւ նոյն ազդեցութիւնն ունին՝ ինչ ազդեցութիւն որ ունեցան յետին ընթրեաց ժամանակ Քրիստոսի բերնէն ելած ատեն, երբ որ նոյն խորհուրդը կատարեց եւ առաքելոց ալ պատուիրեց որ նոյնն ընեն, ըսելով. “Զայս արասջիք առ իմոյ յիշատակի„ [1]: Առաքելական մշտնջենաւոր աւանդութիւնը կը ցուցընէ թէ աս խորհրդոյն պաշտօնեաները մինակ քահանաներն են:

29. Ս. Գիրքն, աւանդութիւնն ու եկեղեցւոյ մշտնջենաւոր հաւատքը մեզի շատ ցուցումներ ու փաստեր կը մատակարարեն Քրիստոսի Տեառն մերոյ հաղորդութեան խորհրդին մէջ ճշմարիտ իրական ու մնայուն ներկայութեան վրայ եղած ուղղափառ վարդապետութիւնը ցուցընելու համար: Աս ճշմարտութիւնը նախ Քրիստոսի խոստումէն կը ցուցընենք, որն որ ըսաւ. “Հացն զոր ես տաց՝ մարմին իմ է, զոր ես տաց վասն կենաց աշխարհի„: Երբոր աս խօսքերէն Հրեայք գայթակղեցան ու անհաւանու-

1 Ղուկ. ԻԲ. 19:

թեամբ ըսին. “Զիա՞րդ կարէ սա տալ մեզ զմարմին իւր յուտել„ եւ ուրիշներն ալ աս խօսքին համար Քրիստոսի քարոզութիւնը մտիկ ընել չուզեցին, Քրիստոս իր ըրած խոստումն ետ չառաւ, ոչ ալ այլաբանական մեկնութիւն տուաւ բառերուն, որն որ ստուգիւ կ՚ընէր՝ եթէ ունկնդիրները Քրիստոսի բառերն իր ճշմարիտ մարմնոյն ճաշակման վրայ իմանալովնին՝ իր խօսքերուն սխալ իմաստ տուած ըլլային: Հապա անոր հակառակ անոնց գայթակղութիւնն ու անհաւատութիւնը բանի տեղ չդնելով՝ Քրիստոս իր խօսքերը յառաջ տարաւ ու աւելի յայտնի եւ բացայայտ եղանակաւ հաստատեց թէ խօսքն իր ճշմարիտ ու իրական մարմնոյն ճաշակման վրայ է. ուստի եւ անոնց տրտնջլին աս պատասխանը տուաւ. “Ամէն ամէն ասեմ ձեզ, եթէ ոչ կերիջիք զմարմին որդւոյ մարդոյ եւ արբջիք զարիւն Նորա, ոչ ունիք կեանս յանձինս:... Զի մարմին իմ ճշմարիտ կերակուր է, եւ արիւն իմ ճշմարիտ ըմպելի է: Որ ուտէ զմարմին իմ եւ ըմպէ զարիւն իմ, յիս բնակեսցէ եւ ես ի Նմա:... Որ ուտէն զիս՝ եւ Նա կեցցէ վասն իմ„[1]: Ուրեմն առանց Քրիստոսի խօսքերուն ճշմարտութիւնն եղծանելու՝ չենք կրնար աս խօսքերուն մէջ այլաբանութիւն խոթել, ինչպէս որ հերետիկոսները կ՚ընեն. հապա ըսելու ենք որ Քրիստոս աս խօսքերով, բառերուն ճշմարիտ ու յատուկ իմաստին համաձայն, խոստացաւ իր մարմինը մեզի հացի տեսակին տակ ուտելու տալ, արիւնն ալ՝ խմելու:

Նոյնը կը ցուցընենք դարձեալ Քրիստոսի ան խօսքերէն ալ՝ զորոնք աս սուրբ խորհուրդը հաստատելու ատեն, հացն ու գինին օրհնելէն ետքը յայտնի բառերով ըսաւ. Ասիկա իմ մարմինս է, Ասիկա իմ արիւնս է, զորն որ երեք աւետարանիչներն ալ յառաջ կը բերեն ու կը պատմեն, ինչպէս վերը

1 Յովհ. Զ. 52–58:

(Համ. 27) գրինք, եւ որոնք աստուածային Վարդապետին բերնէն այսպիսի ահաւոր խորհրդոյ մը հաստատուելու տեղն ելած ըլլալով՝ մինակ նկարագրական մտօք կրնան իմացուիլ. մանաւանդ որ նոյն ինքն Քրիստոս Տէրն մեր յայտնապէս ըսաւ թէ Ասիկա իմ մարմինս եւ ասիկա իմ արիւնս է, զորն որ ձեզի ուտելու եւ ըմպելու կու տամ եւ որն որ ձեզի համար պիտի կախուի եւ հեղանի, եւ աս խօսքերով վկայեց ու յայտնեց որ այն հացի ու գինւոյ տեսակներուն տակ պարունակուած մարմինն ու արիւնը՝ մի եւ նոյնն է, որն որ մեզի համար կախուեցաւ ու հեղաւ: Ասանկ իմացան ու ասանկ սորվեցուցին մեզի առաքեալք, ինչպէս յայտնի է Պօղոս առաքելոյն խօսքերէն, որն որ նոյն խորհուրդն անարժանութեամբ ընդունողներուն վրայ խօսելով, կը զրուցէ որ այնպիսիները Քրիստոսի մարմնոյ եւ արեան պարտական կ՚ըլլան[1]:

Հաղորդութեան մէջ Քրիստոսի իրօք ներկայ գտնուելուն հաւատքը՝ աւանդութիւնը մեզի ամբողջ բերաւ հասցուց: Ս. Իգնատիոս վկայ, որն որ Պետրոս առաքելոյն Անտիոքայ աթոռին երկրորդ յաջորդն էր, Զմիւռնացւոց գրած թղթին մէջ կ՚ըսէ թէ հաղորդութեան մէջ Քրիստոսի մարմինը կայ, որն որ մեր մեղաց համար չարչարուեցաւ: Նոյնը կը սորվեցընեն նաեւ Ս. Յուստինոս վկայ Անտոնինոս կայսեր տուած ջատագովութեան թղթին մէջ ու Ս. Իրէնէոս[2]: Աւելորդ կը սեպենք հոս մէկիկ մէկիկ դնել ասոնցմէ ետքը եկող Հարց անունները, որոնց ամէնն ալ Քրիստոսի խօսքին վրայ յեցեալ ու առաքեալներէն աւանդուած նախկին հաւատքը ճանչնալով՝ կը խոստովանին թէ ամենասուրբ հաղորդութեան մէջ կայ Քրիստոսի նոյն մարմինը՝ որն որ Ս. կոյս Մարիամէն ծնաւ, խաչին վրայ բեւեռեցաւ ու

1 Ա. Կոր. ԺԱ. 27:

2 Ս. Իրէն. Գիրք Դ. ընդդէմ Հերետ.

երկինք փառաւորեալ կը կենայ. կայ նոյն արիւնը՝ որն որ կենարարին կողէն ու երակներէն թափուեցաւ, եւ աս խորհուրդը միշտ անճառ խորհուրդ կ'անուանեն: Իրական ներկայութեան հաւատքն եկեղեցւոյ մէջ անանկ հաստատուն ու անարատ էր՝ որ ԺԱ. դարէն յառաջ անոր դէմ ամենեւին հերետիկոս մը չգտնուեցաւ, ի բաց առեալ Երեւութականները: Իսկ ԺԱ. դարուն՝ երբոր աս խորհըրդոյն դէմ Բերենգարիոս իր մոլորութիւնները սկսաւ տարածել, անմիջապէս զանազան ժողովներու մէջ դատապարտուելով, նոյն ինքն ալ իր մոլորութիւնը դատապարտեց: Եւ աս հերետիկոսութեան պատճառաւ՝ եկեղեցին Քրիստոսի մարմնոյ ու արեան փառաւոր տօնը հաստատեց: Վերջապէս Տրիդենտեան ժողովն իր ժամանակուան հերետիկոսներուն դէմ աս խորհրդոյն նկատմամբ՝ հին ու առաքելական հաւատքը հաստատեց, տասուերեքերորդ գումարման աս կանոնովը. "Եթէ ոք ուրասցի թէ յամենասուրբ խորհրդեան հաղորդութեան գտանի ճշմարտապէս, իրապէս եւ գոյացապէս մարմին եւ արիւն, ընդ հոգւոյ եւ աստուածութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եւ ըստ հետեւորդի՝ ամբողջ Քրիստոս, այլ մանաւանդ՝ ասասցէ թէ ի խորհըրդեան կայ Քրիստոս միայն նշանաւ կամ ձեւով կամ զօրութեամբ, եղիցի նզովեալ":

30. Արդ ամենասուրբ հաղորդութեան խորհրդոյն սրբագործուած ժամանակ ճշմարիտ գոյացափոխութիւն կ'ըլլայ, այսինքն հացին ու գինւոյն գոյացութիւնը՝ բոլոր ի մարմին եւ յարիւն Քրիստոսի կը դառնայ, միայն հացին ու գինւոյն տեսակները կամ պատահմունքը մնալով, անանկ որ սրբագործութիւնը կատարուելէն ետքը, սրբագործուած նիւթին մէջ ալ հացի ու գինւոյ գոյացութիւն չմնար, հապա բոլորն ալ ի գոյացութիւն մարմնոյ եւ արեան Քրիստոսի կը փոխուի: Այս ամենայն յայտնի է

Նոյն իսկ Քրիստոսի խօսքերէն. որովհետեւ Քրիստոս
պարզապէս ու ճշմարտութեամբ չէր կրնար "Այս է
մարմին իմ" ըսել, թէ որ իր ձեռքին մէջ բռնածն
իր մարմնէն ուրիշ ու զատ գոյացութիւն մը ունե–
նար նէ: Ուստի եւ Տրիդենտեան ժողովը կը նզո–
վէ զանոնք՝ որոնք կը հաստատեն թէ ամենասուրբ
խորհրդոյն մէջ, Քրիստոսի մարմնոյ ու արեան հետ
մէկտեղ նաեւ հացին ու գինւոյն գոյացութիւնն ալ
կը մնայ: Թէպէտ Քրիստոսի խօսքին զօրութեամբ
հացին տեսակին ներքեւը՝ միայն Քրիստոսի մար–
մինը կ'իմացուի, գինւոյ տեսակին ներքեւն ալ՝ ա–
րիւնը. բայց ուղղափառ հաւատքը կը սորվեցընէ
որ երկու տեսակին մէջն ալ ամբողջ Քրիստոս կը
պարունակի. այսինքն՝ մարմինը, արիւնը, հոգին ու
աստուածութիւնը: Վասն զի հաղորդութեան մէջ
կը պարունակի Քրիստոսի նոյն մարմինը՝ որն որ Ս.
Կուսէն ծնաւ, խաչեցաւ, յարեաւ եւ Հօր աջա–
կողմն է. ուրեմն որովհետեւ Քրիստոսի աս մար–
մինը կենդանի ու անչարչարելի մարմին է, հարկ է
որ անոր հետ մէկտեղ միացեալ ըլլայ արիւնն ու
հոգին. նոյնը պէտք է ըսել նաեւ գինւոյ տեսակին
ներքեւը պարունակուած արեան վրայ: Եւ որովհե–
տեւ ի Քրիստոս աստուածութիւնը մարդկային բնու–
թեան հետ անձնաւորապէս ու անբաժանելի կեր–
պով միացած է, անոր համար երկու տեսակին ներ–
քեւն ալ կը պարունակի աստուածութիւնն ալ մէկ–
տեղ ու միացական է. այսինքն՝ չէ թէ միայն գոր–
ծածութեան կամ ճաշակման ժամանակ, ինչպէս
հերետիկոսք կ'ըսեն, հապա այնչափ որչափ սըր–
բագործեալ տեսակներն անապական կը մնան: Աս–
կից կը հետեւի որ պէտք ենք երկրպագութիւն մա–
տուցանել ամենասուրբ հաղորդութեան՝ աստուա–
ծային պաշտամամբ, որն որ Աստուծոյ միայն յատուկ
կերպով կը մատուցուի: Եւ որովհետեւ Քրիստոսի
մարմինն անբաժանական է, հաւատքը կը սորվե–

ցընէ նաեւ թէ երբ որ սրբագործեալ նշխարքը մասն մասն բաժնուելու ըլլայ, կամ գինւոյ տեսակը բաժնուի, ամէն մէկ բաժնուած կտորներուն մէջ ամբողջ Քրիստոս կը պարունակուի. այնպէս որ անճառելի խորհրդով իր աստուածութիւնն ամբողջ կը գտնուի բոլոր նշխարքին մէջ, ամբողջ կը գտնուի նոյնպէս ան նշխարքին որպիսի եւ իցէ փոքր կտորներուն մէջն ալ:

31. Եթէ ամէն խորհրդոց վրայ պարտական ենք կենդանի հաւատք ունենալ, եւս առաւել աս խորհրդին մէջ աղէկ միտ դնելու ենք որ հետաքրքրութեամբ աւելորդ քննութիւններ չընենք. հապա բարեպաշտութեամբ հաւատանք: Այսպէս առաւելապէս աս խորհրդեան մէջ պէտք է որ Առաքելոյն ըսածին համեմատ՝ մեր միտքը գերենք ի հնազանդութիւն հաւատոյ եւ հաւանինք այն անսխալական հեղինակութեան՝ որուն քով անկարելի բան չկայ. որովհետեւ մեր միտքն ու իմացողութիւնն աս զարմանալի գոյացափոխութեան վրայ բան մը չիկրնար ըմբռնել ու իմանալ, չիկրնար խելք հասցընել թէ ինչպէս կ'ըլլայ որ Քրիստոս մի եւ նոյն ատենուան մէջ այնչափ զանազան տեղեր ներկայ գտնուի, եւ որն որ ամենեւին սահմանի մէջ չփակուիր՝ ամբողջապէս գտնուի նշխարքի մէջ, եւ այն նշխարքին բաժանմանէն ետքը՝ նոյնպէս ամբողջ գտնուի ամէն մէկ մասին մէջ. կամ ինչպէս կ'ըլլայ որ հացին ու գինւոյն գոյացութիւնները սպառելէն ջնջուելէն ետքը, իրենց պատահմունքը կամ արտաքին երեւոյթները հաստատապէս մնան: Ասոնց խելք հասցընելու անկարող ըլլալնիս՝ չէ թէ իրին անկարելութենէն, հապա մեր խելքին ու իմացութեան սահմանաւորութենէն յառաջ կու գայ: Մտքերնուս այսպիսի սահմանաւորութենէն է որ թէպէտեւ կը խոստովանինք, գիտենք ու կը հասկընանք թէ Աստուած իր անչափութեամբը հարկաւ ամէն տեղ

ներկայ է, բայց աս ամէն տեղ ինչ կերպով ներկայ ըլլալուն խելք չենք կրնար հասցընել ու ըմբռնել. ինչու որ ո՞վ կրնայ խելք հասցընել թէ ինչպէս կ՚ըլլայ որ պարզ էակ մը իր էութենէն ամէն տեղ այնպէս ներկայ ըլլայ՝ որ երկինքն ու երկիրը լեցընէ եւ ամենեւին տեղ մը չպարփակի, եւ այլն: Եւ սակայն ասոնց միտք հասցընելու անկարելութիւնը մեզի արգելք չ՚ըլլար հաստատուն փիլիսոփայական qննութիւններով հաստատելու Աստուծոյ ամէն տեղ ներկայ ըլլալը, որովհետեւ բնական միտքը մեզի կը ցուցընէ ասոր այսպէս ըլլալը: Նոյն Ճշմարտութիւնը նոյնպէս հաստատապէս աստուածային հաւատքով կը հաւատանք, որովհետեւ յայտնութիւնը մեզի այսպէս սորվեցուցած է: Նոյն իսկ աշխարհքիս վրայ գտնուած զանազան բնական գիւտերը մարդուս նրբազնին հետազօտութեան դժուարահաս են. ի վերայ այսր ամենայնի աչքերնուս առջեւն ըլլալով՝ տարակոյս չեն վերցըներ. զոր օրինակ են ելեկտրական զօրութեան հիմնական ատենս բռած զարմանալի գործողութիւնները, որոնք ըստ իմիք բաժններնուս ցոյց մը կրնան ըլլալ: Աս զօրութիւնը մէկ բոպէի մէջ (ինչպէս հեռագրաց վրայ կը տեսնենք) աշխարհքիս բոլորտիքը կը պտըտի եւ իր ազդեցութիւնը մի եւ նոյն գծին ամէն մէկ կէտին վրայ տպաւորելով մը կը սահի կ՚անցնի ու գրեթէ մի եւ նոյն ակնթարթին մէջ զանազան տեղ կը գտնուի՝ ամէն տեղ մի եւ նոյն նշանագիրները տպաւորելով: Արդ թէ որ նոյն իսկ բնութեան գործքերուն չենք կրնար յագեցուցիչ եղանակաւ մեկնութիւն տալ նէ, ո՞րչափ եւս առաւել չենք կրնար մեր սահմանաւոր միտք հասու ըլլալ աստուածային գերբնական խորհրդոց ներքին որպիսութեան: Ուրեմն հաստատութեամբ հաւատոյ պէտք ենք հաւատալ ամենասուրբ հաղորդութեան անճառ խորհրդոյն, որովհետեւ աս հաւատքն երեք

անյաղթելի սիւներու վրայ կը յենու, որոնք են՝ աստուածային անսահման իմաստութիւնը, որով ինք յանսահմանս շատ ու սքանչելի բաներ կրնայ հնարել, որոնց մենք չենք կրնար խելք հասցընել. իր ամենակարողութիւնը, որով ինք շատ բաներ կրնայ ընել՝ զորոնք մենք չենք կրնար ըմբռնել. եւ վերջապէս իր ճշմարտախօսութիւնը, որով զմեզ չի կրնար խաբել: Ուրեմն երբոր Աստուած կ՚ըսէ. “Այս է մարմին իմ . . . այս է արիւն իմ. . . զայս արասջիք առ իմոյ յիշատակի„. հարկ է որ աս նախադասութիւնները զուտ ու հաստատուն ճշմարտութիւն պարունակեն, ինչպէս որ առաքելական աւանդութիւնն ու Քրիստոսէ հաստատուած եկեղեցւոյ հեղինակութիւնը՝ որն որ սիւն ճշմարտութեան է, աս խօսքերուն մէջ իրօք պարզ ճշմարտութիւն տեսաւ ու ճանչցաւ:

Ուրեմն ուղղափառէ մը հեռու ըլլալու է այսպիսի մեծ խորհրդոյ մը վրայ բնական պատճառներով ու ցուցումներով վիճաբանելու կամքը, որովհետեւ աստ եղանակը չենք կրնար իմանալ բնական պատճառներով ծանուցուած ճշմարտութիւններուն համեմատութեամբը: Իսկ թէ որ այնպիսի անհաւատի մը հանդիպինք, որն որ ուզէ իր խելքին պատճառներովն աս խորհրդոյն հակառակ կենալ, զինքը համոզցընելու եւ միանգամայն մոլորութեան մէջ իյնալու վտանգէն ազատելու՝ ուրիշ ճար չկայ, բայց եթէ պաշտպանական ձեռնարկութիւններով զինքը ստիպել որ ճանչնայ ու խոստովանի քրիստոնէական կրօնին աստուածային սկիզբ ունենալն ու Քրիստոսի աստուածութիւնը: Աս ճշմարտութիւնը ցուցընելէն ետքը՝ կրնանք Ս. Կիւրեղ Երուսաղեմացւոյն հետ այսպէս եզրակացուցանել. “Յորժամ ինքն Քրիստոս ասիցէ. Այս է մարմին իմ, ո՞ այլ ոք այնուհետեւ համարձակիցի երկբայել. եւ յորժամ նոյնպէս հաստատութեամբ ասիցէ. Այս է ա-

րիւն իմ, ո՞ համարձակիցի ասել թէ ոչ է արիւն նորա,,: Բայց որովհետեւ, ինչպէս Ս. Յուդայ առաքեալ կ՚ըսէ, հերետիկոսաց սովորութիւնն է որ երբոր բանի մը խելք չեն կրնար հասցրնել, սկսին հայհոյել[1], կարծելով թէ գուցէ իրենց սոփեստական ձեռնարկութիւններով կրնան աս խորհրդոյն հակառակիլ եւ իրենց քիմարական խօսքերովը ցուցրնել անոր անկարելիութիւնը. անոր համար ամենէն ապահով ճամբան ան է, որ աս տեսակ հայհոյութիւններուն ամենեւին ականջ չկախենք: Սակայն եթէ գտնուինք այնպիսի պարագայի մէջ՝ ուր լռելը վնասակար կ՚ըլլայ, ընդհանուր պատասխանով մը կրնանք զմեզ ազատել աս տեսակ հայհոյութիւնները լսելէն, ըսելով որ հաղորդութեան մէջ Քրիստոսի ներկայ ըլլալուն եղանակը ոչ ես, ոչ ալ դուն կրնանք իմանալ, ուստի եւ չենք կրնար հասկրնալ նաեւ որ ինչ յարաբերութիւն ունի հաւատոյ աս վարդապետութիւնը՝ ուրիշ բնականօրէն մեզի ծանուցուած ճշմարտութիւններուն հետ. եւ որովհետեւ եզրներէն մէկը չ՚իմացուիր, անոր համար մէջերնին եղած յարաբերութիւնն ալ չ՚իմացուիր: Աս այսպէս ըլլալով, արդարեւ չենք կրնար հակասութիւն մը գտնել նոյն վարդապետութեան եւ ուրիշ մեզմէ ծանուցեալ ճշմարտութիւններուն մէջ. ինչու որ երկու նախադասութեանց մէջ հակասութիւն մը գտնել կարող ըլլալու համար՝ պէտք է որ երկուքին ալ իմաստը կամ անոնց մէջ պարունակուած գրութիւններուն եղանակը կատարելապէս իմանանք: Ուրեմն ինչ բանի որ խելքերնիս չիհասնիր, զանիկա չնուաստացրնենք ու չտկարացրնենք, հապա խոնարհ հաւատքով խոստովանինք Քրիստոսի իրական ներկայութիւնը հաղորդութեան մէջ, վկայողին անսխալ հեղինակութեան համար:

32. Ամենասուրբ հաղորդութեան խորհուրդն

1 Յուդ. 10:

արժանապէս ընդունելուն պտուղները, Քրիստոսի ու Սրբոց Հարց խօսքերուն եւ ժողովոց վարդապետութեան նայելով, ասոնք են. Նախ՝ հոգեւորական ծննդեան եղանակաւ՝ մեր հոգին կը զօրացընէ շնորհաց կեանքին մէջ, եւ զմեզ Քրիստոսի հետ միացընելով՝ ընդունողին տրամադրութեան համեմատ՝ շնորհք կու տայ աւելի սաստկութեամբ զանիկա սիրելու, աւելի հաստատութեամբ անոր օրէնքներուն կապուելու եւ բարւոյն մէջ հանապազորդելու. ինչպէս Քրիստոս Տէրն մեր կ՚ըսէ. “Որ ուտէ զմարմին իմ եւ ըմպէ զարիւն իմ, յիս բնակեսցէ եւ ես ի նմա: . . . Որ ուտէն զիս՝ եւ նա կեցցէ վասն իմ„[1]: Երկրորդ՝ մեղաց լուցկիքը կամ զգայական ախորժակներն ու բերումները կը նուազեցընէ, եւ կ՚օգնէ մեզի որ մեղքերէն դիւրութեամբ խորշինք: Երրորդ՝ աստուածային սիրոյ եռանդը կը բորբոքէ, որով մեր ներելի մեղքերն ու ինչպիսի եւ իցէ մեղաց համար կրելու պատիժները շնորհուին: Բայց որպէս զի աս փրկաւէտ պտուղները վայելենք, բաց ի ան հասարակ տրամադրութիւններէն՝ որոնք ուրիշ ամէն կենդանեաց (շնորհաց մէջ ըլլողներուն ընդունելու) խորհրդոց ալ արժանապէս մերձենալու համար կը պահանջուին, եկեղեցւոյ մասնաւոր պատուիրանէն կը պահանջուի նաեւ որ մահուչափ մեղքի մէջ գտնուիլը գիտցողը՝ խորհրդական խոստովանութեամբ չսրբուած՝ հաղորդութեան խորհրդին չմերձենայ, թէեւ իրեն այնպէս երեւայ որ կատարեալ զղջմամբ Աստուծոյ առջեւն արդարացած է: Դարձեալ եկեղեցական պատուիրանաւ կը պահանջուի բնական ծոմ, այսինքն՝ հաղորդութիւն առնելու օրուան նախընթաց կէսգիշերէն ետքը ամենեւին կերակուր կամ ըմպելի չճաշակել. բայց մահուան վտանգի մէջ եղողներն աս օրէնքէն ազատ են: Իսկ ջերմեռանդութեան

1 Յովհ. Զ. 57. 58.

տրամադրութիւնը՝ որն որ կը կայանայ ի մտածութիւնս եւ ի բարեպաշտ խղճս, զորոնք պէտք է ընել սրբութիւն առնելէն յառաջ, առած ատեն ու ետքը, որչափ եռանդագին ու սաստիկ կ՚ըլլան, ընդունողն այնչափ աւելի մասնակից կ՚ըլլայ աս խորհրդեան տուած շնորհքներուն:

33. Ամէն մարդ՝ որուն բանականութիւնը կատարելապէս բացուած է, յաստուածային իրաւանց կը պարտաւորի աս սուրբ խորհուրդն ընդունելու: Քրիստոս Տէրն մեր կ՚ըսէ. "Եթէ ոչ կերիջիք զմարմին որդւոյ մարդոյ եւ արբջիք զարիւն նորա, ոչ ունիք կեանս յանձինս"[1]: Հոս կեանք բառով կ՚իմացուի թէ սրբարար շնորհք եւ թէ յաւիտենական կեանք. յայտնի ալ է որ աս խօսքերուն մէջ ճիշդ պատուիրան մը կը պարունակուի: Բայց թէ որչափ անգամ պարտական է մէկն ընդունել զամենասուրբ հաղորդութիւնը՝ աստուածային պատուիրանը չ՚որոշեր, հապա Քրիստոս Տէրն մեր թող տուաւ որ իր եկեղեցին որոշէ. արդ ըստ պատուիրանի եկեղեցւոյ (Լատերանեան չորրորդ ժողովոյ) ամէն հաւատացեալք կը պարտաւորին ընդ պատժով նզովից՝ տարին հեղ մը, այս է՝ Զատկի տօներուն մէջ, ընդունել ամենասուրբ հաղորդութիւնը: Թէպէտ այսպէս եկեղեցին ճշդիւ ու ի պատուիրանէ տարին անգամ մը միայն կը պարտաւորէ որ հաղորդութիւն առնուի, բայց այսպիսի կենդանատուր պարգեւի մը ստէպ գործածութիւնը կը գովէ ու կը յանձնէ, եւ Տրիդենտեան ժողովը կը բաղձայ որ ամէն մէկ պատարագին մասն ունենան հաւատացեալներն ալ՝ հաղորդուելով: Եկեղեցական մատենագրաց առհասարակ կարծիքն ու վճիռն ան է՝ որ մահուան վտանգի մէջ գտնուող հաւատացեալներն ալ աստուածային իրաւամբ կը պարտաւորին ընդունել սուրբ հաղորդութիւնը. որովհետեւ

1 Յովհ. Զ. 54:

ան ատեն՝ առաւելապէս հարկաւոր է աս խորհրդոյն գործածութիւնը՝ պատուիրանին վախճանին հասնելու համար։

34. Չկայ աստուածային պատուիրան մը, որն որ ներգործութեամբ չպատարագող հաւատացեալները պարտաւորէ ամենասուրբ հաղորդութիւնը երկու տեսակաւ ալ ընդունելու։ Քրիստոս աս խորհուրդն ընդունելու վրայ խօսած ժամանակ՝ երբեմն երկու տեսակն ալ ու երբեմն մէկ տեսակը միայն կը յիշատակէ[1]։ Իսկ եկեղեցւոյ առաջին ժամանակները, ինչպէս Գործք առաքելոցէն, Ս. Կիպրիանոսի ու Տերտուղիանոսի, ինչպէս նաեւ Եւսեբիոս ու Նկեփոր պատմագիրներուն վկայութիւններէն յայտնի է, աս խորհուրդը երբեմն երկու տեսակաւ, երբեմն ալ մէկ տեսակաւ միայն կը մատակարարուէր, որն որ չէր կրնար ըլլալ՝ եթէ Քրիստոս այլազգ պատուիրած ըլլար։ Եկեղեցւոյ հիմնական հրահանգին նայելով՝ ամէն մէկ հաւատացեալ իր յատուկ եկեղեցւոյն ծէսը կամ սովորութիւնը պահելու կը պարտաւորի. որովհետեւ աստուածային հաւատքով ստոյգ է որ այնչափ կ՚ընդունի մէկ տեսակաւ ընդունողը՝ որչափ կ՚ընդունի երկու տեսակաւ ընդունողը, ոչ աւելի ոչ պակաս։ — Հիմայ պէտք է որ հոս քիչ մ՚ալ պատարագի զոհին վրայ խօսինք, որուն մէջ աս խորհուրդը կը կատարուի։

35. Արտաքին զոհի անուամբ՝ յատուկ աստուածաբանական իմաստով՝ կ՚իմացուի արտաքին բանի մը նուիրումը, անոր եղծմամբը կամ փոփոխմամբը, օրինաւոր պաշտօնէի ձեռքով, արարեալ Աստուծոյ միայն, անոր՝ ամէն իրերու վրայ ունեցած գերագոյն տէրութիւնը ճանչնալու, եւ միանգամայն մեր բացարձակ հպատակութիւնն անոր խոստովանելու համար։ Հին օրինաց աւիւնաւոր պատարագները կը նշանակէին Քրիստոսի՝ խաչին վրայ ընելու աւիւնաւոր

[1] Յովհ. Զ.

պատարագը եւ աստ միայն հաճոյ կ՚ըլլային Աստուծոյ: Իսկ Քրիստոս Տէրն մեր իր մահուամբն աս ձեւերը կատարելէն ետեւ՝ պէտք էր որ ա՛լ հին օրինաց պատարագներն ու զոհերը դադրէին, ինչպէս Դանիէլ մարգարէն ալ կ՚ըսէ[1]: Դարձեալ որովհետեւ ճշմարիտ կրօնը չէր կրնար ըլլալ առանց զոհի, այսինքն՝ արտաքին պաշտաման, որով կը ճանչցուի Աստուծոյ գերագոյն մեծվայելչութիւնն ու տէրութիւնը, եւ Նոր կտակարանը գերագոյն եղանակաւ ու անհամեմատաբար կատարելագոյն է հինէն՝ որն որ իր զոհերն ունեցաւ, անոր համար պէտք էր որ նաեւ Նոր կտակարանին մէջ ալ զոհ մ՚ըլլար, եւ աս զոհը պէտք էր որ այնչափ կատարեալ ըլլար, որչափ որ կատարեալ է բուն նշանակուած իրը՝ քան զնշանը: Ուստի եւ Քրիստոսի գալէն շատ տարիներ յառաջ Աստուած ըսած էր թէ Նոր օրինաց մէջ իրեն հաճոյական զոհ մը պիտի ըլլայ, որով ամէն տեղ ու ամէն ազգաց մէջ իրեն ողջակէզ պիտի մատուցուի. եւ երբոր Հրեայք պիղծ զոհեր կը մատուցանէին Աստուծոյ, Աստուած այսպիսի անարժան բաներէն փշտանալով՝ Մաղաքիա մարգարէին բերնով ամենուն կը բողոքէ ու կ՚ըսէ թէ Ա՛լ ան պատարագները չեմ ընդունիր, հապա ուրիշ ողջակէզ պատրաստած եմ ազգաց մէջ: "Ոչ են կամք իմ ի ձեզ, ասէ Տէր ամենակալ. եւ զպատարագս ոչ ընկալայց ի ձեռաց ձերոց: Զի յարեւելից մինչեւ ի մուտս փառաւորեալ է անուն իմ ի մէջ ազգաց, եւ յամենայն տեղիս մատչին խունկք անուան իմոյ եւ պատարագ սուրբ, զի մեծ է անուն իմ ի հեթանոսս,,[2]:

Արդ Նոր օրինաց աս նախասացեալ զոհը՝ պատարագն է կամ Քրիստոսի Տեառն մերոյ մարմնոյ եւ արեան զոհը, զորն որ Քրիստոս ու եկեղեցին կը մատուցանէ Աստուծոյ՝ քահանային սպասաւորու-

1 Դան. Թ. 26. 27: 2 Մաղաք. Ա. 10. 11:

թեամբ, հացի ու գինւոյ տեսակաց ներքեւը, ի յիշատակ չարչարանաց Քրիստոսի՝ որն որ խաչին վրայ մեզի համար պատարագ եղաւ: Աս պատարագը զոհին ամէն էական նշանները ունի. որովհետեւ է նախ՝ արտաքին իրաց, այսինքն Քրիստոսի մարմնոյ եւ արեան նուիրումը՝ հացին ու գինւոյն արտաքին ու զգալի տեսակաց տակ: Երկրորդ՝ հացին ու գինւոյն գոյացութեան եղծմամբը կամ ջնջմամբը կ'ըլլայ եւ խորհրդական նշանակութեամբ մահուան Քրիստոսի ի վերայ խաչին, որն որ կը կատարուի մարմնոյն՝ արիւնէն բաժնուելովը: Երրորդ՝ աս նուիրումը միայն Աստուծոյ կ'ըլլայ, եւ երբեք օրինաւոր չէ պատարագ մատուցանել սրբոց, հապա միայն ի յիշատակ սրբոց: Չորրորդ՝ կը մատուցուի օրինաւոր պաշտօնէի ձեռքով, որ է քահանան, որն որ աս գործողութեան մէջ Քրիստոսի տեղը կը բռնէ ու կը ներկայացընէ Քրիստոսի անձը՝ որ է սկզբնական ու գլխաւոր մատուցանող: Հինգերորդ՝ Աստուծոյ կը մատուցուի, անոր ամէն բանի վրայ ունեցած գերագոյն տէրութիւնն ու անսահման մեծվայելչութիւնը ճանչնալու համար. որովհետեւ անով՝ Հօրն ամենակալի կը մատուցուի Քրիստոս ըստ մարդկային բնութեան՝ որն որ աստուածային բնութեան հետ անձնաւորապէս միաւորած ըլլալուն համար՝ անսահման արժէք ունեցող պարգեւ մըն է: Արդ աս զոհը Քրիստոս Տէրն մեր յետին ընթրեաց մէջ ամենասուրբ հաղորդութեան խորհուրդը հաստատած ժամանակ երկնաւոր Հօրը մատոյց, որուն համար ալ ինք Քրիստոս Սաղմոսին մէջ, “Քահանայ ըստ կարգին Մելքիսեդեկի„ կ'ըսուի[1]: Ս. Հարք եւ եկեղեցին կը սորվեցընեն որ նոյն անունը Քրիստոսի վրայ անկէց կը պատշաճի որ զոհ մատոյց ան ծէսով՝ որով Մելքիսեդեկ կը մատուցանէր. իսկ Մելքիսեդեկ՝ հաց ու գինի կը մատուցանէր[2]. ուրեմն

1 Սաղ. ՃԹ. 4: 2 Ծննդ. ԺԴ. 18:

նաեւ Քրիստոս ալ հացով ու գինւով պէտք էր որ իր զոհը մատուցանէր, զորն որ իրօք ալ յետին ընթրեաց մէջ կատարեց՝ հաղորդութիւնը հաստատած ժամանակ. ուրեմն հաղորդութիւնը հաստատելով՝ միանգամայն զոհ ալ մատոյց: Եւ այսպէս աս խորհրդոյն մէջ զոհի ամէն էական մասերը յայտնապէս կը գտնուին:

Ուրեմն պատարագը նոր օրինաց ճշմարիտ ու միակ զոհն է, որն որ անարիւն եղանակաւ առջեւնիս կը դնէ ան արիւնաւոր զոհը՝ զորն որ Քրիստոս խաչին վրայ մատոյց եւ որուն կենդանի պատկերը մինչեւ աշխարհքիս վերջը մեր մէջը պահել ուզեց ի մշտնջենաւոր յիշատակ այսպիսի մեծ բարերարութեան, ինչպէս վերը յառաջ բերուած Մաղաքիայ մարգարէութիւնն ալ կը զրուցէ: Բայց ասիկա՝ միայն շնորհակալութեան ու շնորհաց ներգործութեան զոհ չէ, հապա նաեւ քաւութեան ու աղաչանաց ընդունելութեան: Ինչու որ, ինչպէս Տրիդենտեան ժողովքը կը վարդապետէ, աս զոհով ան կ'ըլլայ որ, եթէ ուղիղ հաւատքով ու յարգութեամբ անոր կը մերձենանք, Աստուծոյ ողորմութեան կը հանդիպինք: Աստուած աս ողջակիզով իր բարկութենէն իջնալով՝ մեզի շնորհք ու ապաշխարութեան պարգեւ կու տայ եւ յանցանքնիս կը թողու: Արդ՝ մի եւ նոյն է պատարագի նիւթն ու մի եւ նոյն մատուցանող՝ որն որ քահանայից սպասաւորութեամբ կը մատուցուի եւ որն որ ինքն զինքը խաչին վրայ մատոյց, միայն մատուցման կերպը տարբեր է: Ան արիւնաւոր պատարագին պտուղները առատապէս կ'ընդունուին աս անարիւն պատարագով: Անոր համար աս զոհն ըստ առաքելական աւանդութեան՝ թէ մեղաց եւ անոր պատիժներուն համար, եւ թէ կենդանեաց ու ննջեցելոց համար պատշաճապէս կը մատուցուի. նաեւ ինչ եւ իցէ հարկաւորութեան համար Աստուծոյ մատուցուելու ըլլայ նէ՝

խնդրուածն ընդունելու մեծ զօրութիւն կ՚ունենայ, թէ սկզբնական մատուցողին, այս ինքն՝ Քրիստոսի Տեառն մերոյ, ներքին անսահման արժէքին համար եւ թէ նոյն իսկ մատուցուած պատարագին համար՝ որն որ նոյնպէս ինքն Քրիստոս է: Ուրեմն յատուկ իմաստով առեալ՝ երկնաւոր Հօրմէն յանուն Քրիստոսի ան ատեն աւելի ճշդիւ ու յատկապէս բան մը կը խնդրենք, երբոր աս պատարագն իրեն կը մատուցանենք նոյնն ընդունելու համար: Ուստի երբ որ զղջացեալ ու ցաւագին սրտիւ մեր հարկաւորութեանց համար զանխլա Աստուծոյ կը մատուցանենք, ստուգիւ կրնանք յուսալ որ Քրիստոսի Տեառն մերոյ խոստմունքը մեր վրայ կը կատարուի, որն որ ըսաւ. "Զոր ինչ խնդրիցէք ի Հօրէ իմմէ յանուն իմ, տացէ ձեզ„[1]:

36. Քրիստոս յետին ընթրեաց մէջ առաքելոց ալ միանգամայն քահանայական իշխանութիւն տուաւ եւ զիրենք քահանայ ըրաւ. նաեւ անոնց յաջորդաց քահանայութեան իշխանութիւն տուաւ հաղորդութիւնը սրբագործելու, եւ պատուիրեց որ զոհ մատուցանեն: Ինչու որ Քրիստոս սրբագործութիւնն ընելէն ետքը՝ անմիջապէս առաքելոց ըսաւ. "Զայս արասջիք առ իմոյ յիշատակի„[2]. որ է ըսել՝ նուիրեցէք ու զոհ մատուցէք, այնպէս՝ ինչպէս որ ես ըրի: Ըսածնիս կը ցուցուի նաեւ Պօղոս առաքելոյն խօսքէն, որ կ՚ըսէ. "Զի ես ընկալայ ի Տեառնէ, զոր եւ ձեզն աւանդեցի„[3]. աս կ՚ըսէ ու կը սկսի պատմել Քրիստոսի գործողութիւնը՝ ամենասուրբ հաղորդութիւնը հաստատած ու մատուցած ժամանակը: — Ինչ որ հոս աս ամենասուրբ պատարագին վրայ խօսեցանք նէ, ամէնն ալ եկեղեցին միշտ այսպէս հաւատաց ու վարդապետեց: Իսկ ետքի ատենները Տրիդենտեան ժողովը նոյն վարդապետու-

1 Յովհ. ԺԶ. 23: 3 Ա. Կոր. ԺԱ. 23:
2 Ղուկ. ԻԲ. 19:

թիւնն աւելի յայտնի ու որոշ սահմանեց, հերետիկոսաց ասոր դէմ սորվեցուցած մոլորութիւնները դատապարտելով։

ՅՕԴՈՒԱԾ Ե.

Ապաշխարութեան խորհրդոյն վրայ։

37. Ի՞նչ է ապաշխարութիւնը եւ քանի՞ մտքով կ'առնուի։ — 38. Այս խորհրդին հեռաւոր ու մերձաւոր նիւթերը որո՞նք են։ Ո՞վ է ասոր պաշտօնեան։ — 39. Ապաշխարութեան խորհրդոյն շնորհաց պտուղներն ընդունելու համար ի՞նչ կը պահանջուի։ — 40. Զղջումը քանի՞ կը բաժնուի։ — 41. Այս խորհրդեան մէջ ապաշխարողին ընելու երկրորդ գործողութիւնն ի՞նչ է — 42. Ի՞նչ է հատուցումն ու բաւականարարութիւն։ — 43. Ի՞նչ է ներողութիւնը։

37. Ապաշխարութիւնը երկու նշանակութեամբ կ'առնուի. մէյ մը իբրեւ մասնաւոր առաքինութիւն, մէյ մ'ալ իբրեւ խորհուրդ։ Առաջին մտքով առնելով, կը նշանակէ մարդուս՝ իր գործած մեղաց վրայ ցաւ ու զզուում ունենալը, վարքն աղէկի դարձընելու եւ գործած մեղքերուն համար ապաշխարանք քաշելու կամք միացեալ։ Ուստի եւ կրնայ սահմանուիլ. Հեղեալ առաքինութիւն՝ որն որ մեղաւորը կը յօժարեցընէ գործած մեղքերուն վրայ զզուելու եւ ցաւելու՝ զԱստուած վշտացընելուն համար, հաստատուն առաջադրութիւն դնել տալով որ վարքը փոխէ ու մեղացը հատուցում ընէ։ Իսկ ապաշխարութիւնն իբրեւ խորհուրդ առեալ՝ է, մկրտութենէ ետքը գործուած մեղքերուն՝ զղջմամբ եւ խոստովանութեամբ ու քահանային արձակման զօրութեամբ՝ Քրիստոսի արդեամբը թող տրուելու խորհուրդը։ Առաջին մտքով առեալ ապաշխարութիւնը, որն որ մեղաց եւ զԱստուած վշտացընելուն համար ցաւ ու գարշում եւ վարքը փոխելու հաստատուն կամք ունենալու վրայ կայացեալ

է, անձնական մեղքերուն թող տրուելուն համար անանկ էական թէութիւն մըն է, որ առանց անոր՝ Աստուած իր անսահման սրբութեան զօրութեամբը, ոչ մկրտութեամբ եւ ոչ ուրիշ մէկ խորհրդով մը կրնայ մեղքերը թողուլ: Անոր համար Քրիստոս՝ դեռ աս ապաշխարութեան խորհուրդը չհաստատած՝ կ՚ըսէր. “Թէ ոչ ապաշխարիցէք, ամենեքին նոյնպէս կորնչիջիք„[1]: Ս. Պետրոս ալ Հրեաները մկրտութեան պատրաստած ատեն՝ “Ապաշաւեցէք եւ մկրտեսցի իւրաքանչիւր ոք ի ձէնջ„[2] ըսաւ: Աս ապաշխարութեան առաքինութիւնն ամէն քրիստոնէից յատուկ ու հաստատուն գործողութիւնը պէտք է ըլլալ. ինչպէս Հոգին սուրբ ալ կը թելադրէ մեզի ըսելով. “Մի կալ մնալ մինչեւ ի մահ արդարանալ„[3]:

Ապաշխարութիւնը կամ ան արտաքին ծէսը՝ որով մկրտութենէ ետքը գործուած մեղքերն ուղղափառ եկեղեցւոյ մէջ քահանայական արձակմամբ թող կը տրուի զղջացեալ ու խոստովանանք ըլլող անձանց, նոր օրինաց ճշմարիտ խորհուրդ մըն է: Ասիկա նոյն իսկ Քրիստոսի խօսքերէն կը ցուցուի: Քրիստոս Տէրն մեր յարութիւն առնելէն ետեւ՝ իր առաքեալներուն երեւալով՝ անոնց ըսաւ. “Որպէս առաքեաց զիս Հայր իմ, եւ ես առաքեմ զձեզ...: Առէք Հոգի սուրբ. եթէ ումեք թողուցուք զմեղս, թողեալ լիցի նոցա. եթէ զուրուք ունիցիք, կալեալ լիցի„[4]: Աս խօսքերէն յայտնի կ՚երեւայ որ եկեղեցւոյ մէջ գործածուած ապաշխարութիւնը՝ խորհրդոյ մը պահանջեալ ամէն թէութիւններն ունի: Քրիստոսէն հաստատեալ ըլլալը՝ աւետարանէն յառաջ բերուած խօսքերէն կ՚երեւայ: Արտաքին նշան է, որով կը նշանակուի մեղաց թողութիւնը՝ ապաշխարողին վիճակին վրայ դատաստան ընելէն ետքը, որն

1 Ղուկ. ԺԳ. 5:
2 Գործ. Բ. 38:
3 Սիր. ԺԸ. 22:
4 Յովհ. Ի. 21—23:

որ խոստովանանքով կ՚ըլլայ. եւ աս մեղքի թողտուելովը՝ խոստացուած շնորհքը կ՚ունենայ: Ուրեմն եկեղեցւոյ մէջ գործածուած ապաշխարութիւնը՝ ճշմարիտ խորհուրդ է: Առաքելոց ժամանակը հաւատացեալք՝ իրենց մեղքերուն թողութիւն ընդունելու համար՝ ասիկա կը գործածէին. ուստի եւ Գործք առաքելոցին մէջ կը կարդանք որ հաւատացեալներէն շատերը կու գային, իրենց ըրած գործքերը կը խոստովանէին ու կը պատմէին. շատերն ալ մոգական գրքերը կ՚այրէին[1]: Յովհաննէս առաքեալ ալ կ՚ըսէ. "Եթէ խոստովան լինիցիմք զմեղս մեր, հաւատարիմ է նա եւ արդար՝ առ ի թողուլ մեզ զմեղս մեր„[2]: Աս վարդապետութիւնը թէ արեւելեան ու թէ արեւմտեան եկեղեցւոյ մշտնջենաւոր աւանդութենէն ու գործածութենէն ալ կը հաստատուի: Եկեղեցւոյ առջի դարերը, ինչպէս Եւսեբիոսի Եկեղեցական պատմութեան մէջ կը կարդանք, եկեղեցին իբրեւ հերետիկոս դատապարտեց Նովատեան հերետիկոսները, որոնք մեղքերը թող տալու իշխանութիւնը կ՚ուրանային[3]: Ս. Հայրք շարունակ կը խօսին ապաշխարութեան վրայ՝ իբրեւ մեղաց թողութեան համար դրուած խորհուրդ. Որոգինէս (Ճառ ի Ղեւտացիս) կ՚ըսէ որ մեղաւորները գործած մեղքերնին քահանային կը պատմեն ու բժշկութիւն կը խնդրեն. Ս. Կիպրիանոս հալածման ժամանակ ինկողներուն վրայ խօսելով՝ կ՚ըսէ թէ թող մեղքերնին խոստովանին. որովհետեւ բաւականարարութիւնն ու քահանային ձեռքով եղած թողութիւնը՝ Աստուծոյ հաճոյական է. նոյնպէս նաեւ ընդարձակ կերպով կը մեկնեն ու կը բացայայտեն աս խորհուրդը Ս. Ոսկեբերան, Ս. Ամբրոսիոս, Ս. Յերոնիմոս: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ իր վարդապետութեան մէջ այսպէս կը գրուցէ.

1 Գործ. Ժթ. 18. 19:
2 Ա. Յովհ. Ա. 9:
3 Եւսեբ. Պատմ. եկեղ. Գիրք Զ:

"Զղջացեալն եւ զխոստացեալն հոգւով եւ մարմնով սրբէ սոյն խոստովանութիւնն ըստ աւազանին շնորհի. որ գայցէ յապաշխարութիւն գործակցութեամբ Հոգւոյն սրբոյ. լինի նորուն բնակարան,,[1]: Տրիդենտեան ժողովքն ալ աս խորհրդոյն վարդապետութիւնը դնելէն ետեւ՝ բողոքականաց անոր դէմ ըրած վարդապետութիւնը կը դատապարտէ, այսպէս վճռելով. "Եթէ ոք ասիցէ թէ ապաշխարութիւնն ոչ է ճշմարիտ եւ յատկապէս սահմանեալ խորհուրդ, ի Քրիստոսէ Տեառնէ մերմէ հաստատեալ, եղիցի նզովեալ,,:

38. Ա՛ս խորհրդեան հեռաւոր նիւթը՝ մկրտութենէ ետքը գործուած մեղքերն են. իսկ մերձաւորը՝ նոյն իսկ ապաշխարողին գործողութիւնները, որոնք են՝ զղջումն, խոստովանութիւն ու բաւականարարութիւն կամ դրուած ապաշխարանքը կատարել: Իսկ կերպն է. "Ես արձակեմ զքեզ ի մեղաց քոց յանուն Հօր,, եւ այլն: Բաւականարարութիւնը կամ ապաշխարանքը կատարելը՝ աս խորհրդին էական մասը չէ, հապա ամբողջացուցիչ. ինչու որ զղջացած ու խոստովանած ապաշխարողին վրայ՝ քահանային արձակմամբը խորհուրդը կատարելապէս կը կատարուի, դեռ բաւականարարութիւնը չեղած (ապաշխարանքը չկատարուած), միայն թէ ապաշխարանքը կատարելու պարտաւորութիւնը կը մնայ: Աս խորհրդին պաշտօնեան՝ ո՛ր եւ իցէ հաւատացեալը չէ, ինչպէս որ նոր ատենուան հերետիկոսները բաջաղեցին ընդդէմ հաստատութեան Քրիստոսի, որոնց մոլորութիւնը Տրիդենտեան ժողովը դատապարտեց. հապա միայն քահանան է, ան ալ՝ տեղւոյն յատուկ եպիսկոպոսէն հարկաւոր եղած իրաւաբանութիւնն ունենալու է: Աս խորհրդեան

1 Ագաթ. Վարդ. Ս. Գրիգ: Իսկ Յաճախապատումին մէջ (ճառ. ժթ.) խղճի քննութեան, զղջման, առաջադրութեան ու մանրամասն խոստովանութեան վրայ ընդարձակ կը վարդապետէ:

փրկաւէտ պտուղներուն հաղորդ ըլլալը՝ գլխաւորաբար ապաշխարողին գործողութիւններէն կախում ունի. անոր համար ասոնց վրայ ի մասնաւորի խօսինք հոս, առաքելական աւանդութեան ու Տրիդենտեան ժողովոյն վարդապետութեան համաձայն:

39. Արդ՝ ապաշխարութեան խորհուրդը վաւերաբար ու բարեպաշտութեամբ կատարելու եւ անոր պտուղներն ընդունելու համար՝ ապաշխարողէն հարկաւ խնդրուած գործողութիւններուն մէջ՝ գլխաւորն ու գրեթէ առաջինն է զղջումը կամ հոգւոյ ցաւն ու մեղքերէ զզուումը՝ զԱստուած վշտացնելուն համար, մէյ մ՚ալ չմեղանչելու առաջադրութեամբ: Եզեկիէլ մարգարէն աս զղջման զմեզ կը յորդորէ, ըսելով. "Ընկեցէք յանձանց ձերոց զամենայն ամբարշտութիւնս ձեր՝ զոր ամբարշտեցայք յիս. եւ արարէք ձեզ սիրտ նոր եւ ոգի նոր"[1]: Արդ՝ զղջման յատկութիւններն ասոնք են. Նախ՝ անկեղծ պիտի ըլլայ ու ներքին, որով մեղաց վրայ ճշմարտապէս ու սրտանց ցաւ պիտ՚որ ունենանք եւ զԱստուած վշտացուցած ըլլալու ներքին յօժարութիւն: Երկրորդ՝ գերբնական, թէ ըստ շնորհաց՝ առանց որոյ մարդ չիկրնար փրկաւէտ եղանակաւ մը ցաւիլ իր մեղաց վրայ, եւ թէ ըստ գերբնական պատճառի, ինչպէս է աստուածային անսահման բարութեան ու ծայրագոյն մեծվայելչութեան վշտացուցումը, անոր շնորհաց ու մշտընջենաւոր երանութեան կորուստը, եւ այլն. չէ թէ՝ մեղքերուն պատճառաւ յառաջ եկած վատահամբաւութիւնը կամ ուրիշ ժամանակաւոր թշուառութիւններու պատճառը: Երրորդ՝ ընդհանուր տարածուի պիտի առհասարակ գոնէ ամէն մահացու մեղաց վրայ. ինչու որ աս մեղքերը բոլորովին Աստուծոյ բարեկամութիւնը կը քակեն, անոր համար չիկըրնար մէկն անկեղծ զղջում ունենալ, թէ որ նոյնն

1 Եզեկ. ԺԸ. 30. 31:

առանց բացառութեան առհասարակ ամէն գոնէ մահուչափ մեղքերուն վրայ չտարածուի․ Աստուած ալ ուրիշ կերպով թողութիւն չխոստանար, բայց եթէ երբոր ամբարիշտն իր ամէն մեղաց վրայ կ՚ապաշխարէ [1]: Չորրորդ՝ ծայրագոյն պիտ՚որ ըլլայ ըստ համարման․ այս ինքն՝ զԱստուած ամէն բանէն վեր պիտ՚որ դասէ եւ աւելի զԱստուած վշտացընելուն վրայ պիտի ցաւի, քան թէ ուրիշ որ եւ իցէ չարեաց վրայ․ պատրաստ ալ պիտի ըլլայ ամէն տեսակ չարիքը կրելու, քան թէ ուրիշ անգամ մեղքով խիղճն արատելու: Աս տեսակ անկեղծ ցաւին հետ մէկտեղ էականապէս կը միաւորի նաեւ ինք զինքն ուղղելու առաջադրութիւնը․ ինչու որ չիկրնար մէկը անկեղծութեամբ ցաւիլ գործած մեղքերուն վրայ, բայց եթէ ան մեղքերուն մէջ մէյ մ՚ալ չիյնալու հաստատուն կամք ունենալով: Աս առաջադրութիւնը՝ որն որ ցաւին հետ մէկտեղ իբրեւ էականապէս պահանջեալ տրամադրութիւն ու պատրաստութիւն մըն է, հետեւեալ հանգամանքները պիտ՚որ ունենայ: Նախ՝ հաստատուն պիտի ըլլայ, այսինքն՝ մարդս պատրաստ պիտ՚որ ըլլայ ամէն բան սիրով ընդունելու եւ կրելու, քան թէ մէյ մ՚ալ զԱստուած վշտացընելու: Երկրորդ՝ ընդհանուր, այսինքն՝ գոնէ մահացու մեղքերուն վրայ պիտի տարածուի: Երրորդ՝ ազդու, այսինքն՝ առաջադրածները կատարելու յարմար․ անոր համար ալ ապաշխարողը մեղքերէ փախչելու ամէն միջոցներն ի գործ դնելու հաստատուն կամք պիտ՚որ ունենայ, մանաւանդ մեղքի մերձաւոր առիթներն իրմէ հեռացընելու եւ անոնցմէ զգուշանալու, նոյնպէս ուրիշներուն տուած վնասն ալ հատուցանելու: Այս ամենայն խոստովանանքէն յառաջ ըլլալու է:

40․ Զղջումը երկու տեսակ է․ կատարեալ ու անկատար: Կատարեալ զղջումը կը ծնանի զԱստուած

1 Եզեկ․ ԺԸ:

կատարելապէս սիրելէն կամ ամէն բանէն վեր սիրուելու արժանի Աստուածը վշտացուցած ըլլալուն ցաւէն. աս զղջումը՝ մէկ վայրկենի մէջ կ՚արդարացընէ զմեղաւորը, ինչպէս Քրիստոս կ՚ըսէ. "Որ սիրէն զիս՝ սիրեսցի ի Հօրէ իմմէ„[1]. եւ Հոգին սուրբ՝ "Ես՝ որ զիս սիրեն, սիրեմ„[2]: Ուստի եւ Տրիդենտեան ժողովը կը սորվեցընէ թէ աս տեսակ զղջումը զմարդ կը հաշտեցընէ Աստուծոյ հետ, դեռ իրօք խորհուրդը չընդունած, բաւական որ բաղձանք ունենայ նոյն խորհուրդն ընդունելու եւ կատարեալ զղջմամբ քնջուած մեղքերն ալ խոստովանելու: Անկատար զղջումն է մեղաց ան ցաւը՝ որն որ զԱստուած վշտացած տեսնելէն ու անոր մեղաւորներէն առնելու վրէժխնդրութիւնն ու արդարութիւնը եւ մեր երջանկութեան կորուստը մտածելէն յառաջ կու գայ: Տրիդենտեան ժողովն աս տեսակ զղջման վրայ այսպէս կը խօսի. "Թէպէտ առանց խորհրդոյ ապաշխարութեան՝ ոչ կարէ ինքնին զմեղաւորն ածել յարդարացուցումն, սակայն պատրաստէ զնա ընդունելոյ զշնորհս Աստուծոյ ի խորհրդեան ապաշխարութեան„: Բայց աղէկ պէտք է գիտնալ որ դժոխքին տանջանքներուն վախովը միայն զարհուրողը կամ շարժողը՝ չիկրնար ըսուիլ որ ներքուստ զղջացած է ու մերձաւորապէս շնորհք ընդունելու եւ խորհրդեան մատչելու տրամադրեալ է. որովհետեւ ասոր համար ուրիշ թէութիւններ ալ կը պահանջուին, ինչպէս վերը (Համ. 10) Տրիդենտեան ժողովոյն խօսքերէն առնելով՝ զրուցեցինք: Աս ներքին պատրաստութիւնն ու տրամադրութիւնները Աստուծոյ շնորհքով ընդունելու համար միակ միջոցն է՝ աղօթքն ու ցաւոց եւ ուղղութեան շարժառիթներուն մտադիր ու հանդարտ մտածութիւնը:

41. Ապաշխարողին՝ աս խորհրդեան մէջ ընելու երկրորդ գործողութիւնն է խոստովանութիւ-

1 Յովհ. ԺԴ. 21: 2 Առակ. Ը. 17:

նը, կամ միտքն եղած մահուչափ մեղքերը՝ եպիսկոպոսէն իրաւաբանութիւն ունեցող քահանայի մը առջեւ պարզ ու որոշ ամբաստանելը։ Թէ աս տեսակ խոստովանութիւնը՝ մեղաց թողութիւն ընդունելու համար՝ իբրեւ թէութիւն յաստուածային իրաւանց պատուիրուած է, նախ եւ յառաջ Քրիստոսի խօսքերէն կը ցուցուի թէ "Որոց թողուցուք զմեղս՝ թողեալ լիցի,, եւ այլն. ինչու որ աս խօսքերով՝ քահանաները յայտնապէս դատաւոր կը դրուին, որ ապաշխարողներուն մեղքերը թողուն կամ կապեն։ Բայց Քրիստոս Տէրն մեր չէր կրնար այնպէս հաստատել որ յանդգնութեամբ ու ըստ քմաց մէկուն մեղքը թողուի ու մէկալինը չթողուի. հապա ուզեց որ աս իր շնորհաց մատակարարութիւնը՝ խոհեմութեամբ ու արդարութեամբ ի գործ դրուի. այսինքն այնպէս՝ ինչպէս որ ամէն կարգաւորեալ դատաստանական ատենի մէջ սովորութիւն է, որ յանցաւորն իր վիճակին ու դատին ծանօթութեան նայելով՝ արձակուի կամ դատապարտուի։ Իսկ արդ քահանան ամենագէտ չըլլալով՝ չիկրնար ուրիշ կերպով ճանչնալ դատը կամ իմանալ ապաշխարողին խղճմտանքին վիճակը, որ զինքն արդարութեամբ արձակէ կամ արձակումն ուշացընէ ու մեղքերուն չափին համեմատ ապաշխարանք դնէ, բայց եթէ նոյն իսկ ապաշխարողին խոստովանութեամբն ու անձին ամբաստանութեամբը։ Ուրեմն նովին իսկ՝ որով Քրիստոս Տէրն մեր աս խորհրդեան մէջ քահանաները դատաւոր դրաւ, պատուիրեց նաեւ որ ապաշխարողք իրենց մեղքերն անոնց առջեւը յայտնեն ու իրենց խղճին վիճակն անոնց առջեւը բանան։ Բայց մահացու մեղքերն ու անոնց զանազան թիւերն ու տեսակները՝ էական զանազանութեան մը մէջ կը դնեն խղճմտանքի վիճակը. ինչու որ ասոնք զմարդն արդարութենէ ու սրբարար շնորհքէն կը զրկեն, եւ հարկաւ կը ձգեն

դատաստանի տան՝ որուն մէջ պէտք է որ արձակուին կամ դատապարտուին. ուրեմն Քրիստոս պատուիրեց որ մահացու մեղքերը խոստովանինք, իրենց թուովն ու տեսակը փոխող պարագաներովը:

Ասիկա եկեղեցւոյ մշտնջենաւոր գործածութենէն ու վարդապետութենէն ալ յայտնի կ'ըլլայ: Թէ աս կիրառութիւնն առաքելոց ժամանակը կար, յայտնի է քիչ մը յառաջ (Համ. 37) Գործք առաքելոցէն, Ս. Յովհաննեսի թղթէն, Որոգինեսէն, Ս. Կիպրիանոսէն յառաջ բերուած վկայութիւններէն: Նոյնը կ'աւանդէ Տերտուղիանոս ալ, ապաշխարութեան գրքին մէջ: Նոյնպէս Ս. Բարսեղ ալ իր համառօտ կանոնագրին մէջ կ'ըսէ թէ հարկաւոր է որ մեղքերը յայտնուին անոնց՝ որոնց աւանդուած է Աստուծոյ խորհուրդներուն մատակարարութիւնը: Դարձեալ Ս. Հարց՝ Գրիգոր Նիւսացւոյն, Ոսկեբերանի, Ամբրոսիոսի, Օգոստինոսի եւ ուրիշներուն՝ ժողովրդոց տուած քարոզներուն մէջ շատ հեղ կը գտնուին խրատներ ու յորդորմունքներ՝ մեղքերն արժանապէս ու ըստ կանոնի քահանայից յայտնելու համար. եւ թէ Յունաց թէ Լատինացւոց Ս. Հարք աս ապաշխարութեան խորհրդին վրայ խօսած ատեննին՝ զանիկա խոստովանութիւն կ'անուանեն, աս խորհրդոյն արտաքին ու զգալի մասն առնելով՝ նոյն իսկ խորհուրդը ցուցընելու համար: Աս խոստովանութեան գործածութիւնը կը ցուցուի հին մատենագրաց պատմական վկայութիւններէն ալ: Ս. Իրենէոս կը պատմէ թէ ինչպէս հաւատացեալք Մարկոս անունով հերետիկոսէ մը մոլորելէն ետքը՝ դարձան ու ապաշխարելով եկեղեցի մտան մեղքերնուն խոստովանութիւնն ընելու համար[1]. աս տեսակ շատ պատմութիւններ կը կարդանք Եւսեբիոսի ու Սոկրատայ Եկեղեցական պատմութեանց մէջ[2]: Իսկ

1 Իրեն. Ընդդէմ Հերետ. Գիրք Ա:

2 Եւսեբ. Գիրք Զ: Սոկր. Գիրք Ե:

Սոզոմէնոս կը պատմէ Ս. Ամբրոսիոս Մեդիոլանու
եպիսկոպոսին վրայ թէ որչափ անուշութեամբ ու
հոգատարութեամբ սովոր էր իրեն խոստովանանք
ընող հաւատացեալները լսել[1]։ Հին մատենա-
գիրներն աս տեսակ վկայութիւններով լեցուն են։
Ուրեմն երբոր առաքելոց ժամանակէն սկսեալ՝ ե-
կեղեցւոյ մէջ միշտ խոստովանութեան գործածու-
թիւնը կար նէ, կը հետեւի որ խոստովանութիւնն
աստուածային իրաւամբ պատուիրուած է։ Ինչու որ
մարդկային իշխանութիւն մը չէր կրնար պատուիրել
այսպիսի բան մը՝ որն որ ի բնէ շատ դժուարու-
թեանց տակ կ՚իյնայ, ոչ ալ հնոց մատեաններուն
մէջ այսպիսի մարդկային պատուիրանի մը հետք կը
գտնենք։ Ուստի ըսելու ենք թէ աս խորհուրդը
մշտնջենաւոր սովորութեան գործածութենէն յա-
ռաջ եկած է, որն որ ստուգիւ առանց աստուա-
ծային պատուիրանի չէր կրնար ըլլալ, ինչպէս նոյն
իսկ իրը կը ցուցընէ։ Ընդունայն է ուրեմն բողոքա-
կանաց բաջաղանքը, որոնք կ՚ըսեն թէ խոստովա-
նութիւնը ԺԳ. դարուն մէջ Լատերանեան ժողով-
քէն հաստատուեցաւ. որովհետեւ Լատերանու ժո-
ղովքը միայն աս հաստատեց որ Քրիստոսի Տեառն
մերոյ խոստովանութեան համար դրած պատուիրա-
նին կատարումը՝ ոչ ոք տարին մ՚աւելի ուշացընէ։

Ուստի Տրիդենտեան ժողովը մշտնջենաւոր աւ-
անդութեան ետեւէ երթալով, Քրիստոսի խօսքե-
րով կը սորվեցընէ. նախ՝ որ խոստովանութիւնը
աստուածային իրաւամբ փրկութեան համար հար-
կաւոր է անոնց՝ որոնք մկրտութենէ ետքը մահացու
մեղքի մէջ կ՚իյնան։ Երկրորդ՝ նոյն Քրիստոսի հաս-
տատութենէն հարկաւոր է խոստովանիլ զատ զատ
ամէն մահացու մեղքերը, չէ թէ միայն գործքով
եղածները, հապա նաեւ մտածմամբ եղածներն ալ,
որոնք յառաջագոյն աղէկ հոգացողութեամբ մտա-

1 Սոզոմ. Գիրք Է։

ծուելով կրնան ջնջուիլ, նաեւ անոնց թիւը եւ միանգամայն տեսակը փոխող պարագաները։ Երրորդ՝ մահացու մեղքերը փութով մտածելէն ետքը, երբոր առանց յանցանքի մոռցուին նէ, նոյն խոստովանութեան մէջ կը պարունակուին եւ խոստովանողին ընդհանուր ցաւ ունենալուն պատճառաւ՝ թող կը տրուին, միայն թէ ետքէն յիշուին նէ՝ պէտք է խոստովանիլ։ Չորրորդ՝ ներելի մեղքերը խոստովանելու պարտաւորութիւն չկայ, ինչու որ անոնք զմեզ Աստուծոյ բարեկամութենէն չեն զրկեր եւ զանոնք խոստովանելու համար աստուածային պատուէր մը չունինք. անոր համար զանոնք առանց մեղաց կրնանք լռել։ Բայց շատ օգտակար կ'ըլլայ թէ որ խոստովանութեան մէջ անոնք ալ յայտնուին, ինչպէս շատ բարեպաշտ մարդիկ կ'ընեն. եւ արձակման համար ալ բաւական նիւթ են, եթէ անոնց համար պահանջուած ցաւն ունեցուի՝ հաստատուն առաջադրութեամբ մէյ մ'ալ զանոնք գիտութեամբ ու կամօք չգործելու։ Ըսածներէնս յայտնի կ'երեւայ որ աստուածային իրաւամբ կը պահանջուի խոստովանութենէ յառաջ՝ փութով ու հոգաբարձութեամբ խղճմտանքը քննել՝ խոստովանանք չըլլուած ժամանակին երկայնութեան համեմատ, միանգամայն անձին հանգամանաց ալ միտ դնելով. աս փոյթը կամ հոգը կը չափուի խոհեմ մարդու մը մեծ գործքի մը մէջ ունենալու փոյթէն։ Որովհետեւ երբոր Քրիստոս ամէն մեղանչողներուն՝ խոստովանելու պարտք դրաւ, անով միանգամայն պատուիրեց աս խոստովանութեան համար հարկաւոր եղած միջոցաց կիրառութիւնը. եւ աս միջոցներէն մէկն է՝ խղճմտանքի փութաջան քննութիւնը։ Արդ թէ որ մէկը՝ պահանջուած էական պայմանները չպահելով՝ խոստովանութեան կը մերձենայ, կամ առանց ցաւոց ու առաջադրութեան եւ առանց հարկաւոր եղած խղճմտանքի քննութիւն ընելու,

կամ՝ գիտութեամբ մահացու մեղք մը եւ կամ անոր հարկաւոր պարագաները կը լրէ, անոր խոստովանութիւնն անվաւեր կ'ըլլայ ու սրբապղծութեան ծանր մեղքը կը գործէ, որով եւ աս տեսակ անվաւեր խոստովանութիւնը նորէն կրկնելու խիստ պարտաւորութեան տակ կ'իյնայ։

42. Իսկ հատուցման ու բաւականարարութեան գալով, որն որ ապաշխարութեան խորհրդեան էական մասը չէ, հապա՝ ինչպէս ըսինք՝ ամբողջացուցիչ, հաւատոյ վարդապետութիւն է որ մեղքին յանցանքն ու մեղքով արդիւնաւորուած յաւիտենական պատիժը թող տրուելով, ժամանակաւոր պատիժն ալ միշտ մէկտեղ թող չիտրուիր. հապա շատ անգամ արդարացեալներուն վրայ ժամանակաւոր պատժոց պարտքը կը մնայ, զորն որ պէտք է հատուցանեն կամ աս աշխարհքիս մէջ եւ կամ անդիի աշխարհք՝ քաւարանի մէջ։ Անոր համար եկեղեցւոյ մշտնջենաւոր սովորութիւնն է որ խոստովանանք ըլլողներուն, իրենց մեղքերուն եղանակին ու չափին համեմատ, քանի մը բարեպաշտական գործքեր կամ ապաշխարանք մը կը դրուի՝ որ բաւականարարութեան տեղ բռնէ, եւ ասիկա կատարելը՝ նոյն իսկ ապաշխարողները խոստովանութեան գործողութեամբ՝ վրանին իբրեւ պարտաւորութիւն կ'առնեն։ Ապաշխարութեան գործքերով Աստուծոյ հատուցում ընելու ճիգն ու ջանքը՝ ճըշմարիտ զղջման պտուղն է, ինչու որ յառաջ կու գայ մեղքով Աստուծոյ եղած անիրաւութեան դարման մը տանելու կամքէն. անոր համար որչափ որ սուրբ գրոց ու եկեղեցական պատմութեանց մէջ բարի ապաշխարողներ կը յիշատակուին, միշտ կը տեսնուի որ ամէնն ալ՝ չէ թէ միայն ներքին, հապա արտաքին ապաշխարութեան գործքերու ալ իրենք զիրենք տուած են։ Իսկ հատուցանողական կամ բաւականարարական ապաշխարութեան գործքերը

կրնան կատարուիլ ծոմապահութեամբ, աղօթքով ու ողորմութեամբ, որոնց վրայ Տրիդենտեան ժողովը (Գում. ԺԴ. կանոն. 13.) այսպէս կը սահմանէ. “Եթէ ոք ասիցէ թէ վասն մեղաց՝ ըստ ժամանակաւոր պատժոցն՝ ոչ լինի հատուցումն Աստուծոյ, ի ձեռն արդեանցն Քրիստոսի, պատժովքն յԱստուծոյ եկելովք, յորժամ համբերութեամբ ոք տանիցի նոցա, եւ կամ պատժովք՝ որ ի քահանայէն ի վերայ դնիցին, եւ պատժովք՝ զոր կամակար ոք յանձն առնուցու, որպէս պահովք, աղօթիւք, ողորմութեամբ եւ կամ այլովք ինչ գործովք բարեպաշտութեան, նզովեալ եղիցի,,:

43. Դարձեալ եկեղեցական ներողութիւններով կրնայ մարդ մեղաց ժամանակաւոր պատիժներուն համար Աստուծոյ հատուցում ընել: Ներողութեան անուամբ կ'իմացուի մեղաց ժամանակաւոր պատիժներուն թողուիլը, որն որ կ'ըլլայ Քրիստոսի Տեառն մերոյ եւ սրբոց արդիւնական ու հատուցանողական գործքերը մէջի մերձեցընելով, եկեղեցւոյ հոգեւոր գանձը մատակարարելու իշխանութիւն ունեցողին ձեռօք: Արդ ներողութիւնը կրկին է, լիակատար եւ մասնական: Լիակատար ներողութիւնն է՝ որն որ կը թողու քաւարանի բոլոր պատիժները, որոնք կրնային քաւուիլ եկեղեցական կանոններէն որոշուած ապաշխարութիւններով. իսկ մասնականն է՝ աս տեսակ պատժոց միայն մէկ մասին թողութիւնը: Եկեղեցին ներողութիւն տալու իշխանութիւնը Քրիստոսէ առած է. աս հաւատոյ վարդապետութիւնը Քրիստոսի՝ առաքելոց ըսած աս խօսքէն կը ցուցուի. “Զոր արձակիցէք յերկրի, եղիցի արձակեալ յերկինս,,[1]: Արդ աս բառին մէջ կը պարունակուին ժամանակաւոր պատիժներն ալ. անանկ է նէ՝ Քրիստոս Տէրն մեր տուաւ առաքելոց իշխանութիւն նաեւ զասոնք արձակելու կամ թող տալու. եւ ո-

1 Մատթ. ԺԸ. 18:

րովհետեւ ներողութիւնն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ժամանակաւոր պատիժներու թողութիւն, ուրեմն Քրիստոս Տէրն մեր իշխանութիւն տուաւ առաքելոց եւ եկեղեցւոյ՝ ներողութիւն շնորհելու։ Իրօք ալ Ս. եկեղեցին միշտ կը գործածէր այս իշխանութիւնը, ինչպէս հին Ս. Հարցմէ ու ժողովքներէն յայտնի է, եւ Քրիստոսի, Ս. Կուսին եւ ուրիշ սրբոց արդիւնքը հաւատացելոց կը մերձեցընէր՝ զանոնք ժամանակաւոր պատիժներէն ազատելու համար։

Այս մերձեցուցումը չէ թէ միայն եկեղեցւոյ ատեանին մէջ կը զօրէ, այլ նաեւ Աստուծոյ առջեւը, որն որ կը հաստատուի Քրիստոսի խօսքովն ալ, որ ըսաւ թէ “Զոր արձակիցէք յերկրի, եղիցի արձակեալ յերկինս,,։ Արդ ինչպէս որ այս աշխարհքիս մէջ եղող մարդիկներէն մէկը կրնայ Աստուծոյ հատուցում ընել՝ մէկալին ունեցած ժամանակաւոր պատժոյն համար, այսանկ ալ եկեղեցւոյ իշխանութեամբը կրնան Քրիստոսի, Ս. Աստուածածնայ ու ամէն սրբերուն անբաւ արդիւնական գործքերը մարդիկներուն մերձեցուիլ։ Ուստի եւ Տրիդենտեան ժողովը ներողութեան՝ քրիստոնէից օգտակար ու փրկաւէտ եւ ժողովոց հեղինակութեամբ հաստատուած ըլլալը կը սորվեցընէ ու կը պատուիրէ որ եկեղեցւոյ մէջ միշտ պահուի. միանգամայն նզովիւք կը դատապարտէ զանոնք՝ որոնք կ'ըսեն թէ ներողութիւնն անօգուտ է եւ եկեղեցին զանոնք շնորհելու իշխանութիւն չունի։ Հռոմայ Քահանայապետը՝ որն որ Քրիստոսի փոխանորդն է եւ յաջորդ Ս. Պետրոսի՝ որուն Քրիստոս Տէրն մեր առանձինն ըսաւ. “Զոր արձակեսցես յերկրի, եղիցի արձակեալ յերկինս,,[1] բացարձակ իշխանութիւն ունի աշխարհքիս չորս կողմն այս ներողութիւնները մատակարարելու։ Ասոր համար լիակատար ներողութիւնը՝ միայն Հռոմայ Քահա-

1 Մատթ. ԺԶ. 19։

նայապետը կը շնորհէ. իսկ եպիսկոպոսք իրենց թեմին մէջ միայն մասնական ներողութիւններ կրնան տալ: Ներողութիւնն ընդունելու համար պահանջուած թէութիւններն ասոնք են: Առաջինն ու էականն ան է որ ներողութիւն վաստըկիլ բաղձացողը՝ պիտի ըլլայ ի վիճակի շնորհաց, երբոր ներողութիւն վաստըկելու համար պատուիրուած գործքերը կ'ընէ. ինչու որ միայն անիկա կրնայ ընդունիլ պատժոց թողութիւնը, որն որ Աստուծոյ բարեկամութեան մէջն է: Երկրորդ՝ պատուիրուած գործքերը հաւատարմութեամբ ու ամբողջութեամբ պէտք է որ կատարէ, թէ ըստ գոյութեան ու թէ ըստ ժամանակին եւ տեղւոյն: Իսկ լիակատար ներողութիւն վաստըկելու համար՝ ասոնցմէ զատ կը խնդրուի նաեւ ամէն ներելի մեղքերէն ու որպիսի եւ իցէ ներելի մեղաց յօժարութենէն կատարեալ զզուում, ինչու որ բոլոր ներելի մեղքերը թող չտրուած՝ ամէն պատիժները չեն կրնար թող տրուիլ. իսկ աս ներելի մեղքերը՝ միայն կատարեալ զզուումով թող կը տրուին: Բաց ասոնցմէ՝ կը խնդրուի նաեւ որ բաղձանք ու ջանք ունենցուի ամենայն զօրութեամբ ապաշխարութեան գործքերով Աստուծոյ հատուցում ընելու, ինչու որ ներողութիւնը չիտրուիր ծուլութիւնը զօրացընելու եւ բարի գործքերուն ջանքը մէկդի թող տալու համար, հապա անոր համար միայն կը շնորհուի՝ որ հաւատացելոց կատարեալ հատուցում ընելու տկարութեան տեղը լեցուի: Շահած ներողութիւննիս կրնանք նաեւ, ինչպէս եկեղեցին կը սորվեցընէ, քաւարանի մէջ տանջուող հոգիներուն մերձեցընել, որով մեծ դիւրութիւն կը մատուցանենք անոնց վշտերուն:

ՅՕԴՈՒԱԾ Զ.

Վերջին օծման խորհրդոյն վրայ:

44. Վերջին օծման խորհուրդն ի՞նչ է: — 45. Ո՞րն է աս խորհրդոյն նիւթն ու կերպը, եւ ո՞վ է անոր պաշտօնեան:

44. Ա՛ս անուամբ կը կոչուի ան խորհուրդը, որն որ վտանգաւոր ու ծանր հիւանդներուն հոգւոյն եւ կամ նաեւ մարմնոյն փրկութեան համար քահանային օծութեամբն ու աղօթքովը կը տրուի: Թէ ասիկա ճշմարիտ խորհուրդ է նոր օրինաց, Յակոբոս առաքելոյն թղթէն կը ցուցուի, ուր այսպէս կ'ըսէ. "Հիւանդանայցէ ոք ի ձէնջ, կոչեսցէ զերիցունս եկեղեցւոյն. եւ արասցեն ի վերայ նորա աղօթս, օծցեն իւղով յանուն Տեառն. եւ աղօթքն հաւատովք փրկեսցեն զաշխատեալն, եւ յարուսցէ զնա Տէր. եւ եթէ մեղս ինչ իցէ գործեալ, թողցի նմա,,[1]: Աս խօսքերէն կը տեսնուի որ վերջին օծումը՝ խորհրդոյ մը համար պահանջուած ամէն թէութիւններն ունի: Արտաքին նշան է, վասն զի օծմամբ ու աղօթքով կը տեսնուի. շնորհաց խոստումն ալ անոր հետ միացեալ է. ի Քրիստոսէ հաստատեալ է, ինչու որ եթէ Քրիստոսէն՝ շնորհք տալու համար հաստատուած չըլլար նէ, չէր կրնար Առաքեալն ըսել որ ասով մեղքերուն թողութիւն կը տրուի. որովհետեւ Առաքեալն ինք իր իշխանութեամբ չէր կրնար Աստուծոյ շնորհքն արտաքին նշանի մը հետ կապել: Ուստի նաեւ Ս. Մարկոսի աւետարանին մէջ կը կարդանք թէ երբ որ առաքեալք Քրիստոսէն քարոզութեան համար խաւրուեցան նէ, հիւանդները իւղով օծելու սովորութիւն ունէին[2]. եւ թէպէտ նոյն օծումը խորհրդական չէր, բայց ի վերայ այսր ամենայնի հիւանդներն առողջացընելով՝ աս խորհրդոյն ազդեցութիւնը մեր առջեւը յառաջուը-

1 Յակ. Ե. 14. 15:

2 Մարկ. Զ. 13:

նէ կը նկարէր։ Անկից Ս. եկեղեցին ալ Առաքելոյն վերը յառաջ բերուած խօսքերէն՝ վերջին օծման մէջ միշտ խորհրդոյ զօրութիւնը ճանչցաւ. ինչպէս յայտնի է Որոգինեսէն (ճառ ի Ղեւտացիս), Ոսկեբերանէն, Իննովկենտիոսէն, արեւելեան ու արեւմտեան եկեղեցեաց մշտնջենաւոր սովորութենէն, Կաբիլոնեան, Տիկինեան, Փլորենտեան ու Տրիդենտեան եւ ուրիշ ժողովներէն։

45. Աս խորհրդեան նիւթը՝ եպիսկոպոսէն օրհնած ձէթն է, զորն որ եկեղեցիէն մասնաւոր իշխանութիւն ունեցող պարզ քահանան ալ կրնայ օրհնել, ինչպէս Յունաց եկեղեցւոյն մէջ սովորութիւն է։ Աս խորհուրդը կը տրուի՝ հիւանդին աչուըները, ականջներն եւ ուրիշ զգայարանքներն օծելով, եւ աս ձեւ բանին ըսելով. “Սոյն սուրբ օծմամբս եւ իր ամենագութն ողորմութեամբ թողցէ քեզ Տէր զոր ինչ մեղար (տեսանելեօք),, եւ այլն։ Իսկ աս խորհրդին պաշտօնեան՝ քահանան է, ինչպէս առաքելոյն խօսքերէն յայտնի է. “Կոչեսցեն զերիցունս եկեղեցւոյ,,. ուր թէպէտ եւ Առաքեալը շատ քահանաներու վրայ կը խօսի, բայց աւանդութենէն ու եկեղեցւոյ մշտնջենաւոր սովորութենէն յայտնի է որ մէկ քահանայ մը միայն բաւական է աս խորհուրդն օրինաւորապէս մատակարարելու։ Նոյն սուրբ խորհուրդն ընդունելու համար հարկաւոր եղած տրամադրութիւններն են, հոգւոյն կողմանէ՝ վիճակ շնորհաց, իսկ մարմնոյն կողմանէ՝ ծանր ու վտանգաւոր հիւանդութիւն։ Աս խորհուրդը թէպէտ փըրկութեան համար բացարձակապէս հարկաւոր չէ, բայց շատ օգտակար է. որովհետեւ Առաքելոյն խօսքերէն կ՚իմանանք որ մեր վրայ սրբարար շնորհքն աւելցընելէն զատ՝ նաեւ հետեւեալ բարիքները մեզի կը պատճառէ։ Նախ՝ մասնաւոր շնորհք կուտայ հիւանդութեան նեղութիւնները համբերութեամբ ու Աստուծոյ կամացը հետ համակերպու-

թեամբ ու արդիւնաւորութեամբ կրելու: Երկրորդ՝ մասնաւոր շնորհք կու տայ հոգեվարութեան ատեն հիւանդին վրայ յարձակող փորձութիւններուն՝ արիութեամբ դէմ դնելու, յաղթելու եւ սրբութեամբ մեռնելու: Երրորդ՝ ընդունողին տրամադրութեան համեմատ՝ մեղաց ժամանակաւոր պատիժներուն թողութիւն կու տայ: Չորրորդ՝ ներելի մեղքերուն թողութիւն կու տայ: Հինգերորդ՝ թէ որ հոգւոյն փրկութեան օգտակար է՝ մարմնաւոր առողջութիւն ալ կու տայ: Աս խորհուրդն այնչափ անգամ կրնայ կրկնուիլ, որչափ հեղ որ մէկը նոր հիւանդութեամբ նորէն մահուան վտանգի մէջ կ'իյնայ: Ըսածներնէս յայտնի կ'երեւայ թէ որչափ յիմարական ու վնասակար նախապաշարման մէջ են անոնք՝ որոնք կը խորշին ու կը վախնան աս խորհուրդն ընդունելէն եւ կամ թող չեն տար իրենց ազգականներուն ու մերձաւորներուն որ նոյնն ընդունին, կարծելով թէ ասով իրենց մահը ժամանակէն յառաջ վրանին կը հասնի:

ՅՕԴՈՒԱԾ Է.

Քահանայական կարգին վրայ:

46. Եկեղեցական նուիրապետութիւնն ի՞նչ է: — 47. Քահանայութեան նուիրելու ձեւը ճշմարիտ խորհո՞ւրդ է: — 48. Քահանայութեան կարգին նիւթն ու կերպը ո՞րն է: — 49. Քահանայութեան կարգն ի՞նչ շնորհք կու տայ: — 50. Քահանայութեան կարգն արժանապէս ընդունելու համար ի՞նչ տրամադրութիւն կը պահանջուի:

46. Քրիստոսի եկեղեցւոյն մէջ տեսանելի դասակարգութիւն կամ նուիրապետութիւն մը կայ՝ ի Քրիստոսէ հաստատեալ, գերբնական շնորհաց մատակարարութեան սուրբ պաշտամունքները կատարելու եւ Քրիստոսի հաւատացեալները փրկութեան ու յաւիտենական կենաց ստացման առաջ-

նորդելու համար: Այս սուրբ դասակարգութեան կամ նուիրապետութեան վերին ու գերագոյն գլուխը՝ Հռոմայ Քահանայապետն է, որն որ Քրիստոսի փոխանորդ ու երանելւոյն Պետրոսի յաջորդն է, որուն՝ ի Քրիստոսէ Տեառնէ մերմէ յանձնուած է յանձին Ս. Պետրոսի՝ առհասարակ ամէն հաւատացելոց հոգն ու կառավարութիւնը. “Տաց քեզ, ըսաւ Քրիստոս Պետրոսի, զփականս արքայութեան երկնից, եւ զոր միանգամ կապեսցես յերկրի՝ եղիցի կապեալ յերկինս, եւ զոր արձակեսցես յերկրի՝ եղիցի արձակեալ յերկինս,,[1]: Դարձեալ “Արածեա զգառինս իմ. արածեա զոչխարս իմ,,[2]: Այս նուիրապետութեան գլխաւոր ու գերագոյն գլխոյն ստորակարգեալ անդամներն են եպիսկոպոսները, որոնք իրենց յանձնուած մասնական հօտերուն հոգեւոր կառավարութիւնն ունին, որոնց Պօղոս առաքեալ ալ այսպէս կը զրուցէ. “Զգոյշ կացէք անձանց եւ ամենայն հօտին, յորում եդ զձեզ Հոգին սուրբ տեսուչս, հովուել զժողովուրդ Տեառն,,[3]: Եպիսկոպոսաց իշխանութեան ալ տակն են քահանայք ու նուիրապետութեան ուրիշ ստորին անդամները: Պօղոս առաքեալ աս նուիրապետութեան վրայ խօսելով՝ կ'ըսէ. “Եւ նա (Քրիստոս) ետ զոմանս առաքեալս, զոմանս մարգարէս, . . . զոմանս հովիւս եւ վարդապետս, ի հաստատութիւն սրբոց, ի գործ պաշտաման, ի շինուած մարմնոյն Քրիստոսի,,[4]: Առաքելական գրքերուն մէջն ալ շատ անգամ կը կարդանք որ առաքեալք շատ եպիսկոպոսներ, քահանաներ ու սարկաւագներ ձեռնադրեցին: Ասկից Տրիդենտեան ժողովն այսպէս սահմանեց. “Եթէ ոք ասիցէ թէ ի կաթողիկէ եկեղեցւոջ աստուածային կարգմամբ չիք հաստատեալ նուիրապետութիւն՝ որ կազմի յեպիսկոպոսաց, ի քահանայից եւ ի սպա-

1 Մատթ. ԺԶ. 19:

2 Յովհ. ԻԱ:

3 Գործ. Ի. 28:

4 Եփես. Դ. 11. 12:

սաւորաց կամ ի պաշտօնէից, եղիցի նզովեալ,,: (Գում. ԻԴ. կան. 6:) Քահանաներէն վար՝ ուրիշ վեց աստիճան պաշտօնեայք ալ կան, որոնցմով քահանայութեան աստիճանը կ՚ելլուի:

47. Ա՛ն ծէսը՝ որով եկեղեցւոյ պաշտօնեաներն ու գլխաւորաբար քահանայք կը նուիրուին եւ սուրբ պաշտամունքները կատարելու կը սահմանուին, է նոր օրինաց ճշմարիտ խորհուրդ. ինչու որ աս ծիսին մէջ խորհրդոյ մը համար հարկաւոր եղած էական թէութիւնները կան: Նախ՝ արտաքին նշան է, ինչու որ աս ծէսը կը կատարուի ձեռքի դրութեամբ ու պատարագի գործիքները տալով կամ մատուցանելով եւ միանգամայն ըսելով ան խօսքերը՝ որոնցմով քահանայական պաշտօնին տրուիլը կը նշանակուի: Երկրորդ՝ ի Քրիստոսէ հաստատուած է. որովհետեւ, ինչպէս Առաքեալը կ՚ըսէ, Քրիստոս զոմանս առաքեալ ըրաւ, զոմանս՝ վարդապետ, ի շինուած մարմնոյն Քրիստոսի. ինչպէս նաեւ յետին ընթրեաց մէջն ալ Քրիստոս Տէրն մեր ամենասուրբ հաղորդութեան խորհուրդը հաստատելէն ետքը՝ աս խօսքերով թէ "Զայս արասջիք առ իմոյ յիշատակի,, առաքեալներն ու անոնցմով իրենց յաջորդները քահանայ հաստատեց: Ուստի եւ Տրիդենտեան ժողովն այսպէս կը վճռէ. "Եթէ ոք ասիցէ թէ բանիւքս այսոքիւք՝ Զայս արասջիք առ իմոյ յիշատակի, Քրիստոս զառաքեալս ոչ կարգեաց քահանայս, կամ ոչ պատուիրեաց նոցա զի եւ ինքեանք (առաքեալք) եւ այլ քահանայք մատուսցեն կամ նուիրեսցեն զմարմին եւ զարիւն իւր, եղիցի նզովեալ,,: Առաքեալք՝ եպիսկոպոս, քահանայ, սարկաւագ ձեռնադրելու ծէսը միշտ կատարեցին, ինչպէս յայտնի է Գործք առաքելոցէն [1]: Արդ աս բանս չէին կրնար ընել, թէ որ այնպէս կարգած ու հաստատած չըլլար Քրիստոս, որն որ առաքելոց՝

1 Գործ. Զ. ԺԴ. ԺԴ:

քահանայագործելու եւ մեղքերը թող տալու իշխանութիւն տալով, ուզեց որ նոյն իշխանութիւնը եկեղեցւոյ մէջ միշտ շարունակէ: Երրորդ՝ աս ծէսն իրեն հետ մէկտեղ սեպհական շնորհքներ ալ ունի. ինչու որ Քրիստոս Տէրն մեր առաքեալներուն՝ մեղքերը թող տալու իշխանութիւն տուած ատեն՝ ըսաւ. “Առէք Հոգի սուրբ,,[1]. Ս. Պօղոս ալ Տիմոթէոսին կ'ըսէ[2]. “Մի անփոյթ առներ զշնորհացդ՝ որ ի քեզ են, որ տուաւ քեզ մարգարէութեամբ ի ձեռնադրութենէ երիցութեան,,[2]: Դարձեալ՝ “Յիշեցուցանեմ քեզ արծարծել զշնորհսն Աստուծոյ՝ որ են ի քեզ ի ձեռնադրութենէ իմմէ,,[3]: Ուրեմն Ս. Գրոց աս վկայութիւններէն յայտնի կ'ըլլայ որ քահանայութեան կարգը կամ ձեռնադրութիւնը՝ ճշմարիտ խորհուրդ է:

Հին Ս. Հարք, ինչպէս Ս. Գրիգոր Նիւսացին, Ամբրոսիոս, Օգոստինոս, Ոսկեբերան, եւ ընդհանուր եկեղեցին միշտ մեծ յարգութեամբ ու մեծարանօք կը խօսէին աս ձեռնադրութեան կամ քահանայական կարգին վրայ եւ խորհուրդներուն պատշաճական պատիւը տալով անոր՝ մեծ փոյթ կը տանէին որ իրենց պաշտօնեաները, որոնք աս քահանայական կարգը կամ ձեռնադրութիւնը պիտի ընդունէին, նոյնն աղէկ պատրաստութեամբ ու յարգութեամբ ընդունէին: Մանաւանդ թէ աս բանիս վրայ եղած առաքելական աւանդութիւնն այնչափ յայտնի էր, որ առջի հերետիկոսներէն ոչ ոք ուրացաւ քահանայութեան կարգին ճշմարիտ խորհուրդ ըլլալը: Ասկից է որ հերետիկոսներուն դէմ գումարուած հին ժողովներուն մէջ աս նիւթին վրայ ծագած խնդրոյ կամ հակառակութեան նշմարանք մը ամենեւին չիտեսնուիր. ուստի եւ ըսել է թէ ամէնքն ալ համաձայն էին աս ճշմարտութեան վրայ եւ ամենեւին տարակոյս կամ կարծեաց անհաւանու-

1 Յովհ. Ի. 22: 2 Ա. Տիմ. Դ. 14: 3 Բ. Տիմ. Ա. 6:

թիւն մը չկար: Լուտեր առաջինն՝ եղաւ որ քահանայութեան կարգին ճշմարիտ խորհուրդ ըլլալն ուրացաւ. անոր համար ալ՝ Տրիդենտեան ժողովը նզովիւք դատապարտեց ու հերքեց աս մոլորութիւնը՝ որն որ մինչեւ ան ժամանակ անլուր էր:

48. Քահանայութեան կարգին նիւթն է՝ ձեռքի դրութիւնն ու պատարագի գործեաց տուչութիւնը. իսկ կերպն ան խօսքերն են, որոնցմով կը տրուի ձեռնադրուողին՝ քահանայագործելու եւ մեղքերը թող տալու կամ արձակելու իշխանութիւնը: Բայց պէտք է գիտնալ որ աս խորհրդին նիւթն ու կերպն ի մասնաւորի ի Քրիստոսէ որոշուած չէ, հապա միայն ի հասարակի, այսինքն թէ այնպիսի նշաններ ու խօսքեր պիտի գործածուին, որոնք ձեռնադրուողին տրուելու իշխանութիւնը ցուցընելու կամ նշանակելու յարմար ըլլան. իսկ ի մասնաւորի որոշելը՝ Քրիստոս իր եկեղեցւոյն կամացը յանձնեց կամ թողուց. ասկից է որ ամէն եկեղեցիներուն մէջ քահանայութեան կարգին ձեւն ըստ ամենայնի մի եւ նոյն չէ: Բայց աս զանազանութիւնը կամ այլեւայլութիւնը՝ բոլորովին պատահական է. ինչու որ ամէն ձեւերուն մէջն ալ այնպիսի նշաններ ու խօսքեր կը գործածուին՝ որոնք յարմար են ցուցընելու կամ նշանակելու ձեռնադրուողին տրուած իշխանութիւնը: Իսկ պաշտօնեայ ձեռնադրութեան՝ յաստուածային հաստատութենէ՝ միայն եպիսկոպոսն է, ինչպէս որ մշտնջենաւոր աւանդութիւնն ու եկեղեցւոյ սովորութիւնը կամ գործածութիւնը կը սորվեցընէ եւ Տրիդենտեան ժողովը կը սահմանէ: Աստուածաբանները հասարակօրէն կը սորվեցընեն թէ բաց ի քահանայութենէ՝ նաեւ եպիսկոպոսութիւնն ու սարկաւագութիւնն ալ իրենք իրենցմէ խորհուրդներ են: Բայց աս վարդապետութիւնը եկեղեցւոյ խորհուրդներուն եօթնեակ թիւն ամենեւին չիբազմացըներ. ինչու որ անոնց ամէնն ալ

միատեղ կը կացուցանեն մէկ քահանայութեան կարգի խորհուրդ մը՝ որով աստուածային պաշտամանց սպասաւորները կը սահմանուին. այնպէս որ սարկաւագութիւնը՝ քահանայութեան մերձաւորագոյն աստիճանն է, իսկ եպիսկոպոսութիւնը՝ քահանայութեան կատարումը կամ վերին ծայրը:

49. Քահանայութեան կարգն ուրիշ ամէն խորհրդոց պէս սրբարար շնորհաց առաւելութիւն տալէն զատ՝ հետեւեալ գործքերն ալ կը պատճառէ: Նախ՝ հոգւոյն վրայ կնիք կը տպաւորէ, որով քահանայք կ՚ըլլան Աստուծոյ պաշտօնեաներն ու երկրի վրայ անոր տեղը բռնողները՝ գերբնական պարգեւներ մատակարարելու համար, ինչպէս նաեւ Աստուծոյ թարգմանները կամ նուիրակները՝ անոր անուամբ մարդկանց սորվեցընելու համար այն ամէն բաները՝ որոնք հաւատոյ ու պատուիրանաց կը վերաբերին. դարձեալ իրենց հաշտութեան պատարագը մատուցանելու իշխանութեամբը՝ միջնորդ կ՚ըլլան Աստուծոյ ու մարդկան մէջ: Երկրորդ՝ քահանայութեան կարգը մասնաւոր շնորհք ալ կու տայ նոյն կարգին հետ միացեալ պաշտամունքն ու պարտաւորութիւնները հաւատարմութեամբ ու սրբութեամբ կատարելու՝ ի փրկութիւն իրենց անձանց եւ ուրիշներուն: Պօղոս առաքեալ աս շնորհքին վրայ խօսելով Տիմոթէոսին՝ զորն որ քահանայ ու եպիսկոպոս ձեռնադրած էր, կ՚ըսէ. “Մի անփոյթ առներ զշնորհացդ՝ որ ի քեզ են, որ տուաւ քեզ մարգարէութեամբ ի ձեռնադրութենէ երիցութեան,,:

50. Քահանայութեան կարգն արժանապէս ու սրբութեամբ ընդունելու համար, բաց ի շնորհաց վիճակէն, նաեւ հետեւեալ տրամադրութիւններն ըլլալու են: Նախ՝ նոյն վիճակին աստուածային կոչում ունենալը. ասիկա կրնայ ճանչցուիլ աս սուրբ վիճակին մէջ մտնել ուզողին ունեցած վախճանէն՝

որն որ գերբնական պէտ'որ ըլլայ, այս ինքն՝ Աստուծոյ աւելի կատարեալ կերպով ծառայելու եւ ուրիշ մարդիկներն ալ Աստուծոյ ծառայութեան դարձընելու. ինչպէս նաեւ հաստատուն ու յարատեւական փոյթ ու ջանք ունենալէն այնպիսի կեանք մ'անցընելու, որն որ քահանայական վիճակին սրբութեան պատշաճ ու համաձայն ըլլայ: Վա՜յ անոնց՝ որոնք պարզ մարդկային ու ժամանակաւոր պատճառի մը համար եկեղեցական վիճակի մէջ կը մտնեն. վա՜յ դարձեալ անոնց՝ որոնք իրենց վարուց սրբութեամբն իրենք զիրենք աս վիճակին տրամադրելու չեն աշխատիր. այսպիսիները ստուգիւ թէ իրենց ծանր դատապարտութիւն կը գտնեն եւ թէ ուրիշներուն, որոնց յաւիտենական կենաց առաջնորդ ըլլալու տեղ, իրենց անփութութեամբն ու չարաչար վարուց օրինակաւը՝ դատապարտութեան առաջնորդ կ'ըլլան: Այսպիսիներուն քահանայութիւնը՝ մանիշ Յուդային առաքելութեան հետ կը համեմատուի եւ անոր թշուառ վիճակն՝ ասոնց կը սպառնացուի: Երկրորդ աս աստիճանն ընդունելու համար հարկաւոր ու պատշաճական գիտութիւններն ունենալ, որով քահանայական պաշտօնին մտնել ուզողը՝ պէտք է որ չէ թէ միայն կրթեալ ըլլայ ան բաներուն մէջ՝ որոնք պատարագ ընելու եւ խորհուրդ կատարելու կը վերաբերին, հապա նաեւ պէտք է որ գիտնայ ան ամէն բաները՝ որոնք կրօնի պարտքերուն ու վարդապետութեանց կը վերաբերին, որպէս զի դատաւորի, բժշկի ու վարդապետի սուրբ պաշտօնին մէջ ամենուն կարող ըլլայ աղէկ ծառայել ու անոնց հոգւոյն փրկութեան օգտակարապէս առաջնորդել:

ՅՕԴՈՒԱԾ Ը.

Ամուսնութեան խորհրդին վրայ:

51. Ամուսնութեան խորհուրդն ինչ վախճան ունի. ճշմարիտ խորհո՞ւրդ է: — 52. Աս խորհրդոյն նիւթն ու կերպը ո՞րն է: — 53. Աս խորհուրդը սրբարար շնորհքէն զատ ուրիշ ի՞նչ առաւելութիւններ հետը կը բերէ:

51. Քրիստոս Տէրն մեր Նոր օրինաց խորհրդոց աստիճանին բարձրացուց ամուսնութիւնը, զորն որ Աստուած իսկզբան հաստատած էր մարդկային ազգին սերելուն ու բազմնալուն համար՝ իբրեւ մըշտընջենաւոր եւ անլուծանելի կապ մը: Քրիստոսի վախճանն ան էր՝ որ աս վիճակն ալ հաւատացելոց մէջ իր առանձին շնորհքն ունենայ՝ սրբութեամբ ապրելու, զաւկըները բարեպաշտութեամբ ու սիրով կրթելու համար: Արդ՝ քրիստոնէից օրինաւոր ամուսնութեան ճշմարիտ խորհուրդ ըլլալը՝ կը ցուցուի նախ Ս. Գրքէն: Պօղոս առաքեալ ամուսնացելոց փոփոխակի իրարու ունեցած պարտաւորութիւնը մեկնելէն ու սորվեցընելէն ետքը որ հաւատացելոց ամուսնութիւնը՝ Քրիստոսի Տեառն մերոյ եկեղեցւոյ հետ միանալուն կամ միութեան նշան է, վրան կ'աւելցընէ. “Խորհուրդս այս մեծ է. բայց ես ասեմ իսկ ի Քրիստոս եւ յեկեղեցի„ [1]: Ուրեմն երբոր Առաքեալը յայտնի կ'ըսէ թէ ամուսնութիւնը խորհուրդ է, հարկ է որ իրօք այնպէս ըլլայ ու խորհրդոյ համար պահանջեալ ամէն թէութիւններն ունենայ, այսինքն Քրիստոսէն հաստատուած ըլլայ՝ շնորհք նշանակելու եւ տալու համար: Եւ թէպէտ յայտնի չէ թէ Քրիստոս Տէրն մեր աս խորհուրդս երբ հաստատեց ու ամուսնութեան դաշանց հետ միացուց խորհրդոյ շնորհքն ալ, բայց Առաքելոյն վկայութիւնը երկբայութեան տեղի չիթողուր որ

1 Եփես. Ե. 32:

Քրիստոս ամուսնութիւնը խորհրդոյ արժանաւորութեան բարձրացուցած է. ինչու որ եթէ Քրիստոս ամուսնութեան վրայ խորհրդական շնորհքը միացուցած չըլլար նէ, Առաքեալը չէր կրնար նոյնն ինք իրմէ խորհուրդ անուանել:

Իսկ Հերետիկոսներուն զրուցածը թէ Առաքելոյն խորհուրդ ըսելը՝ չէ թէ ամուսնութեան, հապա Քրիստոսի՝ եկեղեցւոյ հետ միանալուն կամ միութեան կը պատշաճի, Ս. Գրքին իմաստին ու մտքին դէմ է. ինչու որ «այս» դերանունը՝ զոր որ Առաքեալն իր խօսքին մէջ կը գործածէ, մօտը գտնուած խօսքերուն կը վերաբերի. եւ որովհետեւ ինք մերձակայ համարին մէջ ամուսնութեան վրայ խօսած էր, ըսելով. "Թողցէ այր զհայր իւր եւ զմայր իւր, եւ երթիցէ զհետ կնոջ իւրոյ„ որուն ետեւէն անմիջապէս կ'աւելցընէ թէ "Խորհուրդս այս մեծ է„ յայտնի է ուրեմն որ հակառակորդաց մեկնութիւնն աս խօսակցութեան կերպին բոլորովին հակառակ կ'ըլլէ եւ զանիկա ի հիմանց կը տապալէ: Բայց թէեւ ամուսնութեան խորհուրդ ըլլալը՝ Ս. Գրոց մէջ ամենեւին տեղ մը չգտնուէր, սակայն այնպէս ալ անոր ճշմարիտ խորհուրդ ըլլալը յայտնի կ'ըլլար աս սկզբէն, թէ առաքելոց՝ Քրիստոսի հաստատութենէն, եկեղեցւոյ ամէն աւանդածները՝ Ս. Գրքին մէջ չեն պարունակիր. բայց աս կը պարունակի Ս. Գրքին մէջ՝ որ Քրիստոս եկեղեցւոյ խոստմունք ըրած է թէ Հոգին սուրբ ամէն ճշմարտութիւնները պիտի սորվեցընէ իրեն. եւ թէ եկեղեցին է "Սիւն եւ հաստատութիւն ճշմարտութեան„: Արդ եկեղեցին՝ որն որ աս կերպ խոստմունքներով ու արտօնութիւններով զօրացած ու ապահովցուած է, անընդհատ աւանդութեամբ կը պահէ ամուսնութեան խորհուրդ ըլլալուն վարդապետութիւնը. եւ աս վարդապետութեան սկիզբը ետքի դարերէն չէ, հապա քրիստոնէութեան հետ մէկտեղ ծնած է.

եկեղեցւոյ հին հարքն ու ժողովներն ասիկա իբրեւ քրիստոնէից յայտնի բան մը կ՚ենթադրեն: Կղեմէս աղեքսանդրացին (Յաճախապ. Գիրք Գ.) ամուսնութիւնը սուրբ ու աստուածային կը կոչէ. Ս. Ոսկեբերան (Ծննդոց ճառին մէջ) խորհուրդ կը կոչէ. Նոյնպէս Ս. Օգոստինոս ալ կ՚ըսէ թէ Աշխարհքիս չորս կողմն եղող քրիստոնէից մէջ՝ ամուսնութիւնը միշտ եօթը խորհուրդներուն կարգը դասուած է: Հազիւ ԺԶ. դարուն մէջ ասոր հակառակ նոր հերետիկոսութիւններ ելան, զորոնք Տրիդենտեան ժողովը (Գում. ԻԴ.) դատապարտելով, աս խորհըրդեան վրայ յառաջուընէ եղած հաւատքը յայտնի ըրաւ եւ աս խօսքերով բանը վերջացուց. "Եթէ ով ասիցէ թէ ամուսնութիւնն ոչ է ճշմարտապէս եւ յատկապէս մին յեօթն խորհրդոց աւետարանական օրինաց, ի Քրիստոսէ Տեառնէ մերմէ հաստատեալ, եւ թէ ոչ տայ շնորհս, եղիցի նզովեալ":

52. Աս խորհրդոյն նիւթը՝ ամուսնացողներուն փոփոխակի օրինաւոր հաւանութիւնը կամ իրարու հետ ամուսնանալու կամքն է: Վասն զի ամէն ատեն ամուսնութիւնը կը կատարուէր փոփոխակի օրինաւոր հաւանութեամբ եւ այնպէս ալ պէտք էր որ ըլլար. ուրեմն երբոր Քրիստոս Տէրն մեր նոյնը խորհրդոյ արժանաւորութեան բարձրացուց, ուզեց որ աս փոփոխակի օրինաւոր հաւանութիւնն ըլլայ խորհրդոյն նիւթը: Իսկ կերպը՝ ամուսնացողներուն այն խօսքերն են, որոնցմով ամուսնական դաշինք ընէլնին փոփոխակի կը յայտնեն: Նմանապէս աս խորհրդոյն պաշտօնեայքն են նոյն իսկ ամուսնական դաշնադիրները, ինչպէս առհասարակ մեծամեծ աստուածաբանք ու Փլորենտեան եւ Տրիդենտեան ժողովները կը սորվեցընեն: Վասն զի Ս. Գրքէն ու աւանդութենէն գիտենք որ Քրիստոս Տէրն մեր խորհրդոյ արժանաւորութեան բարձրացուց ան ամուսնական դա՛շինքը՝ որն որ աւետարանական օ-

րէնքէն յառաջ աստուածային հաստատութեամբ աշխարհքիս սկիզբէն կ՚ըլլար. իսկ արդ ամուսնական դաշինքը՝ նոյն իսկ դաշնադիրները կ՚ընեն, ուրեմն նաեւ խորհուրդն անոնք կը կատարեն: Անկից Փլորենտեան ժողովն ի կոնդակի միաբանութեան Հայոց կը գրուցէ. “Եօթներորդն է խորհուրդն ամուսնութեան, որոյ արդիւնագործ պատճառն է փոփոխակի հաւանութիւնն՝ որ բանիւք զառաջիկայէն յայտ առնի,,: Դարձեալ աս ալ կ՚աւելցընենք որ Տրիդենտեան ժողովը (Գում. ԻԴ.) կը յայտնէ թէ այն գաղտնի ամուսնութիւնք՝ որոնք ատեն ատեն առանց ժողովրդապետին ներկայութեան կ՚ըլլային, հաստատուն ու վաւերական ամուսնութիւնք էին, ցորչափ որ եկեղեցին զանոնք անվաւերական չէր հրատարակած՝ անընդունակ ընելով անձինքն ան տեսակ դաշինք դնելու. եւ ասիկա ուրացողներուն նզովք կը կարդայ: Ուրեմն ըստ Տրիդենտեան ժողովոյն՝ դաշնադիրք են ամուսնութեան խորհրդոյն պաշտօնեաները: Դարձեալ նոյն ժողովն ամուսնութեան վաւերութեան համար՝ միայն ժողովրդապետին ու երկու վկայի ներկայութիւնը կը պահանջէ, չէ թէ ժողովրդապետին օրհնութիւնը:

53. Ա՛ս խորհուրդը սրբարար շնորհաց առաւելութենէն զատ՝ կու տայ նաեւ առանձին շնորհք ամուսնութեան մէջ բարեպաշտութեամբ ապրելու եւ զաւակները քրիստոնէաբար կրթելու: Ուստի ամուսնական դաշինք ընողները նախ պէտք է որ շնորհաց վիճակի մէջ ըլլան: Երկրորդ՝ պէտք է որ բարի ու քրիստոնէավայել դիտաւորութիւն ունենան զաւկըները բարեպաշտութեամբ կրթելու: Երրորդ՝ որովհետեւ կատարուած ամուսնութեան կապը մշտնջենաւոր է, ինչպէս կը տեսնուի Քրիստոսի Տեառն մերոյ խօսքէն, որ ըսաւ թէ “Զոր Աստուած զուգեաց՝ մարդ մի մեկնեսցէ,,[1] . անոր համար

1 Մատթ. ԺԹ. 6:

պէտք է որ յառաջուընէ խոհեմ ու ծանր մտածմամբ որոշում ըլլայ։ Չորրորդ՝ վերջապէս պէտք է որ ազատ ըլլան ան ամէն արգելքներէն՝ որոնք բնական ու եկեղեցական օրէնքէն յառաջ կու գան. որովհետեւ Քրիստոս Տէրն մեր իշխանութիւն տուած է եկեղեցւոյ աս խորհրդեան վաւերական նիւթն որոշելու, որպէս զի չարաչար զեղծումներէն հեռացուի. ուստի եւ աս նիւթին վրայ եկեղեցւոյ տուած օրէնքներէն յառաջ եկած արգելքներով մարդիկ անընդունակ կ՚ըլլան ամուսնական դաշն դնելու։ Ասանկ եկեղեցական արգելքներն են՝ ազգականութեան, խնամութեան եւ ուրիշ արգելքներ, որոնց վրայ ժողովրդապետները քննութիւն կ՚ընեն ու կը կրթեն ամուսնանալ ուզողները։ Ի հաւատոց է որ եկեղեցին աս տեսակ ամուսնութեան արգելքներ դնելու իշխանութիւն ունի եւ թէ նոյն արգելքներով ամուսնացողներուն ամուսնութիւնն անվաւեր է. որովհետեւ Տրիդենտեան ժողովն ասոնց վրայ առհասարակ այսպէս վճիռ կու տայ. “Եթէ ոք ասիցէ թէ եկեղեցի ոչ կարէ սահմանել արգելս եղծիչս ամուսնութեան եւ կամ ի սահմանելն զնոսա մոլորի, եղիցի նզովեալ„։ (Գում. ԻԴ։) Դարձեալ նոյն ժողովքէն կը սորվինք որ ամուսնական խնդիրներն եկեղեցական ատեանին կը պատշաճին, որովհետեւ նոյն նստին մէջ աս ալ կ՚ըսէ. “Եթէ ոք ասիցէ թէ ամուսնական խնդիրք կամ դատաստանք՝ ոչ վերաբերին առ եկեղեցական դատաւորս, եղիցի նզովեալ„։

ՄԱՍՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՔՐԻՍՏՈՆԷԻՆ ՊԱՐՏՔԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

ԻՆՉՊԷՍ որ սկիզբն (Նախադիտելեաց մէջ) ըսինք, աս մասին մէջ պիտի խօսինք քրիստոնէի մը պարտքերուն վրայ : Եւ որովհետեւ նոյն պարտքերը յառաջ կու գան ըստ մասին՝ Աստուծոյ պատուիրաններէն եւ ըստ մասին՝ եկեղեցւոյ պատուիրաններէն, ուստի եւ նոյն կարգաւ պիտի դնենք մեր բոլոր պարտաւորութիւնները : Բայց որպէս զի նոյներն աղէկ ըմբռնուին, յառաջագոյն քանի մը գիտնալու հարկաւոր բաներ կան, որոնք սկիզբն մեկնելու ենք :

ԳԼՈՒԽ Ա·

Ընդհանուր տեղեկութիւններ :

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա·

Թէ ի՞նչ է քրիստոնէին պարտքերուն աղբիւրն ու հիմը :

1 · Աստուծոյ հաճոյ ըլլալու համար հաւատքէն ուրիշ ինչ բան պէտք է : — 2 · Ո՞ր մասնական աղբիւրներէն յառաջ կու գան քրիստոնէին պարտքերը : — 3 · Քրիստոնէին պարտքերուն ընդհանուր հիմն ինչ է :

1 · Բարոյից քրիստոնէական վարդապետութիւնը կը խօսի ան բաներուն վրայ՝ զորոնք մարդ պէտք է ընել կամ չընել, որպէս զի իր գերբնական վախճանին համեմատ ապրի, սրբարար շնորհքն ու Աստուծոյ բարեկամութիւնը պահէ եւ յաւիտենական երանութեան հասնի : Բայց Աստուծոյ հաճոյ ըլլալու եւ յաւիտենական կեանքը ստանալու համար՝

միայն Աստուծոյ յայտնած բաներուն հաւատալը բաւական չէ, հապա պէտք է որ նաեւ ամէն բանի մէջ անոր ամենասուրբ կամքը կատարելու ետեւէ ըլլանք։ Ինչու որ Ս. Գիրքը կ'ըսէ թէ "Հաւատք՝ եթէ գործս ոչ ունիցին, մեռեալ են առանձինն,,[1]. եւ ուրիշ տեղ մը՝ "Ոչ եթէ որ լսելիք օրինացն են՝ արդարացեալ են առաջի Աստուծոյ, այլ առնելիք օրինացն արդարասցին,,[2]։ Ուստի եւ Քրիստոս Տէրն մեր կ'ըսէ. "Եթէ կամիս մտանել ի կեանս յաւիտենականս՝ պահեա զպատուիրանսն,,[3]։

2. Աստուած իր օրէնքները մեր սրտին մէջ գրած էր, ինչպէս Առաքեալը կ'ըսէ, եւ նոյները բնական լուսով ալ մեզի յայտնած էր. բայց երբ որ մարդիկներուն չարութեամբն ասոնց մեծ մասը մոռցուեցաւ, դրական յայտնութեամբ զանոնք նորոգեց, թէ Մովսէսի ձեռքով, որուն յանձնեց քարեղէն տախտակներու վրայ գրած օրէնքը, թէ ուրիշ հին օրինաց մարգարէներուն ձեռքով, զորոնք ուզեց իր կամքին թարգմանները ընել եւ թէ վերջապէս իր մարմնացեալ Որդւոյն ձեռօքը, որն որ նոյն իսկ բնական օրէնքը կատարելապէս լուսաւոր ու յայտնի ըրաւ եւ անոր նոր զօրութիւն ու գերբնական արժէք տուաւ։ Ուստի եւ ինչ որ բնական օրինօք կը հրամայուի կամ կ'արգելուի, նոյնը քրիստոնէին պարտքին կը վերաբերի։ Բաց ասկից՝ ուզեց Աստուած բնական օրէնքներուն վրայ՝ ուրիշ շատ օրէնքներ աւելցընել նկատմամբ մեր գերբնական վախճանին եւ այն դրական յարաբերութիւններուն, զորոնք մեր նախահարց անկումէն ետքը՝ ունեցանք Աստուծոյ հետ՝ իբրեւ մեր փրկչին ու սըրբացուցչին հետ, որ օրէնքները զմեզ անկեալ ու նորոգեալ մարդկային բնութեան ներկայ վիճակին մէջ՝ կը տանին կը հասցընեն մեր գերբնական վախճանին, իբրեւ միջնորդք առ վախճան։ Ուստի եւ

1 Յակ. Բ. 17։ 2 Հռոմ. Բ. 13։ 3 Մատթ. ԺԹ. 17։

քրիստոնէի պարտքերուն յատկական աղբիւրը՝ բաց ի բնական օրէնքէն՝ է նաեւ աստուածային օրէնքը, որն որ թէ՛ տասնաբանեայ օրինաց եւ թէ՛ աւետարանական պատուիրաններուն մէջ կը պարունակուի։ Եւ որովհետեւ դարձեալ Քրիստոս իր եկեղեցւոյն տուաւ օրէնսդրութեան իշխանութիւն, եւ անոր յանձնեց որ որոշէ իր պատուիրանաց կատարման հասնելու համար հարկաւոր եղած միջնորդները՝ որոնցմով նոյն իսկ մեր գերբնական վախճանը կրնանք ձեռք բերել, անոր համար նաեւ եկեղեցական օրէնքն ալ քրիստոնէին պարտուց աղբիւրներուն կարգը կ՚անցնի։

3· Ուրեմն Աստուծոյ կամքը՝ որն որ բան մը կը պատուիրէ կամ կ՚արգելու եւ որն որ յայտնութեամբ մեզի ծանուցուած է, քրիստոնէին պարտքերուն ընդհանուր հիմն է, եւ զօրաւոր որոշիչ պատճառ թէ ինչու համար աս բանս պէտք է ընել կամ ան բանէն խորշիլ· որովհետեւ չկայ ուրիշ բան մը, որն որ զօրաւոր ու սաստիկ կերպով մեր կամքը յօժարեցընէ մեր պարտքերուն կատարման, որչափ ճանչնալը թէ այսպէս կը պատուիրէ կամ կ՚արգելու Աստուած, որն որ ծայրագոյնս յարգելի է ու սիրելի՝ իր անսահման գերազանցութեան ու բարութեան համար, որն որ մեր գերագոյն Տէրն է, մեր ստեղծիչը, մեր փրկիչը, մեր ծայրագոյն բարերարն ու արդարակորով վարձահատոյցը։ Ուստի եւ Աստուծոյ կամքը պէտք է որ ըլլայ մեր ընելու կամ չընելու գործքերուն գլխաւոր շարժառիթը, որպէս զի մեր պարտուց կատարումն Աստուծոյ առջեւն արդիւնք ունենայ։

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ.

Թէ ի՛նչ է առաքինութիւնն ու մեղքը։

4. Ի՞նչ է առաքինութիւնն ու իր յարգն ուսկից կ'առնուի։ — 5. Առաքինութեանց մէջ զանազանութիւն կա՞յ մի։ Ինչ է առաքինութեան պատուիրան եւ խրատ։ — 6. Ի՞նչ է մեղքը։ — 7. Ի՞նչ է մահուչափ ու ներելի մեղքը։ — 8. Մեղքին չարութիւնն ուսկից կ'առնուի։

4. Ըսածներնէս արդէն յայտնի կ'ըլլայ քրիստոնէական առաքինութեան եւ անոր հակառակին, այսինքն՝ մեղաց, ծանօթութիւնը։ Քրիստոնէական առաքինութիւնը՝ ըստ որում ունակութիւն՝ է հաստատուն ու սաստիկ առաջադրութիւն եւ ջանք, հաւատով ու Աստուծոյ սիրով արծարծած՝ իր ամէն ներքին ու արտաքին գործողութիւններն ու դիտաւորութիւններն աստուածային կամաց հետ համաձայնցընելու, կամ համառօտիւ ըսելու համար, է ջանք՝ ամէն բանի մէջ Աստուծոյ հաճոյ ըլլալու։ Ինչու որ քրիստոնէական առաքինութեան համար բաւական չէ բնական զօրութիւնը կամ միայն պարտուց կատարումը, ոչ ալ գործողութեանց համեստութեան կամ հաճոյականութեան մարդկային միայն բանական ծանօթութեան պատճառը. հապա կը պահանջուի նաեւ բոլորովին գերբնական շնորհաց հեղումը, գերբնական պատճառ մը ու դիտաւորութիւն մը Աստուծոյ հաճոյ ըլլալու։ Ուստի եւ Քրիստոս Տէրն մեր կ'ըսէ "Զգոյշ լերուք ողորմութեան ձերում, մի առնել առաջի մարդկան, որպէս թէ ի ցոյց ինչ նոցա. գուցէ եւ վարձս ոչ ընդունիցիք ի Հօրէն ձերմէ՝ որ յերկինսն է։ Այլ յորժամ առնիցես ողորմութիւն՝ մի հարկաներ փող առաջի քո, որպէս կեղծաւորքն առնեն ի ժողովուրդս եւ ի հրապարակս, որպէս զի փառաւորեսցին ի մարդկանէ։ Ամէն ասեմ ձեզ՝ այն իսկ են

վարձք նոցա,, [1]։ Մեր գործքերն այնչափ աւելի վարձուց արժանի կ'ըլլան, որչափ որ դիտաւորութիւննիս նոյն գործքերուն մէջ՝ ամէն ժամանակաւոր նկատմանց կամ դիւրութեանց պատճառները մէկդի դնելով, սաստկութեամբ կը հակի ի կամս Աստուծոյ։ Ուստի եւ այս նկատմամբ, այսինքն՝ Աստուծոյ հաճոյ ըլլալու ընդհանուր դիտաւորութեամբ, առաքինութիւնը կը նկատուի մի եւ անբաժանական, որովհետեւ բացարձակապէս բոլոր օրէնքներուն վրայ կը տարածի, այնպէս որ եթէ մարդս աս օրինաց մէկ մասը բռնաբարելու ըլլայ, բոլոր օրինաց բռնաբարութեան յանցաւոր եղած կ'ըլլայ· ինչպէս Ս· Գրքին մէջ կը կարդանք· "Որ ոք զամենայն օրէնսն պահիցէ եւ միով իւիք ինչ գլթիցէ, եղեւ ամենայն օրինացն պարտապան,, [2]։

5· Բայց ի վերայ այսր ամենայնի՝ ինչպէս օրէնքները, այնպէս ալ նաեւ մեր պարտքերը, եւ ըստ հետեւորդի՝ առաքինութիւններն ու մեղքերն ալ, տեսակաւ մէկմէկէ կը տարբերին եւ իւրաքանչիւր տեսակն իր յատուկ անունով կ'որոշուի· Նոյնպէս առաքինութիւններն ալ ըստ ենթակային մտածեալ՝ զանազան աստիճաններ ունին։ Ուստի եւ այնչափ բարձր ու գերազանց է առաքինութիւն մը, որչափ որ բարձր ու գերազանց վախճանաւ ի գործ կը դրուի, որչափ որ շատ ու ծանր դժուարութիւններ ունի յաղթելու, որչափ որ շատ բարիքներ ընելու առաջադրութիւն կը պարունակէ, որչափ որ զուարթ եւ ուրախ հոգւով ի գործ կը դրուի, որչափ որ աւելի յաճախ կ'ըլլայ գործադրութիւնը։ Առաքինութիւններուն աստիճաններն որոշել կարող ըլլալու համար՝ պէտք է դարձեալ գիտնալ աստուածային պատուիրանին ու խրատին մէջ եղած զանազանութիւնը։ Արդ՝ վերջին վախճանին համար հարկաւոր եղած գործողութիւններն ու

1 Մատթ· Զ· 1· 2։   2 Յակ· Բ· 10։

զանցառութիւնները՝ որոնց կը պարտաւորէ զմեզ աստուածային կամքը բացարձակապէս, պատուիրանք են: Իսկ խրատներն անոնք են՝ որոնք վերջին վախճանին համար բացարձակապէս հարկաւոր չեն եւ որոնց Աստուած զմեզ չիպարտաւորեր, հապա միայն իրենց հակառակէն բարոյապէս բարեգոյն ու կատարելագոյն եւ իրեն աւելի հաճոյական ըլլալը կը ցուցընէ ու մեր առջեւը կը դնէ: Քրիստոս խրատները պատուիրաններէն յայտնապէս կը զանազանէ աւետարանին մէջ: Երբ որ պատանին իրեն հարցուց թէ յաւիտենական կենաց հանելու համար ի՞նչ ընելու է, ինք պատասխան տուաւ որ "Եթէ կամիս ի կեանս յաւիտենականս մտանել՝ պահեա զպատուիրանսն,,: Իսկ երբ որ պատանին ասոր պատասխանեց որ ան ամէն բաները պզտիկուց վեր պահած եմ ու նորէն խնդրեց թէ իրեն ընելու ուրիշ ի՞նչ բան կը մնայ, ան ատեն Քրիստոս անոր պատասխան տուաւ ըսելով. "Եթէ կամիս կատարեալ լինել, երթ վաճառեա զինչս քո եւ տուր աղքատաց եւ ունիցիս գանձս յերկինս եւ եկ զկնի իմ,, [1]: Նոյնպէս Քրիստոս մշտնջենաւոր կուսութեան վրայ խօսելով՝ նոյնը կը գովէ ու անոր պահպանութիւնը կը թելադրէ [2]. Նոյնը կ'ընէ Պօղոս առաքեալ ալ՝ ընդարձակ խօսքերով կուսութեան վիճակն ամուսնութեան վիճակէն աւելի գերազանց դնելով ու անոր պահպանութեան յորդորելով [3]: Ուրեմն ընդունայն է ու Քրիստոսի վարդապետութեան հակառակ ոմանց կարծիքը, որոնք կը ճգնին ցուցընել թէ առաքինութեան խրատ չկայ: Աւետարանական խրատներն են. կամաւոր աղքատութիւն, մշտնջենաւոր կուսութիւն ու հնազանդութիւն: Ասոնցմէ զատ, նաեւ ուրիշ նիւթերու մէջ ալ բարձրագոյն առաքինութեանց կերպերն ու

1 Մատթ. ԺԹ. 16—21: 3 Ա. Կոր. Է.
2 Անդ. ԺԹ. 10—12:

գիւցազնական գործքերը՝ որոնք պատուիրանի կարգէն շատ բարձր են ու գերազանց, խրատներուն մէջ կը համարուին։ Բայց երբեմն ըստ պատահման խրատները պատուիրանի զօրութիւն կ'ունենան, այս ինքն երբոր մասնաւոր պարագայից նայելով՝ խրատը մէկու մը բացարձակապէս հարկաւոր միջնորդ կ'ըլլայ պատուիրանին կատարման համար։

6. Պատուիրանի մը գիտութեամբ ու որոշմամբ զանցառութիւնը կամ պարտքի մը բռնաբարութիւնը՝ մեղք կ'ըսուի. աւելի որոշ խօսելով՝ մեղքն է կամաւոր ու բացորոշեալ գործողութիւն, զանցառութիւն կամ նաեւ ներքին բաղձանք կամ բերկրութիւն, օրինաց հակառակ, որն որ իր հետն ունի ծանօթութիւն՝ թէ անոնք օրինաց հակառակ են։ Ուրեմն բարոյական մտքով առնուած յատուկ մեղքի մը համար կը խնդրուի գործողութեան չարութեան ծանօթութիւնը, եւ աս կերպով ծանուցեալ գործողութեան՝ կամքին ազատ հաւանութիւնը։ Ուստի թէ որ մէկն առարկապէս չար գործողութիւն մը գործէ, անյաղթելի տգիտութեամբ անոր չարութիւնը չգիտնալով կամ միտ չդնելով, ամենեւին մեղք մը չիգործեր։ — Որովհետեւ օրէնքները զանազան առարկաներու հայեցուածք ունին, այսպէս ալ անոնց դէմ եղած մեղքերը՝ տեսակաւ իրարմէ զանազան են. ներքին մեղքերն ալ՝ որոնք կը գործուին բացորոշեալ բերկրութեամբ, բաղձանքով կամ չար դիտաւորութեամբ, զանազան տեսակ կ'ունենան ըստ առարկայից՝ որոնց կը ձգտին։

7. Մ՝եղքերէն ոմանք համեմատութեամբ թեթեւ կամ ներելի կ'ըսուին, անոր համար որ Աստուծոյ շնորհքէն չեն զրկեր եւ մարդս դիւրաւ անոնց թողութիւնը կ'առնէ Աստուծմէ. իսկ ոմանք ծանր կ'ըսուին ու մահացու, ինչու որ Աստուծոյ շնորհքէն կը զրկեն ու հոգին հոգեւորապէս կը մեռցնեն։ Մեղաց աս զանազանութիւնը կ'առնուի

թէ ան օրէնքին առարկայէն՝ որն որ մեղք կը բռնաբարուի եւ թէ ենթակային ու մեղանչողին տրամադրութենէն : Առարկային նայելով՝ ան մեղքը մահացու է, որով ծանր նիւթի մէջ օրէնքը կը բռնաբարուի եւ այնպէս որ ծանրապէս կը հակառակի օրէնքին դիտած վախճանին. իսկ ներելի ան է՝ որով թեթեւ նիւթի մը մէջ օրէնքը կը բռնաբարուի եւ որն որ այն օրէնքին դիտած վախճանին մեծ վնաս մը չիբերեր. այսպէս զոր օրինակ իրի մը գողութիւնը՝ որուն կորուստը ծանր վնաս մը չիբերեր կորսնցընողին, ներելի մեղք է. բայց անանկ բանի մը գողութիւնը՝ որուն կորուստը խոհեմութեամբ կշռելով՝ դիմացինին ծանր վնաս կը պատճառէ, մահացու մեղք է: Իսկ ենթակային տրամադրութեան նայելով՝ ատեն ան մեղք մը մահացու կ'ըլլայ, երբոր գործողն առարկային վրայ ծանր չարութիւն մը կ'ըմբռնէ կամ գէթ այնպիսի չարութեան վրայ կը տարակուսի, կամ նոյնին վրայ կը տեսնէ մահուչափ մեղաց մէջ իյնալու մերձաւոր վտանգ. եւ նոյն գործքերը կը գործէ կամաց կատարեալ հաւանութեամբ: Բայց ինչպիսի եւ իցէ գործողութիւն մը, թէեւ ըստ ինքեան ծանրապէս չար, երբոր չիգործուիր կատարեալ ծանօթութեամբ իրին ծանր չարութեան եւ կամ կամաց կատարեալ հաւանութեամբ, հապա գահավիժութեամբ մը, ներելի մեղք կ'ըլլայ. որովհետեւ օրինաց պահպանութեան յայլուստ բարեպէս տրամադրեալ մարդուն վրայ՝ այսպիսի անբացորոշեալ գործողութեամբ չ'եղծանիր բարի դիտաւորութիւնն ու օրինաց պահպանութեան առաջադրութիւնը: Գլխաւոր մեղք անոնք չեն ըսուիր՝ որոնց ներգործութիւնը միշտ ծանր մեղք է, հապա անոնք՝ որոնք ուրիշ ամէն պատուիրաններուն զանցառութեան սկիզբ ու աղբիւր կ'ըլլան: Աս տեսակ մեղքերը եօթն են. այսինքն՝ հպարտութիւն, ագահութիւն, նա-

խանձ, բղջախոհութիւն, բարկութիւն, որկրամոլութիւն, ծուլութիւն:

8. Մեղքին գարշութիւնն ու ծայրագոյն չարութիւնն անկից կ'առնուի որ յանսահմանս պաշտելի ու պատուելի Աստուծոյ եւ անոր ամենասուրբ կամաց արհամարհութիւն է ու ծայրագոյն բարերարին դէմ ապերախտութիւն, միանգամայն Աստուծոյ պատկերը մարդուս վրայէն կ'եղծանէ ու անոր ամէն արժանաւորութիւնն անարգելով՝ իր վերջին վախճանէն կատարելապէս կը խոտորեցընէ, զմարդ կը զրկէ Աստուծոյ շնորհքէն ու բարեկամութենէն եւ Աստուծոյ ատելութեան առարկայ կ'ընէ. ինչպէս կ'ըսէ Ս. Գիրքը. "Ատելի են Աստուծոյ ամպարշտեալն եւ ամպարշտութիւն իւր"[1]. վերջապէս զմարդն՝ Աստուծոյ արքայութենէն կը զրկէ ու յաւիտենական տանջանաց ենթակայ կ'ընէ: Ներելի մեղքը թէպէտ զմարդ չի զրկեր Աստուծոյ շնորհքէն ու երկնաւոր թագաւորութեան իրաւունքէն, բայց ասոր համար նոյնը փոքր բանի տեղ դնելու չենք. ինչու որ նաեւ ան ալ կը պարունակէ յինքեան աստուածային ամենասուրբ օրինաց անպատուութիւնը, եւ զմարդ նուազ արժանաւոր կ'ընէ աստուածային շնորհաց, եւ պատժապարտ թէ՛ ներկայ ու թէ՛ անդին աշխարհքին տանջանքներուն: Դարձեալ ներելի մեղքերը, երբոր բացորոշեալ կամօք կը գործուին, զմարդ ուրիշ ծանրագոյն մեղքերու կը տրամադրեն. եւ ո՛վ որ պզտիկ մեղքերը բանի տեղ չդնելու սովորութիւն ունի, վրան քիչ մը ծանրագոյն փորձութիւն հասած ատեն՝ դիւրութեամբ կը գահավիժի: Ուրեմն աստուածային խօսքին համաձայն՝ պէտք է իբրեւ յերեսաց օձի՝ փախչիլ ի մեղաց[2]:

1 Իմաս. ԺԴ. 9. 2 Սիր. ԻԱ. 2.

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ.

Թէ օրէնքներն ինչպէս ներքուստ մեզի պէտք մերձեցնեն:

9. Խղճմտանքն ինչ է: — 10. Խղճմտանքի ձայնին կը պարտաւորինք հետեւիլ, եւ ինչպէս: — 11. Գործքի մը արդիւնաւորութիւնն ու պատժաւորութիւնն ուսկից կ'առնուի:

9. Օրէնքը ներքուստ ու գործնականապէս մեզի կը մերձեցուի խղճմտանքի ձեռքով. եւ ասիկա կ'ըլլայ երբոր բարուց սկզբունքները՝ գործնական դատմամբ կը մերձեցընենք եղած կամ ըլլալու գործողութիւններուն, որպէս զի անոնց արժէքին վրայ դատաստան կտրենք: Թէ որ աս դատաստանը կ'ըլլայ արդէն կատարուած գործքերուն վրայ, կ'ըսուի հետեւորդ խղճմտանք. իսկ եթէ գործուելու կամ զանց առնուելու գործողութեանց վրայ կ'ըլլայ, կ'ըսուի նախընթաց խղճմտանք: Աս նախընթաց խղճմտանքը բարոյական գործողութեանց վերջին կանոն է, որն որ գործնականապէս դատաստան կ'ընէ թէ որոշեալ գործք մը աս պարագաներուն մէջ՝ ի պարտաւորութենէ պէտք է ընել՝ իբրեւ պատուիրուած, կամ զանց առնել՝ իբրեւ արգելեալ, կամ մեր կամքին թող տրուած է ընելն ու չընելը: Ով որ օրէնքը կը ճանչնայ եւ նոյնն օրինաւորապէս կը մերձեցընէ որոշեալ գործողութեան մը, այնպիսին ուղիղ խղճմտանք ունի. իսկ ով որ կամ օրէնքին ծանօթութեան մէջ կը սխալի եւ կամ նոյնն օրինաւորապէս չիմերձեցըներ մէկ գործողութեան, այնպիսին մոլորական խղճմտանք ունի: Աս մոլորութիւնը թէ որ գործողէն կրնայ իմացուիլ նէ, յանցաւոր կամ յաղթելի կ'ըսուի. իսկ թէ որ չիկրնար իմացուիլ ու գիտցուիլ նէ, անյաղթելի կ'ըսուի: Ասկից յայտնի է որ ամէն մարդ՝ պէտք է իր կարողութեան ու ընդունակութեան համեմատ՝ ամէն ջանիւք փութանիլ որ կարող ըլլայ ուղիղ խղճմտանք ունենալ,

այսինքն այնպիսի խղճմտանք՝ որ օրինաց ճշմարիտ ծանօթութեան վրայ յեցեալ ըլլայ:

10. Ամէնատեն ու ամէն դէպքի մէջ՝ կը պարտաւորինք խղճմտանքի ձայնին ետեւէն երթալ. ուստի եւ խղճմտանքին դէմ գործողը՝ կը մեղանչէ, որովհետեւ յայտնի է որ իր պարտքին վրայ ունեցած սեպհական համոզման դէմ կը գործէ: Ասիկա մոլար խիղճ ունեցողին վրայ ալ ճշմարիտ է. ինչու որ նաեւ անիկա ալ իր պարտքին վրայ ունեցած սեպհական համոզման դէմ կը գործէ, ուստի եւ անոր համար ալ կը մեղանչէ. ինչպէս Պօղոս առաքեալ կը զրուցէ. "Ամենայն ինչ՝ որ ոչ ի հաւատոց է, մեղք են"[1]: Հոս ի հաւատոց բառը, ինչպէս խօսքին կարգը կը ցուցընէ, հոգւոյ համոզումը կը նշանակէ: Դարձեալ գործնական երկբայութեամբ ալ գործելը, այսինքն տարակուսելով թէ արդեօք ըրած գործողութիւնս մեղանչական է՝ թէ ոչ, ապօրինաւոր է. ինչու որ այսպիսի երկբայութեամբ գործողը՝ յայտնապէս ինք զինքը մեղանչելու վտանգի մէջ կը ձգէ. որովհետեւ այնպէս մը տրամադրեալ է՝ որ իր գործողութիւնն օրինաց համաձայն ալ ըլլայ, հակառակ ալ ըլլայ, ինք պատրաստ է գործելու, ուստի եւ իր առջեւն օրէնքը պահելն ալ, բռնաբարելն ալ նոյն բան է: Ասկից յայտնի է թէ ա՛ն որ կը տարակուսի իր գործողութեան՝ ծանրապէս կամ թեթեւ մեղանչական ըլլալուն վրայ եւ այսպիսի երկբայութեամբ կը գործէ, ծանրապէս կը մեղանչէ: Անոր համար որպէս զի այսպիսի գործնական երկբայութեամբ չմեղանչուի, հարկ է որ կա՛մ գործողութենէն բոլորովին ետ կեցուի, կա՛մ երկբայութիւնը խոհեմական պատճառներով մէկդի ձգուի եւ կա՛մ ապահովագոյն մասն ընտրուի: Իսկ ապահովագոյն մաս ան կ'ըսուի, որն որ մեղանչելու վտանգէն կը հեռացընէ. ուստի եթէ երկբայու-

1 Հռոմ. ԺԴ. 23:

թիւնը՝ գործողութիւն մ՚ընելու պարտաւորութեան վրայ է, նա գործողութիւնն ընելն ապահովագոյն է. իսկ եթէ գործողութիւն մը զանց առնելու պարտաւորութեան վրայ է, զանց առնելն ապահովագոյն է։ Աս բաժնիս գործնական երկբայութեան վրայ կը զօրէ. ինչու որ եթէ մէկը տեսականապէս երկբայելու ըլլայ թէ արդեօք աս բանս պատուիրող կամ արգելող օրէնք մը կայ, եւ ամէն ջանքն ի գործ դնելով՝ քննէ ու տեսնէ որ չէ թէ միայն աս տեսակ յայտնի ու որոշ օրէնք մը չիգտնուիր, հապա անոր հակառակ կը տեսնէ որ նաեւ գիտուն ու խելացի մարդիկներն ալ աս տեսակ օրէնքին գոյութեան վրայ կը տարակուսին, նա ատեն այսպիսի երկբայական օրէնքը զինքը չիպարտաւորեր։ Որովհետեւ նա ամէն բան՝ որն որ խոհեմութեամբ ու փութով քննելէն ետքը կը տեսնենք թէ օրէնքով արգելուած չէ, օրինաւոր է. նմանապէս նա ամէն բան՝ որն որ խոհեմ ու փութաջան քննութենէ ետքը յայտնի կ՚ըլլայ թէ օրէնքով պատուիրուած չէ, զմեզ չիպարտաւորեր։ Ինչու որ, ինչպէս Ս. Թոմաս իմաստութեամբ կը գրուցէ, ամենեւին մէկը չիկրնար՝ առանց պատուիրանը ճանչնալու՝ անոր կապուիլ։ Այսպէս պէտք է տրամաբանենք նաեւ այն երկբայութեան վրայ ալ, որն որ կ՚ըլլայ գործքի մը նկատմամբ՝ ուսկից իբրեւ ի թէութենէ՝ ստոյգ պարտաւորութիւն մը յառաջ կը բերուի. ինչու որ եթէ աս տեսակ թէութիւն մը՝ խոհեմական քննութենէ ետքն ալ երկբայական կը մնայ, չիկրնար ստոյգ պարտաւորութիւն մը յառաջ բերել։ Զոր օրինակ թէ որ ամէն փոյթն ի գործ դնելէն ետքը՝ դեռ տարակուսանքի մէջ մնայ մէկը թէ արդեօք ուրիշի մը իրական վնաս հասուցած է՝ թէ չէ, աս երկբայութեան համար չիպարտաւորիր կարծուած վնասին հատուցում ընելու։ Ասոր հակառակը պէտք է ըսել անոր վրայ՝ որն որ

կը տարակուսի ու չիկրնար տարակոյսը փարատել թէ արդեօք ստուգիւ իր պարտքը հատուցած է՝ թէ չէ․ արդ այնպիսին կը պարտաւորի հատուցանելու, որովհետեւ պարտաւորութիւն առած ըլլալը ստոյգ ըլլալով՝ չիկրնար ուրիշ եղանակաւ ազատիլ, բայց եթէ նոյնպէս հատուցած ըլլալուն վրայ ալ ապահով ըլլալով: Իսկ թէ որ տարակոյսն այնպիսի գործքի մը վրայ է, որուն ճշմարտութենէն կախում ունի սկսելու գործողութեան համեստութիւնը, նոյն գործքին ստուգութիւնն իմանալէն յառաջ ան գործողութեան ձեռք զարնելն ապօրինաւոր է․ ուստի եւ այսպէս երբոր հրացանաւոր մը կը տարակուսի թէ արդեօք դիմացի թփերուն մէջ տեսնուած առարկան մարդ է՝ թէ չէ, չիկրնար իր հրացանը հոն արձակել․ նոյնպէս դատաւոր մը յանցանքին ստուգութիւնը կատարելապէս ճանչնալէն յառաջ՝ չիկրնար յանցաւորը դատապարտել: Վերջապէս ոչ երբեք օրինաւոր է՝ կատարեալ ստոյգ չեղած դատման վրայ հիմնուելով՝ գործել այնպիսի գործք մը, որմէ կամ անձին կամ ուրիշին վնաս կրնայ հասնիլ: Որովհետեւ եթէ աս դատումը սուտ է նէ, անկից յառաջ եկած իրական վնասը չիվերցուիր որպիսի՛ եւ իցէ հաւանականութեամբ․ ուստի եւ կը մեղանչէ ո՛վ որ ինք զինքը վտանգի մէջ կը դնէ իրեն կամ ուրիշին վնաս տալու:

11․ Աս ամէն ըսածներնէս յայտնի կ՚ըլլայ որ մարդու մը գործողութիւններն ու զանցառութիւնները՝ նոյն իսկ իր սեպհական խղճմտանքին ու գիտաւորութեան համեմատ արդիւնաւոր կամ յանցաւոր կ՚ըլլան ու կը սեպուին: Իսկ գործողութեան մը բարոյականութեան համար էապէս կը խնդրուի որ գործողը բանաւորութիւն ու ազատութիւն ունենայ: Ուստի գործքի մը արդիւնաւորութեան կամ պատժաւորութեան աստիճանը կ՚առնուի ան գործքը գործողին՝ նոյնին վրայ ունեցած ծանօթութեան

եւ իր կամաց կիրառութեան ազատութեան աստիճանէն: Բայց չէ թէ միայն մեր սեպհական գործքերը մեզի արդիւնաւոր կամ պատժական կը համարուին, հապա նաեւ ուրիշներուն գործողութիւններն ալ՝ թէ որ անոնց մէջ ազդեցութիւն ունեցած ենք կամ դրականապէս, զոր օրինակ՝ հրամայելով, համոզելով, օրինակով եւ ուրիշ կերպով, կամ բացասապէս, այս ինքն չարգելելով՝ երբոր կրնանք ու կը պարտաւորինք: Ասիկա ընդհանուր կանոն է մեր սեպհական գործքերուն մէջ ինք զինքնիս ուղղելու, կամ մեր հոգոցը յանձնուածներուն ըստ այսմ առաջնորդելու համար: Սակայն որովհետեւ ուրիշներուն ներքին գործողութեանց համեստութեան կամ անհամեստութեան վրայ դատաստան ընելը՝ ամենադժուարին բան մըն է, եւ միայն Աստուած՝ որ սրտերուն քննիչն է, կրնայ կատարեալ արդարութեամբ ու ճշմարտութեամբ նոյնն ի գործ դնել. անոր համար շատ պիտի զգուշանանք մեր մերձաւորներուն գործոց բարոյականութեան վրայ մէկէն եւ առանց աղէկ մը քննելու՝ յանդուգն դատաստան ընելէն:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Քրիստոնէին՝ Աստուծոյ պատուիրաններէն յառաջ եկած պարտքերուն վրայ։

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա.

Մարդուն՝ Աստուծոյ նկատմամբ ունեցած պարտքերուն վրայ։

12. Աստուծոյ ունեցած պարտքերնուս գլխաւորներն որո՞նք են։ Ի՞նչ է աստուածպաշտական առաքինութիւն։ — 13. Ի՞նչ է գերբնական հաւատք եւ քրիստոնէէն ի՞նչպիսի հաւատք կը պահանջուի։ — 14. Աս հաւատքը մեր վրայ ի՞նչ պարտք կը դնէ։ — 15. Ի՞նչ է յոյսն ու ի՞նչ բաներու վրայ կը տարածուի։ Ի՞նչպէս պէտք է աս յոյսը զօրացընել։ — 16. Աղօթքը մեզի ի՞նչ օգուտ ունի։ — 17. Աղօթքնիս ընդունելի ըլլալու համար ի՞նչ յատկութիւններ պիտ'որ ունենայ։ — 18. Ինչո՞ւ կը պարտաւորինք զԱստուած սիրելու։ — 19. Աստուծոյ սիրոյն պարտաւորութիւնը մեր վրայ ուրիշ ի՞նչ պարտք կը դնէ։ Քանի՞ տեսակ սէր կայ եւ ո՞րն է հարկաւորը։ — 20. Որո՞նք են Աստուծոյ սիրոյն յատուկ նշանները եւ անոր հետ կապակցեալ առաքինութիւնները։ — 21. Արտաքին պաշտօնն ի՞նչ է եւ ինչո՞ւ հարկաւոր է։ — 22. Աս արտաքին պաշտօնը ե՞րբ պիտի մատուցանենք Աստուծոյ։ — 23. Երդումն ի՞նչ է։ Ներեա՞լ է երդում ընել եւ ի՞նչպէս պիտ'որ ըլլայ։ — 24. Ուխտն ի՞նչ է եւ ի՞նչ պարտաւորութիւն կը դնէ մեր վրայ։ — 25. Ո՞ր մեղքերը հակառակ են կրօնի առաքինութեան։ — 36. Ի՞նչ է սրբոց պաշտօնն ու ի՞նչ տարբերութիւն ունի Աստուծոյ պաշտօնէն։ Սրբոց պաշտօնին օրինաւորութիւնն ու օգտակարութիւնն ի՞նչպէս կը ցուցընես։

12. Աստուծոյ ունեցած պարտքերնիս անոնք են՝ որոնք անմիջապէս յԱստուած ու անոր պաշտաման կը հային։ Ասոնք աս հասարակ երեք առաջին տասնաբանեայ պատուիրաններուն մէջ կը պարունակուին եւ մեր թէ՛ ներքին ու թէ՛ արտաքին գործո-

ղութիւններուն ու կրօնի առաքինութեանց կը վերաբերին։ Նոյն իսկ բնութեան ձայնը զմեզ կը յորդորէ աս պարտքերնուս կատարման. վասն զի երբոր աստուածային բնութեան անսահման գերազանցութիւնն ու բարութիւնը կը նկատենք եւ միտ կը դնենք անոր մեզի հետ ունեցած յարաբերութեան՝ ըստ որում է մեր արարիչը, փրկիչն ու պարգեւատուն, մեր սրտին մէջ յարգութեան, երախտագիտութեան ու սիրոյ զգածմունքներ կը զարթնուն այնպիսի էակի մը վրայ։ Աս զգածման վրայ կ՚աւելնայ նաեւ մեր մտաց մեզի տուած գործնական թելադրութիւնն ալ, որն որ զմեզ կը պարտաւորէ յարգութեան, սիրոյ ու հպատակութեան պաշտօն մատուցանել Աստուծոյ։ Ուրեմն մեր ամէն պարտքերուն գլխաւորն ու երեւելին ան է՝ որ Աստուծոյ ու աստուածային բաներուն մտածմանց զբաղինք եւ փոյթ տանինք որ հոգին յառաջ երթայ աս մտածմանց մէջ՝ իր ընդունակութեան համեմատ, ուրիշներէն ալ միանգամայն խորհուրդ ու կրթութիւն առնելով։ Աս է մեր վերջին վախճանին հարկաւոր առաջին գիտութիւնը՝ ճանչնալ զԱստուած. ինչպէս ըսաւ Քրիստոս. “Այս են յաւիտենական կեանք, զի ծանիցեն զքեզ միայն ճշմարիտ Աստուած, եւ զոր առաքեցեր զՅիսուս Քրիստոս„[1]։ Պօղոս առաքեալ՝ աս Աստուծոյ ծանօթութենէն յառաջ կը բերէ հաւատոյ, յուսոյ ու սիրոյ պարտքերը[2], որոնց մէջ կը բովանդակի բոլոր քրիստոնէական աստուածպաշտութիւնը եւ որոնք աստուածաբանական առաքինութիւն կը կոչուին, թէ անոր համար՝ որ անընդմիջապէս յԱստուած կը ձգտին, եւ թէ անոր համար՝ որ արդարացուցման ժամանակ ասոնց ունակութիւնն Աստուած կը հեղու արդարացողին վրայ։ Ասոնց վրայ հիմայ մանրամասն պիտի խօսինք։

13. Քրիստոս Տէրն մեր ու իր առաքեալքը կը

1 Յովհ. ժէ. 3. 2 Ա. Կոր. ԺԳ.

սորվեցընեն մեզի որ Աստուծոյ հաճոյ ըլլալու եւ յաւիտենական կեանքը ստանալու համար՝ գերբնական հաւատքը հարկաւոր ու էական բան է: Երբոր Քրիստոս Տէրն մեր իր առաքեալներուն կը պատուիրէր որ իր աւանդած վարդապետութիւնը քարոզեն, ըսաւ միանգամայն. "Որ ոչն հաւատայ՝ դատապարտեսցի,,[1]: Պօղոս առաքեալ ալ կ'ըսէ. "Հաւատալ արժան է այնմ՝ որ մերձենայ առ Աստուած, թէ է Աստուած, եւ որոց խնդրենն զնա՝ լինի պարգեւատու,,[2]: Արդ փրկութեան համար հարկաւոր եղած հաւատքն այսպէս կը սահմանուի. Գերբնական պարգեւ՝ որով մարդս լուսաւորուելով եւ որուն շնորհքովը շարժելով, հաստատապէս ու առանց տարտամութեան կը հաւատայ թէ Աստուծոյ յայտնած ու իրմէ հաստատուած եկեղեցւոյն ձեռքովը հաւատալու համար մեր առջեւը դրած ամէն բաներն ալ ճշմարիտ են: Ուրեմն գերբնական հաւատոյ առարկան՝ Աստուծմէ յայտնուած ճշմարտութիւններն են. իսկ պատճառը՝ Աստուծոյ անսխալական հեղինակութիւնն է: Աս յայտնութեան վկան ու երաշխաւորն է Քրիստոսի եկեղեցին, որն որ այնչափ նշաններով հաստատուած է եւ Քրիստոսէն անսխալականութեան պարգեւով հիմնուած: Անոր համար ով որ ուղղափառ եկեղեցւոյ սորվեցուցած հաւատոյ նաեւ մէկ փոքրիկ մասն ալ գիտութեամբ կը մերժէ ու չ'ընդունիր, աստուածային հաւատք, եւ ըստ հետեւորդի՝ յաւիտենական փրկութեան մասն չունի, որովհետեւ այնպիսին կ'արհամարհէ Աստուծոյ հեղինակութիւնը՝ որն որ հաւատոյ բաներուն ամէն մէկ մասին մէջն ալ հաւասարապէս կը գտնուի: Եւ թէպէտ փրկութեան համար հարկաւոր չէ որ Աստուծմէ յայտնուած հաւատոյ ամէն մէկ մասերուն զատ զատ բացայայտ կամ ներգործական հաւատք ունեցուի, սակայն

1 Մարկ. ԺԶ. 16:   2 Եբր. ԺԱ. 6:

բացարձակապէս հարկաւոր է լուելեայն կամ զօրութենական հաւատքը, որն որ կը կայանայ հոգւոյն տրամադրութեան կամ պատրաստութեան վրայ՝ իբրեւ ճշմարիտ ընդունելու բոլոր յայտնեալ վարդապետութիւնները, Աստուծոյ հեղինակութեան համար. ինչու որ առանց այսպիսի հաւատքի՝ անկարելի է Աստուծոյ հաճոյ ըլլալ: Իսկ առհասարակ ամէն մարդէ ալ կը պահանջուի ան ճշմարտութիւններուն բացայայտ ու յայտնի հաւատքը, զորոնք չգիտնալով՝ քրիստոնեայ մը չիկրնար իր վիճակին ու կոչման համաձայն ապրիլ: Աս տեսակ ճշմարտութիւններն են. անսահմանս բարի, արարիչ, օրէնսդիր, վարձահատոյց Աստուծոյ մը գոյութիւնը, մեր հոգւոյն անմահութիւնն ու վարձքերուն եւ պատիժներուն յաւիտենականութիւնը, աստուծային անձանց երեք ըլլալը կամ Երրորդութիւնը, մարդկային ազգին Քրիստոսիւ փրկագործուիլը: Ասոնց կարգը կ՚երթան նաեւ բարոյական պատուիրաններուն ու փրկութեան գերընական միջնորդներուն վերաբերածները:

14. Ուրեմն Քրիստոնէին պարտքն է որ յայտնութեան վերաբերեալ հաւատոյ ներքին հաւանութիւնը պատշաճաւոր ներգործութիւններով սրտին մէջ միշտ զարթուցանէ, արծարծէ ու հաստատէ. որ է ըսել՝ պէտք է որ. մտքին առջեւը դնէ յայտնութեան բովանդակութիւնն ու ան պատճառները՝ որոնց վրայ կը յենու յայտնութեան ճշմարտութիւնը, եւ մտաց ու կամաց հաւանութեամբը հաստատապէս նոյնն ընդգրկէ, առաջադրութեամբ միշտ ունենալու եւ խոստովանելու նոյն հաւատքը: Աս հաւատոյ ներգործութիւնը կը պարտաւորինք ստէպ ստէպ մեր կենաց ընթացքին ու մահուան վտանգին մէջ ընել, բայց գլխաւորաբար հաւատոյ դէմ ներքին կամ արտաքին փորձութիւն կրած ատեննիս՝ նաեւ աստուածային խրատամբ կը պարտաւորինք աս

հաւատոյ ներգործութեան դիմելու, որն որ աս տեսակ փորձութիւնները յաղթելու մէկիկ դեղ է: Դարձեալ նոյնպէս աստուածային իրաւամբ կը պարտաւորինք փախչիլ ան ամէն վտանգներէն՝ որոնց մէջ հաւատքնիս կրնայ արատաւորիլ կամ իմաստակաց խօսքերուն պատիր որոգայթներուն մէջ բռնուիլ. այսպիսի վտանգներն են, ճշմարիտ կրօնի դէմ գրուած գրքերուն ընթերցումը, նոյնպէս նաեւ անզգոյշ կենակցութիւն ու կենցաղավարութիւն այնպիսի մարդիկներու հետ՝ որոնք կ՚աշխատին ուրիշներուն մտքին մէջ տպաւորել կրօնի մէջ իրենց ունեցած ծուռ ու սխալական սկզբունքները: Իսկ ուրիշներուն վրայ իշխանութիւն ու հսկելու պարտաւորութիւն ունեցողներն՝ ի խղճէ կը պարտաւորին իրենց հպատակեալներն աս տեսակ վտանգներէն հեռու բռնելու: Ասոնցմէ զատ՝ պէտք է գիտնալ նաեւ որ երբեք առթի մը մէջ, նաեւ մահուընէ ազատելու համար, օրինաւոր չէ հաւատոյ նաեւ միայն արտաքին ուրացութիւնը. ինչու որ Քրիստոս Տէրն մեր կ՚ըսէ թէ զինքը մարդիկներուն առջեւն ուրացողը՝ ինքն ալ երկնաւոր Հօրը առջեւը պիտի ուրանայ[1]:

15. Քրիստոնէին պարտքերէն մէկն ալ ան է որ իր յոյսը բոլորովին Աստուծոյ վրայ դնէ: Արդ՝ քրիստոնէական յոյսն առաքինութիւն մըն է՝ որով կը բաղձանք ու հաստատուն վստահութեամբ կը սպասենք՝ Աստուծոյ շնորհքովը ստանալ յաւիտենական երանութիւնն ու անոր համար հարկաւոր եղած միջոցները: Աստուածային ամենակարողութիւնն ու ողորմութիւնը եւ Քրիստոսի մեր փրկչին արդեամբը մեզի եղած աստուածային խոստմունքները՝ աս յուսոյն պատճառն են: Քրիստոս Տէրն մեր մեղաց թողութիւն, յաւիտենական կեանք ու իր շնորհքը մեզի խոստանալով, ստէպ ստէպ կը յի-

1 Մատթ. Ժ. 33:

հեցընէ Աստուծոյ մեր վրայ ունեցած հոգն ու նախախնամութիւնը եւ միշտ զմեզ յուսալու կը յորդորէ: Բայց թէպէտ քրիստոնէական յուսոյ բուն ու յատուկ առարկան յաւիտենական կեանքն է եւ անոր հասնելու համար հարկաւոր եղած միջոցները, սակայն պէտք է որ նաեւ ուրիշ մնացեալ ժամանակաւոր բարիքներն ալ Աստուծմէ յուսանք ու սպասենք. ինչու որ ասոնց տէրն ու պարգեւատուն Աստուած է եւ նոյներն ալ իր ծառաներուն տալ կը խոստանայ, ըսելով. «Խնդրեցէք նախ զարքայութիւն Աստուծոյ եւ զարդարութիւն նորա. եւ այդ ամենայն յաւելցի ձեզ» [1]: Բայց նոյն յոյսը պէտք չէ որ մէկալ կողմանէ մեր ճիգն ու ջանքը բոլորովին մէկդի ձգել տայ, ինչու որ Աստուած ան ատեն միայն կը խոստանայ մեզի յաւիտենական կեանք, երբ որ մենք ալ իր շնորհքներուն գործակից կ'ըլլանք. նոյնպէս Աստուած մեզի չիհրամայեր որ մեր ուրիշ կարօտութիւններուն մէջ հրաշքներու սպասենք, հապա մանաւանդ թէ կ'ուզէ որ մեր ձեռքն եղած ամէն բնական միջոցներն ի գործ դնենք, սակայն մեր քրտինքին ու աշխատութեան պտուղն ու յաջողութիւնը ամենէն յառաջ Աստուծմէ սպասենք ու անոր օգնութեան ապաւինինք: Ինչպէս որ քրիստոնէական յուսոյն հակառակ է յուսահատութիւնը, երկրաւոր բաներու անկարգ սէրն ու յարումը, ապագայ վիճակին վրայ չափէ դուրս անձկութիւնը, անձին զօրութեան վրայ չափէ դուրս ապաւինիլը. այնպէս ալ նոյն յուսոյն հակառակ է Աստուծոյ վրայ յանդուգն վստահութիւն ունենալ, որն որ կ'ըլլայ երբ մէկն Աստուծմէ ընդունած բնական միջոցներն իր բանին գործքին մէջ անփութութեամբ չգործածելով, յանդգնութեամբ հրաշքներու կը սպասէ եւ ինք զինքը կամօք վտանգներու մէջ կը ձգէ, յուսալով որ Աստուած զինքը կը պաշտպանէ:

1 Մատթ. Զ. 33:

Քրիստոնէական յոյսը մեր սրտին մէջ հաստատելու եւ զօրացընելու համար՝ հարկաւոր եղած միջոցներն են, յուսոյ պատճառներուն ու գլխաւորաբար աստուածային ողորմութեան գործքերուն ու Աստուծոյ՝ մարդկան վրայ ունեցած հայրենի խնամքին սեպ սեպ մտածութիւնը: "Որ յիւր Որդին ոչ խնայեաց, կ՚ըսէ Առաքեալը, այլ վասն մեր ամենեցուն մատնեաց զնա, զիա՞րդ ոչ նովաւ հանդերձ զամենայն շնորհիցէ մեզ,,[1]: Դարձեալ աս վախճանիս համար մեծապէս կ՚օգնեն սուրբ պատմութիւնները եւ սրբոց վարուց ընթերցումը, որոնց մէջ Աստուծոյ՝ մարդկան վրայ ունեցած խնամոց ու նախախնամութեան շատ հրաշքները կրնան տեսնուիլ: Գովելի սովորութիւն է նաեւ նեղութեանց ու անձկութեանց մէջ մտքերնիս ու սրտերնիս յուսոյ ներգործութեամբ առ Աստուած դարձընել եւ Աստուծմով քաջալերուիլ: Ինչ որ վերը հաւատոյ ներգործութիւն ընելու պարտաւորութեան վրայ ըսինք նէ, նոյնը պէտք է հոս ալ յուսոյ ներգործութիւն ընելու վրայ իմանալ: Իսկ քրիստոնէական յուսոյ հետ կապակցեալ առաքինութիւններն են հետեւեալները: Երկնաւոր բաներուն սէր ու ջանք, անձին վիճակը բոլորովին աստուածային նախախնամութեան ձեռքը յանձնել, նեղութիւններու եւ վշտերու մէջ համբերութեամբ ու յարատեւութեամբ աստուածային օգնութեան սպասելով: Նոյնպէս նաեւ ամէն որպիսի եւ իցէ, բայց գլխաւորաբար հոգեւորական հարկաւորութեանց մէջ, աղօթիւք առ Աստուած դիմել:

16. Երդ. աղօթքը՝ թէ որ պատշաճաւոր եղանակաւ Աստուծոյ նուիրենք, ազդու եւ զօրաւոր միջոց է բաղձացած բարիքնիս Աստուծմէ ընդունելու. իսկ Աստուծոյ անփոփոխականութիւնն արգելք մը չ՚ըլլար մեր աղօթքին ազդու ըլլալուն: Ինչու

1 Հռոմ. Ը. 32.

որ թէեւ Աստուած վճռած է որ խնդրած բաներնուս մէկ քանին բացարձակապէս տայ ու մէկ քանին ալ՝ զորոնք մեր տգիտութեամբն ի կորուստ եւ ի վնաս մեր կը խնդրենք, բացարձակապէս չտայ. սակայն կան շատ բաներ ալ, զորոնք Աստուած թէութեամբ ու մեր աղօթքներուն նայելով կ'ուզէ տալ մեզի. ինչպէս Քրիստոս Տէրն մեր կը սորվեցընէ, ըսելով. "Զոր ինչ խնդրիցէք ի Հօրէ իմմէ յանուն իմ՝ տացէ ձեզ"[1]. եւ դարձեալ "Խնդրեցէք եւ տացի ձեզ, հայցեցէք եւ գտջիք, բախեցէք եւ բացցի ձեզ. զի ամենայն որ խնդրէ՝ առնու, եւ որ հայցէ՝ գտանէ, եւ որ բախէ՝ բացցի նմա"[2]: Մանաւանդ թէ Աստուծոյ բացարձակ վճռով մեզի տալ ուզած բաներն ալ ընդունելու համար՝ աղօթքը մեծ ազդեցութիւն ունի. որովհետեւ Աստուծոյ առջեւ ժամանակաց յաջորդութիւն չկայ, հապա մեր ի ժամանակի ըրած բաներն՝ արդէն աստուածային գիտութեան մէջ ի յաւիտենից ներկայ են. ուստի աղօթքնիս ալ՝ զորն որ ի ժամանակի կը մատուցանենք բան մը խնդրելու համար, արդէն ի յաւիտենից նախատեսեալ են աստուածային վճռոյն մէջ, որով վճռած է ան ուզած խնդիրքնիս մեզի շնորհել, եւ Աստուած նոյն վճռոյն մէջ ան աղօթքներուն հայեցուածք մը ունի, զորոնք եթէ նախատեսած չըլլար, գուցէ խնդրածնիս՝ ինչպէս նաեւ ուրիշ շատ բարիքները՝ պիտի չտար: Աս ալ պէտք է գիտնալ որ չէ թէ միայն աղօթքները, հապա նաեւ որպիսի եւ իցէ բարեգործութիւնները, ինչպէս են ծոմապահութիւնք, ողորմութիւնք եւ այլն, Աստուծոյ առջեւը մեծ զօրութիւն ունին՝ իրմէ բան ընդունելու համար, ինչպէս Ս. Գրքին մէջ գտնուած շատ օրինակներ մեզի կը սորվեցընեն:

17. Բայց թէ որ երբեմն աղօթքնիս ընդունելի չ'ըլլար ու խնդրածնիս չիկատարուիր, պէտք չէ որ

1 Յովհ. ԺԶ. 23: 2 Մատթ. Է. 7. 8:

աղօթքին զօրութեան վրայ երկբայինք կամ աստուածային նախախնամութեան վրայ տրտնջենք. ինչու որ շատ անգամ մեր տգիտութեամբն այնպիսի բաներ կը խնդրենք, որոնք մեզի վնասակար են, գլխաւորաբար մեր վերջին վախճանին նկատմամբ. անոր համար Աստուած այսպիսի դէպքի մը մէջ իր հայրական բարութեամբն ու նախախնամութեամբը չիտար մեզի ուզած բաներնիս, հապա անոնց տեղ ուրիշ մեզի օգտակար եղած բաներ կը շնորհէ։ Անոր համար պէտք է որ միշտ մեր կամքն Աստուծոյ կամաց համակերպելով խնդրենք. ինչպէս Քրիստոս Տէրն մեր ալ իր օրինակովը մեզի սորվեցուց՝ Հօրը ըրած աղօթքն այսպէս լմնցընելով. “Բայց ոչ իմ կամք, այլ քոյդ լիցին„[1]։ Յակոբոս առաքեալ մեր աղօթքներուն լսելի չըլլալուն ուրիշ պատճառ մ'ալ կը բերէ. “Խնդրէք, կ'ըսէ, եւ ոչ առնուք, վասն զի չարաչար խնդրէք, զի անդէն ի ցանկութիւնս ձեր մաշեսջիք„[2]։ Ուրեմն ամենայն հոգւով պիտի ջանանք խորշելու այն բաներէն՝ որոնք մեր աղօթքը կը գէշցընեն։ Աղօթքնիս գէշ կ'ըլլայ՝ երբ որ ամէն բանէն յառաջ չենք խնդրեր Աստուծոյ փառքը, Աստուծոյ շնորհքը, մեր անձին բարոյական կատարելութիւնը, մեր հոգւոյն փրկութիւնն ու ասոնց վերաբերած բաները. այլ կը խնդրենք միայն ժամանակաւոր բարիքներ, ան ալ՝ չէ թէ ուղղելով զանոնք մեր վերջին վախճանին, հապա անոր համար միայն՝ որպէս զի, ինչպէս կ'ըսէ Առաքեալը, հաշինք ու մաշինք մեր ցանկութիւններուն մէջ։ Դարձեալ գէշ կ'ըլլայ աղօթքը՝ թէ որ մէկը առանց հաւատքի ու վստահութեան, մեղօք արատած սրտով, առանց ապաշխարութեան ու մեղքերէն չզզուած՝ կ'ընէ։ Վերջապէս գէշ կ'ըլլայ աղօթքը՝ թէ որ գաղջութեամբ ու ցրտութեամբ, առանց պատշաճ յարգութեան ու առանց յարատեւութեան կ'ընենք։

1 Ղուկ. ԻԲ. 42։ 2 Յակ. Դ. 3։

18. Քրիստոնէական սէրը կամ Աստուծոյ սէրը՝ է հաճութիւն յԱստուած, իր անսահման բարութեան ու անսահման կատարելութեանց համար, իր աս կատարելութեան ու երանութեան վրայ ուրախանալով, եւ հոգւոյ պատրաստական տրամադրութեամբ անոր ամենակատար կամքին գործողութիւնը հաւնելով: Նոյն իսկ բնութեան ձայնը մեր սրտին մէջ կ'աղաղակէ թէ կը պարտաւորինք զԱստուած սիրել. ինչու որ բարին է յատուկ հարկաւոր ու էական առարկայ՝ առ որ մեր կամքը սիրոյ ներգործութեամբ կը բերուի, եւ ամէն բարին իր բարութեան համար սիրելի է. իսկ արդ Աստուած է բարի ի վեր քան զամենայն բարի, է աղբիւր ու սկիզբն ամէն ստեղծական բարւոյ, է անսահման բարի. ուրեմն ի վեր քան զամենայն է սիրելի, այնպէս որ ամենեւին բան մը իրմէ վեր բռնելու չէ, ոչ ալ ուրիշ բան մը անոր հետ համեմատելու է: Եւ այսպէս Աստուած՝ զօրութեամբ իր անսահման կատարելութեան՝ հարկաւ պէտք է պատուիրել բանական արարածոյն որ իր վրայ չափազանց սէր ունենայ. եւ աս պարտաւորութիւնը՝ զորն որ մարդուն վրայ դրած էր նոյն իսկ զինքը ստեղծած ատեն, ետքէն գրական օրինօք ալ աւելի հաստատեց ըսելով. “Սիրեսցես զՏէր Աստուած քո յամենայն սրտէ քումմէ եւ յամենայն անձնէ քումմէ եւ յամենայն զօրութենէ քումմէ„[1]: Ուստի եւ ասկից կ'երեւայ թէ աս մեր սէրը՝ զորն որ Աստուծոյ վրայ պիտի ունենանք, Աստուած կ'ուզէ որ գերազանց ու մեր կարողութեան հասածին չափ մեծ ըլլայ, չէ թէ այսչափ կամ այնչափ, աս կամ ան եղանակաւ: Քրիստոս Տէրն մեր կրկնելով աս պատուիրանը՝ կը կոչէ նոյնը “Մեծ եւ առաջին պատուիրան„[2]. ըստ որում ուրիշ ամէն պատուիրաններն ալ առ այս կը վերածին: Եւ ինչպէս որ զԱստուած

1 Բ. Օրին. Զ. 5:   2 Մատթ. ԻԲ. 38:

ամէն բանէ վեր չսիրողը՝ բոլորովին դուրս է վերջին վախճանին ճամբէն ու փրկութեան յուսէն հեռու. “Որ ոչն սիրէ, անդէն ի մահու կայ„[1]. այսպէս ալ զԱստուած ճշմարտապէս ու կատարելապէս սիրողը՝ այսու իսկ Աստուծմէ կը սիրուի եւ զԱստուած կը ստանայ, ինչպէս կ՚ըսէ Քրիստոս. “Եթէ ոք սիրէ զիս . . . եւ Հայր իմ սիրեսցէ զնա, եւ առ նա եկեսցուք եւ օթեւանս առ նմա արասցուք„[2]:

19. Բայց որովհետեւ մեր կամքը սիրոյ ներգործութեամբ առարկայի մը չիկրնար բերուիլ, ցորչափ որ միտքը զնոյնն իբրեւ բարի չիճանչնար, անոր համար զԱստուած սիրելու պարտաւորութենէն կը հետեւի նաեւ ուրիշ պարտաւորութիւն մ՚ալ, այս ինքն՝ մտուընիս զբաղեցընելու ան բաներով, որոնք զԱստուած մեզի սիրելի կը ցուցընեն: Ասիկա զանազան կերպով կրնայ ըլլալ, եւ ըստ զանազան պատճառաց՝ որոնցմէ զԱստուած սիրելու կը շարժինք, սիրոյ զանազան տեսակներն իրենց յատուկ անունը կ՚ունենան: Թէ որ կը մտածենք զԱստուած իբրեւ մեր ծայրագոյն բարերարը՝ որն որ զմեզ յոչընչէ յառաջ բերաւ, ուպէս զի յաւիտեան երջանիկ ընէ զմեզ՝ որ մեղօք կորսուած էինք, որն որ զմեզ իր ամենասուրբ արեան գնովը ազատեց, որն որ փրկութեան հասնելու առատ ու զօրաւոր միջոցներով նախախնամեց զմեզ ու շարունակ մեր վրայ իր հայրենի խնամքը կը ցուցընէ, եւ աս պատճառներէն շարժեալ՝ կը բերինք յԱստուած իբրեւ առ մեր բարերարը, աս սէրը կը կոչուի սէր երախտագիտութեան: Եթէ կը մտածենք զԱստուած իբրեւ մեր երանութեան առարկան, որուն ստացմամբը միայն կրնանք երջանիկ ըլլալ, եւ աս պատճառէն կը բերուինք յԱստուած՝ սիրով ու բաղձանքով վայելելու զինքն իբրեւ մեր երջանկութեան աղբիւրը, աս սէրը կ՚ըսուի սէր ցանկութեան: Վերջապէս թէ

1 Ա. Յովհ. Գ. 14. 2 Յովհ. ԺԴ. 23.

որ կը մտածենք իր աստուածային անսահման սրբութիւնը, իմաստութիւնը, գեղեցկութիւնը, ողորմութիւնը, բարութիւնը, ըստ որում աս կատարելութիւնները զԱստուած յինքեան յանսահմանս սիրելի կ'ընեն, զԱստուած աս պատճառաւ ամէն բարիներէն գերազանց կը դասենք, իր անսահման կատարելութեանց վրայ հաճութիւն կ'ունենանք եւ կ'ուրախանանք որ կը գտնուին ասոնք Աստուծոյ վրայ, դարձեալ իր անսահման բարութեան համար՝ կը բաղձանք որ իրեն հաճելի ըլլանք, աս սէրը կ'ըսուի սէր բարեկամութեան կամ բարեկամեցողութեան: Նոյնպէս նաեւ բարեկամութեան սէր է՝ երբ որ Աստուծոյ արտաքին փառաց վրայ կ'ուրախանանք, կը բաղձանք որ Աստուած աս արտաքին փառքն ունենայ, եւ մեր կողմանէ ալ նոյնն աւելցընելու բոլոր զօրութեամբ ետեւէ կ'ըլլանք, աս պատճառէն շարժեալ՝ որ Աստուած անսահման բարին՝ նոյնը կ'ուզէ ունենալ:

Արդ սիրոյ մեծ պատուիրանը կատարելու համար՝ բաւական չէ զԱստուած սիրելը երախտագիտութեան ու ցանկութեան սիրով միայն, հապա կը պարտաւորինք միանգամայն սիրել բարեկամութեան սիրով. ինչու որ երախտագիտութեան ու ցանկութեան սիրոյ եզրն ու նպատակը՝ մեր երջանկութիւնն է. իսկ Աստուած ըստ ինքեան անսահման բարի, եւ աս անսահման բարութեան համար՝ ծայրագոյն սիրոյ արժանի ըլլալով, պէտք է որ զինքն իրեն համար սիրենք, այսինքն անոր համար սիրենք՝ վասն զի ծայրագոյն բարի է: Ուստի աս սէրը միայն կատարեալ սէր կը կոչուի, եւ մարդուն կամքին մէջ ծնածին պէս՝ նոյն վայրկենին զինքն Աստուծոյ հետ կը հաշտեցընէ ու Աստուծոյ բարեկամ կ'ընէ: Բայց պէտք է գիտնալ նաեւ որ Աստուծոյ մեզի ըրած բարիքներուն մտածութենէն ալ կրնանք վերանալ կատարեալ սիրոյ աստիճանին.

միայն թէ աս սիրոյն մէջ գլխաւորաբար մեր երջանկութիւնը չփնտռենք, հապա Աստուծոյ բարութիւնը յինքեան, որուն նշանններն ու ցոյցերն են արտաքին բարերարութիւնները եւ գլխաւորաբար փրկագործութեան բարիքը: Նոյնպէս նաեւ զԱստուած ստանալու բաղձանքն ալ կրնայ կատարեալ սիրոյ ներգործութիւն ըլլալ. ինչու որ աս սիրով կրնանք բերուիլ յԱստուած՝ իբրեւ առ մեր վերջին վախճանը՝ որն որ յինքեան սիրելի է: Ուստի եւ եթէ բաղձալու ըլլանք ստանալ զԱստուած այն երջանկութեան համար՝ զորն որ նոյն ստացմամբ կ'ունենանք, ան ատեն աս ներգործութիւնը՝ ցանկութեան սիրոյ ներգործութիւն կ'ըլլայ. իսկ եթէ բաղձանք ստանալ զԱստուած իր փառաց ու հաճութեան համար, եւ որպէս զի զինքը ստանալով՝ կարենանք զինքը սիրել կատարելապէս ու առանց կորսնցընելու վտանգի, ան ատեն աս ներգործութիւնը կ'ըլլայ կատարեալ սիրոյ ներգործութիւն, ինչպէս կ'ըսէ Պօղոս առաքեալ. "Զցանկալն ելանել եւ ընդ Քրիստոսի լինել՝ առաւել լաւ համարիմ"[1]:

Աս պէտք ըլլայ ուրեմն մեր բաղձանքներուն յետին ծայրն ու մեր վերջին աստիճանի ճիգը՝ որ Աստուծոյ սիրոյն մէջ օրէ օր կատարելագործուինք, որովհետեւ մեր գոյութեան նպատակն աս է, եւ միայն Աստուծոյ սիրովը կրնան մեր գործքերը գերբնական արժէք ու արդիւնք ունենալ յաւիտենական կենաց համար. ինչպէս կ'ըսէ Առաքեալը. "Եթէ զլեզուս մարդկան խօսիցիմ եւ զհրեշտակաց... եւ եթէ ջամբիցեմ զամենայն ինչս իմ աղքատաց, եւ մատնիցեմ զմարմինս իմ յայրումն եւ սէր ոչ ունիցիմ, ոչինչ օգտիմ"[2]: Անոր համար ստէպ ներգործութիւններով կը պարտաւորինք Աստուծոյ սէրը մեր վրայ զարթուցանել ու բորբոքել. զորն որ ընելու համար կրնան մեզի առաջնորդ ըլլալ բարեպաշտ

1 Փիլիպ. Ա. 23: 2 Ա. Կոր. ԺԳ. 1. 3:

Հեղինակաց հոգեւոր գրքերուն մէջ գտնուած սիրոյ ներգործութիւններն ու աղօթքները. միայն թէ զանոնք ըսած ժամանակնիս՝ չէ թէ մեքենայի մը պէս պիտի ընենք, առանց մտադրութեան խօսքերը զրուցելով. հապա ըսածնիս պէտք է որ սրտերնէս յառաջ գայ եւ մտադիր ըլլանք ճշմարիտ սիրոյ պատճառներուն: Դարձեալ ստէպ խնդրելու ենք Աստուծմէ որ մեզի շնորհք տայ իր սիրոյն մէջ օրէ օր աճելու եւ յարատեւելու, եւ ասոր ալ մեծապէս կը նպաստէ շատ անգամ մերձենալ խորհուրդներուն՝ որոնք շնորհաց դրական աղբիւրներն են:

20. Աստուծոյ սիրոյն ճշմարիտ յատկութիւններն ասոնք են. Ա. Աստուծոյ վրայ ունեցած սէրերնիս գերազանց պիտի ըլլայ ըստ համարման. այսինքն՝ այնպիսի սէր պիտի ըլլայ, որով զԱստուած ամէն բանէն վեր դասենք. վասն զի, ինչպէս կ՚ըսէ Քրիստոս, “Որ սիրէ զհայր կամ զմայր առաւել քան զիս, ոչ է ինձ արժանի,,[1]: Բ. Պէտք է որ գործունեայ ըլլայ. այսինքն՝ գործողութեան պիտ՚որ անցնի եւ անով պիտի առաջնորդուինք պատուիրանները պահպանելու. “Եթէ ոք սիրէ զիս, կ՚ըսէ Քրիստոս, զբանն իմ պահեսցէ,,[2]: Գ. Պէտք է որ զօրաւոր ըլլայ ու արիական. այսինքն՝ ոչինչ յոյս, ոչինչ երկիւղ, ոչինչ հակառակ յօժարութիւն կարող պիտի ըլլայ զմեզ աս սէրէն մէկդի ընելու. ինչպէս կ՚ըսէ Առաքեալը. “Քանզի հաստատեալ եմ եթէ ոչ մահ, եւ ոչ կեանք, եւ ոչ հրեշտակք, եւ ոչ իշխանութիւնք, եւ ոչ որ կանս, եւ ոչ հանդերձեալքն... եւ ոչ այլ ինչ արարած կարէ մեկնել զմեզ ի սիրոյ անտի Աստուծոյ՝ որ ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր,,[3]: Վերջապէս պէտք է որ հաստատուն ըլլայ. այսինքն՝ մեր կենաց բոլոր ընթացքին մէջ տեւէ ու մեր ամէն գործողութիւններն Աստուծոյ հաճոյքին ուղղէ:

Աստուծոյ սիրոյն հետ կապակցեալ առաքինու-

1 Մատթ. Ժ. 37: 2 Յովհ. ԺԴ. 23: 3 Հռոմ. Ը. 38. 39:

թիւններն են. Ա. Աստուծոյ ու աստուածային բաներուն խորին յարգութիւն, որ է ըսել՝ Աստուծոյ վրայ միշտ գերազանց գաղափար պիտի ունենանք եւ իր վրայ պատշաճական յարգութեամբ պիտի խօսինք. երբեք Աստուծոյ անունը փուճ տեղ պիտի չգործածենք եւ բոլոր իր պաշտաման վերաբերած բաները ներքին ու արտաքին վայելչութեամբ ու յարգութեամբ ի գործ դնենք: Բ. Որդիական երկիւղ, որն որ յայնմ կը կայանայ որ հոգ ու փոյթ ունենանք անանկ բան մը չընելու կամ զանց առնելու՝ որով ամենաբարւոյն Աստուծոյ անհաճոյ ըլլանք: Գ. Ամէն օրինաց ընդհանուր հնազանդութիւն ու մեր ամբողջ կամքը հպատակել աստուածային կամաց, միանգամայն սէր ընկերաց՝ որոնք Աստուծոյ պատկերն են: Դ. Փոյթ ու ջանք՝ մեր ամէն գործողութիւններն ու դիտաւորութիւններն ուղղելու եւ վերածելու Աստուծոյ ու անոր հաճոյքին, եւ ամենայն ինչ ընել Աստուծոյ փառքն աւելցընելու համար. ինչպէս կ՚ըսէ Առաքեալ. “Եթէ ուտիցէք, եթէ ըմպիցէք, եթէ զինչ եւ գործիցէք, զամենայն ինչ ի փառս Աստուծոյ արասջիք„[1]: Ե. Անցած մեղքերուն վրայ ապաշխարութիւն, որն որ յայնմ կը կայանայ որ անոնցմէ գարշինք՝ մտածելով թէ անոնցմով զԱստուած վշտացուցած ենք: Զ. Ջանք ու փոյթ աղօթելու՝ ներքին մտածմամբ Աստուծոյ ու աստուածային բաներուն վրայ, եւ հաւատոյ, յուսոյ, սիրոյ, երկրպագութեան, փառաբանութեան, գոհութեան... ներգործութիւներով: Է. Վերջապէս աստուածային փառաց նախանձ կամ սաստիկ բաղձանք մը՝ որ ուրիշներուն սրտին մէջն ալ աս աստուածային սէրը վառի ու բորբոքի, ձեռքերնէս եկածին չափ ալ արգելել որ նաեւ ուրիշները զԱստուած չվշտացընեն:

21. Աս ներքին ներգործութիւններն ընելէն

1 Ա. Կոր. Ժ. 31:

զատ՝ կը պարտաւորինք նաեւ Աստուծոյ արտաքին պաշտօն ալ մատուցանել, որովհետեւ պէտք է որ ամէն կարելի եղանակներով՝ ձեռքերնէս եկածին չափ զինքը պաշտենք, իր աստուածային անսահման գերազանցութեան ու բացարձակ տէրութեան համար։ Եւ որովհետեւ զԱստուած կրնանք նաեւ պաշտել հաւատոյ, յուսոյ ու սիրոյ արտաքին խոստովանութեամբ, ուրեմն նաեւ զասոնք ընելու կը պարտաւորինք, մանաւանդ որ մեր բնութեան յատկութիւնն այնպէս է՝ որ եթէ ներքին պաշտօնն արտաքնոյն հետ միացեալ չըլլայ ու անկից նպաստ չընդունի, երկայն ժամանակ մեր սրտին մէջ չիկրնար մնալ։ Անոր համար ալ Աստուած հին օրինաց մէջ առանձին կերպով հաստատեց իրեն ըլլալու զոհերն ու իր պաշտաման վերաբերած արտաքին ծէսերը, եւ հրամայեց որ իրեն համար տաճար շինուի. իսկ նոր օրինաց մէջ Քրիստոս հաստատեց իր մարմնոյ եւ արեան զոհը՝ որն որ պատարագի մէջ հացի ու գինւոյ տեսակներուն ներքեւը կը նուիրուի, ինչպէս նաեւ խորհուրդներուն ալ արտաքին ծէսերը։ Նաեւ ինքն ալ ըստ մարդկային բնութեան իր երկնաւոր Հօրն աղօթելով ու երեսի վրայ ինալով՝ արտաքին պաշտօնը կը մատուցանէր. սովորութիւն ըրած էր հանդիսական ու տօնի օրերը Երուսաղեմայ տաճարն երթալ նոյները կատարելու համար։ Այսպէս ընել սորվեցուց իր աշակերտաց ալ, որոնք իր վարդապետութիւնն աշխարհքիս չորս դին սփռելով՝ ամէն տեղ դրին արտաքին հրապարակական պաշտօն մը, զորն որ Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցին մինչեւ ցմեզ հասցուց եւ շարունակ կը գործածէ ու պիտի գործածէ, սորվեցընելով որ մենք ալ նոյնպէս ընենք։ Ուրեմն եթէ մէկը մարդկային վախով կամ չար նկատմամբ ամըչնայ անաստուած ու անկրօն մարդիկներու առջեւ աս արտաքին պաշտօնը նուիրելու Աստուծոյ, իր վրայ կ՚իյնայ

Քրիստոսի Տեառն մերոյ ըսած ան զարհուրելի խօսքը թէ "Որ ամօթ համարեսցի զիս եւ զբանս իմ, զնա՛ եւ որդի մարդոյ յամօթ արասցէ՝ յորժամ գայցէ փառօք իւրովք„[1]: Աս ալ պէտք է գիտնալ թէ որպէս զի մեր արտաքին պաշտօնն Աստուծոյ հաճոյական ըլլայ, պէտք է որ ներքին պաշտամանէ եւ զԱստուած պատուելու յօժարութենէն ու կամքէն յառաջ գայ. անոր համար ով որ առանց բարեպաշտական հոգւոյ՝ միայն արտաքին պաշտօն կը մատուցանէ, զանիկա աւելի կեղծաւոր պէտք է կանչել, քան թէ աստուածապաշտ: Մեր արտաքին պաշտաման հետ պէտք է որ միացեալ ըլլայ միշտ նաեւ յարգութիւն եւ արտաքին համեստութիւն ու ծանրութիւն, որով ցուցուի թէ Աստուծոյ անսահման մեծվայելչութեան մեր հպատակութիւնը կ'ընծայենք:

22. Բայց թէ երբ պէտք է Աստուծոյ պաշտօն մատուցանել, գիտնալու է որ թէպէտ նոյն իսկ մեր ստեղծման վախճանն ան է որ ամէն գործքերնուս մէջ զԱստուած պաշտենք եւ անոր ծառայենք, ինչպէս Քրիստոս ալ զմեզ կը խրատէ ըսելով որ ամէն ատեն աղօթք ընենք. սակայն գլխաւորաբար արտաքին պաշտաման նկատմամբ՝ աստուածային դրական օրէնքէն կը ցուցուի որ կիրակի օրերն աս բանիս համար մասնաւոր որոշուած է: Որպէս զի ան օրը ամէն մարդ դիւրութեամբ բարեպաշտական գործքերու զբաղի, աստուածային իրաւամբ արգելուած են ծառայական գործքերը, բաց անոնցմէ՝ որոնք ներկայ հարկաւորութեան կը վերաբերին եւ կամ առանց մեծ դժուարութեան ու վնասու չեն կրնար ուշացուիլ: Ինչու որ, ինչպէս ամէն դրական օրէնքները, այսպէս ասիկայ ալ կը դադրի պարտաւորելէն՝ երբոր այլապէս չիկրնար կատարուիլ, բայց եթէ արտաքոյ կարգի ծանր դժուարութեամբ կամ վնա-

1 Ղուկ. Թ. 26:

սով ։ Իսկ թէ ասոր վրայ եկեղեցին ուրիշ ինչ բան սահմանած է եւ թէ տօնի օրերն ինչպէս սուրբ պահելու է՝ եկեղեցւոյ մնաց համաձայն վարուելու համար, ետքը եկեղեցւոյ պատուիրաններուն վրայ խօսած ժամանակնիս կը մեկնենք ։

23․ Երդումն ալ Աստուծոյ արտաքին պաշտամանը կը վերաբերի ։ Երդումը բանի մը հաստատութիւն տալ է՝ Աստուծոյ հեղինակութիւնը յառաջ բերելով եւ զինքը վկայ կամ վրէժխնդիր կոչելով ։ Երկու տեսակ երդում կայ․ մէկը կ՚ըսուի հաստատական երդում, որով անցած կամ ներկայ բանի մը ճշմարտութիւնը կը հաստատենք․ իսկ մէկալը՝ խոստացողական կ՚ըսուի, որով ետքէն բան մը տալ կամ ընել խոստանալով՝ զմեզ կը պարտաւորենք ։ Երդման ներգործութիւնը պարունակելով յինքեան աստուածային ամենագիտութեան, ճշմարտախօսութեան ու արդարութեան արտաքին խոստովանութիւնը, ստուգիւ կը վերաբերի Աստուծոյ պաշտաման, եւ չէ թէ միայն օրինաւոր է, հապա նաեւ երբեմն պատուիրեալ, այսինքն՝ երբոր օգտակար է անմեղի մը պաշտպանութեան համար եւ կամ օրինաւոր իշխանութիւն ունեցողն արդար պատճառի մը համար նոյնը կը խնդրէ ։ Իսկ Քրիստոսի ըսածը թէ "Այլ ես ասեմ ձեզ ամենեւին մի երդնուլ„[1] ․ բացարձակապէս ամէն երդումը չ՚արգելեր, հապա միայն անոր զեղծումը, որն որ Հրէից մէջ ան ատենները շատ յաճախած էր․ Քրիստոս Տէրն մեր արգելման աս ձեւը գործածեց միայն՝ որպէս զի զանոնք զօրաւոր կերպով մը դադրեցընէ յանդուգն երդումներէ ։ Բայց ամէն պարտաւոր թէութիւնները պահելով երդում ընելը՝ նոյն իսկ Աստուած կը պատուիրէ իբրեւ կրօնի ներգործութիւն, ըսելով․ "ի Տեառնէ Աստուծոյ քումմէ երկիցես, եւ զնա միայն պաշտեսցես․․․ եւ յանուն նորա

1 Մատթ. Ե. 34.

երդնուցուս,,[1] ։ Իսկ Երեմիա երդման թէութիւնները կը ցուցընէ ըսելով “Երդնուցու .... ճշմարտութեամբ եւ իրաւամբք եւ արդարութեամբ,,[2] ։

Արդ՝ երդման ճշմարտութիւնը յայնմ կը կայանայ, որ անկեղծ սրտով ընենք՝ չէ թէ կեղծեօք. դարձեալ ստոյգ պիտի ըլլանք հաստատական երդմամբ հաստատած բաներնուս ճշմարտութեան վրայ. իսկ խոստացողական երդման մէջ՝ ճշմարիտ ու անկեղծ կամք պիտի ունենանք խոստացածնիս կատարելու ։ Առանց աս թէութեան՝ երդումը ստերդմնութիւն է, որն որ եթէ բացորոշմամբ ըլլայ՝ միշտ մահուչափ մեղք է, առանց նիւթին ծանրութեան կամ թեթեւութեան նայելու. որովհետեւ կը պարունակէ իր մէջը աստուածային կատարելութեանց արհամարհութիւնը եւ լռելեայն հայհոյութիւն մը, իբրեւ թէ Աստուած երդում ընողին նկատմամբ կրնայ սուտ վկայ ըլլալ ։ Երդման երկրորդ թէութիւնը իրաւունքն է, որն որ յայնմ կը կայանայ որ ստոյգ բաներու մէջ ալ յանդգնութեամբ չերդնունք, հապա միայն ծանր պատճառի մը համար, եւ այնպիսի կրօնական գործողութեան պատշաճ եղած յարգութեամբ ու ծանրութեամբ ։ Իսկ երրորդ թէութիւնն է արդարութիւնը, որն որ յայնմ կը կայանայ որ երդումը չըլլայ անիրաւութեամբ ուրիշին վնաս հասցընելու համար, եւ կամ անով անհամեստ բան մը չխոստացուի, որն որ ծանր մեղք է, եւ ինչպէս արդէն ըստ ինքեան յայտնի է՝ աս տեսակ երդումը մէկուն վրայ ամենեւին պարտաւորութիւն մը չիկրնար ձգել ։ Բայց համեստ ու օրինաւոր բանի մը վրայ եղած խոստացողական երդումը՝ խոստացուած նիւթին ծանրութեան կամ թեթեւութեան համեմատ՝ ծանր կամ թեթեւ պարտաւորութիւն կը բերէ հետը՝ խոստացուածը կատարելու, բաւական որ երդումը բռնութեամբ եղած

1 Բ. Օրին. Զ. 13 ։ 2 Երեմ. Դ. 2.

չըլլայ, կամ երդում ընողը երդուընցած ատեն չգտնուի այնպիսի սխալման կամ մոլորութեան ու խաբէութեան մէջ՝ որուն մէջ եթէ չգտնուէր՝ նոյն երդումը չէր ըներ: Խոստացողական երդման պարտաւորութիւնը կրնայ եղծուիլ նաեւ երբ որ կը շնորհէ անիկա՝ ի շնորհս որոյ նոյն երդումն եղած է, ինչպէս նաեւ երբ որ անվաւեր կ'ընէ անիկա՝ որն որ երդում ընողին կամքին վրայ օրինաւոր իշխանութիւն ունի: Վերջապէս երդման պարտաւորութիւնը կրնայ վերցընել եկեղեցական առաջնորդը՝ արդար պատճառի մը համար եղած տնօրինմամբ, միայն թէ աս տնօրինումն ի վնաս երրորդի չըլլայ:

24. Ուխտը խոստացողական երդման շատ մերձաւոր է. ինչու որ ուխտն ալ խոստում մըն է՝ զորն որ մարդս կ'ընէ Աստուծոյ, դիտաւորութեամբ ու կամօք ինք զինքը պարտաւորելու այնպիսի բանի մը՝ որն որ բարոյական նկատմամբ իր հակառակէն բարեգոյն ու կատարելագոյն է: Աս տեսակ ուխտերը թէ որ զԱստուած պատուելու եւ կամքը բարի յառաջադիմութեան մէջ հաստատելու միջով կ'ըլլան, շատ գովելի բաներ են: Աստուած Ս. Գրքին մէջ նոյնը մեզի կը յանձնէ եւ սուրբերն իրենց օրինակաւ աս ճշմարիտ վարդապետութիւնը կը հաստատեն: Բայց ոչ ոք կրնայ պարտաւորուիլ կամ ստիպուիլ այսպիսի ուխտեր ընելու, ոչ ալ պէտք է որ մէկը նոյներն ընէ, մանաւանդ մշտնջենաւոր ուխտերը՝ առանց յառաջագոյն վրան աղէկ մտածելու եւ հանդարտ հոգւով բացորոշելու: Սակայն ընելէն ետքը՝ խոստացողական երդման պէս ծանր պարտաւորութիւն կը բերեն, ինչպէս կ'ըսէ Աստուած. "Եթէ ուխտեսցես ուխտ Տեառն Աստուծոյ քում, մի յամեսցես հատուցանել զայն. զի պահանջելով պահանջեսցէ Տէր Աստուած քո ի քէն եւ լինիցի քեզ ի մեղս,,[1]:

[1] Բ. Օրին. ԻԳ. 21:

25. Ա՛ս ըսածներնէս դիւրութեամբ յայտնի կ՚ըլլայ թէ ո՛ր մեղքերը հակառակ են կրօնի առաքինութեան կամ Աստուծոյ պաշտաման վերաբերած պատուիրաններուն։ Աս մեղքերն են. Աւելորդապաշտութիւն, որով՝ միայն Աստուծոյ պատշաճ եղած պաշտօնը՝ արարածական բաներու կը տրուի, կամ աստուածական զօրութիւն կ՚ընծայուի ստեղծական իրաց, եւ դարձեալ՝ սուտ պաշտօն ու աստուածային կամ եկեղեցական սահմանադրութեանց հակառակ պաշտօն կ՚ընծայուի Աստուծոյ։ Հերետիկոսութիւն, որ է եկեղեցւոյ որոշման հակառակ՝ հաւատոյ դէմ մոլորութեան մէջ յամառութեամբ մնալ։ Յուսահատութիւն, որ է Աստուծոյ ողորմութեան վրայ վստահութիւն չունենալ։ Յանդգնութիւն, որն որ առաջինին հակառակ՝ չափազանց ու անկարգ վստահութիւն մըն է, որով աստուածային ողորմութիւնը չարաչար գործածելով՝ մեղանչելու առիթ կ՚առնուի եւ կամ բնական միջոցներն ի գործ չեն դրուիր, այլ ծուլութեամբ Աստուծմէ հրաշք կը սպասուի։ Սրբապղծութիւն, որ է սուրբ իրաց կամ անձանց ու տեղեաց անարժան գործածութիւն։ Սիմոնականութիւն, որ է հոգեւոր իրերը կամ իրաւունքները ժամանակաւոր գնով գնել կամ ծախել։ Հայհոյութիւն, որ է մտածութիւն ու խօսք կամ գործք՝ յարհամարհութիւն Աստուծոյ կամ սրբոց։ Ասոնց կարգը կ՚երթան նաեւ ստերդմնութիւն, Աստուծոյ անունը պարապ տեղ գործածել, երդում կամ ուխտը բռնաբարել, որոնց վրայ արդէն յառաջ խօսեցանք։ Արդ որովհետեւ աս ամէն գործողութիւններն ուղղակի Աստուծոյ պատուոյն ու յարգութեան դէմ են, անոր համար պէտք է որ քրիստոնեայ մը ամէն հոգւով աշխատի ասոնցմէ հեռու կենալու։

26. Ա՛ս տեղս կը վերաբերի սրբերուն պաշտօնն ալ։ Աս պաշտօնը թէ Ս. Գիրքն ու թէ եկեղեցւոյ

մշտնջենաւոր աւանդութիւնը մեզի կը յանձնէ: Աստուած այսպէս կ'ըսէ Մովսէսի. "Ահա ես առաքեմ զհրեշտակ իմ առաջի երեսաց քոց, զի պահեսցէ զքեզ ի ճանապարհի, որպէս զի տարցի զքեզ յերկիրն՝ զոր պատրաստեցի քեզ: Զգոյշ լեր անձին քում եւ լուիցես եւ մի անհաւան լինիցիս նմա, զի ոչ խորշեսցի ի քէն, քանզի անուն իմ ի վերայ նորա է„[1]: Կը կարդանք նաեւ որ հրեշտակները՝ Ղովտէն[2] եւ Աստուծոյ զօրքին վրայ կեցող Յեսուէն[3] երկրպագութիւն ընդունեցան: Իսկ եկեղեցւոյ սովորութեան ու աւանդութեան նայելով, յայտնի է որ եկեղեցւոյ առջի ատեններ մարտիրոսաց յիշատակը պատուով կատարելն ու անոնց գերեզմաններուն քով ժողվուելով տօն կատարելը՝ հաւատացելոց մէջ հասարակ սովորութիւն մըն էր: Անոր համար ալ Հրեայք ու հեթանոսք քրիստոնէից վրայ շատ անգամ ամբաստանութիւն կ'ընէին, ըսելով թէ կռապաշտ են, ինչպէս կը վկայեն Որոգինէս ու Եւսեբիոս. իսկ Ս. Օգոստինոս, Ս. Կիպրիանոս, Ոսկեբերան եւ ուրիշ Ս. Հարք սրբոց պաշտօնը տարածելու եւ ժողովրդոց մտքին մէջ հաստատելու համար՝ շատ անգամ աքանչելի ճառեր խօսած են: Միանգամայն եկեղեցւոյ մէջ սրբոց հրապարակական պաշտօնը կատարելն ու անոնց նպաստը խնդրելը՝ հին սովորութիւն է: Բայց իրենց մատուցուած պաշտօնը տարբեր է այն պաշտօնէն՝ զորն որ Աստուծոյ կը մատուցանենք. վասն զի զԱստուած կը պաշտենք գերագոյն պաշտամամբ՝ որն որ յատուկ մօք երկրպագութիւն կ'ըսուի, իսկ զսուրբերը՝ որոնք Աստուծոյ ծառայքն ու բարեկամքն են եւ շնորհաց ու փառաց պարգեւներով զարդարուած են, կը պաշտենք ստորին պաշտամամբ՝ որն որ ծառայութեան պաշտօն կը կոչուի: Եւ որովհետեւ Ս. Աստուածածին ուրիշ ամէն արարածներէն աւելի

1 Ել. ԻԳ. 20. 21: 2 Ծնն. ԺԹ. 1: 3 Յես. Ե. 15:

շնորհաց ու փառաց պարգեւներով զարդարուած է, եւ իր աստուածամայրութեան արժանաւորութեան համար՝ ուրիշ ամէն արարածներէն աւելի նոյն իսկ Աստուծմէ կը պատուի; մենք ալ պէտք է որ սրբոց ու հրեշտակաց մատուցուած պաշտօններէն աւելի բարձրագոյն աստիճանի պաշտօն մը մատուցանենք իրեն, որն որ կը կոչուի պաշտօն գերծառայութեան: Ուրեմն սուրբ եւ օգտակար բան է՝ մեր կարօտութեանց մէջ սուրբերը մեզի օգնութեան կանչել, որպէս զի մեզի համար Աստուծոյ առջեւ բարեխօս ըլլան: Դարձեալ անոնց արժանեօքն Աստուծմէ շնորհք խնդրել, ինչու որ աս բանս թէ Աստուծոյ հաճոյական է եւ թէ սուրբերը մեր աղօթքներն ու խնդրուածները լսելով՝ Աստուծոյ առջեւ մեզի համար բարեխօս կ'ըլլան. ինչպէս յայտնի է Մակաբայեցւոց գրքէն, ուր Երեմիա մարգարէին համար այսպէս կ'ըսուի. "Աս է որ բազում աղօթս անպակաս յաճախ մատուցանէ Աստուծոյ (վասն ժողովրդեան եւ համօրէն քաղաքին սրբոյ,,)[1]: Աստուծոյ առջեւն ալ իրենց ըրած աղաչանքը դիւրաւ ընդունելի կ'ըլլայ իրենց սրբութեան համար: Ուստի եւ Տրիդենտեան ժողովը կը սորվեցընէ թէ ամբարիշտ ու մոլար կարծիք ունին անոնք՝ որոնք կը պարսաւեն սրբոց պաշտօնն եւ զանոնք օգնութեան կանչելը: Դարձեալ պէտք է որ մասնաւոր պաշտօն մատուցանենք ու պատուենք Աստուծմէ մեզի տրուած պահապան հրեշտակները:

Ասկից կը հետեւի որ նաեւ սրբոց մասունքը, պատկերներն եւ ուրիշ աս տեսակ բաները պատուելու եւ յարգելու է, բայց նոյն պատիւն ու յարգութիւնը փոխաբերելով այն անձանց՝ որոնց կը վերաբերին: Աս տեսակ պաշտաման պատշաճութիւնն ու օգտակարութիւնը նոյն իսկ Աստուած մեզի սորվեցընել ուզած է, իր շնորհքն այսպիսի ար-

1 Բ. Մակ. ԺԵ. 14:

տաքին բաներու վրայ կապելով։ Գործք առաքելոցին մէջ կը կարդանք որ Պօղոս առաքելոյն թաշկինակն ու հանդերձները հիւանդներուն վրայ դրուելով՝ հիւանդութիւնները կը բժշկուէին ու պիղծ հոգիները կը վռնտուէին[1]։ Եկեղեցական պատմութիւններն ու Ս. Հայոց գրուածները լեցուն են աս տեսակ ստոյգ պատմութիւններով, որոնք սրբոց մասունքներուն, Երանելւոյ Կուսին ու քանի մը սրբոց պատկերներուն պարզ շօշափմամբն եղած հրաշքներ յառաջ կը բերեն։ Ասոնց վրայ ան ալ կ'աւելցնենք որ եկեղեցւոյ առաջին դարերէն սկսեալ՝ միշտ հրապարակական սովորութիւն է որ հաւատացեալք՝ իրենց ամէն նեղութեանց մէջ մարտիրոսաց գերեզմանը կը դիմեն, եւ անոնց մասունքները կը գործածեն ամէն կերպ չարիքներէն պաշտպանուելու համար։ Նոյնը պէտք է ըսել պատկերաց վրայ ալ, որոնց պաշտօնն եկեղեցւոյ մէջ միշտ կար, եւ նոյնը՝ պատկերամարտ հերետիկոսներուն դէմ Նիկիայի երկրորդ ու Տրիդենտեան ժողովները հրապարակական վճիռներով հաստատեցին ու հակառակորդները դատապարտեցին։

1 Գործ. ժթ. 11. 12։

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ.

Մարդուն՝ իր անձին նկատմամբ ունեցած պարտքերուն վրայ։

27. Մեր անձին նկատմամբ ունեցած պարտքերնիս սկզբնաբար ուսկից յառաջ կու գայ։ Մարդուս արժանապատուութիւնը յորո՞ւմ կայացեալ է եւ ասոր համեմատ վարուելու համար մարդս ինչ պիտ՚որ ընէ։ — 28. Անձին ճշմարիտ սէրն ինչ հանգամանքներ պիտ՚որ ունենայ։ — 29. Ինչո՞ւ մարդս կը պարտաւորի իր միտքն ու կամքը մշակելու կամ կրթելու։ Աս կրթութիւնը գլխաւորաբար ո՞ր նիւթերու մէջ եւ ինչ կերպով պիտ՚որ ըլլայ։ — 30. Ինչո՞ւ մարդս պարտաւոր է ինք զինքը ճանչնալու եւ ինչպէս կրնայ աս բանս գլուխ հանել։ — 31. Դատարկութենէ փախչելու ինչո՞ւ կը պարտաւորինք։ — 32. Մարդս պարտաւո՞ր է իր կեանքը պահելու եւ ինչ կերպով։ — 33. Մարմնոյ պահպանութեան ու դիւրութեանց վերաբերեալ միջոցներն ինչպէս պիտի գործածենք։ Աս նիւթին մէջ ինչ զգուշութիւն պիտ՚որ ընենք։ — 34. Մարմնոյ դիւրութեանց մէջ եղած գլխաւոր զեղծումները կամ մոլութիւնները որո՞նք են։ — 35. Ինչքն ու հարստութիւնն ինչպէս պիտի գործածենք։ — 36. Համբաւոյ ու պատուոյ նկատմամբ ինչ կերպով պիտի վարուինք։ — 37. Նեղութիւն ու վիշտ կրած ժամանակնիս ինչ պէտք ենք ընել։ — 38. Վիճակի ընտրութեան մէջ ինչ պարտք ունինք։

27. Մ՝եր անձին վրայ ունեցած պարտքերնիս՝ Աստուծոյ մեր վրայ ունեցած ծայրագոյն տէրութենէն յառաջ կու գայ։ Ասով կը պարտաւորինք մեր հոգւոյն կարողութիւնները, մարմնոյն զօրութիւններն ու մեր վիճակին վերաբերած արտաքին իրերը չգործածել մեր քմաց կամ մեր զգայական յօժարութիւններուն համաձայն. հապա մեր արարչին ու բացարձակ տիրոջ կամքին եւ անկից մեզի սահմանուած վախճանին համաձայն, որպէս զի զանոնք աղէկ գործածելով՝ զԱստուած փառաւորենք ու յաւիտենական երանութեան հասնինք։ Վասն զի մար-

դուս բուն արժանապատուութիւնը յայնմ կը կայանայ որ ինքն աս աղնուականագոյն վախճանին սահմանուած է, գերբնական շնորհ.քով նոյնը ստանալու վիճակի մէջ դրուած եւ Աստուծոյ որդեգիր: Արդ աս արժանապատուութիւնը պէտք է որ յարգենք, ինչպէս որ Ս. Գիրքը կը սորվեցընէ ըսելով. "Տեսէք, որպիսի՛ սէր շնորհեաց մեզ Հայր, զի որդիք Աստուծոյ կոչեսցուք եւ եմք,,[1]: Դարձեալ "Եթէ ո՞չ գիտէ.ք, զի մարմինք ձեր տաճար են Հոգւոյն սրբոյ՝ որ է ի ձեզ,,[2]: Աս արժանաւորութեան յարգանով պիտի տեսնուի մեր վրայ որ մեր բարձր վախճանին հակառակ բան մը գործելով՝ մեր արժանապատուութիւնը ոտքի տակ չառնենք: Բայց աս արժանաւորութիւնը մեզի հպարտութեան գրգիռ մը պիտի չըլլայ, ինչու որ աս բանիս մէջ մեր արդեանց ընծայելու բան մը չունինք, բոլորն ալ Աստուծոյ պարգեւ է. ինչպէս կ'ըսէ Առաքեալը. "Զի՞նչ ունիս, զոր ոչ իցէ առեալ. եւ եթէ առեր, զի՞ պարծիս իբրեւ զչառեալ,,[3]: Անոր համար մեր վրայ ունեցած համարումնիս միացեալ պիտ'որ ըլլայ .քրիստոնէական խոնարհութեան հետ, որն որ ամէն բան՝ չէ թէ իր արդեանց կ'ընծայէ, հապա Աստուծոյ՝ որն որ մեր վրայ տեսնուած ամէն բարի բաներուն գըլխաւոր հեղինակն է:

Աստուծոյ առջեւը մեղաւոր ու անոր շնորհաց իրօք անարժան ըլլալնիս պէտք է որ խոստովանինք. դարձեալ մարմնացեալ Որդւոյն Աստուծոյ մեզի տուած խոնարհութեան օրինակը, որով զմեզ կը խրատէ ըսելով. "Ուսարուք յինէն զի հեզ եմ եւ խոնարհ սրտիւ եւ գտջիք հանգիստ անձանց ձերոց,,[4] մեզի աւելի եւս պատճառ պիտի տայ, որ ամենայն փութով աս խոնարհութեան առաքինութեան ետեւէ ըլլանք եւ անոր հակառակ եղող մա-

1 Ա. Յովհ. Գ. 1:
2 Ա. Կոր. Զ. 19:
3 Անդ, Դ. 7:
4 Մատթ. ԺԱ. 29:

լութենէն՝ հպարտութենէն սաստիկ փախչինք: Իսկ արժանապատուութիւննիս այնպէս մը ճանչնալու ենք, որ ամենուն բան մը չունեցողի պէս՝ զմեզ բոլորովին Աստուծոյ հպատակենք, եւ Աստուծոյ համար հպատակինք նաեւ անոնց՝ որոնք իր անուամբ մեզի կ'առաջնորդեն: Զմեզ ամենուն մէկէ մը գերազանց պիտի չդասենք. վասն զի Աստուծոյ առջեւ ատելի է հպարտութիւնը՝ որն որ անձին գերազանցութեան անկարգ հաճութիւնն ու ցանկութիւնն է, եւ այնպիսի անձնասիրութեան հոգի մը՝ որով մարդն իր վրայ ունեցած սնոտի հաճութեամբ ինք զինքը վախճան կը դնէ: Ասոր վրայ Ս. Գիրքը կ'ըսէ. "Աստուած ամբարտաւանից հակառակ կայ, տայ շնորհս խոնարհաց,,[1]. եւ ուրիշ տեղ մը "Որ բարձրացուցանէ զանձն՝ խոնարհեսցի. եւ որ խոնարհեցուցանէ զանձն՝ բարձրասցի,,[2]:

28. Իսկ ան մերձաւոր սկիզբը՝ ուսկից որ քրիստոնէի մը իր վրայ ունեցած պարտքը յառաջ կը բերուի, է անձին պատշաճաւոր սէրը: Աստուած դրական օրինաց մէջ բացայայտ պատուիրած չէ որ մարդ ինք զինքը սիրէ. բայց ընկերնիս մեր անձին պէս սիրել հրամայելով՝ արդէն նոյն պարտքն ալ կ'ենթադրուի: Իսկ անձնական սէրը կարգաւորելու համար Քրիստոս շատ պատուիրաններ դրաւ, որոնցմով անձնական սէրը՝ Աստուծոյ սիրոյն կը հպատակի: Զոր օրինակ՝ հրամայեց որ մեր հոգւոյն փրկութիւնը աշխարհքիս ամէն բարիքներէն վեր դասենք, ըսելով. "Զի՞նչ օգտիցի մարդ, եթէ զաշխարհս ամենայն շահեսցի, եւ զանձն իւր տուժեսցի,,[3]. ուրիշ տեղ մ'ալ կը պատուիրէ որ անձին ու ժամանակաւոր իրաց սէրը՝ Աստուծոյ եւ անոր օրինաց սիրոյն յետադասենք, ըսելով. "Որ կամիցի ապրեցուցանել զանձն իւր՝ կորուսցէ զնա, եւ որ կորուսցէ

1 Ա. Պետր. Ե. 5:
2 Մատթ. ԻԳ. 12:
3 Անդ, ԺԶ. 26:

զանձն իւր վասն աւետարանին՝ ապրեցուսցէ զնա„ [1] :
Ուրեմն պէտք է որ անձին քրիստոնէական սէրը՝ աս
հետեւեալ յատկութիւններն ունենայ : Նախ՝ պէտք
է որ Աստուծոյ կամաց նկատումէն յառաջ գայ, չէ
թէ պարզ բնական հակումէն : Երկրորդ՝ չէ թէ առ-
երեւոյթ, հապա ճշմարիտ կատարելութեան կամ
երջանկութեան ետեւէն երթայ : Երրորդ՝ պէտք է որ
Աստուծոյ սիրովը յաջողուած ըլլայ : Չորրորդ՝ ըն-
կերի սիրոյն հետ պէտք է որ միացեալ ըլլայ : Վեր-
ջապէս՝ պէտք է որ սաստիկ ու զօրաւոր ըլլայ, այն-
պէս որ ամենեւին տեղի չտայ զգայութեան հրա-
պոյրներուն, ոչինչ դժուարութենէ զարհուրի, եւ
ճշմարիտ կատարելութեան ու երջանկութեան ե-
տեւէ ըլլալէն ետ չկենայ : Արդ՝ աս քրիստոնէա-
կան սիրոյ սկիզբէն՝ անձին նկատմամբ յառաջ եկած
պարտքերէն ոմանք՝ հոգւոյ, ոմանք՝ մարմնոյ, ոմանք
ալ արտաքին վիճակին վերաբերեալ բարիքներուն
հայեցումն ունին. որոնց վրայ մէկիկ մէկիկ կը խօսինք :

29. Մեր հոգւոյն նկատմամբ ունեցած պարտ-
քերնէս սկսելով, պէտք է գիտնալ թէ որովհե-
տեւ մարդս իր վերջին վախճանին հասնելու եւ ներ-
կայ կենաց ընթացքն ուղղութեամբ եւ ըստ պատ-
շաճի կարգաւորելու համար շատ ծանօթութիւննե-
րու հարկաւորութիւն ունի, մէկալ կողմանէ ալ ոչ
ոք աս տեսակ ծանօթութիւններով տոգորուած կը
ծնանի. ասկից կը հետեւի որ կը պարտաւորինք
մեր ճանաչողական կարողութիւնը կամ միտքը զար-
գացընել ու մշակել, եւ ամենէն յառաջ ան ծա-
նօթութիւններով՝ որոնք Աստուծոյ ու կրօնի կը
վերաբերին : Ասիկա կրնայ ըլլալ Աստուծոյ խօսքը
ստէպ մտիկ ընելով, կրօնի առանձնական ու հրա-
պարակական հրահանգներու եւ խրատներու ներկայ
գտնուելով, բարեպաշտական գրքեր կարդալով ու
սուրբ բաներ մտածելով, նաեւ գիտութիւններով

1 Մարկ. Ը. 35 :

ալ՝ խուրաքանչիւր վիճակին, ընդունակութեան եւ պաշտօնին համաձայն:

Իսկ հոգւոյ մշակութեան կամ կրթութեան երեւելի մասը՝ կամքն ուղիղ կերպաւորելու փոյթն է. որովհետեւ մեր կամքն՝ Աստուծոյ կամաց հետ համակերպելը՝ քրիստոնէական ընդհանուր առաքինութիւն է, բաց ասկից՝ մեր կամքը սկզբնական մեղօք վիրաւորեալ ու ապականեալ ըլլալով՝ սաստիկ կերպով ի չարն կը միտէ: Ուրեմն քրիստոնէին պարտքն է որ Աստուծոյ անպակաս շնորհօքը ձեռքէն եկածին չափ իր ունակութիւններուն, հակումներուն ու հոգւոյ եւ կրից շարժումներուն վրայ տիրէ եւ զանոնք Աստուծոյ օրինաց հպատակէ, ստէպ աչքին առջեւը բերելով ան պատճառները՝ որոնք զմեզ կը յորդորեն արդարութեան ետեւէ ըլլալու, հանդարտեցընելով նաեւ ան դարշ ու անկարգ ախորժակներն ու դրդռութիւնները՝ որոնք գլխաւորաբար զգայութեանց ձեռօք հոգւոյն վրայ կը ներգործեն, նոյնպէս զսպելով ներքին երեւակայութիւններն ու ցանկութիւններն ալ՝ որոնք առաքինութեանց թշնամի են. եւ այսպէս համբերութեամբ յանձն առնելու ենք զգայութեանց ու մարմնոյ հեշտութեանց հակառակ եղող ամէն նեղութիւնները, որոնք յառաջ կու գան առաքինութեանց ետեւէ ըլլալէն ու աստուածային օրինաց հնազանդելէն: Աս է աւասիկ այն անձնուրացութիւնը՝ զորն որ Քրիստոս Տէրն մեր այնչափ խնամով մեզի յանձնեց, աս է ան խաչը՝ զորն որ Քրիստոս կը հրամայէ որ բառնանք՝ եթէ իր աշակերտն ըլլալ կ'ուզենք. “Եթէ ոք կամիցի զկնի իմ գալ, ուրացցի զանձն եւ առցէ զխաչ իւր եւ եկեսցէ զկնի իմ,,[1]: Աս անձնուրացութեան մէջ այնչափ աւելի յառաջ կ'երթանք եւ կամքերնուս բարի զօրութիւնն այնչափ կ'աւելնայ՝ որչափ որ զմեզ յաղթելու եւ մարմիննիս հոգւոյն տէրութեան

1 Մատթ. ԺԶ. 24:

տակ նուաճելու կ'աշխատինք, հրաժարելով նաեւ օրինաւոր սփոփանքներէն ու հաճոյքներէն, սիրով ընդունելով մարմնոյ ամէն նեղութիւններն ու վըշտերը. ինչպէս սրբոց օրինակը կը սորվեցընէ:

Կիրքը չափաւորելն ալ կամաց կրթութեան երեւելի մասն է. ինչու որ կիրքը մեծ զօրութիւն ունի թէ միտքը կուրցընելու՝ որ ճշմարիտը չկարենայ տեսնել, թէ միանգամայն կամքն ի չարն տանելու. չկայ ալ այնպիսի մեծ ամբարշտութիւն մը՝ որուն մէջ չձգեն զմեզ բարկութեան, ատելութեան, նախանձու, ցանկութեան, հպարտութեան ու փառասիրութեան կիրքերը: Անոր համար իսկզբան անոնց դէմ պէտք է դնել եւ նոր արթընցած ու բորբոքած ժամանակնին՝ պէտք է զսպել. վասն զի որչափ որ անոնց կը ներուի, այնչափ ալ սաստկագոյն ու դժուարազուսպ կ'ըլլան, եւ անամօթութեամբ մեր աչքին առջեւ չարը՝ բարի, բարին ալ՝ չար կը նկարագրեն: Ուստի քրիստոնէական կրօնին ոգեշահ ու փրկաւէտ մտածութիւններովը անոնց դէմ պէտք ենք պատերազմիլ եւ զմեզ ուղղութեան ճամբուն մէջ բերել, աչքերնուս առջեւ դնելով նոյն սաստիկ կիրքերէն հետեւած ամէն վնասներն ու չարիքները եւ գլխաւորաբար եռանդագին ու մշտամռունչ տօթքով:

30. Բայց որովհետեւ ամէն մարդ մի եւ նոյն բարի կամ չար երեւակայութիւններու դրդութիւններով չզգածուիր, անոր համար ալ հարկ է որ զմեզ աղէկ մը ճանչնալու ետեւէ ըլլանք, փութով քննենք ու տեսնենք թէ մեր վրայ ինչպիսի ունակութիւններ ու կիրքեր կը տիրեն եւ թէ ինչ տեսակ յօժարութեանց կամ բաղձանաց ենթակայ ենք, որպէս զի մեր հոգացողութիւնն ու փոյթը գլխաւորաբար ան կողմն ուղղենք՝ ուսկից որ մերձաւոր վտանգ մը մեզի կը սպառնայ, եւ զէնքերնիս գլխաւորաբար ան տեսակ չարին դէմ դարձընենք՝

ուսկից որ դիւրաւ յաղթուելու վախ կայ։ Իսկ ինք զինքը ճանչնալու եղանակներն ասոնք են։ Ա· Արթուն ու շարունակեալ մտադրութիւն անձին, հոգւոյ ամէն շարժմունքներուն, բաղձանքներուն ու գործոց վախճաններուն վրայ։ Բ· Ստէպ ու փոյթեռանդն քննութիւն խղճի մտաց, գործոց, խօսից ու դիտաւորութեանց վրայ, ինք զինքն ուղղելու անկեղծ կամօք մէկտեղ։ Գ· Յիշատակութիւն Աստուծոյ՝ որն որ դատաւոր է ու վկայ եւ քննիչ սրտից։ Վերջապէս պէտք է մեր գործքերուն ու զգածմունքներուն մերձեցընել բարոյական կանոններն ու սկիզբները, եւ տեսնել որ արդեօք անոնց համաձայն են՝ թէ չէ, որպէս զի գիտնանք թէ ուղղութեան համար ինչ կը մնայ ընելու կամ՝ չընելու։

31· Մ՝տաց կարողութիւններն աղէկ մշակելու պարտաւորութենէն կը հետեւի նաեւ ժամանակն աղէկ գործածելու եւ դատարկութենէ փախչելու պարտաւորութիւնը։ Մեր կենաց բոլոր ժամանակն անոր համար միայն շնորհած է մեզի Աստուած, որպէս զի օգտակար բաներու ետեւէ ըլլանք, իր փառաց համար աշխատինք ու յաւիտենական կեանք ստանալու ետեւէ ըլլանք. անոր համար ալ մեր կենաց ամէն մէկ րոպէին վրայ ետքէն Աստուծոյ առջեւը համար պիտի տանք։ Նոյն իսկ սկզբնական արդարութեան երջանիկ վիճակին մէջ օրինաւոր չէր մարդուս դատարկ կենալը. Ս· Գիրքը կը զրուցէ որ Աստուած զմարդ դրախտին մէջ դրաւ գործելու եւ պահելու համար[1]։ Իսկ մարդուն իյնալէն ետքը բոլոր Ադամայ զաւկըներուն՝ ի պատիժ դրուեցաւ որ աշխատութեամբ ու ճակտի քրտինքով կեանքերնին անցընեն։ Անոր համար երբեք մէկու մը օրինաւոր չըկրնար ըլլալ դատարկութիւնն ու Աստուծմէ տրուած տաղանդը ծածկելը։ Դատարկութեան անուամբ ալ կ՚իմացուի չէ թէ միայն ամէն աշխատութենէ դա-

1 Ծնն· Բ· 15։

դրխը, հապա նաեւ անօգուտ ու անձին չվերաբերած բաներու ետեւէ ըլլալը, ինչպէս նաեւ ծուլութիւնը կամ անփութութիւնը, որով մէկը թուլութեամբ ու տաղտկութեամբ՝ առանց պարտուպատշաճ մտադրութեան կը կատարէ իր վիճակին գործքերն ու պարտաւորութիւնները: Արդ դատարկութիւնը՝ անթիւ անհամար թէ ֆիզիքական ու թէ բարոյական չարիքներ կը պատճառէ եւ հոգւոյն սրբոյ մեզի սովորեցուցածին պէս՝ շատ չարիք կը սորվեցընէ[1]: Անոր համար սուրբ հայրք դատարկութիւնը կ՚անուանեն մայր ամէն փորձութիւններուն ու մեղքերուն: Նոյնպէս Քրիստոս Տէրն մեր ալ անպիտան քանքարաթաղոյց ծառային՝ որն որ իրեն աւանդուած տաղանդը շահաբեր ընելու ծուլացած էր, արտաքին խաւարը նետել կը սպառնայ, ուր որ լալ կայ եւ կրճել ատամանց[2]:

32. Ասոնք են մեր հոգւոյն կարողութեանց նկատմամբ ունեցած պարտքերնիս. բայց ասոնցմէ զատ՝ նաեւ մեր մարմնոյն նկատմամբ ալ զանազան պարտքեր ունինք, որոնք կը վերաբերին թէ մեր կենաց ու առողջութեան պահպանութեան եւ թէ խորշելու մարմնոյն դիւրութեանց չարաչար գործածութենէն: Ուստի նախ եւ յառաջ ամենեւին մէկու մը, ինչպիսի դէպքի մէջ որ ըլլայ, չիկրնար օրինաւոր ըլլալ ուղղակի ինք զինքը մեռցընելը: Ինչու որ մեր ներկայ կենաց հեղինակն Աստուած է. անոր համար ով որ նոյնը կ՚եղծանէ, Աստուծոյ կամաց ու տէրութեան հակառակ կը գործէ. ուստի եւ "Մի սպանանիցես,, պատուիրանը՝ չէ թէ միայն ուրիշի սպանութիւնը, հապա նաեւ անձին սպանութիւնն ալ կ՚արգելու: Մանաւանդ թէ կրնայ պատահիլ երբեմն այնպիսի դէպք՝ որուն մէջ արդարապէս ու օրինաւորապէս կրնանք ուրիշը մեռցընել, զոր օրինակ՝ երբ որ մեր կեանքն անիրաւ յարձակողի մը

1 Սիր. Լ. 27:   2 Մատթ. ԻԵ. 30:

ձեռքէն այլազգ չենք կրնար պաշտպանել նէ. բայց չկայ ու երբեք չիկրնար ըլլալ այնպիսի դէպք մը՝ որուն մէջ մէկը կարող ըլլայ օրինաւոր կերպով ինք զինքը սպաննել: Դարձեալ՝ նոյն սկզբով որ Աստուած մեր վրայ տէրութիւն ունի, մեծ ապիրատութիւն ու եղեռնագործութիւն է նաեւ ինք զինքն անդամատելը, բաւական որ նոյն գործողութիւնն ամբողջ կենաց պահպանութեան համար հարկաւոր չըլլայ. այսպէս եւս ապօրինաւոր է, առանց բանական պատճառի մը՝ կեանքը կամ առողջութիւնը վտանգի մէջ դնել: Աս ըսածնիս կը զօրէ բացասական պատուիրանին վրայ՝ որն որ մասնաւորապէս ու բացորոշութեամբ մեզի կ'արգելու մեր մէկ գործողութեամբը մեր կեանքը կամ առողջութիւնը մեզմէ յափշտակելը: Բայց ամենեւին արգելեալ չէ՝ կեանքերնիս յետադաս ընել մեծագոյն ու բարձրագոյն բարիքներու. ուստի եւ կրնանք երբեմն համեստ վախճանի մը համար այնպիսի գործք մը գործել կամ զանց առնել, ուսկից նախատես կ'ըլլանք թէ մահ պիտ'որ հետեւի, մանաւանդ թէ երբեմն կը պարտաւորինք ճշդիւ կեանքերնիս մահուան վտանգի մէջ դնել. զոր օրինակ՝ երբ որ այլազգ կեանքերնիս պահպանել չենք կրնար, բայց եթէ մեղանչելով: Աւետարանական եւ նոյն իսկ բնական օրէնքը կը պարտաւորէ զմեզ որ աւելի մահ յանձն առնենք՝ քան թէ մեղօք զմեզ արատաւորել ուզենք: Աս պարտաւորութեան տակ կ'երթան նաեւ անոնք՝ որոնք ի պաշտօնէ պարտաւորեալ են տարափոխիկ հիւանդութեամբ հիւանդացողները հոգալ, հայրենիքը պաշտպանել, պատերազմի մէջ պահպանութիւն ընել եւ այլն, թէպէտ եւ ասոնցմով իրենք զիրենք յայտնի մահուան վտանգի մէջ դնեն: Բայց նաեւ առանց աս պարտաւորութեան, քրիստոնէական կրօնը տարածելու կամ ուրիշներուն կեանքը պահպանելու համար՝ ինք զինքը կամակար մահուան

վտանգի մէջ դնելը՝ դիւցազնական առաքինութեան գործք է: Առաքինութեան պատճառաւ կամ նաեւ ժամանակաւոր բարիք մը ընդունելու համար աշխատութիւններ ու մարմնոյ խստութիւններ ընելն ալ ապօրինաւոր բան չէ, եւ թէպէտ ի հեռուստ մահը կրնան փութացընել, սակայն մենք չենք պարտաւորիր անոնցմէ խորշիլ, միտ դնելով այն մեծագոյն բարւոյն՝ զորն որ աս գործողութիւններով կրնանք ստանալ:

33. Մեր մարմինն առողջ մնալու համար պէտք է որ պատշաճական միջոցներով պահպանուի. ուրեմն վերը յառաջ բերուած սկզբունքներէն կը պարտաւորինք նաեւ նոյն միջոցները գործածել: Բայց աս ըսածնիս պէտք է իմանալ հասարակ միջոցներու վրայ, զորոնք գործածելը՝ մեզի կամ ուրիշներուն մեծ դժուարութիւն մը չեն բերեր: Սակայն աս հասարակ միջոցներն ալ, ինչպէս են կերակուր, քուն եւ ուրիշ մարմնոյ դիւրութիւնները, պէտք չէ չափազանց գործածել, որովհետեւ աս չափազանցութիւնն ալ մեղանչական է: Որպէս զի ասանկ չափազանցութիւններէն խորշինք, պէտք է հետեւեալ կանոնները պահել: Նախ՝ ասոնք գործածած ժամանակնիս՝ պէտք չէ որ զգայութեանց բերկրութիւնն իբրեւ վերջին վախճան դնենք, հապա պէտք է որ ասոնք քրիստոնէավայել ու աստուածային կամաց համաձայն վախճանաց ուղղենք, այսինքն՝ առողջութեան պահպանութեան, զօրութեան նորոգութեան, համեստ զբօսանքի համար, որպէս զի հոգին կենդանանայ ու նորանոր աշխատութիւններու եւ առաքինութեանց կրթութիւններու ետեւէք ըլլայ. իսկ ան բերկրութիւնը՝ որն որ Աստուած աս դիւրութիւններուն գործածութեան հետ միացուցած է, Աստուծոյ դիտման համաձայն պիտի վայելենք, որ է ըսել՝ իբրեւ միջոց պիտ՚որ առնենք, որով կարող ըլլանք ուրախութեամբ դի-

մէջ մեր բուն վախճանին։ Երկրորդ՝ այնպիսի եղա-
նակաւ ու այնչափ գործածելու ենք, որչափ որ մեր
վախճանին հասնելու հարկաւոր է։ Առնենք թէ որ
կատարելու ըլլանք, ստուգիւ սրտանց կ՚ուրախա-
նանք եւ կը կատարենք Առաքելոյն խօսքը, որ կ՚ը-
սէ. “Եթէ ուտիցէք, եթէ ըմպիցէք, եթէ զինչ
եւ գործիցէք, զամենայն ինչ ի փառս Աստուծոյ ա-
րասջիք,,[1]։ Բայց մեղաց վտանգի հետ միացեալ սփո-
փանքներէն՝ բացէ ի բաց պէտք է հրաժարիլ։

34. Մարմնոյ դիւրութիւն տրուած ատեն՝ հան-
դիպած զեղծումները գլխաւորաբար են. որկրամո-
լութիւն, արբեցութիւն ու անառակութիւն, որոնց-
մէ պէտք է որ քրիստոնեան ամենայն հոգւով հեռա-
նայ եւ ինք զինքն անոնց դէմ պատսպարելու ջանայ,
որովհետեւ աս մոլութիւններուն մէջ գլխաւորաբար
կ՚երեւայ քրիստոնէական արժանապատուութեան
ու իր սահմանուած վիճակին բոլորովին մոռացումը,
մանաւանդ թէ երբեմն նաեւ Քրիստոսի ուրացու-
թիւն, ինչպէս Առաքեալն՝ իրենք զիրենք այսպիսի
բաներու տուողները՝ Թշնամիք խաչին Քրիստոսի,
կը կոչէ. “Որոց կատարածն կորուստ է, կ՚ըսէ, որոց
Աստուած որովայնն իւրեանց է, եւ փառք՝ ամօթն
իւրեանց,,[2]։ Իրենք զիրենք որկրամոլութեան տուող
մարդիկ՝ զգայականութեան գերի են, եւ միջոցները
վախճանի տեղ գործածելով՝ չեն կրնար իրենց
պարտքերը կատարել, իրենց առողջութիւնը կը վնա-
սեն ու կեանքերնին կը կարճեցնեն։ Արբեցու-
թիւնն ինչ աղէտալի տեսարաններ չիբանար առ-
ջեւնիս. ասով մարդս բոլորովին ինք իրմէ ելլելով
ու բանականութիւնը կորսնցնելով՝ անբան անա-
սնոց կը դառնայ. բաց ասկից՝ ինք զինքը թէ ֆիզի-
գական ու թէ բարոյական անհամար չարեաց տակ
կը ձգէ. եւ նոյն գործքով Աստուծոյ շնորհքէն ու
արքայութեան իրաւունքէն կը զրկուի, ինչպէս Ա-

1 Ա. Կոր. Ժ. 31։ 2 Փիլիպ. Գ. 18. 19։

առաքեալը կ'ըսէ. «Արբեցողք ... զարքայութիւնն Աստուծոյ ոչ ժառանգեն»[1]: Ուրեմն քրիստոնեան՝ արբեցութենէ յառաջ եկած չարիքն աչքին առջեւն ունենալով՝ պէտք է որ ինք զինքն անոր դէմ աղէկ մը պատսպարէ:

Աստուծոյ վեցերորդ ու իններորդ տասնաբանեայ պատուիրաններով՝ չէ թէ միայն արտաքին անառակութիւնը, այլ նաեւ մտաւորականն ալ կ'արգելուի: Ս. Պօղոս կ'ըսէ թէ աս նիւթին մէջ գործուած որպիսի՛ եւ իցէ մեղք՝ զմեզ արքայութենէ կը զրկէ[2], եւ կ'ուզէ որ հաւատացելոց մէջ՝ աս տեսակ մեղքին եւ ոչ անունն ըլլայ[3]: Ուստի ամէն մարդ եւ առանձինն քրիստոնեան ծանր պարտաւորութիւն ունի որ աս նիւթին մէջ ամէն ջանիւք դէմ կենայ սկզբնական մեղօք ապականեալ բնութեան չարաչար հակմանց եւ հեռանայ ամէն տեսակ զեղծումներէն, միտքն ալ ամէն տեսակ աղտեղի խորհուրդներէ ու անկարգ բաղձանքներէ սրբէ, ինչու որ նոյն իսկ արգելեալ առարկայի մը վրայ ձգուած կամաց ներքին ներգործութիւնն ալ՝ առարկայէն կ'առնէ իր չարութիւնը: Ուստի ինչպէս աս նիւթին մէջ ամէն անկարգ գործողութիւնները ծանրապէս մեղանչական են, այսպէս ալ անոնց վրայ ներքին բացորոշեալ բերկրութիւնը կամ բաղձանքը ծանրապէս մեղանչական է: Անոր համար այսպիսի հակումները զարթուցանող կամ գրգռող պատճառներէն ու առիթներէն կը պարտաւորինք փախչիլ եւ ամենեւին անոնց մուտ չտալ:

Արդ ան գլխաւոր առիթները՝ որոնցմէ խորշելու կը պարտաւորինք, ասոնք են. համեստութեան օրինաց դէմ աչարձակութիւն, փտանգաւոր կենակցութիւն, անհամեստ խօսքեր, աղտեղի նիւթերու վրայ գրուած գրքերու ընթերցում, անպարկեշտ թատրոններ ու տեսարաններ եւ ասոր նման ուրիշ բա-

1 Ա. Կոր. Զ. 10: 2 Անդ. Զ. 9. 10: 3 Անդ. Զ. 1:

ներ, որոնցմէ մարդ գիտէ կամ կը հարկադրի գիտնալ թէ իրեն վտանգ մը կրնայ հասնիլ: Ասոնց մէջ թէ որ մարդ ինք զինքը կամակար ծգելու ըլլայ, անտարակոյս Աստուծոյ խօսքն անոր վրայ կը ստուգուի թէ “Որ սիրէ զտագնապ (զվտանգ), ի նմին կորիցէ”[1]: Դարձեալ Ս. Հայրք աս տեսակ պատճառներուն ու առիթներուն կարգը կը դասեն նաեւ դատարկութիւնը եւ կերակրոց ու ըմպելեաց անբարեխառնութիւնը:

Ուրեմն ով որ կ'ուզէ Աստուծոյ շնորհքն ու իր յաւիտենական փրկութիւնը չկորսնցընել եւ ինք զինքը վտանգի մէջ չդնել, պէտք է որ աս նիւթին մէջ Քրիստոսի ըսածն ընէ. “Եթէ ձեռն քո կամ ոտն գայթակղեցուցանէ զքեզ, հատ զնա եւ ընկեա ի քէն. լաւ իցէ քեզ միաձեռանի կամ կաղ մտանել ի կեանս, քան թէ երկուս ձեռս եւ երկուս ոտս ունել եւ անկանել ի հուրն յաւիտենից”[2]: Նոյն խօսքերով Քրիստոս ցուցընել ուզեց թէ որչափ ջանքով եւ ինչպիսի մեծամեծ զոհերով պէտք է որ մեղաց ամէն առիթներէն փախչինք. եւ նոյն խօսքն առաւելապէս աս նիւթին մէջ ազդեցութիւն ունի, որովհետեւ ասկից չենք կրնար այլապէս ազատիլ՝ բայց եթէ առիթներէն փախչելով: Բաց ասոնցմէ՝ քրիստոնէական առաքինութեան կանոնները կը հրամայեն որ աս տեսակ մեղաց դէմ նաեւ դրական դարմաններ ու ազդու միջոցներ բանեցընենք, որոնց գլխաւորներն են՝ անձին տկարութեան խոնարհ ճանաչումը, աստուածային շնորհաց նպաստին վրայ հաստատուն վստահութիւն, ջերմեռանդն աղօթք առ Աստուած, առանձինն դիմել առ տիրամայր Կոյսն, Աստուծոյ ներկայութեան եւ մանաւանդ մարդուս վերջիններուն ստէպ մտածութիւնը, հոգեւոր ու բարեպաշտ գրքերու ընթերցում, խոստովանութեան ու հաղորդութեան խորհրդոց ստէպ ու ջեր-

1 Սիր. Գ. 26:   2 Մատթ. ԺԸ. 8:

մեռանդութեամբ մերձենալ, աշխատաւոր ու գործունեայ կեանք անցընել եւ անձին վրայ սաստիկ հսկողութիւն ունենալ:

35. Հիմա տեսնենք թէ ինչ պարտքեր ունի մարդս նկատմամբ իր արտաքին վիճակին: Աս արտաքին վիճակին վերաբերեալ պարտքերը կը կայանան կամ բախտի բարիքներուն եւ կամ համարման, համբաւի ու պատուոյ վրայ: Աս բարիքները չէ թէ բացարձակ, հապա յարաբերական արժէք ունին, այսինքն՝ այնչափ կրնան բարի համարուիլ, որչափ որ մեր վերջին վախճանին հասնելու կրնան օգնել. անոր համար նոյներուն նկատմամբ՝ մեր ունեցած ամէն հոգերն ու գործողութիւնները ստորակարգեալ պիտի ըլլան աս վերջին վախճանին: Եւ այսպէս քրիստոնէին՝ բախտի բարիքներուն ետեւէ ըլլալու եւ զանոնք պահպանելու պարտքը՝ միայն անկից կ՚առնուի, որ անոնք միջոց են կեանքն ու առողջութիւնը պահպանելու, մտաց զարգացումն ու մշակութիւնը յառաջ տանելու, մերձաւորներուն թէ առանձնական ու թէ հրապարակական կարօտութիւններուն օգնելու եւ ասոնց նման ուրիշ բարեգործութիւններ ընելու: Մարդուս վրայ աս պարտաւորութիւնն այնչափ սաստիկ կ՚ըլլայ, որչափ որ ինք ներքին ու զօրաւոր յարաբերութեամբ կապուած է ուրիշներուն հետ. ինչպէս է ամուսնական ու գերդաստանական ընկերութեան մէջ գըտնուողը: Ուստի Ս. Գրոց ան ամէն տեղերը՝ ուր որ Քրիստոս եւ առաքեալք վար կը զարնեն ու կը յանդիմանեն երկրաւոր հոգերու ետեւէ ըլլալը, պէտք է իմանալ միայն չափազանց եղանակին վրայ. անոր համար որպէս զի աս փոյթն ու հոգն աւետարանական սահմանէն դուրս չելլէ, պէտք է հետեւեալ կանոններուն աղէկ միտ դնել: Նախ՝ հարստութիւն ստանալու եւ պահպանելու փոյթը չափաւոր պիտի ըլլայ, այնպէս որ երկրաւոր բարեաց չափէ դուրս

ետեւէ ըլլալով՝ անփոյթ չըլլանք կատարելու մեր հոգւոյն փրկութեան վերաբերեալ պարտքերնիս, որոնք մեծագոյն արժէք ունին: Երկրորդ՝ զանոնք ստացած ատեննիս՝ ունեցած վախճաննիս համեստ պիտ՚որ ըլլայ, այսինքն՝ վերջին վախճանին պիտ՚որ ստորակարգի: Երրորդ՝ զանոնք ստանալու համար արդար ու համեստ միջոցներ պիտի գործածենք: Վերջապէս ժողվուած ու ստացուած հարստութիւնն անարգ ու կծծի ագահութեամբ պիտի չբռնենք, այլ խոհեմութեամբ՝ համեստ վախճաններու գործածելու ենք, մէկալ կողմանէ ալ աւելորդ ու անօգուտ ծախքերով շռայլութիւն ընելէն զգուշանալով: Արդ՝ թէ որ աս կանոններուն միտ չդնենք եւ հարստութիւն ժողված ու գործածած ժամանակնիս՝ աս զգուշութիւնները չընենք նէ, ան ատեն ասոնք զմեզ կորստեան մէջ կը ձգեն, ինչպէս Առաքեալը կը գրուցէ. "Իսկ որք կամին մեծանալ, անկանին ի փորձութիւն եւ յորոգայթ, եւ ի բազում ցանկութիւնս անմիտս եւ վնասակարս, որք ընկղմեն զմարդիկ ի սատակումն եւ ի կորուստ„[1]: Բայց աւետարանական խրատ է՝ հարստութենէ բոլորովին հրաժարել եւ կամաւոր աղքատութիւնը սիրել, բարձրագոյն առաքինութեան միտ դնելու եւ ազատելու համար յաւիտենական փրկութեան վտանգներէն՝ որոնք հարստութեան հետ գրեթէ միշտ կից են. ինչպէս Քրիստոս Տէրն մեր կ՚ըսէ. "Զի դժուարաւ մտցէ մեծատունն յարքայութիւն երկնից„[2]: Իսկ ով որ բոլորովին երկրաւոր հարըստութենէ հրաժարելու հոգին ու քաջութիւնը չունի, գոնէ միտ դնելու է որ սիրտն անոնց հետ չկապէ ու զանոնք աղէկ գործածէ՝ արքայութեան մէջ իրեն գանձ գանձելու համար, ուր ոչ գող կը մերձենայ եւ ոչ ցեց կ՚ապականէ:

36. Նմանապէս Քրիստոնէին պարտքն է ուրիշ-

1 Ա. Տիմոթ. Զ. 9:   2 Մատթ. ԺԹ. 23:

ներուն համարումը ստանալ ու իր համբաւն ու պատիւը պահպանել եւ պաշտպանել, ինչու որ անոնք հարկաւոր են թէ մեր եւ թէ ուրիշներուն կատարելութիւնն ու երջանկութիւնը յառաջ տանելու։ Անոր համար Առաքեալը կը խրատէ ըսելով. “Իւրաքանչիւր ոք ի ձէնջ ընկերին հաճոյ լիցի ի բարիս՝ վասն շինութեան„[1]. եւ Հոգին սուրբ կը զրուցէ. “Հոգ տար վասն անուան. զի այս մնայ առ քեզ՝ քան զհազար մեծամեծ գանձս ոսկւոյ„[2]։ Նոյն իսկ Քրիստոս Տէրն մեր եւ անոր օրինակին ու վարդապետութեան հետեւելով՝ նաեւ Պօղոս առաքեալ շատ անգամ բամբասանաց դէմ իրենք զիրենք ջատագովեցին։ Բայց մարդկան հաճոյ ըլլալու եւ անոնց բարեկամութիւնը ստանալու՝ պէտք է որ միայն համեստ եղանակներով ու բարի դիտաւորութեամբ ետեւէ ըլլանք եւ միշտ ամէն բան մեր վերջին վախճանին ստորակարգենք։ Արդ համեստ ու քրիստոնէական օրինաց համաձայն եղանակներն ասոնք են։ Ուրիշներուն ունեցած պարտքերնին շուտ ու դիւրապատրաստ կատարել, փոյթ տանել որ ուրիշներուն ամենեւին վնաս կամ նախատինք չտանք, ուրիշներուն բարիք ընելու առիթը ձեռքէ չփախցընել, ուրիշներէն ընդունած բարիքներնուս համար մեր երախտագէտ ու շնորհակալու միտքը յայտնել, որոնք ուրիշներուն աչքին հաճոյ ըլլալու եւ անոնց համարումը ստանալու շատ կ՚օգնեն։ Բայց պէտք է բոլորովին հեռու ըլլալ անպիտան շողոքորթութենէ ու մարդկային նկատումէ կամ երկիւղէ. ինչու որ ասոնցմէ առաջնորդուողը՝ շատ անգամ երեւելի գործքերու մէջ իր մեծագոյն պարտքերը կատարելու անփոյթ կ՚ըլլայ եւ զԱստուած կ՚արհամարհէ։ Համբաւոյ ու պատուոյ ետեւէ ըլլալու վրայ պէտք է գիտնալ որ զանոնք այնպէս մը մեր վերջին վախճանին ստորակարգելու ենք, որ եթէ

1 Հռոմ. ԺԵ. 2։ 2 Սիր. ԽԱ. 15։

ստանանք՝ միայն ան վախճանին համար գործածել ուզենք, որովհետեւ եթէ մէկն ասոնք իր անձնական հաճոյից կամ ամբարտաւանութեան դարձընէ, այնպիսին համբաւոյ ու պատուոյ ետեւէ ըլլալովը՝ չէ թէ քրիստոնէական պարտքը կատարած կ՚ըլլայ, այլ անձնասիրութիւն ու հպարտութիւն ըրած: Անոր համար Քրիստոս Տէրն մեր ստէպ ու սաստկութեամբ կը յանդիմանէր Փարիսեցիներն իրարմէ փառաւորութիւն ու պատիւ խնդրելնուն համար: Եւ որովհետեւ պատիւն ու համբաւը՝ միայն առաքինութեան վրայ իր հաստատուն հիմը կրնայ ունենալ, անոր համար ասոնց ետեւէն եղած ժամանակնիս՝ աւելի միտ պիտի դնենք որ չըլլայ թէ զմեզ արատաւորենք անարգ գործողութեամբ մը՝ որն որ գլխաւորաբար համբաւոյ ու պատուոյ կորուստ կը բերէ: Իսկ եթէ երբեմն հարկ ըլլայ զմեզ բամբասողներուն դէմ մեր պատիւն ու համբաւը պաշտպանել, այնպիսի կերպով պիտի ընենք որ քրիստոնէական սիրոյ օրինաց բոլորովին համաձայն ըլլայ, այսինքն՝ առանց ատելութեան, զմեզ պաշտպանած ատեննիս ալ՝ միայն օրինաւոր միջոցներ ի գործ դնելու ենք, ինչպէս է անմեղութիւննիս ցուցընել, ուրիշին վկայութեան դիմել, նաեւ զմեզ զրպարտողը ստիպել որ մեր արատած պատուոյն ու համբաւոյն հատուցում ընէ: Բայց ոչ երբեք օրինաւոր է զրպարտողը փոխարէն զրպարտել կամ մենամարտութեան հրաւիրել. որովհետեւ ասոնք թէ պաշտպանութեան միջոց չեն, եւ թէ ըստ ինքեան մեղանչական բաներ են եւ աստուածային ու մարդկային օրէնքներէն արգելուած: Անոր համար Տրիդենտեան ժողովը (Գում. Իե. Գլ. 19.) մենամարտութիւնը կը կոչէ Գիւտ սատանայի ի կորուստ հոգւոյ, նզովելով չէ թէ միայն ներգործութեամբ մենամարտողը, հապա նաեւ խորհրդատուներն ալ կամ որպիսի եւ իցէ կերպով գործակից եղողները:

37. Պէտք է որ հոստեղս խօսինք նաեւ թէ քրիստոնեայ մը ինչ պարտք ունի նեղութեանց ու թշուառութեանց մէջ, որոնց պէտք է որ համբերէ: Ադամայ որդւոց վիճակն է որ աս կենաց ընթացքին մէջ շատ տեսակ հակառակութիւններ ու թշուառութիւններ կրեն. շատ անգամ ալ կը հանդիպի թէ որչափ որ մէկը սուրբ է եւ Աստուծոյ հետ միացեալ, այնչափ աւելի ծանր նեղութեանց պէտք է որ տանի: Անոր համար Քրիստոս միշտ սովոր էր առաքելոց առջեւը դնել իրենց կրելու նեղութիւններն ու հալածանքները. նոյն իսկ իր բոլոր կեանքն ուրիշ բան չէր, բայց եթէ խաչ ու նեղութիւն: Ուստի պէտք է որ պատրաստ ըլլանք քրիստոնէաբար ու սիրով տանելու եւ համբերելու ամէն տեսակ դժուարութիւններու, մարմնոյ ու հոգւոյ ցաւերու եւ նեղութիւններու: Ասիկա ընելու համար շատ կը նպաստէ աղէկ մը մտքերնուս մէջ աս ճշմարտութիւնը բեւեռել թէ մեր կրած նեղութիւններն ու թշուառութիւնները, թէ առողջութեան նկատմամբ ըլլայ եւ թէ բախտի եւ կամ ինչպիսի եւ իցէ բաներու, ամէնն ալ Աստուծոյ մեր արարչին ու բարերարին ձեռքէն կու գան, որն որ կամ ուղղակի կը խրկէ նոյն թշուառութիւնները՝ եթէ նիւթական կամ բնական չարիք են, եւ կամ թոյլ կու տայ՝ եթէ մարդկան չարութենէն յառաջ եկած են: Աս չարիքները մեր վրայ խրկած ժամանակ՝ Աստուծոյ դիտաւորութիւնն ու խորհուրդն ամենասուրբ է. վասն զի Աստուած առոնցմով ան կը դիտէ որ սրտերնիս շատ չկպցնենք աշխարհքիս ու ժամանակաւոր բարեաց հետ, որոնք շատ անգամ մեզի պատճառ կ'ըլլան զԱստուած մոռնալու եւ յաւիտենական բարիքները կորսնցնելու. դարձեալ կ'ուզէ որ մեր մեղաց համար արդիւնաւորած պատիժնիս առոնցմով քաւենք, չար ու վնասակար յօժարութիւննիս զսպենք, փախչինք մոլութիւններէն՝

զորոնք շատ անգամ յաջողութիւնն ու բախտը կը մնուցանեն, եւ համբերելով ու կամքերնիս Աստուծոյ կամաց հետ համակերպելով՝ մոլութիւններն արմատքէ խլենք ու կրթուինք առաքինութեանց մէջ, Աստուծոյ շնորհաց մէջ աճինք ու երկնաւոր վարձքերնիս աւելցընենք. որովհետեւ, ինչպէս Առաքեալը կ՚ըսէ, Աս աշխարհքիս վայրկենական ու թեթեւ նեղութիւնները համբերութեամբ կրելը՝ յաւիտենական ու անզուգական փառաց մեծութեան պատճառ կ՚ըլլան[1]:

Բայց թշուառութիւններէն ու չարիքներէն բնական միջոցներով խորշելու ետեւէ ըլլալն ալ քրիստոնէական բարեպաշտութեան հակառակ չէ, մանաւանդ թէ ազատելու համար ձեռքերնէս եկածն ընելը պարտք է. որովհետեւ աս վախճանիս համար Աստուած մեզի բնական զօրութիւն տուած է եւ նոյն իսկ բնական միջոցներն իրենց նպատակին հասցընողն ինքն է: Բայց աս միջոցները բանեցուցած ատեննիս՝ պէտք է որ անոնց յաջողութիւնն Աստուծմէ խնդրենք ու յուսանք եւ զմեզ բոլորովին անոր նախախնամութեան յանձնենք: Երբոր դժբախտութեանց դարման մը չենք կրնար տանիլ ու ազատիլ, ան ատեն Աստուծոյ կամաց համաձայն՝ անոնց համբերելու համար հետեւեալ կանոնները աղէկ միտ դնելու ենք: Նախ՝ պէտք է վերը յառաջ բերուած կրօնի ճշմարտութիւնները մտադրութեամբ ու կենդանի հաւատքով մը մտածենք, եւ գլխաւորաբար մտքերնիս դնենք որ մենք մեր մեղաց համար աւելի ծանր պատիժներու արժանի ենք. այսպիսի խորհուրդները մեզի սաստիկ զօրութիւն մը կուտան՝ համբերութեամբ ու արիութեամբ համբերելու նեղութեանց: Երկրորդ՝ ամենեւին պիտի չգործածենք այնպիսի դարման՝ որն որ առաքինութեան հակառակ ըլլայ, եւ վշտերէն ազատելու համար պարտ-

[1] Բ. Կոր. Դ. 17:

քերնիս մէկդի պէտի չձգենք։ Երրորդ՝ սաստիկ փոյթ ու արթնութիւն պէտ՚որ ունենանք որ չբարկանանք եւ անհամբերութեան մէջ չիյնանք։ Չորրորդ՝ կամքերնիս Աստուծոյ կամացը հետ ստէպ պէտի համակերպենք եւ նոյն իսկ թշուառութիւններն Աստուծոյ փառաց համար պէտի կրենք ու անոր նուիրենք։ Աս բաներս դիւրութեամբ ընելու համար՝ Քրիստոսի օրինակը մեր աչքին առջեւ պէտ՚որ ըլլայ եւ իրմէ զօրութիւն պէտ՚որ խնդրենք։ Աս ներգործութիւններն աւելի ան ժամանակը պէտ՚որ ընենք, երբոր երկայն հիւանդութեամբ մը կը չարչարուինք, որն որ մօտաւոր մահուան ազդարարութիւն մըն է․ եւ անոր համար ամէն ջանքերնիս ու փոյթերնիս ան պէտի ըլլայ՝ որ զմեզ յաւիտենականութեան ու Աստուծոյ դատաստանին պատրաստենք․ նոյն զարհուրելի վայրկեաններուն մէջ զմեզ ամրացընելու ենք եկեղեցւոյ մէջ գործածուած միջոցներով, որոնք են խոստովանութեան, հաղորդութեան ու վերջին օծման խորհուրդները։

38․ Աս յօդուածը չմընցուցած՝ հարկաւոր կը սեպենք նաեւ քիչ մ՚ալ վիճակի ընտրութեան վրայ խօսիլ։ Ժամանակաւոր կեանքերնիս բարեպաշտութեամբ ու քրիստոնէաբար անցընելու եւ միանգամայն յաւիտենական փրկութեան հասնելու համար՝ շատ հարկաւոր բան է որ այնպիսի վիճակ մը ընտրենք, որուն զմեզ կոչուած կը ճանչնանք աստուածային նախախնամութեամբ։ Շատերն աս երեւելի նիւթին մէջ սովոր են անստոյգ դէպքերու կամ պարագաներու ազդեցութեան հետեւիլ, եւ կամ իրենց զգայական յօժարութեանց ու ծնողաց եւ ազգականաց երկրաւոր նկատումներու վերաբերեալ կամքին, որով շատ անգամ յաւիտենական դատապարտութեան մէջ կ՚իյնան։ Բայց որովհետեւ ամէն մարդ կատարեալ ազատութիւն ու իրաւունք ունի վիճակի ընտրութեան մէջ, անոր համար պէտք

է որ ասոր վրայ բոլոր երիտասարդութեան ժամանակ աղէկ մը մտածուի ու հասուն որոշում մը ըլլուի, զորն որ աղէկ կատարելու համար՝ պէտք է հետեւեալ կանոնները միտ դնել: Ամէն բանէն յառաջ՝ պէտք է որ մարդս իր վերջին վախճանը հաստատուն կամքով աչքին առջեւն ունենայ, եւ ան վիճակին ետեւէն երթայ՝ որն որ իրեն յարմար կ՚երեւայ քրիստոնէաբար ապրելու եւ յաւիտենական փրկութիւնը ստանալու: Դարձեալ պէտք է աղէկ կշռել զանազան վիճակներուն թէ դիւրութիւններն ու նպաստները՝ զորոնք փրկութեան նկատմամբ կրնան ունենալ, եւ թէ ծանրաբեռնութիւններն ու տեսակ տեսակ պարտաւորութիւններն ու փրկութեան արգելքները: Աս մտածմանց վրայ պէտք է որ մարդս աւելցընէ նաեւ իր ներքին տրամադրութիւնն ու յօժարութիւնը, որոնցմէ կրնայ իմանալ թէ Աստուած զինքն ո՛ր վիճակին կ՚ուզէ կանչել: Որովհետեւ ինչպէս որ կենաց զանազան վիճակներ կան, այսպէս ալ աստուածային նախախնամութիւնը զանազան եղանակաւ կը տրամադրէ մարդկային ազգին անհատները՝ աս կամ ան վիճակին ծանրութիւններն ու պարտաւորութիւնները դիւրութեամբ տանելու. ուստի եթէ մէկն աստուածային նախախնամութեան կարգին չհետեւիր, ինք զինքը փրկութեան ծանր վտանգի մէջ կը դնէ: Եւ ինչպէս ուրիշ ամէն ծանր ու երեւելի գործքերնուս մէջ, այսպէս ալ աս ամենամեծ ու երեւելի գործքին մէջ վարուելու ենք, այսինքն փորձ, հմուտ ու բարեպաշտ անձանց խորհուրդ հարցընելու ենք, գլխաւորաբար անոր՝ որուն մեր խղճմտանքը կը բանանք եւ որն որ մեր ներքին բարոյական տրամադրութիւնները կը ճանչնայ: Բայց ամէն բանէն վեր՝ պէտք է ջերմեռանդն աղօթքով լոյս խնդրել Աստուծմէ, որ իր կամքը մեզի յայտնէ: Ասոր համար ալ վիճակի ընտրութեան վրայ մտածած ժամանակնիս՝ ստէպ

խորհրդոց մերձենալու, աստուածային բաներ մտածելու եւ բարեպաշտ գործքերու ետեւէ ըլլալու ենք, եւ գլխաւորաբար անոր փոյթ ունենալու ենք որ Աստուծոյ շնորհաց ու թելադրութեանց արգելք չդնենք:

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ·

Մարդուն՝ ուրիշներուն նկատմամբ ունեցած պարտքերուն վրայ:

39· Ուրիշները սիրելու կամ եղբայրսիրութեան ընդհանուր կանոնն ի՞նչ է: Ի՞նչ պէտ'որ ըլլայ աս սիրոյն պատճառը եւ ի՞նչ յատկութիւններ պէտ'որ ունենայ եղբայրսիրութիւնը: — 40· Աս սիրոյ պատուիրանէն ի՞նչ տեսակ պարտքեր յառաջ կու գան: — 41· Ո՞րոնք են ան վնասները՝ զորոնք կը պարտաւորինք ուրիշներուն չհասցընել: — 42· Ասոնց դէմ գործողն ինչպէս հատուցում պիտի ընէ: — 43· Ուրիշներուն ունեցած բարեկամեցողութեան պարտքերնիս որո՞նք են եւ նոյներն ինչպէս պիտի կատարենք: — 44· Մեր ինչքէն ուրիշներուն ողորմութիւն տալու ինչպէս կը պարտաւորինք: Աս նիւթին մէջ ի՞նչ կանոն պահելու է: — 45· Թշնամեաց հետ ինչպէս պիտի վարուինք: — 46· Ո՞րոնք են սիրոյ դէմ եղած մեղքերը: — 47· Ուրիշներուն ունեցած ենթադրական պարտքերնիս որո՞նք են: Ի՞նչ պարտաւորութիւն կայ ամուսնացելոց մէջ: — 48· Ծնողք իրենց զաւկըներուն նկատմամբ ի՞նչ պարտք ունին: — 49· Ի՞նչ է որդւոց պարտքն իրենց ծնողաց նկատմամբ: — 50· Տէրանց ու ծառայից մէջ ի՞նչ պարտաւորութիւններ կան: — 51· Իշխանաց ու հպատակելոց պարտքերն որո՞նք են: — 52· Այլեւայլ պարտքեր մէկտեղ զուգընթացած ատեն՝ ընդհանրապէս ի՞նչ կանոն բռնելու է: — 53· Աս նիւթին վրայ ի՞նչ մասնաւոր կանոններ կան:

39· ԶԱստուած սիրելու մեծ պատուիրանին վրայ՝ Քրիստոս Տէրն մեր երկրորդ մ՚ալ աւելցուց, որուն համար ըսաւ թէ առաջինին նման է· այսինքն՝ “Սիրեսցես զընկեր քո իբրեւ զանձն քո„: Աս պատուիրանը՝ մեր աչքին առջեւը դնելով մեր ուրիշներուն

վրայ ունենալու սիրոյն չափն ու կանոնը, արդէն իր մէջը կը պարունակէ ան ամէն բաները՝ զորոնք ուրիշին ընելու կամ չընելու կը պարտաւորինք: Այսինքն ան ամէն բան՝ որ մէկը բանականապէս կ'ուզէ որ իրեն ըլլայ կամ չըլլայ, նոյնը՝ ինքն ալ ուրիշներուն ընէ կամ չընէ: Ուստի եւ Քրիստոս Տէրն մեր աս պատուիրանը մէկնած ժամանակ ըսաւ. "Զամենայն զոր միանգամ կամիցիք՝ թէ արասցեն ձեզ մարդիկ, այնպէս եւ դուք արարէք նոցա. զի այս իսկ են օրէնքն եւ մարգարէք"[1]. Տովբիթայ գրքին մէջն ալ կը կարդանք. "Զոր դու ատես՝ ումեք մի առնիցես"[2]: Եւ իրօք ալ որովհետեւ՝ ամէն մարդ մի եւ նոյն բնութեան տէր ու մի եւ նոյն վախճանի համար սահմանուած եւ Քրիստոսի արեամբ գնուած ըլլալով՝ Աստուծոյ առջեւ ամենուն սկզբնական արժանաւորութիւնը հաւասար է, ուրեմն Աստուած իր անսահման կատարելութեան զօրութեամբը՝ հարկաւ կը պարտաւորէ զմարդիկ որ փոփոխակի մէկզմէկ սիրեն, ինչու որ ինքն ալ մեծ սիրով կը խնամէ մարդկային ազգը: Սաստիկ ու զօրաւոր գրգիռ մը պիտի ըլլայ մեզի փոփոխակի մէկզմէկ սիրելու համար՝ նոյն իսկ Աստուծոյ օրինակը, որն որ միայն ի սիրոյ շարժեալ՝ զմեզ ստեղծել ուզեց, որպէս զի ամէնքս ալ յաւիտենական փրկութեան ու երանութեան հասնինք, մեր սիրոյն համար յանձն առաւ մարմին զգենուլ, չարչարուիլ ու մեռնիլ: Ասոնցմէ զատ Քրիստոս Տէրն մեր մեզի կը սորվեցընէ թէ մեր ընկերներուն շնորհած կամ զլացած բաներնիս՝ իբրեւ իրեն շնորհած կամ զլացած կը սեպէ. որովհետեւ իր ըսածին նայելով՝ յետին դատաստանին օրը մեզի այսպէս պիտի զրուցէ. "Որովհետեւ արարէք միում յեղբարցս այսոցիկ փոքրկանց՝ ինձ արարէք:... Որովհետեւ ոչ արարէք միում ի փոքրկանցս յայսցանէ, եւ ոչ ինձ արարէք"[3]: Ասոր հա-

1 Մատթ. Է. 12: 2 Տովբ. Դ. 16: 3 Մատթ. ԻԵ. 40. 45:

մար քրիստոնէական եղբայրսիրութիւնն աստուածսիրութենէն այնու միայն կը տարբերի՝ որ անընդմիջական առարկան տարբեր է, չէ թէ պատճառին կողմանէ, ինչու որ քրիստոնէական եղբայրսիրութիւնն անխզելի կապանօք միացեալ է Աստուծոյ սիրոյն հետ. անոր համար ալ աս եղբայրսիրութեան պատճառն ան է՝ որ ընկերնիս ի պատկեր Աստուծոյ ստեղծուած է. ուստի Յովհաննէս առաքեալ այսպէս կը գրէ. "Եթէ ոք ասիցէ եթէ սիրեմ զԱստուած, եւ զեղբայր իւր ատիցէ, սուտ է: Որ ոչ սիրէ զեղբայր իւր՝ զոր տեսանէ, զԱստուած՝ զոր ոչն ետես՝ զիա՞րդ կարիցէ սիրել: Եւ զայս պատուէր ունիմք առ ի նմանէ, զի որ սիրէ զԱստուած՝ սիրէ նա եւ զեղբայր իւր,,[1]:

Աս բաժններնէս յայտնի կ՚իմացուի թէ եղբայրսիրութիւնը յայնմ կը կայանայ որ մեր ընկերին բարեաց վրայ ներքին հաճութիւն եւ իր նկատմամբ բարեսէր կամք ունենանք. անանկ որ բոլորովին հեռու ըլլանք նախանձէն, ատելութենէն, ուրիշներուն վնաս հասցնելու կամքէն եւ ուրիշ ինչ եւ իցէ չար բաղձանքէն. եւ անոր հակառակ՝ բաղձանք ու պատրաստ ըլլանք ընկերին կատարելութեան ու երջանկութեան օգնելու՝ որչափ որ ձեռքերնէս կու գայ: Ուստի եղբայրական սէրը պէտք է որ հետեւեալ յատկութիւններն ունենայ: Նախ՝ պէտք է որ ընդհանուր ամէն մարդու վրայ տարածուի. վասն զի, ինչպէս վերը զրուցեցինք, ամենուն սկզբնական արժանաւորութիւնը մի եւ նոյն է, որովհետեւ Քրիստոս ամենուն համար ալ իր պատուական արիւնը թափեց եւ խօսքով ու օրինակաւ ալ պատուիրեց որ զամէնքն ալ հաւասարապէս սիրենք: Երկրորդ՝ պէտք է որ հիմը՝ գերբնական պատճառի վրայ հաստատուած ըլլայ: Երրորդ՝ պէտք է որ գործնական ըլլայ, ըստ այնմ թէ "Մի բա-

1 Ա. Յովհ. Դ. 20. 21:

նիւք եւ լեզուօք սիրեսցուք, այլ արդեամբք եւ ճշմարտութեամբ,, [1]: Չորրորդ՝ զօրաւոր ու երկայնամիտ ըլլայ, այնպէս որ նաեւ ընկերէն անիրաւութիւն ալ կրենք նէ, զինքը սիրելէն չդադրինք: Վերջապէս պէտք չէ աս առաքինութեան մէջ մեր դիւրութեան ու շահուն միտ դնել, ինչու որ ինչպէս Քրիստոս կ՚ըսէ. "Եթէ սիրիցէք զայնոսիկ՝ որ սիրենն զձեզ, զի՞նչ վարձք իցեն. ո՞չ ապաքէն եւ մաքսաւորք զնոյն գործեն: Եւ եթէ տայցէք միայն ողջոյն բարեկամաց ձերոց, զի՞նչ աւելի առնէք. ո՞չ ապաքէն մաքսաւորք եւ մեղաւորք զնոյն գործեն,, [2]:

40. Աս սիրոյ պատուիրանէն յառաջ եկած եղբայրսիրական պարտքերէն ոմանք բացարձակ են, զորոնք ամէն մարդ առհասարակ ամենուն կը պարտաւորի հատուցանել՝ իբրեւ մարդ առ մարդ. ոմանք ալ ենթադրական, որոնք զանազան վիճակի անձանց մէջ եղող մասնաւոր յարաբերութիւններէն կ՚առնուին: Բացարձակ պարտքերէն ոմանք՝ արդարութեան պարտք կ՚ըսուին, ոմանք ալ՝ բարեկամեցողութեան: Արդարութեան պարտքերն անոնք են, որոնք ուրիշին ճիշդ իրաւունք կու տան նոյները մեզմէ պահանջելու, եւ եթէ զանոնք բռնաբարենք, կը պարտաւորինք ետքէն հատուցում ընելու: Իսկ բարեկամեցողութեան պարտքերն անոնք են, որոնք թէպէտ զմեզ կը պարտաւորեն, բայց ան աստիճանի չէ՝ որ զլանալու ըլլանք նէ, մեզմէ պահանջելու իրաւունք ունենայ: Ուստի նախ կը խօսինք թէ արդարութեան ու թէ բարեկամեցողութեան ընդհանուր պարտքերուն վրայ, եւ երկրորդ՝ ենթադրական պարտքերուն վրայ:

41. Արդարութեան պարտքերը հետեւեալ խօսքերուն մէջ կը պարունակուին: Ամենեւին մէկու մը վնաս մի հասցըներ, եւ թէ որ հասցընելու ըլլաս՝ հասուցած վնասիդ փոխարէնը հատո: Արդ՝ մէկ-

1 Ա Յովհ, Գ. 18: 2 Մատթ. Ե. 46. 47:

նենք կարգաւ ան վնասները կամ վիշտերը՝ զորոնք աստուածային պատուիրանաց զօրութեամբ կը պարտաւորինք ուրիշներուն չհասցընել: Նախ՝ բարոյական բարեաց վնաս, որն որ կ՚ըլլայ եթէ ուրիշներուն կրօնի կամ բարուց մոլար սկզբունք հաղորդենք, եւ բանիւ ու գործով չար օրինակ ըլլանք, կամ ուղղակի ուրիշը մեղքի յորդորենք, կամ անանկ պատճառ մը գտնենք՝ ուսկից իրին բնութեան նայելով՝ կրնանք նախատես ըլլալ անոր մեղքի մէջ իյնալուն կամ առաքինութեան ճամբէն ետ կենալուն: Այս տեսակ վնաս հասցընելը՝ աւետարանի մէջ գայթակղութիւն կը կոչուի, որուն համար ալ Քրիստոս վայ կու տայ. “Վայ այնմիկ է՝ յոյր ձեռն գայցէ (գայթակղութիւն): Լաւ էր նմա եթէ վէմ երկանաքար կախէր զպարանոցէ նորա եւ ընկենէր ի ծով, քան թէ գայթակղեցուցանիցէ զմի ոք ի փոքրկանցս յայսցանէ„[1]: Երկրորդ՝ վնաս կենաց եւ առողջութեան, որն որ կը գործուի սպանութեամբ, վիրաւորելով կամ ուրիշ ինչ եւ իցէ եղանակաւ մարմնոյ վիճակը գէշցընելով, որոնց ամէնն ալ “Մի սպանանիցես„ պատուիրանին տակ կը պարունակուին: Երրորդ՝ վնաս համբաւոյ, որն որ չէ թէ միայն ընկերին դէմ զրպարտութիւն ընելով կ՚ըլլայ, հապա նաեւ անոր գաղտնի մոլութիւնները՝ առանց մեծագոյն բարւոյ մը պատճառի յայտնելով, կամ ուրիշը յորդորելով որ անանկ բան մ՚ընէ, նաեւ ուրիշին վրայ առանց բանաւոր պատճառի՝ յանդուգն դատաստան ընելով: Այս տեսակ մեղքէն Քրիստոս Տէրն մեր զմեզ կը զգուշացընէ ըսելով. “Մի դատիք, զի մի դատիցիք„[2]: Ասոր կը վերաբերի նաեւ նախատանօք թշնամանել, անարգել եւ ուրիշ որպիսի եւ իցէ կերպով ուրիշին պատիւը վնասել, որոնց ամէնն ալ Ս. Գիրքը շատ տեղ սաստիկ խօսքերով կը դատապարտէ: Չորրորդ՝ վնաս բա-

1 Ղուկ. ԺԷ. 1. 2:   2 Մատթ. Է. 1:

ընաց բախտի, որն որ կ'ըլլայ գողութեամբ, յափշտակութեամբ, խաբէութեամբ, դատաստանական անիրաւ վճռով, անիրաւ դատեր բանալով, ուրիշին վարձքը կերպով մը նենգելով եւ ուրիշ ասոնց նման բաներով, որոնցմով ուրիշին ինչքն անիրաւութեամբ կը յափշտակուի, կ'ապականի եւ կամ արգելք կը դրուի՝ որ չկարենայ ստանալ ան բարիքները՝ զորոնք ստանալու իրաւունք ունէր: Ասոր կը վերաբերի նաեւ վաշխառութիւնը, որ է ուրիշէն՝ միայն փոխ տալու տոկոսով՝ շահ առնուլ, զորն որ չէ թէ միայն բնական, այլ եւ աստուածային դրական օրէնքը կ'արգելու. ինչպէս Քրիստոս Տէրն մեր ալ կ'ըսէ. "Տուք փոխ՝ ուստի ոչ ակն ունիցիք առնուլ"[1]: Բայց թէ որ արդար պատճառ մ'ունենանք, ան ժամանակ կրնանք նաեւ փոխէն՝ շահ առնուլ: Արդ՝ արդարացի պատճառ կ'ըսուի, երբ որ փոխ տալէն՝ մեզի վնաս մը կը ծագի կամ մեր շահը կը դադրի, եւ կամ քաղաքային օրինաց համաձայն տոկը շահու կը դրուի: Վերջապէս վնասներու կարգը կ'երթայ գաղտնեաց բռնաբարութիւնը, ուրիշներուն մէջ սիրոյ պաղութիւն ու խռովութիւն ձգելը: Ստութիւնը, եւ չէ թէ միայն ուրիշին վնասող ստութիւնը, հապա նաեւ ան տեսակն ալ՝ զորն որ ոմանք չարաչար մոլորութեամբ՝ հարկաւորութեան կամ վայելչութեան ստութիւն կ'անուանեն. որովհետեւ նաեւ աս տեսակ սուտը՝ մեր մերձաւորը մոլորութեան մէջ կը ձգէ, մարդկային խօսքերուն հաւատքը կը տկարացընէ ու աստուածային ճշմարտախօսութեան կը հակառակի: Արդ՝ ասոնց ամէնէն ալ կը պարտաւորինք խորշիլ՝ իբրեւ ուրիշներուն իրաւանց դպչող բաներէն, այնպէս՝ ինչպէս որ մենք ալ նկատմամբ մեզի դիմացինէն կը պահանջենք:

42. Արդ եթէ մէկն աս տեսակ բաներու մէջ իրական վնաս մը հասուցած է ուրիշին, այնպէս որ

1 Ղուկ. Զ. 35:

Նոյնին հետեւութիւնը դեռ կը շարունակէ եւ առջեւն առնելը կարելի է, ան ատեն մի եւ նոյն արդարութեան սկզբամբ կը պարտաւորի նոյն վնասը՝ որչափ կարելի է նէ՝ վերցընել եւ անոր դարման տանիլ, որովհետեւ աս պարտաւորութեան վրայ կը զօրէ Ս. Օգոստինոսին ան լսածը թէ “Թող չիտրուիր կամ չներուիր՝ մինչեւ որ բարձուածը ետ չտրուի„: Արդ՝ տրուած վնասին հատուցում ընել կրցողն ու չընողը՝ ուրիշին իրաւանց բռնաբարութիւնը միշտ շարունակած, եւ ըստ հետեւորդի՝ մեղաց մէջ միշտ յարատեւած կ՚ըլլայ: Անոր համար տրուած գայթակղութիւնը պէտք է վերցընել ու դարման տանիլ. եթէ ծուռ վարդապետութիւն է՝ յետս կոչելու եւ փոյթ տանելու է որ մոլորութեան մէջ ինկողներն ուղղութեան ճամբան գան, որուն հասնելու համար պէտք է որ թէ օգտակար խրատներ եւ թէ բարի վարուց օրինակ տանք: Մարմնոյ տրուած վնասը կը վերցուի՝ փոխարէն հատուցանելով այն ամենայն վնասներուն՝ որոնք այնպիսի բռնաբարութենէ յառաջ եկած են. զոր օրինակ՝ թէ որ մէկը արուեստաւորի մը ձեռքը կտրած է, բժիշկներուն ու դեղերուն գացած ծախքը հատուցանելէն զատ՝ պէտք է որ նաեւ ամէն տարի անոր այնչափ ստակ տայ՝ որչափ որ անիկա իր ձեռաց աշխատութեամբ սովորաբար կը վաստըկէր: Համբաւոյ ու պատուոյ տրուած վնասը կը դարմանուի՝ ըսուած խօսքը յետս կոչելով ու անպատիւ եղողին արտաքին պատիւը տեղը բերելով եւ իրմէ թողութիւն ուզելով: Բայց եթէ, ինչպէս երբեմն կը պատահի, վատահամբաւ եղողը՝ վատահամբաւութեան պատճառաւ նաեւ իր բախտի բարիքներուն մէջ վնաս մը կրած է, պէտք է որ աս եղած վնասին ալ հատուցում ըլլայ: Վերջապէս բախտի բարեաց գալով՝ կ՚ըսենք որ ասոնց հատուցման պարտաւորութիւնը երկու տեսակ աղբերէ կրնայ յառաջ գալ, այսինքն

վնասակար կերպով բռնաբարած ըլլալէն եւ օտարին ստացուածն անիրաւութեամբ ձեռք բերած ըլլալէն։ Վնասակար կերպով բռնաբարութեան վրայ խօսելով՝ կ'ըսենք որ եթէ մէկը՝ ամէնուն առանց գիտաւորութեան ու առանց յանցանաց ուրիշին վնաս հասցընէ, ըստ ինքեան ամէնուն հատուցման չի-պարտաւորիր· վասն զի ուր որ չար կամք ու յանցանք չկայ, հոն նոր պատժական բեռ մը տեղի չիկրնար ունենալ· բայց եթէ մէկը բարոյական յանցանօք ու կամօք ուրիշին վնաս կը հասցընէ, կը պարտաւորի հատուցանել՝ չէ թէ միայն հասուցած վնասին փոխարէնը, հապա նաեւ անկից հետեւած այն ամէնայն վնասները՝ որոնց կրնար նախատես ըլլալ։ Իսկ օտարին իրաց ստացման գալով, կ'ըսենք թէ ով որ բարի խղճիւ ստացած է օտարին ինչքը, իմացած ատեն՝ ուրիշ բանի չիպարտաւորիր, բայց եթէ նոյն իրը՝ եթէ ամբողջ կեցած է՝ տիրոջը դարձընել, վրան աւելցընելով անկից առած պտուղներն ալ՝ որոնցմով ինք հարստագոյն եղած է· ինչու որ ինչպէս իրը՝ այնպէս նաեւ անոր պտուղը տիրոջը կ'աղաղակեն։ Բայց ով որ չար խղճիւ ստացած է օտարին ինչքը, չէ թէ միայն նոյնն ու անկից ընդունած պտուղները ետ պիտի դարձընէ, հապա նաեւ պիտի հատուցանէ ան ամէն վնասները՝ զորոնք անիրաւ ստացման պատճառաւ. թէ տիրոջը եւ թէ ստացուած իրին ըրած է· որովհետեւ աս ամէն վնասներուն բարոյական պատճառն ի՛նքն է։ Հատուցման կը պարտաւորին չէ թէ միայն անոնք՝ որ անձամբ վնաս հասուցած են, այլ անոնք ալ՝ որ հրամանաւ, խորհրդով եւ ուրիշ կերպով մէկու մը վնասին գլխաւոր գործակից եղած են։ Իսկ երբ որ մէկը ուրիշին վնասուելուն բացասապէս կը հաղորդի, այսինքն՝ երբոր պարտքն է ուրիշին վնասն արգելուլ, եւ կրնալով՝ չարգելուր, այնպիսին՝ միայն հատուցման կը պարտաւորի։ Աս ամէն պարտաւորութիւններէն չիկրնար

մարդս այլազգ աղտոտել, բայց եթէ կամ վնասուողին թողութիւն տալովը եւ կամ պարտաւորին բոլորովին անկարող ըլլալովը:

43. Ուրիշներուն ունեցած բարեկամեցողութեան պարտքերնիս անոնք են, որոնք ուղղակի կը դիտեն ընկերին թշուառութեան ճար հոգալ ու իր երջանկութիւնը յառաջ տանիլ, եւ ասոնք ալ կը պարունակին եղբայրսիրութեան պատուիրանին մէջ: Ինչու որ ճշմարիտ եղբայրասէր ըլլալու համար բաւական չէ միայն անիրաւութենէ ետ կենալ, այլ պարտք է նաեւ իրօք ընկերին բարիք ընել ու անոր երջանկութիւնը հոգալ: Անոր համար Քրիստոս Տէրն մեր դատապարտութիւն կը սպառնայ անոնց՝ որոնք աս բարեկամեցողութեան պարտքերը ընկերին կը զլանան: Աս պարտքը կը ստիպէ զմեզ գլխաւորաբար ընկերին սաստիկ կարօտութեան մէջ գտնուած ատեն, միայն թէ անոր օգնելով՝ մենք զմեզ թշուառութեան մէջ չձգենք: Ասոր աղէկ միտ դնելու է թէ ուրիշներուն որպիսի եւ իցէ բարին պաշտպանելու եւ յառաջ տանելու ժամանակնիս, թէ անոնց թշուառութեան ճար մը փնտռած ատեննիս: Արդ աւետարանական վարդապետութեան նայելով՝ բարեկամեցողութեան կամ սիրոյ պարտքը կը պահանջէ, նախ՝ որ ուրիշներուն դէմ մեր իրաւունքը պաշտպանած ժամանակնիս՝ հեզութիւնը, չափաւորութիւնն ու գթութիւնը ձեռքէ չթողունք, վրան խնդիր ու վէճ ծագած բաները՝ բարեկամական կերպով լմնցընենք, եւ որչափ կարելի է նէ՝ առանց մեր բարձրագոյն կարգի պարտքերուն վնաս մը հասցընելու՝ աւելի մեր իրաւունքներէն զրկուինք, քան թէ վնասակար դատաստանական կռիւներով՝ խղճմտանաց շփոթութեան պատճառ ըլլանք. ինչպէս Առաքեալն ալ կը խրատէ ըսելով. “Եւ արդ՝ ամենեւին իսկ վատթարութիւն է ի ձեզ, զի դատաստանք իսկ գոն ի միջի ձերում: Ընդէր ոչ դուք

զրկիք եւ ոչ դուք առաւել նեղիք․ այլ դուք զրկէք
եւ նեղէք, եւ այդ՝ զեղբարս եւս„[1]: Բայց եթէ
հարկն այնպէս պահանջէ որ վէճը՝ դատաւորաց առ-
ջեւ ելլէ, պէտք է որ ամէն եղանակաւ զգուշանանք
փոփոխակի ատելութենէ, զրպարտութենէ, բամբա-
սանքէ ու որպիսի եւ իցէ թշնամութեան նշաններէ:
Երկրորդ՝ փոյթ տանինք ու աշխատինք որ թէ մեր
եւ թէ ուրիշներուն մէջ խաղաղութիւնն ու միա-
բանութիւնը պահուի, եւ եթէ մէջերնիս քիչ մը
պաղութիւն մտնէ, ջանալու ենք որ սէրը շուտով
նորէն տեղը գայ, ներողամտութեամբ ու հաշտու-
ցում ընելու պատրաստականութեամբ, եւ զմեզ ա-
մենուն համեստ, քաղցրաբարոյ ու քաղաքավար ըն-
ծայելով: Իսկ աս կամ ան տեսակ բարեաց վրայ ի
մասնաւորի խօսելով, նկատմամբ մեր ընկերին ու-
նեցած գլխաւոր պարտքերնիս ասոնք են: Նախ՝ ու-
րիշներն առաքինութեան մէջ զարգացընել, իրենց
վիճակին ու հանգամանաց նայելով, այսինքն՝ տգէտ-
ներն ուսուցանելով, յանցաւորները խրատով ու
օրինակաւ ի բարին յորդորելով եւ չարէն ու մեղաց
վտանգներէն խորշեցընելով․ ինչու որ Քրիստոս Տէրն
մեր ընդհանրապէս պատուիրեց որ բարի օրինակաւ
ուրիշներուն լոյս տանք ու մեղաւորները յանդիմա-
նենք որ ուղղութեան գան: Աս պատուիրանը թէ-
պէտ ճշդիւ զանոնք կը պարտաւորէ՝ որոնք ուրիշին
վրայ իշխանութիւն ունին․ բայց ուր որ հարկաւո-
րութիւն կայ եւ ուղղութեան խոհեմական յոյս,
ամէնքն ալ կը պարտաւորին, այնպէս որ աս պարա-
գային մէջ ամէն մարդ աշխատելու է որ կամ ան-
ձամբ կամ ուրիշ յարմար մարդու մը ձեռքով յան-
ցաւորը կամ մոլորեալն ուղղութեան ճամբան բերէ:
Քրիստոս Տէրն մեր ալ յայտնապէս կը պարտաւորէ
զմեզ աս բանիս ըսելով․ “Եթէ մեղիցէ քեզ եղ-
բայր քո, երթ յանդիմանեա զնա՝ յորժամ դու

1 Ա․ Կոր․ Զ․ 7․ 8:

եւ նա միայն լիցէք,,[1] : Երկրորդ՝ պէտք է որ ուրիշներուն կեանքն ու առողջութիւնը պաշտպանենք, երբոր առանց մերինին վնաս մը հասցընելու կըրնանք ընել: Երրորդ՝ աս կերպով պէտք է վարուինք նաեւ նկատմամբ ուրիշին համբաւին ու պատուոյն ալ. այսինքն՝ երբոր կը տեսնենք թէ ընկերին համբաւն ու պատիւը կը բռնաբարուի, կը պարտաւորինք զինքը մեր պաշտպանութեան տակ առնել՝ եթէ առանց ծանր դժուարութեան կրնանք, մանաւանդ երբոր անոր անմեղութեան փաստերը ձեռուընիս ունինք եւ զրպարտողին բերանը կրնանք գիտութեամբ գոցել. իսկ եթէ չունինք՝ մեր պարտքն է դէմ բամբասանքն արգելուլ: Նոյնը պէտք է ըսել ուրիշին բախտի բարիքը պաշտպանելու եւ կարօտութեան ու թշուառութեան մէջ անոնց օգնելու պարտքին վրայ, որն որ կը պարտաւորինք ընել, երբոր ձեռքերնէս կու գայ եւ կամ երբոր անոնց օգնելէն՝ մեզի մեծագոյն վնաս կամ հաւասար նեղութեան մէջ իյնալու վտանգ մը չկայ:

44. Թէ հին ու թէ մանաւանդ նոր կտակարանին մէջ վրանիս ծանր պարտք կը դրուի որ մեր բախտի բարիքներէն՝ ուրիշներուն կարօտութիւնը լեցընենք ու ողորմութիւն ընենք: Եւ սաստիկ պատիժներ կը սպառնացուին անոնց՝ որոնք ագահութեամբ իրենց ինչքին խնայելով՝ ընկերաց թշուառութեան չեն օգներ. եւ ընդ հակառակն՝ երկնաւոր առատ օրհնութիւն եւ ներկայ ու հանդերձեալ կենաց մեծամեծ խոստմունքներ կ'ըլլան անոնց՝ որոնք կարօտելոց առատաձեռն կ'ըլլան: Որպէս զի աս պարտաւորութեան ստոյգ կանոն մը կարող ըլլանք սահմանել, պէտք է որ երեք կարգ բաժնենք թէ զանոնք՝ որոնց վրայ աս պարտաւորութիւնը կ'իյնայ, եւ թէ զանոնք՝ որոնք ուրիշին օգնութեան կը կարօտին: Որովհետեւ ոմանք՝ ուրիշ բան չունին, բայց

1 Մատթ. ԺԸ. 15:

եթէ իրենց կենաց պահպանութեան համար հարկաւոր եղածը. ոմանք ալ՝ կենաց պահպանութեան հարկաւոր եղածէն զատ՝ աւելի բան ունին, որով դիւրութեամբ կրնան ապրիլ ու իրենց վիճակին համաձայն արտաքին վայելչութիւնն ալ կրնան ունենալ. վերջապէս կան ուրիշներ ալ՝ որոնք աւելորդ եւ չափազանց հարստութիւն ունին, որոնց մէկ մասէն կրնան զրկուիլ՝ առանց իրենց վիճակին նուազութիւն մը բերելու: Նմանապէս դրամական օգնութեան կարօտ եղողներէն, ոմանք՝ յետին, ոմանք՝ ծանր, ոմանք ալ հասարակ կարօտութիւն ունին: Արդ՝ կենաց պահպանութեան համար հարկաւոր եղածէն ոչ ոք կը պարտաւորի զրկուիլ՝ ուրիշին տալու համար, ցորչափ որ ընկերը վերջին չքաւորութեան մէջ ինկած չէ, այսինքն՝ կենաց ու առողջութեան վտանգի մէջ. բայց աս վերջնոյն ալ այնչափ միայն կը պարտաւորի օգնել՝ որչափ որ կրնայ, այսինքն՝ առանց ինք զինքը վտանգի մէջ ձգելու նոյնպիսի վերջին կարօտութեան մէջ իյնալու: Իրենց վիճակին համեմատ վայելչութեամբ ապրելու համար հարկաւոր եղածն ունեցողները կը պարտաւորին վերջին հարկաւորութեան մէջ գտնուողներուն օգնել, նոյնպէս կը պարտաւորին ծանր կարօտութեան մէջ ըլլողներուն ալ օգնել՝ գոնէ փոքր նպաստ մը տալով: Ասոր առաւել եւս կը պարտաւորին անոնք՝ որոնք մեծ հարստութեան մէջ կը գտնուին, եւ ո՛րչափ որ աւելի ունին՝ այնչափ ալ համեմատութեամբ շատ պէտք են տալ: Ինչպէս Ս. Գրոց մէջ կը կարդանք. “Յընչից քոց առնիցես ողորմութիւնս, եւ մի ագահիցէ ակն քո յորժամ առնիցես դու ողորմութիւնս, եւ մի դարձուցանիցես դու զերեսս քո յամենայն աղքատաց. եւ ի քէն ոչ դարձուցանիցէ Աստուած զերեսս իւր: Որչափ եւ իցէ քո՝ ըստ նմին բազմութեան արասցես ողորմութիւնս: Եթէ սակաւ իցէ քո, ըստ սակաւին, եւ մի յապաղիցես առ-

նել զողորմութիւնս․ զի գանձս բարիս գանձեսցես քեզ յաւուրն կենաց քոց․ զի ողորմութիւնք փրկեն ի մահուանէ եւ ոչ տան մտանել ի խաւարն„[1] ։

45․ Քրիստոս Տէրն մեր կը պատուիրէ որ սիրենք նաեւ մեր թշնամիները, այսինքն զանոնք՝ որոնք մեզի դէշ կ՚ուզեն կամ մեզի անիրաւութիւն կը հասցնեն․ "Սիրեցէք զթշնամիս ձեր ․․․ բարի արարէք ատելեաց ձերոց եւ աղօթս ի վերայ այնոցիկ՝ որ լլկենն զձեզ եւ հալածեն„[2] ։ Ինքն ալ մեզի այլազգ թողութիւն չխոստանար, բայց եթէ երբոր մենք կը ներենք մեզի դէմ եղած անիրաւութեան ։ Եւ այսպէս թէպէտ օրինաւոր է ինք զինքնիս պաշտպանել ուրիշներուն մեզի ըրած անիրաւութենէն եւ հատուցում ուզել․ բայց ոչ երբեք օրինաւոր է անիրաւութեան փոխարէն՝ անիրաւութիւն ընել, մեր թշնամւոյն անունն աւրել այնպիսիներուն առջեւ՝ որոնց չիվերաբերիր, սրտերնուս մէջ անոր դէմ հակառակութիւն կամ ատելութիւն պահել․ որովհետեւ եղբայրսիրութեան ընդհանուր օրէնքն՝ ընկերին յանցանօք չիկորսընցըներ իր պարտաւորիչ զօրութիւնը ։ Մանաւանդ թէ զօրութեամբ աստուածային գրական պատուիրանի թէ "Սիրեցէք զթշնամիս ձեր„ կը պարտաւորինք նաեւ մեզի վիշտ հասցընողներուն նկատմամբ՝ մարդկութեան հասարակ պարտքերը կատարել, այսինքն այն պարտքերը՝ զորոնք սովոր ենք առհասարակ ամէն մարդու ընել․ այնպէս որ եթէ մէկը թշնամութեան համար ասոնք զանց առնէ, յանցաւոր կ՚ըլլայ ու աստուածային սիրոյ պատուիրանը կը բռնաբարէ ։ Իսկ եթէ թշնամին ծանր կարօտութեան մէջ ըլլայ, այն ատեն կը պարտաւորինք անոր նաեւ բարիք ընել, եթէ կրնանք ընել առանց զմեզ ծանր վնասի մը տակ ձգելու ։ Աս պատուիրանը թէպէտեւ մեծ յաղթութիւն կ՚ուզէ մեր վրայ, բայց դժուարին չիգար՝ երբոր

1 Տոբ․ Դ․ 7—11 ։ 2 Մատթ․ Ե․ 44 ։

մտածենք թէ Աստուած զինքն արհամարհողներուն հետ ամէն օր, ամէն ժամանակ ինչպէս կը վարուի, ինչպէս հայրենի խնամքով իր թշնամիներուն վրայէն իր շնորհքը չիպակսեցըներ եւ իր Որդւոյն արեամբը կը հաշտի, թէ ինչպէս Որդին Աստուծոյ մարմին զգեցաւ եւ իր ոխերիմ ու անիրաւ թշնամիներուն հետ հեզութեամբ վարուեցաւ, որոնց համար ալ նաեւ խաչին վրայ աղօթեց, եւ թէ ինչպէս աս սիրոյ պատուիրանը սահմանած ատեն նաեւ խոստում ու սպառնալիք ալ ըրաւ, ըսելով. "Եթէ թողուցուք մարդկան զյանցանս նոցա, թողցէ եւ ձեզ Հայրն ձեր երկնաւոր: Ապա թէ ոչ թողուցուք մարդկան զյանցանս նոցա, եւ ոչ Հայրն ձեր թողցէ ձեզ զյանցանս ձեր„[1]: Իսկ թէ որ մէկը ինք զինքը յաղթելու ջանքով ու Աստուծոյ ունեցած սէրը ցուցընելու համար ազատ կամօք թշնամեաց բարիք կ'ընէ, այնպիսին ստուգիւ գերազանց, աստուածահաճոյ ու արդիւնաւոր առաքինութիւն գործած կ'ըլլայ, զոր նոյն իսկ սուրբերը երկրիս վրայ գտնուած ատեննին կ'ընէին: Ասոնք մտածելու որ ըլլանք, թշնամեաց հետ հաշտուելու դիւրին ճամբայ մը կը բացուի մեզի, որով թէ մեր անձին եւ թէ թշնամւոյն փրկութիւնը կ'ապահովուի:

46. Աս ամէն ըսածներէս ինք իրմէ յայտնի կ'ըլլայ թէ որոնք են սիրոյ պարտքին դէմ եղած մեղքերը՝ որոնցմէ պէտք է որ ամենայն հոգւով զգուշանանք: Ասոնց մէջ գլխաւորներն են: Նախ՝ խստասրտութիւն, որով մարդս օտարին թշուառութեան վրայ ամենեւին գութ չունենար, ձեռքէն եկած ժամանակն ալ անոնց դիւրութիւն ու սփոփութիւն չիմատուցաներ, եւ իր պարտուց համաձայն՝ ուրիշներուն բարիքն յառաջ տանելու չ'աշխատիր: Երկրորդ՝ ատելութիւն, որով ընկերին անձէն կը զզուի ու կը գարշի եւ անոր չարիք կը բաղ-

1 Անդ. Զ. 14. 15.

ձայ կամ անոր չարեաց վրայ կ'ուրախանայ։ Բայց երբեմն սիրոյ առաքինութեան դէմ չ'ըլլար, եթէ մէկն ուրիշին բնական կարգի չարեաց բաղձայ կամ նոյնպիսի չարեաց վրայ ուրախանայ եւ իր իշխանութեան տակ եղողը պատժէ, միայն ան վախճանաւ՝ որ անով ուղղուի կամ ուրիշ անմեղաց չարիք հասցընելէն դադրի եւ կամ անոր օրինակաւն ուրիշներն անանկ յանցանք գործելէն դադրին։ Սակայն երբոր մէկէ մը անձնական անիրաւութիւն կրած ենք, ան ատեն պէտք է որ մեծ զգուշութիւն ընենք, որպէս զի անձնական կրից ու վրէժխնդրութեան հոգւոյ տեղի չտանք։ Երրորդ՝ նախանձ, որ է ուրիշին բարեաց վրայ տրտմութիւն, չուզել որ իր ունեցած բարիքն ուրիշն ալ ունենայ։ Աս կիրքին վրայ նոյնը պէտք է ըսել՝ ինչ որ ատելութեան վրայ ըսինք, այսինքն թէ մեղք չ'ըլլար՝ երբ որ մէկն ուրիշին բարիքին վրայ կը տրտմի, գիտնալով որ անիկա նոյն բարիքը չարութեան գործիք պիտ'որ ընէ։ Իսկ բարեաց նախանձաւորութիւնը բոլորովին տարբեր է պարզ նախանձէն. ինչու որ բարեաց նախանձաւորութիւնն է համեստ ջանք՝ ուրիշին վրայ տեսնուած բարիքը ձեռք բերելու, բայց առանց դիմացինին դէմ գէշ կամք ունենալու։ Աս կիրքին մեղքերէն յառաջ կու գան նաեւ արտաքինները, որոնք են վրէժխնդրութիւն, չարամաղթութիւն, զրպարտութիւն, սպանութիւն եւ այլն։ Ասոնց դէմ զմեզ զգուշացընելով Քրիստոս Տէրն մեր հրամայեց որ բարկութեան ու ատելութեան ամէն շարժմունքները սանձենք ու զսպենք։

47. Ուրիշներուն նկատմամբ եղած ենթադրական պարտքերն անոնք են՝ որոնք երկու հոգւոյ մէջ կը գտնուին եւ յառաջ կու գան անոնց իրարու հետ ունեցած կապակցութենէն կամ յարաբերութենէն. ինչպէս է առն եւ կնոջ, ծնողաց ու որդւոց, ծառայից ու տերանց, քաղաքական իշխանաց ու հպա-

տակելոց մէջ եղած փոփոխ պարտքերը: Ամուսնացելոց մէջ եղած պարտքը յառաջ կու գայ ամուսնութեան վախճանէն եւ իրարու հետ եղած դաշինքէն: Ս. Գիրքը մեզի կը սորվեցընէ թէ ամուսնութեան բուն առաջին վախճանը՝ մարդկային ազգին աճիլն ու բազմանալն է. ինչպէս Աստուած մեր առաջին Նախահարց ամուսնութիւնը հաստատելէն ետքը՝ զանոնք օրհնելով ըսաւ. «Աճեցէք եւ բազմացարուք եւ լցէք զերկիր»[1]: Քրիստոս Տէրն մեր ալ աս ամուսնութեան հաստատուելուն վրայ խօսած ժամանակ ըսաւ. «Որ հաստատեացն ի սկզբանէ՝ արու եւ էգ արար զնոսա եւ ասէ. Վասն այսորիկ թողցէ այր զհայր եւ զմայր, եւ երթիցէ զհետ կնոջ իւրոյ, եւ եղիցին երկոքեան ի մարմին մի: Ապա ուրեմն ոչ են երկու՝ այլ մի մարմին: Արդ զոր Աստուած զուգեաց՝ մարդ մի մեկնեսցէ»[2]: Նմանապէս ամուսնական դաշինք դրուած ժամանակ՝ ամուսնացողք փոփոխակի իրարու երդմամբ կը խոստանան սէր, հաւատարմութիւն եւ ամուսնական հպատակութիւն ու հնազանդութիւն, ցորչափ որ ապրին: Ուրեմն ամուսնացեալք պէտք է որ աղէկ միտ դնեն ամուսնութեան աստուածային վախճանին ու անոր հետ միացեալ ամէն պարտաւորութիւններուն. եւ ամէն փութով զգուշանան որ չըլլայ թէ քրիստոնէական սրբութեան ու վայելչութեան անարժան բան մը ընեն: Արդ՝ ամուսնացելոց հասարակ պարտքերն ասոնք են: Նախ՝ բոլոր սրտանց պիտի աշխատին որ մէջերնին հոգւոյ միաբանութիւն ըլլայ, որն որ շատ հարկաւոր է անոր համար՝ որովհետեւ ամուսնութեան կապը, Քրիստոսի հաստատութեան զօրութեամբ, անլուծանելի է: Երկրորդ՝ պիտի ջանան որ ամուսնական հաւատարմութիւնն ու սրբութիւնն անարատ պահեն, եւ զգուշանան որ չըլլայ թէ աս երկու առաքինութեանց դէմ բան

1 Ծնն. Ա. 28: 2 Մատթ. ԺԹ. 5. 6:

մը ըլլան։ Երրորդ՝ պէտք է որ իրարու ունեցած փոփոխակի պարտքերնին ու հպատակութիւննին ընեն. եւ ըստ հետեւորդի՝ պէտք է որ մէկտեղ բնակին։ Եւ որովհետեւ աստուածային կարգադրութեամբ, այրը՝ կնոջ գլուխ է, անոր համար երկան պարտքն է որ բոլոր գերդաստանն ու կնիկն ինք կառավարէ, չէ թէ տիրելու եւ իշխելու կերպով, այլ իբրեւ աւելի բարձրաստիճան բարեկամի մը իշխանութեամբ. կնոջն ալ պարտքն է որ իր երկանն օգնէ տան կառավարութեան վերաբերեալ բաներուն մէջ եւ անոր հպատակութենէն երբեք դուրս չելլէ. ինչպէս կը պատուիրէ Առաքեալը, ըսելով. "Որպէս եկեղեցին հնազանդ լինի Քրիստոսի, նոյնպէս եւ կանայք իւրեանց արանց յամենայնի"[1]։ Ինչ որ վերը ընդհանրապէս խօսեցանք իրարու ունեցած պարտքերնուս վրայ, նոյնն առաւելապէս ամուսնացելոց համար կ՚ըսենք, որովհետեւ ասոնք իրարու հետ ներքին յարաբերութիւն ու կապակցութիւն ունին։

48. Ծնողաց ու որդւոց մէջ եղած պարտքերուն գալով, կ՚ըսենք թէ որովհետեւ նորածին տղաք՝ ոչինչ եղանակաւ իրենք զիրենք կրնան հոգալ, մանկութեան հասակին մէջ եղողներն ալ՝ ուրիշին խնամակալութեան հարկաւորութիւն ունին, որպէս զի կարենան իրենց սահմանուած վախճանին վերաբերեալ բաները հոգալ, անոր համար Աստուած՝ մարդկային սերունդը պահպանելու եւ իր վախճանին հասցնելու համար՝ ծնողաց վրայ պարտաւորութիւն դրած է որ զաւկրնին պահեն, խնամեն ու աղէկ կրթեն։ Ասոր համար ծնողք կը պարտաւորին նախ եւ յառաջ՝ կենաց պահպանութեան ու մարմնոյ աճման վերաբերեալ բաները մատակարարել իրենց որդւոց, որպէս զի իրենց վիճակին համաձայն ամէն հարկաւոր բաներն ունենան։ Երկրորդ պարտքերնին է հոգալ իրենց զաւկըներուն հոգեւոր կրթութիւ-

1 Եփես. Ե. 24։

նը, որով կարող ըլլան անոնք իրենց սահմանուած վախճանին տրամադրուիլ ու հասնիլ. ապա թէ ոչ՝ իրենց բազմանալն ու աճելն ինչ օգուտ կ՚ունենայ։ Աս կրթութիւնն ամենէն յառաջ մօրց ու կանանց վրայ պիտ՚որ ըլլայ. ուստի եւ տղոց միտքը բացուած վայրկենէն սկսեալ՝ աստուածային բարեպաշտական ծանօթութիւններով պիտ՚որ տոգորուի, որպէս զի զԱստուած հասուն մտօք ու խորհրդով պատուեն, յարգեն եւ անոր կամքն իրենց կենաց ու գործողութեանց կանոն եւ առաջնորդ ունենան։ Ասոնցմէ ետքը տղոց միտքն այնպիսի գիտութիւններով պիտի ջանան զարդարել, որ իրենց վիճակին ու մտաւորական ընդունակութեան համեմատ ըլլայ. գլխաւորաբար զգուշանալու են որ դատարկութեան ու քնէածութեան չվարժին, որոնք ամէն չարեաց սկիզբն են։ Մանկական հասակը շուտով ապականելու ենթակայ ըլլալով, ծնողք մեծ պարտականութիւն ունին իրենց զաւկըներն աւիթներէն զգուշացընելու եւ հեռու բռնելու. աչուըննին ու ականջնին պիտի հեռացընեն ան ամէն առարկաներէն ու խօսքերէն՝ որոնք չարաչար յօժարութիւններ ու բաղձանքներ կը զարթուցանեն անոնց փափուկ սրտին մէջ. ջանալու են որ անոնք անպիտան բարք ունեցողներուն ընկերութեան մէջ չգտնուին, մանաւանդ անոնց դաստիարակներուն ու տան մէջ գտնուող ծառաներուն ու աղախիններուն աղէկ միտ դնելու են, որովհետեւ կանանց կրթութիւնն ասոնցմէ շատ կախում ունի։ Դարձեալ զաւակաց մատաղ հասակին մէջ ծնողք պէտք է որ անոնց մտքին մէջ աղէկ տպաւորեն բարեպաշտական զգածումներ, եւ զանոնք յորդորեն ու խրատեն որ կրօնական գործողութիւնները սիրով ու եռանդեամբ կատարեն։ Ասիկա ըստ պատշաճի ընելու համար ամենէն զօրաւոր ու պատշաճ միջոցն ան է որ նախ ծնողք այնպիսի կեանք անցընեն, որ կրօնի սկզբանց հետ համաձայն

ըլլայ, եւ իրենք իրենց բարի օրինակաւը զաւկըներնուն առջեւն օրինակ ըլլան՝ առաքինութենէ առաքինութիւն յառաջ երթալու. որովհետեւ ամենեւին ուրիշ բան մը այնչափ մեծ ազդեցութիւն չ՚ըններ տղոց վրայ՝ որչափ ծնողաց օրինակը: Նոյնպէս ծնողաց պարտքն է որ իրենց զաւկըներուն բանիւ ու գործով օգնեն վիճակի ընտրութեան ժամանակ. բայց աս բանիս մէջ մեծապէս պէտք են զգուշանալ որ հրամայելով կամ սպառնալով՝ զաւակնին այնպիսի վիճակի մէջ չխոթեն՝ որ անոնց կամաց հակառակ ըլլայ, կամ արգելք չըլլան անոնց՝ որոնք խոհեմութեամբ բարեպաշտական վիճակ մը կ՚ընտրեն. որովհետեւ աս նիւթին մէջ որդիք ազատ ու բացարձակ իշխանութիւն ունին, եւ ծնողք ալ բռնութեամբ զանոնք արգելելով՝ որ ըստ Աստուծոյ ընտրած վիճակնին չմտնեն, շատ անգամ ծանրապէս կը մեղանչեն արդարութեան դէմ եւ պատճառ կ՚ըլլան իրենց որդւոց չէ թէ միայն ժամանակաւոր թշուառութեան, այլ նաեւ յաւիտենական դատապարտութեան:

49. Իսկ որդւոց առ ծնողս ունեցած պարտքերը՝ որոնք չորրորդ տասնաբանեայ պատուիրանին մէջ կը պարունակուին, ասոնք են: Նախ՝ որովհետեւ Աստուծմէ ետքը՝ ծնողաց մեծ պարտականութիւն ունին, անոր համար կը պարտաւորին զանոնք ըստ Աստուծոյ սիրել եւ գործքով ալ իրենց սէրը յայտնել: Երկրորդ՝ որովհետեւ ծնողք իրենց զաւակաց վրայ աստուածային իրաւամբ իշխանութիւն ունին, անոր համար զաւակներն ալ կը պարտաւորին զանոնք պատուել ու ակնածութեամբ անոնց լսածին գլուխ ծռել, բաւական որ ծնողք անպատշաճ բան մը չհրամայեն եւ իրենց իշխանութեան սահմանէն դուրս չելլեն: Դարձեալ նոյն պարտաւորութիւնն ունին նկատմամբ վարպետներուն ու դաստիարակներուն՝ որոնք ծնողաց տեղ կը բռնեն ու մեր

վրայ իշխանութիւն ունին, որովհետեւ աստուածային օրէնքը կը պատուիրէ մեզի որ առաջնորդաց հնազանդ ըլլանք: Երրորդ՝ երախտագէտ ու շնորհակալու զգածում մը պիտ՚որ ունենան ծնողաց վրայ, անոնց ըրած բարերարութիւններուն ու կրած նեղութիւններուն պատճառաւ: Անոր համար որդւոց պարտքն է որ իրենց կարօտ ու հիւանդ ծնողաց՝ գործքով ու ինչքով օգնեն ու սփոփեն: Իսկ ազգականաց մէկմէկու ունեցած պարտքերն ազգականութեան աստիճանին մերձաւորութեան համեմատութեամբ է. ինչպէս Պօղոս առաքեալ ասոնց վրայ մանրամասն կը խօսի[1]:

50. Տեարց՝ իրենց ծառայից վրայ ունեցած պարտքերն որոշել ուզելով, պատշաճ կը համարինք Առաքելոյն ըսածը յիշել թէ “Տեա՛րք, զիրաւունս եւ զհաւասարութիւն ծառայից ձերոց շնորհեցէք: Գիտասջիք զի եւ ձեր տէր գոյ յերկինս„[2]: Ուստի եւ որպէս զի տեարք իրենց ստորակարգեալներուն վրայ ունեցած իշխանութիւննին չարաչար չգործածեն, պէտք է որ միշտ աչքերնուն առջեւն ունենան թէ ծառայք ալ իրենց պէս մարդիկ են ու մի եւ նոյն սկզբնական արժանաւորութիւնն ունին. անոր համար ալ պէտք է որ անոնց հետ խստիւ վարուելէն, արհամարհելէն կամ որպիսի եւ իցէ անիրաւութիւն ընելէն ետ կենան. վրանին չափէ դուրս ու արդարութեան դէմ ծանրաբեռնութիւն չդնեն. անոնց արդար վարձքն ու բաւական ապրուստը եւ սննդեան հարկաւոր եղածն առատաձեռնութեամբ մատակարարեն, եւ անոնց հիւանդութեան կամ ծերութեան ատեն երբեք չթողուն: Տեարք գերդաստանի գլուխ ըլլալով՝ պարտքերնին է որ ծառայից կրօնական ու բարոյական լաւութեան հոգ տանին. ինչպէս Առաքեալը կ՚ըսէ. “Եթէ ոք իւրոց եւ մանաւանդ եւ ընտանեաց խնամ ոչ տանիցի, ի

1 Եփես. Զ:

2 Կողոս. Դ. 1:

հաւատոցն ուրացեալ է, եւ չար եւս քան զանհաւատոն է„ [1]: Իսկ ծառայից պարտքերն ասոնք են. պէտք է որ իրենց տիրոջը յարգութիւն ու հնազանդութիւն ընեն, համեստութեան սահմանէն դուրս չելլեն, աշխուժութեամբ ու փութով կատարեն ան ամէն ծառայութիւնները՝ որոնց իրենք զիրենք պարտաւորած ու յանձն առած են. իրենց տիրոջ հաւատարիմ մնան, անոնց ինչքն ու ստացուածն օտարաց անիրաւութենէն պահպանեն: Վերջապէս իրենց վիճակին վրայ գոհ պիտ'որ ըլլան եւ ծառայութիւննին Աստուծոյ պիտ'որ ընծայեն, ինչպէս Առաքեալն ալ կը խրատէ, ըսելով. "Ծառայք, հնազանդ լերուք տերանց ձերոց մարմնաւորաց, ահիւ եւ դողութեամբ եւ միամտութեամբ սրտից ձերոց՝ որպէս եւ Քրիստոսի: Մի առ ականէ ծառայել իբրեւ մարդահաճոյք, այլ իբրեւ ծառայք Քրիստոսի՝ առնել զկամս Աստուծոյ, սրտի մտօք ծառայել՝ իբրեւ Տեառն եւ մի իբրեւ մարդկան: Գիտասջիք թէ իւրաքանչիւր ոք որ զինչ առնէ զբարիս, զնոյն ընդունի ի Տեառնէ, եթէ ծառայ եւ եթէ ազատ„ [2]:

51. Իսկ քաղաքական ընկերութեան անդամներուն իրարու ունեցած պարտքերուն գալով, պէտք է միտ դնենք ու գիտնանք որ ամէն իշխանութիւն Աստուծմէ է. ինչպէս Առաքեալը կը գրէ. "Ամենայն անձն՝ որ ընդ իշխանութեամբ է, ի հնազանդութեան կացցէ. քանզի ոչ ուստեք է իշխանութիւն, եթէ ոչ յԱստուծոյ, եւ որ ենն՝ յԱստուծոյ կարգեալ են„ [3]: Նաեւ յաւիտենական իմաստութիւնն այսպէս կը խօսի. "Ինեւ թագաւորք թագաւորեն եւ հզօրք գրեն զարդարութիւն: Ինեւ մեծամեծք մեծանան եւ բռունք ինեւ ունին զերկիր„ [4]: Դարձեալ Պօղոս առաքեալ իշխաններն ու անոնցմէ կարգեալ

1 Ա. Տիմ. Ե. 8:
2 Եփես. Զ. 5—8:
3 Հռոմ. ԺԳ. 1:
4 Առակ. Ը. 15. 16:

դատաւորները՝ Աստուծոյ պաշտօնեայք կը կոչէ [1]: Արդ՝ որովհետեւ օրինաւոր իշխանք Աստուծոյ անուամբ ու իշխանութեամբ կ՚իշխեն իրենց ժողովրդոց վրայ, իրենց պարտքն է որ իրենց հպատակեալներն արդարութեամբ, բարութեամբ ու աստուածային օրինաց համեմատ կառավարեն, հոգ տանելով անոնց ժամանակաւոր երջանկութեան ու խաղաղութեան, եւ միանգամայն անոնց յաւիտենական փըրկութեան միտ դնելով եւ զանոնք իրենց վերջին վախճանին ուղղելով, իրենց արտաքին իշխանութիւնը գործածելով՝ կրօնը պայծառացընելու, զարգացընելու եւ պահպանելու համար, եկեղեցւոյ կանոններուն համեմատ: Ուստի որպէս զի աս ամէն պարտքերը կարող ըլլան աղէկ կատարել, Աստուծմէ օրէնսդրութեան իրաւունք ունին, եւ օրինազանցները պատժով կրնան խրատել. դարձեալ իրաւունք ունին հարկ պահանջելու, եւ իրենց հպատակեալներուն կենաց ու ստացուածոց վրայ տրամադրելու, բայց այս ամենայն՝ միայն հասարակաց բարւոյն համար եւ արդար օրինաց համեմատ: Իսկ դատաւորք եւ տէրութեան մեծամեծ պաշտօնատեարք՝ որոնց յանձնուած է իշխանին ունեցած պարտքերուն մէկ մասը, իրենց իշխանին հպատակելու պարտքէն զատ՝ ունին նաեւ պարտաւորութիւն իրենց իշխանութեան չափոյն համեմատ՝ հասարակաց բարին յառաջ տանելու, ժողովրդեան երջանկութեան միտ դնելու եւ ամենուն առանց աչառութեան ճիշդ արդարութիւն ընելու, յիշելով որ աս մասին մէջ Աստուծոյ պաշտօնեայք են:

Հպատակելոց՝ իրենց իշխանին նկատմամբ ունեցած պարտքերը դիւրաւ կրնան իմացուիլ առջի ըսածներնէս: Ինչու որ եթէ իշխանք Աստուծոյ անուամբ կ՚իշխեն, պէտք է որ հպատակեալք ալ իրենց յարգութիւնն ու հպատակութիւնը մատու-

1 Հռոմ. ԺԳ. 4:

ցանեն անոնց. ինչպէս Առաքեալը կը սովրեցընէ, ըսելով. "Որ հակառակ կայ իշխանութեանն, Աստուծոյ հրամանին հակառակ կայ, եւ որք հակառակն կան՝ անձանց դատաստանս ընդունին" [1]: Հպատակեալք՝ երախտագիտութիւն ալ ունենալու են իրենց իշխանաց վրայ, որոնք ժողովրդեան բարին յառաջ տանելու կ'աշխատին. ասոր համար ալ Առաքեալը կը խրատէ հաւատացեալները, որ Թագաւորաց համար Աստուծոյ խնդրուածք ու պաղատանք մատուցանեն [2]: Ասիկա պէտք է ընել նաեւ դատաւորաց եւ ուրիշ ստորակարգեալ պաշտօնատարաց համար, որոնք իշխանին անուամբ մեզի կ'առաջնորդեն, իրենց իշխանութեան սահմանին ու աստիճանին համեմատ: Իսկ հնազանդութիւն՝ այնչափ պէտք է ընել, որչափ որ խղճմտանաց դէմ բան մը չեն հրամայեր. ինչու որ աս դէպքիս մէջ պէտք է առաքելոց ան ըսածին հետեւիլ թէ "Հնազանդել պարտ է Աստուծոյ՝ առաւել քան մարդկան" [3]:

Աս ըսածներնէս յայտնի կ'ըլլայ թէ աստուածային յայտնեալ վարդապետութեան մօքէն որչափ կը հեռանան ան յեղափոխական գրգռիչները, որոնք կը ջանան ժողովուրդը համոզելու որ իշխանաց դէմ ելլելն ու տէրութեան կամ քաղաքին օրինաւորապէս հաստատուած կարգը տակնուվրայ ընեն, որով հպատակեալք՝ դատաւոր ու վարիչ ըլլան իշխանաց՝ որոնք Աստուծոյ տեսչութեամբ իրենց վրայ կ'իշխեն: Աս տեսակ մարդիկներու վրայ խօսելով Առաքեալը կ'ըսէ. "Որք հակառակն կան՝ անձանց դատաստանս ընդունին" [4]: Անոր համար Ս. Եկեղեցին՝ ինչպէս միշտ մերժած է օրինաւոր իշխանութեան դէմ ապստամբեցընելու յորդորող վարդապետութիւնները, այսպէս ալ կը դատապարտէ ու եկեղեցական պատիժներու տակ կը ձգէ հիմակուան ժամանակ-

1 Հռոմ. ԺԳ. 2:

2 Ա. Տիմ. Բ. 1. 2:

3 Գործ. Ե. 29:

4 Հռոմ. ԺԳ. 2:

ները հաստատուած ան ամէն գաղտնի ընկերութիւնները՝ որոնք կը ջանան ծուռ սկզբունքներ ու վարդապետութիւններ տարածել ու գործնական ընել, եւ կը խրատէ ամէն հաւատացեալները որ պատուէն ու յարգէն իշխաններն ու Աստուծոյ պաշտօնեաները եւ անոնց հնազանդ ըլլան: Նաեւ Գրիգոր ԺԶ. Քահանայապետն իր աթոռը նստած ժամանակ՝ բոլոր աշխարհ.քիս եպիսկոպոսաց գրած շրջաբերական թղթին մէջ նոր ելած մոլար վարդապետութեանց վրայ ճառելով՝ աս նիւթին վրայ այսպէս կը խօսի. «Որովհետեւ մեր ականջը հասաւ որ ժողովրդեան մէջ նորանոր գրքեր ու ծուռ վարդապետութիւններ կը տարածուին, որով իշխանաց նկատմամբ ժողովրդեան պարտուպատշաճ հաւատարմութիւնն ու հնազանդութիւնը կը նուազի եւ ամէն տեղ ապստամբութեան հրդեհը կը բորբոքի, անոր համար պէտք է հսկել ու արթուն կենալ որ չըլլայ թէ ժողովուրդն այսպիսիներուն խաբեբայ խօսից ականջ կախելով՝ ուղիղ ճամբէն դուրս ելլէ: Ամէն մարդ գիտնայ որ իշխանութիւնն Աստուծմէ կու գայ՝ չէ թէ ուրիշէն, եւ ինչ իշխանութիւն որ կայ նէ՝ աստուածային տեսչութեամբ հաստատուած ու հիմնուած է: Ուստի ո՛վ որ իշխանութեան կը հակառակի, Աստուծոյ կարգադրութեան կը հակառակի, որով իրեն ալ դատապարտութեան առիթ կ'ըլլայ: Անոր համար թէ մարդկային եւ թէ աստուածային իրաւունքը կը բողոքէ անոնց դէմ՝ որոնք չարաչար ապստամբական եւ խռովեցուցիչ հնարքներով կը ճգնին ու կը ջանան իշխաններէն գլուխ քաշել տալ ու տէրութեանց դէմ խռովութիւններ հանել»:

52. Մինչեւ հիմա խօսեցանք առանձին առանձին առեալ պարտքերու վրայ. հիմա տեսնենք թէ ինչ կարգ պէտք է բռնել, երբ որ երկու կամ շատ պարտքեր մէկտեղ զուգընթանալու ըլլան: Արդ՝

զուգընթանալ պարտուց կ՚ըսուի, երբ որ մէկ պարտքին կատարումը չիկրնար ըլլալ առանց մէկալին թող տրուելուն: Ըստ ինքեան յայտնի է որ ի կողմանէ օրինաց մի եւ նոյն ատենուան մէջ երկու իրարու հակառակ իրաց չենք կրնար ստիպուիլ. որովհետեւ առ անկարելին ոչ ոք կը պարտաւորի: Բայց շատ անգամ կը պատահի որ աս տեսակ հակառակ ներգործութիւններ պատահած ժամանակ՝ մեր խիղճը տարտամութեան ու անձկութեան մէջ կ՚իյնայ, որովհետեւ միշտ չիկրնար յայտնի տեսնուիլ թէ երկու հակառակ ներգործութեանց ո՛րը աստ եւ այժմ աւելի կը պարտաւորէ եւ ո՛րը կրնայ մէկդի ձգուիլ: Արդ աս տեսակ դէպքերը դիւրաւ որոշելու համար՝ հետեւեալ սկիզբները կը գտնենք: Նախ՝ բացասական պարտքերը հաստատականներուն նախադասելու է. ինչու որ բացասական օրինօք այնպիսի ներգործութիւններ կ՚արգելուին, որոնք ի ներքուստ եւ ըստ ինքեան չար են, եւ որոնք ըստ հետեւորդի ոչ երբեք օրինաւոր կրնան ըլլալ. անոր համար հաստատական օրէնքը՝ որն որ տեղւոյ, ժամանակի, գործելու պատշաճութեան հայեցուած ունի, կը դադրի պարտաւորելէն՝ երբոր նոյնին պահպանութեան համար հարկ է բացասական օրէնքը բռնաբարել: Երկրորդ՝ բնական պարտքը դրականէն վեր դասելու է. որովհետեւ դրական օրէնքը՝ միշտ պատեհութիւն կ՚ենթադրէ, որն որ չիկրնար ըլլալ՝ երբ որ նոյնը պահելու համար բնական օրէնք մը կը բռնաբարուի: Երրորդ՝ արդարութեան պարտքը՝ սիրոյ կամ բարեկամեցողութեան պարտքէն վեր դասելու է, որովհետեւ բարեկամեցողութեան պարտք մը չիկրնար կատարուիլ վնասով կամ արդարութիւնը բռնաբարելով: Չորրորդ՝ թէ որ մի եւ նոյն կարգի պարտքերը կը զուգընթանան, յապաղում չվերցընող պարտքը նախադասելու է անոր՝ որն որ կրնայ ուրիշ ատենուան ձգուիլ: Հինգերորդ՝ աս-

տուածային օրէնքէն յառաջ եկած պարտքերը նախադասելու է մարդկային օրէնքներէն յառաջ եկած պարտքերուն. ինչու որ մարդիկներէն ոչ ոք կրնայ իշխանութիւն ունենալ մէկուն վրայ պարտաւորութիւն մը դնելու աստուածային օրինաց դէմ. ուստի եւ մարդկային օրէնքը՝ աստուածային օրինաց հետ զուգընթացած ժամանակ՝ իր զօրութիւնը կը կորսնցընէ: Ասոնք են աւասիկ ընդհանուր սկզբունքները:

53. Իսկ ի մասնաւորի երբ որ ինքնուրոյն պարտքերը մէկտեղ կը զուգընթանան, հետեւեալ կանոններն ամէն տարակուսանաց լուծում կու տան: Նախ՝ մեր բարոյական վիճակին վերաբերեալ պարտքերն ուրիշ ամէն պարտքերէն վեր դասելու է. ինչու որ մեր վերջին վախճանն ամէն բանէն գերազանց է: Երկրորդ՝ կենաց ու առողջութեան վերաբերեալ պարտքերն՝ արտաքին վիճակին վերաբերեալ պարտքերէն վեր են: Երրորդ՝ երբ որ մեր անձին վրայ ունեցած որպիսի եւ իցէ պարտքերնիս կը զուգընթանան Աստուծոյ ունեցած պարտքերնուս հետ եւ աս վերջին պարտքերը չեն կրնար թողտրուիլ առանց Աստուծոյ անիրաւելու, ան ատեն ըստ ինքեան յայտնի է որ աս տեսակ պարտքերնուս՝ նաեւ մեր կեանքն ալ յետադաս պիտ'որ ընենք: Իսկ եթէ մեր վրայ ունեցած պարտքերնիս զուգընթանալու ըլլան Աստուծոյ ունեցած դրական պարտքերնուս հետ, ան ատեն՝ որովհետեւ դրական օրէնքներն ընդ միշտ չեն պարտաւորեր, կըրնանք վերջինները թողուլ, թէ մեր եւ թէ ուրիշներուն նկատմամբ ունեցած բացարձակ պարտքերնիս կատարելու համար. վասն զի դրական օրէնքները, երբ որ արտաքոյ կարգի ծանր դժուարութեան կամ վնասու հետ կապուած են, պարտաւորելէն կը դադրին: Չորրորդ՝ եթէ մեր վրայ ունեցած պարտքերնիս կը զուգընթանան ուրիշին

նկատմամբ ունեցած պարտքերնուս հետ, ան ատեն մեր վերջին վախճանին վերաբերեալ անձնական պարտքերը պէտք է նախադասել ուրիշին նկատմամբ ունեցած որպիսի եւ իցէ պարտքերուն. որովհետեւ ամենուն անձնական պարտքն է որ ամէն բանէն յառաջ իր վերջին վախճանը ձեռք բերելու ջանայ: Իսկ եթէ ստացուածոց վերաբերեալ պարտքեր են, ան ատեն իրաւունք ունինք մեր բարիքն ուրիշին բարիքին նախադաս ընելու, երբ որ հաւասար եւ ի մի նոյն կարգի է. միայն թէ ուրիշին նկատմամբ մասնաւոր յարաբերութիւն մը՝ մեր վրայ պարտաւորութիւն մը չդնէ: Ըսի իրաւունք ունինք. ինչու որ չենք պարտաւորիր, բայց եթէ այնպիսի դիպուածի մէջ՝ ուր որ պէտք է մեծագոյն բարւոյ մը համար՝ մեր անձն ուրիշէն յառաջ դասել: Զոր օրինակ եթէ մէկը մահուան վտանգի մէջ տեսնենք եւ անոր ուրիշ կերպով չկարենանք օգնել՝ բայց եթէ զմեզ ալ վտանգի մէջ ձգելով, թէպէտ իրաւունք ունինք աւելի մեր կենաց փոյթ տանելու՝ քան թէ ուրիշին, բայց եւ այնպէս օրինաւոր ու գովելի գործք մը գործած կ՚ըլլանք՝ եթէ ընկերնիս մահուընէ ազատելու համար՝ ինք զինքնիս վտանգի մէջ դնենք. թէեւ, ինչպէս ըսինք, աս բանս ընելու պարտաւորութիւն չկայ: Իսկ եթէ զանազան աստիճանի բարիք առջեւնիս հանդիպի, ան ատեն ուրիշին բարձրագոյն աստիճանի բարւոյն վերաբերող պարտքերը նախադասելի են մեր անձնական ստորին կարգի բարեաց վերաբերեալ պարտքերուն: Զոր օրինակ՝ քահանայ մը ժանտախտի ժամանակ, նաեւ իր կենաց վտանգովը՝ կը պարտաւորի խորհուրդները հիւանդաց մատակարարել. այսպէս մենք ալ ուրիշը մահուընէ ազատելու համար կը պարտաւորինք չէ թէ միայն զմեզ դժուարութեանց տակ ձգել, այլ նաեւ ստացուածոյ ու բախտի բարեաց վնասն ալ յանձն առնուլ:

Թէ որ ուրիշին նկատմամբ ունեցած պարտքերնուս շատը մէկտեղ զուգընթանալու ըլլայ, ան ատեն պէտք է նախ՝ միտ դնել հարկաւորութեան աստիճանին, այնպէս որ հոգեւորական հարկաւորութիւն ունեցողը նախադասելու է մարմնաւոր կամ ժամանակաւոր հարկաւորութիւն ունեցողին: Դարձեալ՝ մի եւ նոյն աստիճանի բարեաց մէջ, վերջին կարօտութիւն մէջ ըլլողը նախադասելու է ծանր կարօտութեան մէջ ըլլողին, ծանր կարօտութեան մէջ ըլլողն ալ՝ հասարակ կարօտութեան մէջ ըլլողին: Երկրորդ՝ պէտք է միտ դնել անձանց հետ ունեցած մասնաւոր յարաբերութիւններնուս եւ գլխաւորաբար ազգականութեան, որուն զօրութեամբ՝ մեր ծնողքն ու ազգականները, բաւական որ ուրիշ պարագաները հաւասար ըլլան, ուրիշներուն նախադասելու ենք, ազգականաց մէջ ալ՝ անիկայ աւելի նախադասելու ենք՝ որն որ մեզի աւելի մերձաւոր է: Դարձեալ՝ պէտք է միտ դնել կրօնակցութենէ, հայրենակցութենէ, ընկերակցութենէ ու բարեկամութենէ յառաջ եկած յարաբերութիւններուն: Վերջապէս միտ դնելու է անձանց բազմութեան ու արժանաւորութեան, այնպէս որ եթէ ամէն կարօտելոց օգնելու բաւականութիւն ու կարողութիւն չունինք, նախ եւ յառաջ անոր պիտի օգնենք՝ որուն նկատմամբ որ ծանր պատճառներ զմեզ կը ստիպեն:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Քրիստոնէին՝ եկեղեցական պատուիրաններէն յառաջ եկած պարտքերուն վրայ:

54. Եկեղեցւոյ պատուիրանները զմեզ ինչո՞ւ կը պարտաւորեն: — 55. Եկեղեցւոյ պատուիրանները քանի՞ հատ են. ո՞րն է առաջինը: — 56. Ի՞նչ բանի կը պարտաւորէ զմեզ եկեղեցւոյ Բ. պատուիրանը: — 57. Եկեղեցւոյ Գ. պատուիրանը ո՞րն է: — 58. Աս պատուիրանին օրինաւորութիւնն ու պատշաճութիւնն ինչպէս կը ցուցնես: — 59. Ի՞նչ պէտք է գիտնալ մարմնոյ մեռուցումներուն վրայ: — 60. Որո՞նք են եկեղեցւոյ Դ. եւ Ե. պատուիրանները:

54. Քրիստոնէին՝ եկեղեցւոյ պատուիրաններուն հնազանդելու պարտաւորութիւնը յառաջ կուգայ Քրիստոսի Տեառն մերոյ դրական սահմանադրութենէն. որովհետեւ տուաւ Քրիստոս առաքելոց ու անոնց յաջորդներուն մինչեւ ցկատարած աշխարհի՝ ի մշտնջենաւորս, օրինաց դրական իշխանութիւն, որպէս զի հաւատացելոց հոգեւորական բարին յառաջ տանին եւ զանոնք իրենց վերջին վախճանին ուղղեն: Քրիստոս առաքելոց ըսաւ. "Որպէս առաքեաց զիս Հայր, եւ ես առաքեմ զձեզ: Գնացէք այսուհետեւ, աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս,,[1]: Իսկ արդ Հայրն աստուած իր Որդին աշխարհք ղրկեց օրէնսդրական իշխանութեամբ. ուրեմն Որդին ալ՝ առաքեալներն ու անոնց յաջորդները նոյն իշխանութեամբ ղրկեց ընդ ամենայն աշխարհ, որ երթան քարոզեն ու աշակերտեն: Դարձեալ՝ Քրիստոս իր առաքելոցը կ'ըսէ. "Որ ձեզ լսէ՝ ինձ լսէ, եւ որ զձեզ անարգէ՝ զիս անարգէ,,[2]. եւ դարձեալ կ'ըսէ. "Ապա թէ եւ եկեղեցւոյն ոչ լուիցէ, եղիցի քեզ իբրեւ զհեթանոսն եւ զմաքսաւոր,,[3]:

1 Մատթ. ԻԸ. 18. 19:
2 Ղուկ. Ժ. 16:
3 Մատթ. ԺԸ. 17:

Միանգամայն Ս. Պետրոսի ու յանձին նորա՝ անոր յաջորդաց՝ ծայրագոյն Քահանայապետաց, ըսաւ. "Զոր միանգամ կապեսցես յերկրի՝ եղիցի կապեալ յերկինս, եւ զոր արձակեսցես յերկրի՝ եղիցի արձակեալ յերկինս,, [1]. ուրեմն երբոր Քրիստոս տուաւ եկեղեցւոյ եւ անոր ծայրագոյն հովուին՝ իշխանութիւն հաւատացեալները կառավարելու, կը հետեւի որ ամէն հաւատացեալք ալ պարտաւոր են անոր հրամանին հնազանդելու եւ գլուխ ծռելու:

55. Եկեղեցւոյ պատուիրանները՝ որոնք իրաց զանազան պարագաներուն ու մարդկան ազգի ազգի հանգամանաց ու վիճակաց հայեցուած ունին, շատ են ու բազմօրինակ, ինչպէս բարոյական աստուածաբանութենէ ու եկեղեցական իրաւունքէն յայտնի է: Իսկ առհասարակ ամէն հաւատացելոց վերաբերած ընդհանուր պատուիրանները հինգ հատ են:

Ա. Ս. եկեղեցիէն հաստատուած տօնի օրերն այնպէս սուրբ պահել՝ ինչպէս որ աստուածային պատուիրանաւ կիրակի օրերը սուրբ պահելու կը պարտաւորինք, այսինքն ծառայական գործքերէ հրաժարելով ու աստուածային իրաց զբաղելով:

56. Բ. Կիրակի ու վերը յիշուած տօնի օրերը յարգութեամբ ու ջերմեռանդութեամբ պատարագ տեսնել, եթէ մեծ դժուարութիւն ու ծանր վտանգ մը առջեւնիս չ՚ըլլեր: Բայց պէտք է գիտնալ որ պատարագի ատեն նիւթապէս կամ իբրեւ մեքենայ եկեղեցւոյ մէջ կենալով՝ եկեղեցւոյ պատուիրանը կատարած չենք ըլլար, այլ յարգութեամբ ու մտադրութեամբ պատարագ տեսնելով. ուստի եւ մահուչափ մեղք կը մեղանչէ չէ թէ միայն անիկա՝ որն որ առանց օրինաւոր պատճառի պատարագ չիտեսներ, հապա նաեւ անիկա՝ որն որ պատարագի ատեն խօսելով, ասդին անդին նայելով կամ ուրիշ ասոր նման գործքերով մտադիր չ՚ըլլար եւ աս ա-

[1] Մատթ. ԺԶ. 19:

մենասուրբ գործողութիւնը կ՚արհամարհէ։ Թէպէտ եկեղեցին ճիշդ օրինաց հրամանաւ՝ միայն պատարագ տեսնելու կը պարտաւորէ աս օրերը, սակայն օրէնքին բուն հոգին ու դիտաւորութիւնն ան է՝ որ այսպիսի օրերը մասնաւոր կերպով մը բոլորովին Աստուծոյ նուիրուի, գլխաւորաբար քարոզներ եւ խրատներ լսելով, աղէկ մտածելով ան խորհուրդները՝ որոնց յիշատակին համար որ նոյն տօները կը կատարուին, հոգեւոր գրքեր կարդալով եւ ուրիշ առանձնական ու հրապարակական ջերմեռանդութիւններ ընելով։ Այսպիսի օրերը ծնողք եւ տեարք կը պարտաւորին աղէկ փոյթ տանիլ որ զաւակնին ու ծառանին քրիստոնէական վարդապետութիւն սորվին եւ ուրիշ բարեպաշտական բաներու զբաղին։ Ինչու որ քրիստոնէական վարդապետութեան մէջ ըստ բաւականին կրթուած չեղողները՝ այսպիսի օրերը կը պարտաւորին նոյնը սորվելու երթալ, եւ ըստ հետեւորդի՝ իրենց իշխանութեան տակ այսպիսի անձինք ունեցողները կը պարտաւորին զանոնք ամէն արգելքներէ ազատ ընել ու ջանալ որ պարտաւորութիւննին կատարեն։

Թէպէտ տօն օրերուն սահմանադրութեան վախճանին հակառակ չէ՝ նոյն օրերը անմեղ զբօսանքներ ալ ընել, որովհետեւ տօնի օրերը գլխաւորաբար՝ Աստուծոյ պաշտաման եւ երկրորդաբար՝ մարդկան աշխատութենէ հանգչելուն համար հաստուած են. սակայն պէտք է զգոյշ կենալ որ չըլլայ թէ չափն անցնի ու զեղծումներու ճամբայ բացուի. որով շատերը գլխաւորաբար այսպիսի օրեր մեղանչելու առիթ կ՚առնեն, եւ շուայտութեամբ ու արբեցութեամբ, ինք զինքնին անկարգ զարդերու տալով, ուրիշներուն անուն աւրելով, անհամեստ ընկերութեամբ եւ ուրիշ աս կերպ բաներով զԱստուած կը վշտացընեն ու կը մեղանչեն, որով տօնին սրբութիւնը կը պղծուի ու կ՚անարգուի։ Արդ՝ աս

ամէն բանէն փախչելու համար՝ պէտք է որ միշտ
մտքերնուս աչքերը բերենք Առաքելոյն ըսածը թէ
“Ուրախ լերուք ի Տէր յամենայն ժամ. դարձեալ
ասեմ՝ ուրախ լերուք, հեզութիւն (համեստութիւն)
ձեր յայտնի լիցի ամենայն մարդկան: Տէր մերձ է„[1]:
Իսկ ուրիշներուն վրայ իշխանութիւն ունեցողները
կը պարտաւորին այսպիսի օրեր միտ դնել որ իրենց
հպատակեալները զԱստուած չվշտացընեն ու տօնին
սրբութիւնը մեղօք չանարգեն:

57. Գ. Եկեղեցիէն հաստատուած օրերը պահք
պահել կամ ծոմ բռնել: Պահք պահելն է եկե-
կեղեցիէն որոշեալ օրերը մէջ, կամ ըստ տեղւոյն
սովորութեան՝ նաեւ կաթնեղէններէ ու ձուեղէն-
ներէ հրաժարիլ, որուն կը պարտաւորին առհասա-
րակ ամէնքն ալ, նաեւ բանաւորութիւննին բա-
ցուած տղաք: Իսկ ծոմ բռնելը՝ յայնմ կը կայանայ
որ մարդս օրը մէկ անգամ միայն ուղածին չափ ու-
տէ, դէպ ի կէս օրը կամ իրիկունը, իսկ իրիկուան
կամ կէսօրը՝ քիչ մը բան, իբրեւ հասարակ կե-
րակրոյն շուրջ քառորդը: Աս պատուիրանը պահե-
լու կը պարտաւորին անոնք՝ որոնք 21 տարինին լրըն-
ցուցած են ու դեռ հասած չեն ծերութեան, որն
որ հասարակօրէն 60երորդ տարին կը համարուի:
Արդ թէ պահքն ու թէ ծոմը հաւասարապէս ծանր
եղանակաւ կը պարտաւորեն զմարդ, ցորչափ որ օ-
րինաւոր պատճառ մը չունի նոյները չպահելու. զոր
օրինակ՝ ծանր դժուարութիւն, հիւանդութիւն կամ
հիւանդոտութիւն, աղքատութիւն, արտաքին ծանր
աշխատանք եւ ասոնց նման ուրիշ պարագայ մը, ո-
րոնց մէջ եկեղեցին չիդիտեր պարտաւորել:

58. Բողոքականք աս պատուիրանին դէմ շատ կը
մաքառին, ըսելով որ աս բանս բնական օրինաց հա-
կառակ է: Եւ որպէս զի կարենան աս պատուիրանին
զօրութիւնը տկարացընել ու բոլորովին վերցընել,

1 Փիլիպ. Դ. 4:

կը նային որ ամէն բանէն յառաջ՝ Աստուծմէ եկեղեցւոյ տրուած իշխանութիւնը տապալեն ու եկեղեցւոյ վրայէն վերցընեն խոստացուած Հոգւոյն սրբոյ մօտաւորութիւնը, որով՝ ինչպէս հաւատոյ վարդապետութեան վճիռներուն՝ այսպէս նաեւ օրէնսդրութեան վճիռներուն մէջ ուղղութենէ չիկրնար զարտուղիլ: Բայց եթէ Բողոքականք իրենց ենթադրեալ սկզբանց համաձայն՝ Ս. Գրոց դիմել ուզեն, հոն լիով կը գտնեն թէ ինչպէս Աստուած պահքն եւ ուրիշ մարմնոյ մահացուցումները մեզի կը յանձնէ, թէ ինչպէս հաճոյ են Աստուծոյ աս գործողութիւնները եւ թէ ինչպէս սուրբերն ու նոյն իսկ մարդն Աստուած ստէպ կը պահէին: Աստուած Յովելայ բերնովը խրատ կու տայ ըսելով. “Դարձարուք առ իս յամենայն սրտէ ձերմէ, պահօք եւ լալով եւ կոծելով„ [1]: Ռափայէլ հրեշտակը ցուցեց որ “Բարի են աղօթք՝ պահօք եւ ողորմութեամբք„ [2]: Քրիստոս Տէրն մեր ալ կը ցուցնէ. “Յորժամ պահիցէք, մի լինիք իբրեւ կեղծաւորքն տրտմեալք, որ ապականեն զերեսս իւրեանց, որպէս զի երեւեսցին մարդկան թէ պահիցեն:... Այլ դու յորժամ պահիցես, օծ զգլուխ քո եւ լուա զերեսս քո, զի մի երեւեսցիս մարդկան իբրեւ զպահող, այլ Հօր քում ի ծածուկ. եւ Հայրն քո՝ որ տեսանէ ի ծածուկ, հատուսցէ քեզ„ [3]: Ուրիշ տեղեր ալ Քրիստոս ցուցեց որ իր աշակերտներն իր երկինք վերանալէն ետեւ պիտի պահեն [4]: Ս. Գրոց մէջ կը կարդանք նաեւ որ Քրիստոս եւ առաքեալք պահք պահեցին [5]: Դարձեալ Ս. Գիրքը մեր առջեւը կը դնէ Եղիազարու եւ եօթն եղբարց ու իրենց մօրն օրինակը, որմէ կը տեսնենք թէ արգելեալ կերակուրներէն հրաժարելու պատճառաւ ինչպէս մինչեւ

1 Յովէլ. Բ. 12:
2 Տովբ. ԺԲ. 8:
3 Մատթ. Զ. 16–18:
4 Մարկ. Բ. 20:
5 Մատթ. Դ. 2: Գործ. ԺԴ. 22:

մարտիրոս եղան: Ինչու որ աս անձինք Անտիոքոս բռնաւորէն ստիպուելով որ օրէնքէն արգելուած միս ուտեն, աւելի ընտրեցին դառն տանջանքով մեռնիլ, քան թէ օրէնքը բռնաբարելով՝ մահուընէ ազատիլ[1]: Եւ թէ պահքն ու ծոմն ինչ մեծ զօրութիւն ունին Աստուծոյ բարկութիւնն իջեցընելու եւ շնորհքներ ընդունելու, Նինուէացւոց եւ ուրիշ շատերուն օրինակը յայտնի կը ցուցընեն[2]:

Իսկ եթէ գտնուի մէկը՝ որ Ս. Գրոց այսչափ վկայութեանց ականջ չդնելով, համարձակի ըսել թէ պահքն ու ծոմը բնական օրինաց դէմ է, որովհետեւ իբրեւ անուղղակի անձնասպանութեան տեսակ մըն է, այնպիսին պէտք է որ անաստուածներուն հետ բոլորովին ուրանայ աստուածային յայտնութիւնը. ինչու որ աս դրութիւնը չիկրնար միաբանիլ Ս. Գրոց աստուածային սկիզբ ունենալուն հետ: Բաց ասկից՝ սուտ է նաեւ ըսելը թէ եկեղեցիէն հրամայուած պահքն ու ծոմը կեանքը կը կարճեցընէ ու առողջութեան վնաս կը բերէ. ուստի եւ պէտք չէ ականջ կախել քանի մը նոր բժշկաց խօսքերուն, որոնք նախապաշարմամբ կը համարին որ եթէ եկեղեցւոյն հրամայած պահքերն ու ծոմերը վերցուէին, շատ հիւանդութիւններ կը պակսէին. որովհետեւ ամէն օր կը տեսնենք որ անբարեխառնութիւնը շատերուն վնաս տուած է եւ կու տայ, իսկ եկեղեցւոյն հրամայած չափաւոր ծոմն ու պահքը չէ թէ միայն հոգւոյ, հապա նաեւ մարմնոյ առողջութեան օգտակար է, ինչպէս նոյն եկեղեցին իր աղօթքներուն մէջն ալ կ՚ըսէ: Աս բանս նաեւ բարի ուղղափառք եւ իրենց արուեստին հմուտ բժիշկներ բժշկական սկզբունքներով ալ ցուցուցած են: Իսկ եթէ մէկու մը մասնաւոր խառնուածքին նայելով՝ իմացուի որ պահքն իրօք անոր առողջութեան վնասակար է կամ արտաքոյ կարգի ծանր

1 Բ. Մակ. Զ. Է: 2 Յովն. Գ: Դան. Թ:

դժուարութիւն կը բերէ, ան անձին նկատմամբ ամենեւին դժուարութիւն մը չիկրնար ըլլալ, որովհետեւ եկեղեցւոյ պատուիրանը, ինչպէս վերը զրուցեցինք, ծանր դժուարութեամբ ոչ զոք կը պարտաւորէ: Ուստի եթէ ծոմէն ու պահքէն յառաջ եկած դժուարութիւնը շատ ծանր է, անանկ դիպուածին մէջ ըստ ինքեան պատուիրանին պարտաւորութիւնը կը դադրի. իսկ եթէ դժուարութիւնը կամ վտանգն այնչափ յայտնի չէ, սակայն կը տեսնուի որ բանաւոր պատճառ մը կայ աս պատուիրանէն տնօրինուելու, ան ատեն պէտք է տնօրինում խնդրել, զորն որ եկեղեցական առաջնորդները դիւրութեամբ կը շնորհեն՝ երբ որ արդար պատճառ կը տեսնեն:

59. Ինչ որ հոստեղս ծոմապահութեան վրայ Ս. Գրքէն ու եկեղեցւոյ հեղինակութենէն յառաջ բերինք, նոյնը պէտք է իմանալ նաեւ կամաւորական մարմնոյ մեռուցմունքներուն վրայ ալ, զորոնք թէ Ս. Գիրքն ու թէ եկեղեցին մասնաւորապէս կը յանձնեն. եւ որոնք սրբոց վրայ ալ գովութեամբ կը յիշատակուին, իբրեւ առաքինութեան ու ներքին ապաշխարութեան ներգործութիւն, իբրեւ մարմնոյ ցանկութիւններն ազդողապէս սանձելու ջանք, եւ իբրեւ պտուղ ու արդիւնք ներքին եռանդեան: Եւ իրօք ալ մարմնոյ մեռուցմունքը մեծ զօրութիւն ունի թէ մեղաց պատժոց համար Աստուծոյ հատուցում ընելու, թէ Աստուծմէ շնորհք ընդունելու եւ թէ մարմնոյ չարաչար յօժարութիւններն ու հակումները զսպելու. ուստի եւ Պօղոս առաքեալ կ՚ըսէ. "Ճնշեմ զմարմինս իմ եւ հնազանդեցուցանեմ" [1]: Նաեւ հին կտակարանին սուրբերն ալ սովորութիւն ունէին ստէպ խորգով ու մոխրով ապաշխարելու եւ աս ազդու միջոցով պէտք եղած շնորհքներն Աստուծմէ խնդրելու: Արդ՝ աս տեսակ

1 Ա. Կոր. Թ. 27:

կամաւորական մարմնոյ մահացուցումները, որովհետեւ որոշ օրէնքով մը ընդհանրապէս հրամայեալ չեն, անոր համար մարդ առանց մեղքի մը կրնայ զանոնք չընել. ի բաց առեալ՝ թէ որ մէկու մը, իր անձին մասնաւոր հանգամանքներուն ու վիճակին նայելով, հարկաւոր սեպուին: Բայց եթէ մէկը Ս. Գրոց եւ եկեղեցւոյ վարդապետութեան ու սրբոց օրինակներուն հակառակ՝ աս բաներն ուրիշին վրայ պախարակէ ու ծաղրէ, այնպիսին կը ցուցնէ որ սրտին մէջ հերետիկոսական հոգի մը կը տածէ:

60. Գ. Պատուիրանն է տարին գոնէ անգամ մը մեղքերը խոստովանիլ եւ զատկին հաղորդուիլ: Զատկական խոստովանութիւնը կրնայ մարդ իրաւաբանութիւն ունեցող որ եւ իցէ քահանային ընել. իսկ հաղորդութիւնը՝ ըստ հասարակ օրինաց՝ պէտք է որ ժողովրդապետական եկեղեցւոյն մէջ առնու, ի բաց առեալ՝ եթէ իր յատուկ ժողովրդապետը յայտնի կամ լռելեայն հրաման տուած է ուրիշ տեղ առնելու: Ե. Պատուիրանն է մեծ պահքի եւ ուրիշ արգելեալ ատենները հարսնիք չընել: Ասոնց վրայ սովորութիւն է աւելցնել նաեւ եկեղեցական տասանորդները վճարելու պատուիրանը, ուր որ ասանկ սովորութիւն մը կայ:

ՎԵՐՋԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մինչեւ հիմայ ճանչցանք որ քրիստոնեայ մը Աստուծոյ հաճոյ ըլլալու եւ յաւիտենական փրկութեան հասնելու համար ինչ բաներու պիտ՚որ հաւատայ, ինչ գործքեր պիտի գործէ եւ ինչ գործքերէ պիտի զգուշանայ: Կը մնայ որ նայինք մեր կեանքն առ հասարակ աս սկզբանց ու կանոններուն համաձայնցընել, չէ թէ միայն մահուչափ՝ այլ եւ ներելի մեղքերն արմատաքի խլենք, անկարգ ու չար յօժարութիւնները, մեր հոգւոյն՝ զգայականութեան, հպարտութեան, բարկութեան, ագահութեան, եւ ուրիշ մոլութեանց չարաչար ու անկարգ շարժմունքներն օրէ օր աւելի զսպենք ու սանձենք, եւ Աստուծոյ սիրոյն ու առաքինութեան բաղձանքին մէջ օրէ օր աւելի յառաջ երթալու աշխատինք: Որովհետեւ օրէնքը միայն ճանչնալն ու չկատարելը՝ չէ թէ միայն օգուտ մը չ՚ըներ, հապա նաեւ մեծամեծ վնասներ յառաջ կը բերէ, եւ յաւիտենական ճշմարտութեան խօսքին համաձայն՝ աւելի մեծ պատիժ կ՚ընդունի ան ծառան, որն որ իր տիրոջ կամքը գիտնալով՝ չիկատարեր[1]: Աշխարհք՝ իր չար օրինակներովն ու Քրիստոսի Տեառն մերոյ վարդապետութեան ուղղակի հակառակ սկզբունքներովը, մարմինն՝ իր չար ախորժակներովն ու միտութիւններովը, վերջապէս սատանան՝ իր հազարումէկ վնասակար արուեստներովն ու խորամանկութիւններովն եւ զմեզ կլլելու կամ մեղաց մէջ ձգելու ջանքովը[2], շարունակ մեզի կը հակառակին եւ կ՚աշխատին որ զմեզ ուղիղ ճամբէ դուրս ձգեն եւ թող չեն տար որ մեր վերջին վախճանին՝ յաւիտենական երանութեան հասնինք: Ուրեմն աս տեսակ թշնամեաց դէմ պէտք է որ աղէկ զինուորինք: Եւ թէպէտ մեր սեպհական զօրութեան մնալով՝ այս-

1 Ղուկ. ԺԲ. 47: 2 Ա. Պետր. Ե. 8:

պիսի զօրաւոր թշնամեաց դէմ կենալու շատ տկար կ'ըլլանք, սակայն Քրիստոսի շնորհքով զօրացեալ՝ կրնանք յաղթանակել եւ Առաքելոյն հետ ուրախութեամբ ըսել. “Յամենայնի կարող եմ այնու՝ որ զօրացուցն զիս„ [1]։ Ուստի խորին խոնարհութեամբ մեր վրայ չվստահանալով՝ պատրաստուինք մեր հոգւոյն թշնամեաց դէմ պատերազմելու, եւ որպէս զի յաղթենք՝ միշտ աչքերնուս առջեւն ունենանք ան ամէն պատճառները՝ որոնք զմեզ մեր պարտուց կատարման կը ստիպեն. եւ ամենայն ջանքով ու եռանդեամբ ի գործ դնենք ան ամէն միջոցները՝ զորոնք Ս. Գիրքն ու եկեղեցին մեզի կը մատակարարեն, մեղքերէն զգուշանալու եւ առաքինութեան մէջ յառաջ երթալու համար։

Քրիստոնէի մը պարտքերը կատարելու յորդորող գլխաւոր եւ ընդհանուր պատճառը պիտ'որ ըլլայ մեր արարչին ու ծայրագոյն բարի էակին հաճոյքն ու կամքը կատարելը. ինչու որ մեր գոյութիւնն ու ամէն ունեցածն իրմէ անոր համար ընդունած ենք, որպէս զի զմեզ բոլորովին իր ծառայութեան, հպատակութեան ու փառաց նուիրենք եւ պարտքերնիս կատարելու մէջ հաւատարիմ մնանք։ Մեր ամէն գործողութեանց մէջ պէտք է որ գործնականապէս ալ աս ճշմարտութիւնը յիշենք, եւ մեր պարտքերը կատարելու առեննիս՝ առջեւնիս ելած ամէն դժուարութիւններուն մերձեցընենք, որպէս զի կարող ըլլանք դիւրաւ յաղթել։ Իսկ երկրորդական եւ իբրեւ օգնական պատճառ՝ հանդերձեալ կենաց մշտնջենաւոր եւ անանց ուրախութիւնն ու երջանկութիւնը պիտ'որ ըլլայ, որով՝ նոյն իսկ Քրիստոս Տէրն մեր եւ առաքեալք զմեզ կը յորդորեն մեղքերէն խորշելու եւ բարեպաշտական գործքերու եռեւէ իյնալու [2]։ Ուրեմն երբոր առջեւնիս ելող

1 Փիլիպ. Դ. 13։ Ղուկ. ԺԲ։ Հռոմ. Ը։ Յայտ.
2 Տես Մատթ. Ե. Զ։ ԻԲ։

դժուարութիւն մը՝ զմեզ Աստուծոյ ծառայելէն ետ կեցընել ուզէ եւ մեր պարտքը կատարած ատեննիս՝ թուլութիւնը զմեզ պաշարէ, աչքերնուս առջեւ բերենք աշխատանաց կարճատեւութիւնը եւ յաղթողներուն խոստացուած հանգիստն ու յաւիտենական խնդութիւնը: Երբոր չար ցանկութիւններն ու ախորժակները զմեզ ապօրինաւոր ու վտանգաւոր բաներու յօժարեցընեն, մտածենք աս կենաց կարճութիւնն ու ընդունայնութիւնը, եւ հանդերձեալ կենաց տանջանքներուն յաւիտենականութիւնն ու սաստկութիւնը, յիշենք որ վայրկենական է բերկրութիւնը, եւ յաւիտենական՝ տանջանքը:

Արդ՝ մեր պարտքերը դիւրութեամբ կատարելու եւ Աստուծոյ սրբարար շնորհաց անգին գանձը պահպանելու եւ աճեցընելու համար, աստուածային կրօնին մեզի մատակարարած միջոցները՝ գլխաւորաբար ասոնք են: Ա. Սաստիկ հսկողութիւն մեր անձին վրայ. "Արթուն կացէք եւ աղօթս արարէք,,[1] կ'ըսէ Քրիստոս Տէրն մեր: Աս հսկողութիւնը գլխաւորաբար մեր զգայարանաց վրայ պէտք է որ ընենք. ինչու որ ամէն փորձութիւնք ասոնց ձեռքով կը մտնեն մեր սրտին մէջ, եւ եթէ զգուշ չըլլանք՝ հոգեւորական մահ կը պատճառեն. անոր համար ասոնց ամենեւին վնասակար ազատութիւն մը շնորհելու չենք: Դարձեալ՝ մեր երեւակայութեան ու հոգւոյն ներքին շարժմանց վրայ պիտ'որ հսկենք, որ չըլլայ թէ անկարգ բան մը մտքերնուս առջեւ նկարուի. եւ եթէ ասանկ բան մ'ըլլայ՝ անմիջապէս ի սկզբան դէմ պիտի կենանք: Նաեւ արտաքին կենցաղավարութեան մէջ ալ զգուշաւոր պէտք ենք ըլլալ, հեռու կենալով ան ամէն մարդկան ընկերութենէն, որոնց օրինակն ու խօսքը կրօնի եւ բարուց կատարելութեան դէմ են. որովհետեւ, ինչպէս ամէն ատենուան փորձառութիւնը կը ցու-

1 Մատթ. ԻԶ. 41:

ցընէ, այսպիսիներուն ընկերակցութիւնը մարդը գլխէ կը հանէ: Իսկ եթէ սանկ մարդկան հետ կենցաղավարելը հարկաւոր ըլլայ, պէտք է մարդկային նկատմանց դէմ աղէկ զինուիլ եւ Քրիստոսի աւետարանն ամօթ չհամարիլ. հապա եռանդով աշխատիլ ու փոյթ տանիլ զանոնք շահելու եւ ուղղութեան բերելու: Բայց նաեւ բարեպաշտ անձանց հետ խօսած ժամանակնիս՝ վրանիս հսկողութիւն պէտ՚որ ընենք ու չափաւորութիւնը ձեռքէ պէտի չթողունք, որովհետեւ ինչպէս Ս. Գիրքը կ՚ըսէ. "Ի շատխօսութենէ ոչ ապրեսցիս ի մեղաց"[1]: Նոյն հսկողութիւնը կը զօրանայ եւ կ՚առաւելու ամէն օր խղճմտանքի քննութիւն ընելով: Աս քննութիւնը՝ հասարակօրէն իրիկունը քուն չմտած կ՚ըլլայ, որով բոլոր օրուան խօսքերուն, գործքերուն ու մտածմունքներուն վրայ Աստուծոյ առջեւ քննութիւն կ՚ընենք, միանգամայն փնտռելով գործած մեղքերնուս պատճառներն ու առիթները, եւ անոնց վրայ անկեղծ սրտիւ զղջալէն ու թողութիւն խնդրելէն ետեւ՝ ընդհանրապէս եւ ի մասնաւորի յառաջադրութիւն կը դնենք ուղղութեան ետեւէ ըլլալու: Եւ որպէս զի ասիկա աղդու եւ զօրաւոր ըլլայ, նախընթաց իրիկունը դրած առաջադրութիւննիս՝ երկրորդ օրը առտուանց նորոգելու եւ նորէն կրկնելու ենք, միանգամայն իրօք ալ կատարելու համար՝ Աստուծմէ շնորհք խնդրելով:

Բ. Այնպէս հարկաւոր ու զօրաւոր միջոց մըն է՝ ամէն օր առտու իրիկուն աղօթք ընել, եւ եթէ ընդդիմութիւն մը չ՚ըլլար նէ, նաեւ ջերմեռանդութեամբ պատարագ տեսնել. դարձեալ պէտք է սովորական գործքերնուս մէջ մտքերնիս ստէպ առ Աստուած վերցընենք եւ իր փառացը նուիրենք ամէն բան: Ամենէն աւելի՝ Աստուծոյ ներկայութիւնը մտքերնուս առջեւէն չհեռացընելու ենք: "Պարտ է

1 Առակ. Ժ. 13.

յամենայն ժամ կալ... յաղօթս եւ մի ձանձրանալ„[1] կ'ըսէ Քրիստոս, որն որ գլխաւորաբար փորձութեան ու մեղաց վտանգներու մէջ պէտք է ընել:

Գ. Իրաւամբ կը յանձնուի մեզի քարոզի ու Աստուծոյ խօսքին ունկնդրութիւնը, բարեպաշտական գրոց եւ մանաւանդ սրբոց վարուց ընթերցումը: Ասոնց կը վերաբերի նաեւ աստուածային ճշմարտութիւններուն, մանաւանդ Քրիստոսի Տեառն մերոյ կենաց ու չարչարանաց մտածութիւնը, մարդուն վերջիններուն, այսինքն՝ մահուան, դատաստանի, յաւիտենական վարձուց եւ պատժոց, խոկումը. ինչպէս Ս. Գիրքն ալ խրատ կու տայ, ըսելով. "Յիշեա զվախճան քո եւ յաւիտեան ոչ մեղիցես[2]: Աս մտածութեան էութիւնն ան է՝ որ զմեզ աշխարհային ու արտաքին զբաղմունքներէ առանձնացընենք ու Աստուծոյ առջեւ դնենք. եւ այսպէսով հաւատոյ ճշմարտութիւն մը մտքերնուս առջեւը բերենք ու մտածենք, նոյնը մեր վարմունքին ու գործքերուն մերձեցընենք, եւ անկից՝ մեր ուղղութեան ու կատարելութեան նկատմամբ գործնական հետեւութիւն մը յառաջ բերենք, ան հետեւութեան համաձայն առաջադրութիւն դնենք եւ Աստուծոյ շնորհքովը նոյնը կատարելու ետեւէ ըլլանք, իրմէ շնորհք խնդրելով:

Դ. Մ՚ասնաւոր ջանք ընենք անձնուրացութեան, զորն որ Քրիստոս Տէրն մեր մեզի խնամով կը յանձնէ, եւ իրեն հետեւելու՝ իբրեւ հարկաւոր թէութիւն դնելով՝ կ'ըսէ. "Եթէ ոք կամիցի զկնի իմ գալ, ուրասցի զանձն եւ առցէ զխաչ իւր եւ եկեսցէ զկնի իմ„[3]: Աս անձնուրացութիւնը յայնմ կը կայանայ որ զմեզ ամէն բանի մէջ յաղթենք եւ նկուն ընենք, հաճոյական բաներէն հրաժարինք, դժբախտութեանց ու նեղութեանց համբերութեամբ տանինք, մանաւանդ թէ կամօք ալ մահացուցմանց տակ

1 Ղուկ. ԺԸ. 1: 2 Սիր. Է. 40: 3 Մատթ. ԺԶ. 24:

ձգենք զմեզ, որովհետեւ արքայութեան դուռը նեղ է. եւ գլխաւորաբար մեր կրից ու չար ցանկութեանց ետեւէն չերթանք, այլ աստուածային կամաց ու հաճոյից:

Ե. Խոստովանութեան ու հաղորդութեան խորհուրդներուն ստէպ մերձենանք, որոնց միջնորդութեամբ մեզի տրուած մասնաւոր շնորհքներով կարող կ'ըլլանք չարէն խորշիլ ու բարւոյն մէջ հաստատուն մնալ: — Եթէ աս ամէն միջոցներն աղէկ ի գործ դնենք, Աստուծոյ շնորհքովն ու օգնութեամբ՝ անտարակոյս մեր հոգւոյն թշնամեաց կը յաղթենք ու Աստուծմէ կ'ընդունինք զինքը սիրողներուն խոստացած պսակը:

Իսկ եթէ աս ամէն միջոցներն ի գործ դնելէն ետքն ալ՝ երբեմն պատահի որ նեղուինք փորձութեամբ, որմէ ոչ ոք կրնայ ազատ մնալ՝ քանի որ աս մահկանացու կենաց մէջ է, ան ատեն պէտք է մեծ վստահութեամբ մտքերնիս վերացընենք առ Աստուած, որն որ ոչ զոք իր կարողութենէն աւելի փորձել կ'ուզէ, այլ փորձութեան հետ իր շնորհքն ալ կու տայ, որ կարող ըլլայ պատերազմիլ: Փորձութեան ժամանակ ալ գործնականապէս աս կարգը բռնելու է: Եթէ նոյնին զօրութիւնն արտաքին պատճառէ մը յառաջ կու գայ, անմիջապէս ան պատճառը հեռացընելու է. ինչու որ վտանգաւոր պատճառին մէջ կամօք յամեցողը՝ վտանգը սիրած կ'ըլլայ եւ ըստ հետեւորդի ալ անոր մէջ կը կորսուի: Իսկ բուն ներքին փորձութեան դէմ դնելու համար Աստուծոյ ու Ս. Աստուածածնայ բարեխօսութեան դիմելու եւ միտքն ուրիշ բանով զբաղեցընելու է, կամ Աստուծոյ ներկայութիւնն աչքերնուս առջին նկարելու եւ աստուածային ճշմարտութիւնները խոկալու է: Փորձութիւններուն յաղթելէն ետեւ ալ երախտագէտ սրտիւ Աստուծոյ շնորհակալ ըլլալու ենք, խոնարհութեամբ խոստովա-

նելով որ յաղթութիւնը՝ չէ թէ մեր արդեամբ ու արժանաւորութեամբ, այլ իր շնորհաց օգնութեամբ կատարեցինք: Իսկ եթէ դժբախտութեամբ իյնալու ըլլանք, պէտք չէ յուսահատիլ ու մեղաց մէջ յարատեւել, այլ Աստուծոյ ողորմութեան ապաւինելով՝ անմիջապէս զղջալու եւ առաջադրութիւն դնելու ենք, եւ պատեհ ժամանակ գտածնուս պէս՝ խոստովանանք ըլլալու ենք, որ չըլլայ թէ Աստուծոյ բարկութիւնը վրանիս հասնի. ինչու որ Աստուած մեծամեծ սպառնալիքներ կ՚ընէ անոնց՝ որոնք իրենց դարձը կ՚ուշացընեն: Դառնալէն ետքը՝ խորհրդոց զօրութեամբ զինեալ, աւելի եւս զգուշութիւն ընելու եւ ուղղութեան համար սահմանուած միջոցները մեծ եռանդով ի գործ դնելու ենք: Եւ յիշելով միշտ Քրիստոսի Տեառն մերոյ խօսքը թէ "Որ համբերեսցէ ի սպառ, նա կեցցէ,"[1] մեծ եռանդեամբ ու հառաչանքով Աստուծմէ խնդրելու ենք յարատեւութեան շնորհքը:

1 Մատթ. Ժ. 22:

Ց Ա Ն Կ

ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ. Ա. Թէ Աստուած կա՛յ, ի՛նչ է, եւ մարդս ի՛նչ վիճակի սահմանուած է. 1

Բ. Թէ կրօնն ի՛նչ է եւ ի՛նչպէս կը սահմանուի: — Բնական ու յայտնեալ կրօն ո՛րը կ'ըսուի: — Տեսական ու գործնական մասերն որո՛նք են. . . . 7

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ՃՇՄԱՐԻՏ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ ԿՐՕՆԻ

ԳԼՈՒԽ Ա. Թէ կրօնը մարդուս հարկաւոր է. Թէպէտ բնական կրօն կայ, բայց ան միայն բաւական չէ մարդուն. 9

ԳԼՈՒԽ Բ. Թէ հարկաւոր է Աստուծմէ յայտնուած կրօն մը, իրօք կայ եւ մէկ հատիկ է. 18

ԳԼՈՒԽ Գ. Միտքը յայտնեալ ճշմարիտ կրօնն ի՛նչպէս պիտի փնտռէ եւ արտաքին ստոյգ նշաններէն դատաստան ընէ. 26

ԳԼՈՒԽ Դ. Թէ Քրիստոնէական կրօնին սկիզբն աստուածային է:

ՅՕԴ. Ա. Հին ու Նոր կտակարանին հեղինակութեան վրայ. 31

ՅՕԴ. Բ. Քրիստոնէական կրօնին ճշմարիտ ըլլալը հրաշքներէն ալ կը ցուցուի. 53

ՅՕԴ. Գ. Թէ քրիստոնէական կրօնին աստուածային ըլլալը մարգարէութիւններէն ալ կը հաստատուի. 67

ՅՕԴ. Դ. Թէ քրիստոնէական կրօնին աստուածային ըլլալն՝ իրեն զարմանալի կերպով տարածուելէն կը ցուցուի 81

ՅՕԴ. Ե. Թէ քրիստոնէական կրօնին աստուածային ըլլալը մարտիրոսներէն եւ ուրիշ զանազան նշաններէն կը ցուցուի. 87

ԳԼՈՒԽ Ե. Քրիստոնէական կրօնին տարածման վրայ եւ թէ նոյն կրօնը մեզի ի՞նչ աղբիւրներէ հասած է:

ՅՕԴ. Ա. Առաքելոց քարոզութիւնն եւ ունեցած աստուածային օգնութիւնը 94

ՅՕԴ. Բ. Առաքելոց եկեղեցւոյ աւանդած Ս. Գրոց ու անոր հեղինակութեան վրայ 99

ՅՕԴ. Գ. Առաքելական աւանդութեան հեղինակութեան վրայ 115

ԳԼՈՒԽ Զ. Քրիստոսի եկեղեցին:

ՅՕԴ. Ա. Թէ Քրիստոսի եկեղեցին ի՞նչ է եւ ի՞նչ իրաւունքներ ու արտօնութիւններ ունի 130

ՅՕԴ. Բ. Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցւոյ նշաններուն վրայ եւ թէ նոյն նշանները՝ միայն Հռոմէական-Կաթուղիկէ եկեղեցւոյն կը պատշաճին 147

ՅՕԴ. Գ. Եկեղեցւոյ գլուխն եւ անոր՝ հաւատացելոց վրայ ունեցած իշխանութիւնը 165

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿՐՕՆԻ

ԳԼՈՒԽ Ա. Աստուծոյ՝ արարչին վրայ:

ՅՕԴ. Ա. Աստուծոյ միութեան եւ անոր ծայրագոյն կատարելութեան վրայ 176

ՅՕԴ. Բ. Աշխարհքիս արարչագործութեան ու կառավարութեան վրայ 180

ՅՕԴ. Գ. Աստուածային երեք անձանց կամ Երրորդութեան վրայ 188

ԳԼՈՒԽ Բ. Յիսուսի Քրիստոսի մարդեղութեան ու փրկագործութեան վրայ:

ՅՕԴ. Ա. Յիսուսի Քրիստոսի Ս. Կուսէն մարմին առնելը 198

ՅՕԴ. Բ. Թէ Քրիստոս մէկ անձն եւ երկու բնութիւն ունի 204

ՅՕԴ. Գ. Թէ ի՞նչ էր Քրիստոսի աշխարհք գալուն վախճանը. եւ թէ ինչպէս մեռաւ, յարութիւն առաւ ու երկինք համբարձաւ 210

ԳԼՈՒԽ Գ. Մահուընէ ետքը մարդուս ունենալու վիճակին վրայ։
ՅՕԴ. Ա. Դատաստանի եւ մարմնոց յարութեան վրայ 227
ՅՕԴ. Բ. Հանդերձեալ կենաց տանջանաց ու վարձուց վրայ 233

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՇՆՈՐՀԱՑ ՈՒ ԽՈՐՀՐԴՈՑ ՎՐԱՅ

ԳԼՈՒԽ Ա. Շնորհաց ու արդարացուցման վրայ։
ՅՕԴ. Ա. Շնորհաց բնութեան ու անոր զանազան բաժանմանց վրայ 246
ՅՕԴ. Բ. Շնորհաց հարկաւորութեան վրայ 248
ՅՕԴ. Գ. Թէ Աստուած որչափ առատաձեռն է փրկութեան հարկաւոր եղած շնորհքը տալու մէջ . . 253
ՅՕԴ. Դ. Թէ մարդ շնորհքով ինչպէս կ'արդարանայ 257
ԳԼՈՒԽ Բ. Խորհրդոց վրայ։
ՅՕԴ. Ա. Խորհրդոց վրայ ընդհանրապէս 262
ՅՕԴ. Բ. Մկրտութեան խորհրդոյն վրայ 267
ՅՕԴ. Գ. Դրոշմի վրայ 275
ՅՕԴ. Դ. Հաղորդութեան խորհրդոյն ու պատարագին վրայ 280
ՅՕԴ. Ե. Ապաշխարութեան խորհրդոյն վրայ . . . 298
ՅՕԴ. Զ. Վերջին օծման խորհրդոյն վրայ 313
ՅՕԴ. Է. Քահանայական կարգին վրայ 315
ՅՕԴ. Ը. Ամուսնութեան խորհրդին վրայ 322

ՄԱՍՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՔՐԻՍՏՈՆԷԻՆ ՊԱՐՏՔԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

ԳԼՈՒԽ Ա. Ընդհանուր տեղեկութիւններ։
ՅՕԴ. Ա. Թէ ինչ է քրիստոնէին պարտքերուն աղբիւրն ու հիմը 327
ՅՕԴ. Բ. Թէ ինչ է առաքինութիւնն ու մեղքը . . 330

024

ՑՕԴ. Գ. Թէ օրէնքներն ինչպէս ներքուստ մեզի պէտի մերձեցընենք. 336
ԳԼՈՒԽ Բ. Քրիստոնէին՝ Աստուծոյ պատուիրաններէն յառաջ եկած պարտքերուն վրայ։
ՑՕԴ. Ա. Մարդուն՝ Աստուծոյ նկատմամբ ունեցած պարտքերուն վրայ. 341
ՑՕԴ. Բ. Մարդուն՝ իր անձին նկատմամբ ունեցած պարտքերուն վրայ. 365
ՑՕԴ. Գ. Մարդուն՝ ուրիշներուն նկատմամբ ունեցած պարտքերուն վրայ. 386
ԳԼՈՒԽ Գ. Քրիստոնէին՝ եկեղեցական պատուիրաններէն յառաջ եկած պարտքերուն վրայ. 414
ՎԵՐՋԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ. 422

Ռ·Յ·Բ·

Зи

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0030252